

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

Циганенко Лілія Федорівна

УДК [94(477/7) : 316.343.32] “1750/1917”

ДВОРЯНСТВО ПІВДНЯ УКРАЇНИ

(друга половина XVIII ст. – 1917 р.)

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук

Науковий консультант:

Коцур Анатолій Петрович,

доктор історичних наук, професор

Київ – 2010

З М І С Т

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ I	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	15
1.1. Стан наукової розробки теми.	15
1.2. Джерела дисертації.	34
1.3. Методологія дослідження.	51
РОЗДІЛ II	
СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ ДВОРЯНСЬКОГО СТАНУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ	56
2.1. Еволюція правового становища дворянської верстви.	56
2.2. Нобілітація привілейованих станів та їх інкорпорація до російського дворянства.	91
2.3. Етнічний склад дворянської верстви регіону.	126
РОЗДІЛ III	
СТАНОВО-АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДВОРЯНСТВА ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ	183
3.1. Дворянство і місцеві органи влади.	183
3.2. Функціонування дворянських станових корпоративних організацій	223
3.3. Земська та культурно-освітня діяльність дворян регіону.	248
РОЗДІЛ IV	
УЧАСТЬ ДВОРЯНСТВА В ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ КРАЮ	280
4.1. Дворянське землеволодіння як економічний чинник генези дворянства на Півдні України.	280
4.2. Адаптація дворянства до модернізаційних змін в господарстві регіону.	318
4.3. Промислова і торгово-фінансова активність дворян південноукраїнських губерній.	354
ВИСНОВКИ	396
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	405
ДОДАТКИ	501

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ДААРК	Державний архів в Автономній Республіці Крим
ДАДО	Державний архів Дніпропетровської області
ДАМО	Державний архів Миколаївської області
ДАОО	Державний архів Одеської області
ДАХО	Державний архів Херсонської області
ЗООИД	Записки Одесского общества истории и древностей
ІР НБУ	Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України
ІТУАК	Известия Таврической ученой архивной комиссии
КУІА	Комунальна установа “Ізмаїльський архів”
ЛЕУАК	Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии
НАРМ	Національний архів Республіки Молдова
ПСЗ	Полное собрание законов Российской империи
РДАДА	Російський державний архів давніх актів
РДВІА	Російський державний військово-історичний архів
РДІА	Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург)
РТПіТ	Російське товариство пароплавства і торгівлі
ТБГУАК	Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии
ЦДАВО	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України

ВСТУП

Актуальність теми. Формування дворянства – актуальна проблема в розвитку сучасної історичної науки, яка зумовлена назрілою необхідністю переглянути стереотипи, усталені в літературі, спрощені уявлення про стани і класи. Останнім часом їй присвячено багато публікацій, довідкової та іншої літератури. Вивчення історії дворянства набуває особливої актуальності в умовах сучасного пошуку втрачених моральних і культурних цінностей, носієм яких упродовж декількох століть була шляхетна верства. З іменами найкращих представників дворянського стану пов'язано багато наукових, літературних та мистецьких досягнень.

Актуальність дослідження питань формування та діяльності дворянства є очевидною. Протягом другої половини XVIII – початку XX ст. воно посідало провідне місце в управлінсько-бюрократичному апараті Російської імперії, залишалось головним привілейованим станом, користувалося за законом перевагами у порівнянні з іншими верствами при занятті цивільних та військових посад, складало кістяк офіцерського корпусу, відіграло провідну роль майже в усіх сферах життя суспільства. Успадкувавши кращі риси своїх предків з числа козацької старшини, іноземної та місцевої аристократії, південноукраїнське дворянство з гідністю зайняло своє місце в суспільстві. Не ідеалізуючи історичне минуле дворянства, потрібно визнати, що його високоосвічена та культурна частина відіграла домінуючу роль в самодержавній Росії, з його рядів формувалась національна еліта.

Під елітою потрібно розуміти саму впливову частину в кожній соціальній групі. Головна мета еліти – забезпечення стабільного розвитку суспільства, визначення тієї системи державного устрою, яка зацікавлена в цій еліті. Розгляд історії дворянства, аналіз закономірностей зміни еліт, причин їх деградації та виходу з історичної арени являє собою важливу наукову проблему.

Актуальність дослідження визначається також тим, що тривалий час історія дворянства Півдня України була представлена епізодично та майже

виключно в негативному аспекті. Люди, які створювали і фінансували навчальні заклади й лікарні, залізничні й судноплавні компанії, книжкові видавництва й газети, музеї й театри, були надовго піддані забуттю, викреслені з історії. Історія формування та розвитку дворянської спільноти південноукраїнських губерній Російської імперії, її взаємодія з органами державної влади й управління, участь в економічних, соціальних, політичних та культурних процесах регіону вимагає глибокого вивчення й осмислення.

Формування дворянства на землях України мало свою специфіку у порівнянні з загальноімперськими тенденціями та в межах окремих регіонів. Історія регіонів завжди була однією з найактуальніших проблем не лише з науково-пізнавального погляду, а й у контексті виявлення історичних коренів сучасних проблем і шляхів їх розв'язання. Історія Південної України є складовою історії України і без вирішення конкретних питань соціально-економічної, політико-демографічної, культурно-релігійної історії регіону важко зрозуміти процеси, що відбувалися в країні загалом.

Включення цих земель до складу імперії сприяло поступовому включенню південноукраїнського дворянства до політико-адміністративних структур держави. Виступаючи в якості основного суб'єкта модернізаційних процесів, що відбувалися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., дворянство стало носієм раціонально мотивованого компромісу загальноімперських і регіональних інтересів. Без усебічного вивчення проблем становлення дворянської верстви неможливо цілком уявити соціально-економічний, політичний і культурний розвиток російського суспільства.

Хоча в офіційних документах Російської імперії не існувало такого поняття, як південноукраїнське дворянство, автор вважає за доцільне використовувати цю назву стосовно аристократії, яка мешкала у південноукраїнських губерніях. Поняття південноукраїнське дворянство є регіональною характеристикою. У науковій літературі вживаються назви сибірське, московське, смоленське дворянство. Вони були складовою

частиною російського дворянства, а їхня назва – це фактично данина територіальній належності та визнання специфіки їхнього формування. На наш погляд, назва російське дворянство не відображає всього розмаїття шляхів та джерел поповнення цього стану на Півдні України, тому дещо перебільшується роль російського чинника формування дворянства на цих землях. Отже, науковий інтерес до різних аспектів історії дворянства диктується, насамперед, потребою, вивчаючи минуле, осмислити і зрозуміти сучасне.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах наукового дослідження теми “Історія української державності нової та новітньої доби” (державний реєстраційний номер 06БФ046-01), яка включена до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Метою дисертаційної роботи є дослідження особливостей формування дворянства Півдня України, його участі в суспільно-політичному житті та соціально-економічному розвитку краю.

Об'єктом дослідження є дворянство південноукраїнських губерній як специфічний соціальний феномен.

Предметом дослідження виступає становлення та розвиток дворянства Південної України у другій половині XVIII ст. – початку XX ст.

Виходячи з поставленої мети, нами були визначені наступні **дослідницькі завдання**:

– проаналізувати стан розробки теми у вітчизняній історіографії, визначити етапи вивчення історії дворянства Півдня України другої половини XVIII – початку XX ст., відстежити появу нової наукової інформації з названої теми в працях істориків та з'ясувати коло невивчених або малодосліджених питань з обраної теми;

– виявити, систематизувати та класифікувати джерельну базу дослідження, з'ясувати загальний рівень її використання;

- висвітлити правову базу оформлення дворянства південноукраїнських губерній, процесу його нобілітації;
- розкрити соціальні та етнічні джерела формування південноукраїнського дворянства, виявити загальні тенденції цього процесу в регіоні та його особливості в кожному з субрегіонів Півдня України;
- прослідкувати динаміку змін в чисельності та структурі дворянства;
- розглянути еволюцію дворянського землеволодіння на Півдні України, показати особливості дворянського господарства у розрізі субрегіонів;
- з'ясувати внесок регіонального дворянства в становлення і розвиток промислових, фінансових і торговельних установ краю;
- визначити місце і роль дворян регіону в функціонуванні органів державної влади та самоврядування;
- дослідити діяльність станових організацій дворянства південноукраїнських губерній;
- схарактеризувати добродійну діяльність дворянства;
- сформулювати висновки, які випливають з аналізу зазначених проблем і теми в цілому, визначити напрямки подальшого дослідження, акцентувати увагу на можливому використанні досвіду управлінської, освітньої, добродійної діяльності дворян у процесі розбудови незалежної України.

Хронологічно робота охоплює період з другої половини XVIII ст. до 1917 р. У другій половині XVIII ст. царським урядом було прийнято низку законодавчих актів, кожен з яких можна вважати своєрідною точкою відліку для створення південноукраїнських губерній, колонізації та освоєння земель, які ввійшли до складу Новоросійської губернії в 1764 р. Цього ж року було здійснено першу спробу на законодавчому рівні прирівняти козацькі звання до чинів російської армії. На Півдні України створено пікінерські полки.

З 1775 р. на південноукраїнські землі поширено положення „Установ про губернії”, за якими вперше отримувала право на офіційне існування

посада предводителя регіонального дворянства. 1783 рік ще більше наблизив південноукраїнську аристократію до дворянського стану імперії, заборонивши місцевим селянам вільний перехід з місця на місце, й урегулювавши процедуру перетворення українських козачих полків на регулярні формування російської армії. Фінальним акордом щодо юридичного визнання прав дворянства Російської імперії стала Жалувана грамота дворянству 1785 р.

Після жовтневих подій 1917 р. у Росії дворянство згідно з Декретом про землю (1917 р.) було позбавлено власності на неї, а за Декретом ЦВК та РНК „Про знищення станових і цивільних чинів” (1917 р.) – станового статусу і привілеїв.

Територіальні межі дисертаційної роботи охоплюють Південь України. До Південної України історична наука відносить землі, які входили до складу Катеринославської, Херсонської, Таврійської та Бессарабської губерній. Сучасний поділ на області не тотожний дореволюційному поділу на губернії. Східна частина Катеринославщини нині входить до складу Росії, більшість території Бессарабської губернії – до Республіки Молдова. Однак автор вважає за потрібне схарактеризувати розвиток регіону, враховуючи адміністративно-територіальний поділ Російської імперії другої половини XVIII – початку XX ст.

Сьогодні серед українських істориків немає одностайної думки щодо узагальнюючої назви регіону, до якого входили Бессарабська, Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії. За традицією, що склалася у XVIII – XIX ст., терени означених губерній часто називають Новоросією (цю назву використовували Д. Багалій, Н. Полонська-Василенко, В. Кабузан та інші).

В радянській історіографії переважно вживалася назва Південна Україна, однак досить часто регіон звужували до двох губерній (Катеринославської та Херсонської). Щодо територій Криму і Бессарабії, то більшість дослідників розглядали їх як окремі частини південноукраїнських земель, а іноді

(особливо це відноситься до Бессарабії) взагалі ігнорували факт їх належності до Південної України. Інколи в якості загальної назви для цих земель використовують такі: Північно-Східне Причорномор'я, Північне Причорномор'я, підросійські, або чорноморські землі тощо. Кожна з цих назв, безумовно, має право на існування, однак, на нашу думку, окремі з них більш придатні для визначення географічних аспектів. Інші підсвідомо звужують регіон, обраний для дослідження.

Автор вважає найбільш влучною для цих земель назву Південна Україна, хоч іноді, з метою ілюстрації та підкреслення певної специфіки розвитку регіону, в дослідженні використовується назва Новоросійський край. Враховуючи історичні особливості розвитку південноукраїнських губерній, доцільно виділити три субрегіони: Катеринославсько-Херсонський, Таврійсько-Кримський та Бессарабський. Такий підхід комплексного розв'язання проблеми, зіставлення субрегіонів і визначення внеску, зробленого дворянською спільнотою у розвиток південного регіону, здійснено вперше й, на нашу думку, дозволяє краще з'ясувати загальні риси розвитку цих земель.

Теоретико-методологічною основою дисертації стали апробовані у сучасній історіографії принципи конкретно-історичної інтерпретації фактів минулого на підставі критичного ставлення до джерел. **Методами дослідження** виступають: порівняльно-історичний, системно-структурний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний, стадіально-регіональний, історико-біографічний, компаративістський, ретроспективний та інші. Водночас використовувалися спеціальні історичні методи класифікації та періодизації, персонологічний, евристичний, просопографічний.

Методологічний релятивізм, застосований у дослідженні, зумовив багатомірність авторських підходів – філософських (цивілізаційного, екзистенціалістського, прагматичного, аксіологічного), загальнонаукових (системного, міждисциплінарного, структурного, функціонального, діяльного, аналітико-синтетичного) та спеціально-історичних

(реконструкційного, порівняльного, регіонального). Порівняльний підхід дав можливість з'ясувати загальні закономірності й особливості в соціальних, економічних і національно-релігійних аспектах.

В роботі використано регіональний підхід до вивчення історії України. Таке рішення цілком виправдане, тому що конкретно-історичні умови розвитку окремих районів нашої країни позначилися на їх соціальному, економічному, політичному, культурному розвитку й зумовили появу низки регіональних відмінностей. Виходячи зі специфіки роботи, автор віддає перевагу одному з класичних підходів – генетико-еволюційному, оскільки саме він створює фундаментальну основу для з'ясування генези та функцій історичної регіоналістики на різних етапах її становлення і розвитку. Плідним для аналізу регіональної специфіки виявилися такі загальнонаукові методи, як когнітивний, структурно-функціональний, статистичний тощо.

Наукову новизну одержаних результатів визначають мета, завдання та постановка проблеми дослідження:

- уперше сформульовано та розроблено нову актуальну наукову проблему, що не отримала свого висвітлення в історичній літературі, а саме здійснено комплексний теоретичний аналіз процесу формування і становлення дворянства на Півдні України протягом другої половини XVIII – початку XX ст.;

- узагальнені різноманітні думки вчених, викладені в наукових публікаціях з історії дворянства Півдня України, сформульовано власне розуміння проблеми;

- у теоретичному плані розширено понятійний апарат для поглиблення історичного пізнання, дано власну інтерпретацію деяким категоріально-понятійним одиницям, зокрема таким, як південноукраїнське дворянство, механізм нобілітаційних процесів, модернізаційні зміни в господарстві регіону;

- створено власну базу даних, введено до наукового обігу значний комплекс маловідомих архівних матеріалів. В роботі використано документи

9 вітчизняних архівів (41 фонд, 116 справ) та 4 зарубіжних (17 фондів, 96 справ);

– враховуючи закономірності та специфіку розвитку південноукраїнських губерній, автором введено поділ регіону на три субрегіони (Катеринославсько-Херсонський, Таврійсько-Кримський, Бессарабський), що дозволило більш досконало дослідити різноманітні процеси, пов'язані з історією дворянства Півдня України;

– уперше комплексно досліджено законодавчу політику самодержавства, пов'язану з процесами нобілітації та інкорпорації дворянства південноукраїнських земель до складу загальноросійського дворянства;

– окреслено основні етнічні та соціальні джерела формування дворянської спільноти;

– доведено, що особливими рисами формування нобілітету в регіоні були, по-перше, його поліетнічний склад, по-друге, пріоритетна націленість на вирішення військово-управлінських завдань, зумовлених потребами колонізації краю;

– детально схарактеризовано чисельні адміністративні реорганізації, що зумовлювали широкий попит на чиновників і породжували, в свою чергу, дещо прискорену процедуру отримання чинів та підвищень по службі;

– аргументовано доведено, що серед спадкового дворянства краю, особливо на початкових етапах колонізації, переважали військові. Встановлено, що частка дворян серед загальної кількості населення Півдня України (за винятком Херсонської губернії) була меншою, ніж в цілому по Росії;

– розширено і суттєво доповнено історію діяльності дворянських корпоративних установ краю, проаналізовано діяльність предводителів дворянства та губернських дворянських зібрань, показано участь дворян у громадському житті регіону, діяльність найактивніших представників цієї верстви в органах місцевого самоврядування;

- розкрито механізми, ступінь участі та основні напрямки діяльності дворян в економічному розвитку південноукраїнського регіону;
- уперше вивчено добродійну діяльність окремих представників дворянської верстви Півдня України в галузі освіти та піклування;
- внесено доповнення в дослідження проблеми формування нової соціальної еліти Південної України;
- запропоновано практичні рекомендації, які доповнюють розробку таких проблем, як теорія еліт, дозволяють з'ясувати зв'язок між державною моделлю та функціонуванням і зміною еліт, наслідки цих чинників для вітчизняного соціуму, окреслюють перспективи подальшого наукового розгляду досліджуваної проблеми.

Практичне значення дисертації полягає у використанні її наукового і концептуального змісту для подальшого наукового дослідження історії дворянства Півдня України; розробці вузівських курсів лекцій, програм та навчально-методичного забезпечення спецкурсів та семінарів з соціальної та економічної історії України, краєзнавчих навчальних проєктів, уроків історії, економіки, права у школі. Матеріали дисертації мають практичне значення для підвищення рівня знань населення про процеси становлення та розвитку дворянського стану в регіоні. Досвід дворянства в діяльності управлінських структур держави у пореформений період може слугувати історичним прикладом для нашої сучасної еліти, утримати її від помилок у проведенні реформ. Осмислення і творче засвоєння уроків історії „служилого стану” може відіграти неоціненну роль для оптимізації діяльності органів місцевого самоврядування, стати корисним у процесі вирішення сучасних проблем, які постали перед українською державою.

Особистий внесок здобувача полягає в тому, що узагальнені різноманітні думки вчених, викладені в наукових публікаціях з історії дворянства Півдня України, сформульовано власне розуміння проблеми. Дисертація є першою конкретно-історичною комплексною розробкою проблем формування дворянства, його суспільно-політичної та економічної

діяльності у даному регіоні. Проведеним дослідженням встановлено, що особливою рисою формування дворянства в регіоні був, по-перше, його поліетнічний склад, по-друге, пріоритетна націленість на вирішення військово-управлінських завдань, зумовлених потребами колонізації краю. Особиста участь здобувача виявляється в ґрунтовному аналізі найбільш важливих проблем, що стосуються формування та діяльності дворянської верстви південноукраїнських губерній, персоніфікації історії дворянства зазначеного регіону в другій половині XVIII – на початку XX ст.

Автором проведено об'єктивне дослідження еволюції дворянського поміщицького господарства, введено в науковий обіг невідомий раніше джерелознавчий матеріал. Відмічено вплив додаткових чинників, серед яких господарча кон'юнктура, збільшення попиту на землю в зв'язку з селянською колонізацією краю, наявність шляхів сполучення, необхідних для розвитку товарного виробництва. Проведено історичне порівняння стану дворянського землеволодіння в різних субрегіонах, показано участь представників південноукраїнської аристократії у промисловій та торговельно-фінансовій діяльності.

Представлена дисертація є самостійним науковим дослідженням. Висновки, що сформульовані в дисертації, ґрунтуються на матеріалах, зібраних і проаналізованих дисертантом особисто.

Апробація дослідження. Положення та основні наукові результати наукової роботи апробовані у доповідях на конференціях: “Сучасні наукові досягнення : друга Інтернет-конференція” (Дніпропетровськ, 2007), “Бородино и наполеоновские войны. Битвы. Мемориалы: II международная научная конференция” (Бородино, 2–6.09.2007), “Поляки Півдня України : міжнародна наукова конференція” (Одеса, 07–09.09.2007), “Південь України: етно-історичний, мовний, культурний та релігійний виміри: міжнародна науково-практична конференція” (Одеса, 26.10.2007), “Актуальні проблеми сучасної науки: IV Всеукраїнська Інтернет-конференція” (Київ, 22–24.10.2007), “Революції в Україні XX – XXI ст.: співзвуччя епох”,

присвячено 90-річчю Української держави та 125-річчю від дня народження Павла Скоропадського: IV міжнародна наукова конференція (Одеса, 25.04.2008), “Наукові дослідження: теорія та експеримент 2008: Міжнародна науково-практична конференція” (Полтава, 19–21.05.2008), “Интеллекция, ее роль в поиске гражданского согласия в условиях общества переходного периода: международная научная конференция” (Симферополь, 23–26.05.2008), “Актуальні питання реформування правової системи України: V міжнародна науково-практична конференція” (Луцьк, 30–31.05. 2008), “Перспективные инновации в науке, образовании, производстве и транспорте, 2008: Міжнародна науково-практична Інтернет конференція” (Одеса, 20–30.06.2008), “Причорноморський регіон у контексті європейської політики: історія та сьогодення: III міжнародна науково-практична конференція (Одеса-Ополе-Вроцлав, 4–6.09.2008), “Сучасні напрямки теоретичних та прикладних досліджень, 2009: Міжнародна науково-практична конференція” (Одеса, 16–26. 03. 2009), “Українська історія та історіографія, джерела національного права: традиції й виклики сучасності: Всеукраїнська науково-практична конференція” (Коломия, 25–26.05.2009).

Публікації. Основні результати та фактологічний матеріал з теми дослідження опубліковані автором в індивідуальній монографії обсягом 24 друк. арк. (Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.): Монографія / Л.Ф. Циганенко. – Ізмаїл : СМІЛ, 2009. – 384 с.) та 24 статтях у фахових виданнях.

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Різноманітним аспектам історії дворянства присвятили свої праці багато авторів. “Вочевидь, жодна верства російського суспільства не мала настільки численної, суперечливої та оціночної історії вивчення, як дворянство”, – зазначала дослідниця дворянства О. Марасінова [657, с. 17]. Історіографія проблеми різноманітна та багатоаспектна. Історія дворянства викликає значний інтерес як у науковців, так і у пересічних громадян, які прагнуть дослідити коріння, історію свого роду. Осмислення ролі дворянства в історії, його взаємовідносин з державною владою, участі в економічному житті, державному управлінні – ось далеко не весь перелік питань, якими займалися історики, починаючи з В. Татищева й до сьогодення. Науковцями зібрано обширний фактичний матеріал, досліджено широке коло питань, що стосуються різних періодів і аспектів розвитку дворянської верстви. Водночас є очевидним той факт, що значна кількість проблем наразі залишаються маловивченими або недослідженими взагалі. І це добре видно на прикладі дворянської верстви Півдня України.

В наукових працях, присвячених історичному розвитку південноукраїнських земель, питанням формування дворянського стану в регіоні відводилось другорядне місце. Переважно їх досліджували рівно настільки, наскільки це було потрібно для розв’язання різних науково-пізнавальних проблем: колонізаційних, демографічних, соціально-економічних, військово-політичних процесів тощо. Самі по собі питання історії формування південноукраїнської дворянської спільноти науковців цікавили мало. Разом з тим, у контексті вивчення інших тем було накопичено значний матеріал, який став підґрунтям для розробки проблеми формування дворянської верстви у південноукраїнських губерніях. Спеціального

дослідження, в якому б комплексно розглядалися процеси та явища, що зумовили утворення дворянської спільноти на Півдні України, не існує.

В історіографії проблеми доцільно виділити три етапи: дореволюційний, радянський (1920–1980-ті рр.), сучасний (1990–2010 рр.). Кожен з них має свої особливості у висвітленні питання.

Література першого етапу мала здебільшого генеалогічний та загальноісторичний характер. Водночас, наприкінці означеного періоду найбільш актуальними стають дослідження процесів нобілітації та інкорпорації українського козацтва, іноземної аристократії до складу російського дворянства. У полі зору тогочасних дослідників опинилися питання соціально-економічної та суспільно-політичної історії, становлення і розвитку окремих прошарків дворянства, їх взаємовідносин з органами державної влади. Більшість істориків цього періоду вважали дворянство тотожним елементом державній владі.

На початку другого періоду дослідження велися в рамках панівної ідеології, проте ідеологічний диктат у той час ще не набув абсолютного впливу. Історичні роботи, які виходили з середини 50-х рр. ХХ ст. стосувалися здебільшого питань економічного розвитку досліджуваного регіону, серед соціальних аспектів вивчалось лише робітниче або селянське питання. Дворянство розглядалось виключно як опора царського режиму, класовий ворог трудящих мас. Використання праць істориків цього періоду можливо лише фрагментарно, без урахування концептуальних підходів у цілому.

Третій етап характеризується новизною наукових досліджень, введенням до наукового обігу нового матеріалу, застосуванням новітнього методологічного інструментарію, залученням здобутків зарубіжних учених. Особливо насиченим був період 1991–2001 рр., коли значно зріс інтерес до вивчення історії дворянства і публіцистів, і науковців.

Початок наукових досліджень з означеної проблематики практично збігається з хронологічними межами нашої роботи. Як відомо, першим з

істориків, хто звернув увагу на вивчення дворянського стану, був В. Татищев [773, с. 318]. Серед його наступників прізвища таких корифеїв історичної науки, як Ф. Міллер [669], М. Щербатов [833]. Їх роботи, присвячені різним аспектам історії дворянства Російської імперії, мали здебільшого загальний характер.

Наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. у Росії актуалізуються генеалогічні розвідки. Багато з того, що було зроблено російськими генеалогами, має значення й до наших часів. Родовідні довідники П. Долгорукова [551], А. Лобанова-Ростовського [649], А. Бобринського [496], В. Руммеля та В. Голубцова [731] та інших, які були видані більше 200 років тому, і зараз є фактично єдиною літературою подібного типу. На сторінках цих робіт ми знаходимо багато цікавої інформації про шляхетних представників південноукраїнського дворянства.

До цього ж часу відноситься й поява перших розвідок з еволюції гетьманських рангів, які вивчаються в контексті загальноімперської системи чинів. Відомий збирач старожитностей початку XIX ст., колишній співробітник П. Румянцева, А. Чепа видав роботу під назвою „Записки про переваги чинів Малоросійських” [812]. Автор доводив, що з входженням українських земель до складу Російської імперії козаки отримали відповідні цивільні та військові чини, які за статусом були тотожні їх колишнім чинам.

Уже з кінця XVIII ст. Північне Причорномор'я стало предметом історичного дослідження. Характерною особливістю літератури цього періоду була персоніфікація подій: автори зосереджували свою увагу майже виключно на діяльності Г. Потьомкіна, П. Зубова [498; 569; 668; 831].

До цього часу відноситься початок використання поняття еліта для позначення вищого соціального стану колишньої Гетьманщини – козацької старшини. Дослідження Я. Марковича „Записки про Малоросію, її жителів та твори” [659] (1798 р.), відомий вчений М. Василенко назвав першою науковою працею в українській історіографії. Це поняття вживалося й раніше, наприклад у „Літописному описі Малоросії” О. Рігельмана [722], але

його праця, написана в 1783–1786 рр., побачила світ лише в 1847 р., після її публікації Й. Бодянським.

У першій половині XIX ст. як науковець виступив А. Скальковський [745–754]. Будучи членом Одеського товариства сільського господарства Півдня Росії, Одеського товариства історії та старожитностей, директором Головного статистичного комітету Новоросійського краю, він залишив нам понад 250 творів, присвячених різним аспектам історії регіону. У автора немає спеціальної роботи, присвяченої південноукраїнському дворянству, та в більшості своїх праць він так чи інакше торкався питань про нього. А. Скальковський вважав дворянську колонізацію невід’ємною частиною урядової політики щодо впорядкування життя в південноукраїнських губерніях. Завдяки науковим здобуткам історика ми маємо реальну можливість уявити собі всі основні етапи перетворення „дикого поля” на економічно розвинену частину імперії. Натомість треба зазначити, що іноді А. Скальковський допускав фактичні помилки, на що свого часу вказували Н. Полонська-Василенко, М. Мунтян і В. Кабузан. Однак незважаючи на це, праці А. Скальковського до сьогодні не лише не втратили свого джерелознавчого значення, а й, безперечно, є значним внеском у дослідження історії колонізації Півдня України.

У другій половині XIX – на початку XX ст. виходить низка фундаментальних робіт, де історія південноукраїнського дворянства розглядається як невід’ємна частина російського дворянства. Ці роботи допомагають дослідити процес виникнення та законодавчого оформлення станових привілеїв, організацію та функціонування корпоративних інституцій, утворення дворянського земле- та душеволодіння в масштабах усієї Російської імперії. Показовими в цьому плані є дослідження О. Романовича-Славатинського [726], М. Павлова-Сильванського [696], І. Порай-Кошиця [715], М. Яблончикова [835], С. Корфа [619] та інших.

На другу половину XIX ст. припадає розквіт прикладної генеалогії, що відбилося у публікаціях окремих дворянських родоводів. Цінний фактичний

матеріал наводиться в праці дослідника генеалогії російського дворянства П. Петрова [703–704]. Автор не лише поставив своїм завданням викласти історію окремих дворянських родин, але й висував загальноісторичну мету: з'ясувати родові права дворянства, показати роль представників окремих родів у політичному житті держави. На сторінках його праці ми зустрічаємо прізвища Стурдзів, Кантакузинів, Крупенських тощо.

До цього ж часу відноситься й поява генеалогічних розробок з історії українського (малоросійського) дворянства. Г. Милорадович [670], В. Лукомський [651], В. Модзалевський [677], В. Антонович [457] на підставі широкого кола архівних джерел (сьогодні частково втрачених) склали не лише прекрасно прокоментовані родоводи, а й залишили відомості про походження, родинні зв'язки, службову кар'єру, майновий стан багатьох родів південноукраїнського дворянства. Життя та діяльність окремих дворян Південної України висвітлювались і в біографічних нарисах. Так, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. з'явилися статті та сюжети в окремих роботах про М. Миклашевського, В. Скаржинського, дворянську родину Малама [494; 656; 450].

Загальним дослідженням, в якому автор спробував дослідити процес формування українського дворянства, стала стаття Д. Міллера „Нарис з історії та юридичного побуту старої Малоросії. Перетворення козацької старшини в дворянство” [667]. Заслуга автора полягає в тому, що він поставився до питання без зайвої упередженості. Дослідник, враховуючи соціально-політичні інтереси та ціннісні орієнтації української верхівки, намагався зсередини розкрити суть процесу формування дворянства, його ідеали і громадську мету. Вперше у вітчизняній історіографії вчений показав, що боротьба верхів за дворянський статус у Російській державі була тісно пов'язана з захистом національних інтересів у політичній, соціально-економічній та духовній сферах.

Однак існували й діаметрально протилежні погляди. Неможливо обминути видане у 1891 р. спеціальне дослідження „Малоросійське

дворянство та його доля. Історичний нарис” О. Єфименко, яка відверто негативно оцінювала українську шляхетну верству. Вона не зробила жодного позитивного акценту, зображуючи процес nobilitації українського козацтва під час його переходу на службу до російської армії наприкінці XVIII ст. [564]. Досить важко визнати це дослідження об’єктивним.

З другої половини XIX ст. роботи істориків – це своєрідні спеціалізовані дослідження, в яких автори намагалися проаналізувати економічний, соціальний, культурний розвиток та релігійне життя окремих регіонів. Не залишився поза увагою дослідників і Південь України, котрий частіше за все називали Новоросійським краєм. Однак, окремих праць про формування регіонального дворянства практично немає. Єдиним винятком є „Короткий нарис про Бессарабське дворянство” А. Крупенського [626], виданий до сотої річниці входження Бессарабії до складу Російської імперії. В ній автор дуже докладно розповідав про те, як відбувалося формування дворянства в краї, з якими труднощами стикалися представники цієї верстви під час інкорпорації до складу російського привілейованого стану, дає (іноді досить суб’єктивну) оцінку діяльності дворянських корпоративних органів у краї та їх предводителів.

Окремі аспекти діяльності південноукраїнського дворянства відтворені в історичних працях з різної проблематики. Так, автори А. Антонович [456], Є. Берс [490], О. Єлишев [560], М. Зворикін [579], П. Ляшенко [653] займалися розробкою аграрних питань загального характеру. Водночас на сторінках їхніх творів знайшли певний відбиток проблеми дворянського землеволодіння та господарчого розвитку Південної України.

Розвитку сільського господарства і промисловості присвячено роботи М. Боровського [506], Ф. Лашкова [638–640], С. Харизоменова [798], А. Уманця [788] та інших. Ф. Лашков, активний член Таврійської ученої архівної комісії, на базі місцевих матеріалів написав фундаментальну працю „Історичний нарис кримськотатарського землеволодіння” [639]. Автор обрав дещо ідеалізований підхід щодо сутності феодальних відносин. Його

дослідження охоплює не лише період, що передував приєднанню Криму до Росії, а й наступний. Він висвітлив складні взаємовідносини між місцевими землевласниками і дворянами, котрі отримували землі в цьому регіоні. Певну наукову цінність має публікація Ф. Лашковим документів щодо землеволодіння та інших матеріалів з історії Криму.

Питанням історико-етнографічного характеру присвятили дослідження Н. Могилянський [676], О. Накко [682], О. Риттих [725], І. Халіппа [795–797]. Працю В. Бутовича написано за матеріалами, зібраними автором зі спеціально розісланих анкет [512]. У роботі відображено динаміку зміни чисельності населення придунайських земель за 10 років (з 1897 по 1907 рр.), соціальну стратифікацію окремих етнічних груп, висвітлено причини їх появи на території Бессарабії.

Український історик Д. Багалій, діяльність якого продовжилась і в радянський час, спробував дати загальну картину колонізаційного процесу [474–476]. Його робота „Колонізація Новоросійського краю та перші кроки його по шляху культури” з’явилась у 1889 р., її безумовно можна вважати рубіжною в межах регіональної історіографії. Проблемний підхід, використаний автором, дозволив уникнути безсистемного нагромадження інформації і чітко окреслити ключові моменти процесу колонізації південного краю. Автор указував на існування кількох колонізаційних потоків, серед яких був і поміщицький, хоча роль дворян в освоєнні краю, на думку вченого, була незначною. Крім того, історик дійшов висновку про „штучне” створення великого землеволодіння в краї, який „досі не мав поміщицького та кріпацького елементів” [475, с. 72]. Д. Багалій ставив знак рівності між урядовою політикою й поміщицькою колонізацією краю, вважаючи останню знаряддям царизму, за допомогою якого відбувалося становлення управлінського апарату на цих землях. Оцінюючи доробок Д. Багалія, можна стверджувати, що він уперше спробував дослідити причини, характер, етапи та наслідки поміщицької колонізації

південноукраїнських земель. Його праця послужила основою для подальших досліджень з історії Південної України.

Для історіографії радянського періоду характерною рисою стає тенденційність підходів і оцінок. Дворянин – господар, політичний діяч, благодійник – практично зникає зі сторінок наукових праць, а якщо й згадується, то лише в негативному сенсі. Оцінка місця і ролі дворянства в історичному розвитку Російської імперії базувалася на марксистсько-ленінських догмах. Розвиток історичної науки у ХХ ст. визначав найважливіший чинник – характер панівних соціально-економічних відносин, а основним творцем історії був проголошений „народ” – розмите й аморфне поняття.

Досліджень, які б об’єктивно висвітлювали процес формування дворянства, не було взагалі. До того ж, південноукраїнські губернії не виділялися як предмет спеціальних досліджень радянських істориків. Як виняток можна назвати дослідження Л. Берга, котрий працював у перехідний період. Його перша робота, присвячена Бессарабії, була видана у 1918 р. [487], а наступна – у 1923 р. [488]. У його працях розглянуто події ХІХ ст., наведено багато статистичних відомостей та фактів, що характеризують розвиток різних галузей господарства, соціальні відносини та культурне життя краю. Розповідь Л. Берга про формування бессарабського дворянства ґрунтується на широкій джерельній базі, що зробило роботу базовою для подальших наукових досліджень.

Певний інтерес викликають роботи С. Борового. Перша з них з’явилася в 1928 р., у ній досліджено єврейську землеробську колонізацію. Лише на початку 60-х рр. ХХ ст. автор знову повертається до питань аграрного устрою Південної України, закономірностей і специфіки, основних етапів освоєння та колонізації цих земель [504; 505].

У працях радянських істориків 20–30 рр. ХХ ст. з’являється нове розуміння характеру поміщицької колонізації Південної України. Інтенсивне освоєння краю дворянством пов’язано з початком товаризації дворянських

господарств наприкінці XVIII ст. Дворяни як основні експортери товарного хліба почали виявляти „загальне тяжіння” до портових міст: Одеси, Перекопа, Євпаторії. Тому дворянство Півдня України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст. на сторінках досліджень К. Гуслистого, С. Ширяєва фігурує в якості великих підприємців – агентів закріпачення селянства [543; 823].

Взагалі питання, пов’язані з розкладом феодальних форм землеволодіння, закономірностями розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві, місцем дворянських господарств опиняються в полі зору радянських істориків лише наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XX ст.

І. Гуржій був одним із перших українських учених, який у контексті дослідження проблем розкладу феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України та включенням українських земель до загальноросійського ринку, оцінював діяльність дворянства [541]. Автор виділяв територію Південної України як таку, де у дворянських маєтках у найбільш широких масштабах використовувалася вільнонаймана праця.

У 1951 р. побачила світ книга П. Надинського „Нариси з історії Криму” [681]. У розділі, присвяченому господарському та культурному розвитку Криму „після його возз’єднання (так у тексті – Л.Ц.) з Росією”, достатньо уваги приділено характеристиці бейського землеволодіння, участі дворянства в заселенні та господарському освоєнні півострова, хоча при цьому автор не забуває „сварити” дворян за експлуатацію робітників, використання жіночої та дитячої праці.

Цілу низку досліджень, присвячених історії Південної України XVIII ст. написала Н. Полонська-Василенко. Плідно опрацювавши значний комплекс архівних джерел та матеріалів, авторка вперше реконструювала процес формування в краї поміщицького землеволодіння, з’ясувала механізм роздачі землі приватним власникам. Детально проаналізувавши План 1764 р., Н. Полонська-Василенко визначила темпи і розміри земельних роздач у Новоросійському краї, з’ясувала внутрішню стратифікацію дворянства регіону, докладно схарактеризувала етнічний склад представників

аристократичних кіл на землях Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній [710–714]. Вона повністю підтвердила тезу Д. Багалія, що катеринославське дворянство – це „спадкоємці запорозької спадщини”.

В її роботах багато таблиць, кількісних показників, що дають змогу скласти уявлення про соціальне походження та рід занять південноукраїнського дворянства, на жаль, до деяких таблиць не подано відповідного аналізу. Викликає певні зауваження і принцип поділу дослідницею місцевих дворян – відсутня єдина градація (російські офіцери, цивільні службовці, українці, чужинці), що призводить до суто формальної диференціації та погрішностей у підрахунках. Роботи Н. Полонської-Василенко значно розширили межі досліджень процесу формування південноукраїнського дворянства, а комплекс джерельних матеріалів, на якому базувалися наукові праці авторки, перетворює їх на цінне історичне джерело.

У 50-х рр. ХХ ст. до історії Південної України звернулася О. Дружиніна [554]. У своїх студіях дослідниця подала суцільну картину залюднення та розбудови регіону від останньої чверті ХVІІІ ст. до 1860 р. Розглядаючи процеси колонізації південноукраїнських земель на основі формаційного підходу, вона оцінювала факти та події виключно крізь призму класових інтересів. Стрижнем досліджень була теза про слабкий розвиток феодальних відносин у південному краї, а відтак і дворянство могло відігравати тут лише регресивну роль. Інтереси держави та панівної верстви суспільства О. Дружиніна ототожнює. Ставлення авторки до південноукраїнського дворянства було досить категоричним. Вона вважала, що більшість дворян – авантюристи, які скористалися політикою царського уряду задля власного збагачення.

Використовуючи переважно вторинні та актові джерела (рапорт новоросійського губернатора про історію заселення краю, підготовлений у ході сенатської ревізії Новоросійської губернії 1799–1780 рр.), дослідниця припускається окремих помилок, не розрізняє понять „землеволодіння” та „землекористування” та безпідставно говорить про порушення в краї

дворянської монополії на володіння населеними маєтками, що вже знайшло відображення в сучасній історіографії. У наступні 70–80-ті роки ХХ ст. О. Дружиніна продовжує досліджувати історію Південної України, але вже пореформеного періоду [555; 556]. Ця позиція на кілька десятиріч років визначила ставлення науковців до південноукраїнського дворянства, відправивши його до категорії неперспективних тем.

Період кінця 50–70-х рр. ХХ ст. – один із найпродуктивніших у розвитку радянської історіографії. Ймовірно за все, такої кількості історичних розробок, які були пов'язані з розвитком південноукраїнських земель і вийшли у радянські часи, не було в жодному з десятиріч ні раніше, ні пізніше. Вчені стали більш активно вивчати історію шляхетної верстви на цих землях. Майже вперше в радянській історіографії з'являються праці, автори яких безпосередньо торкаються різних аспектів історії дворянства Російської імперії.

Питанням походження та класифікації земельних володінь великих поміщиків Росії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. присвячено цикл робіт Л. Мінарик [672]. За даними земельної статистики Російської імперії авторка подала характеристику земельній аристократії держави. Вона відстоювала тезу, що великі поміщицькі маєтки належали майже виключно нащадкам старовинних дворянських родин. На сторінках її праць знаходимо відомості про деякі дворянські родини, котрі володіли маєтностями розміром понад 50 тис. дес. землі на Півдні України: князів Демидових Сан-Донато, Юсупових, Гагаріних, Кочубеїв; графів Воронцових-Дашкових, Браницьких та інших. Л. Мінарик намагається прослідкувати взаємозв'язки між дворянами – великими землевласниками та акціонерним капіталом. На наш погляд, авторка дала дещо однобічну, негативну оцінку рівневі розвитку дворянських господарств. Крім того, в роботі допущено помилки фактологічного характеру. Поза увагою дослідниці також залишилося чимало південноукраїнських дворян, яких з повною відповідальністю ми можемо віднести до категорії великих землевласників.

У контексті дослідження дворянства Російської імперії історик Я. Водарський на основі матеріалів генерального межування представив інформацію щодо розмірів та розміщення земельних володінь різних категорій населення південноукраїнського краю на межі XVII – XIX ст. [517; 519]. Праці Я. Водарського цінні тим, що дозволяють порівняти відомості про розміри дворянського землеволодіння на Півдні України з іншими регіонами Російської імперії. В той же час, дослідження не позбавлені окремих недоліків, зокрема, при підрахунках враховано показники не по всіх південноукраїнських губерніях. Пізніше, вже на початку XXI ст., істориком було написане ґрунтовне дослідження про чисельність, етнічний і соціальний склад населення Кримського півострова [518].

У 1971 р. на сторінках часопису „Історія СРСР” було надруковано статтю В. Кабузана та С. Троїцького „Зміни в чисельності та розміщенні дворянства в Росії в 1782–1858 рр.” [600]. Дослідження базується на матеріалах п’яти ревізій, проведених за період з 1772–1850 рр. та перепису 1868 р. Автори відзначають коливання кількості південноукраїнського дворянства: його зростання наприкінці XVIII та зменшення в середині XIX ст. На думку істориків, зростання дворянської верстви на Півдні України було спричинене активізацією нобілітаційного процесу та пожвавленням темпів переміщення в південноукраїнські губернії дворян з центральних регіонів імперії. Незавершеність та повільні темпи дворянської колонізації в краї традиційно пояснювалися різномірністю дворянської верстви, а відтак різним ступенем її можливостей і намагань.

Окрім спільної роботи, кожен із авторів мав свої студії. Коло наукових інтересів В. Кабузана становили чисельний та етнічний склад населення Російської імперії, процеси колонізації і заселення Новоросії (Катеринославської, Херсонської та Бессарабської губерній) [599; 601]. Автор детально розглядає кількісний склад населення південноукраїнських губерній і його динаміку. На основі матеріалів церковного обліку населення

В. Кабузан зміг уточнити етнічний склад жителів Бессарабської та Херсонської губерній у 50-ті роки XIX ст.

С. Троїцького більше цікавили питання взаємовідносин між царською владою та дворянством, формування російської бюрократії, боротьба представників шляхетної верстви за свої станові права [780; 781], що мало безпосередній вплив на висвітлення історії дворянства південного регіону.

Практично в цей же час історики А. Корелін, В. Дякін та інші звертаються до проблем місця і ролі дворянства в суспільному житті Російської імперії. Монографія А. Кореліна сприяла значному просуванню вперед досліджень з історії дворянства. Автор розглянув взаємовідносини між дворянством і урядом, з'ясував чисельність шляхетного стану в другій половині XIX ст., в тому числі й дворянства південноукраїнських губерній [615]. Пізніше, вже у 90-х рр., А. Корелін не полишає своєї зацікавленості дворянським станом, видавши кілька ґрунтовних робіт, присвячених як окремим персоналіям, так і з'їзду уповноважених губернських дворянських товариств (Об'єднаного дворянства).

У монографіях В. Дякіна дворянство розглядається в контексті взаємовідносин влади й аристократії, уряду та капіталу. Автор намагається з'ясувати взаємовідносини між представниками дворянства й буржуазії, їх політичну позицію під час криз, революцій та воєн, і деякі його відомості не позбавлені актуальності й сьогодні [558; 559]. На жаль, історик майже повністю позбавив дворян позитивної оцінки, звинувативши цю верству в усіх бідах і катаклізмах, які випали на долю Російської імперії в першій третині XX ст.

Ю. Соловйов – автор серії досліджень з історії взаємовідносин самодержавства та дворянства на початку XX ст. Хоча знайомство з читачами він розпочав з тези про класову спільність інтересів царизму та дворянства [761; 762], його подальші роботи характеризуються вже більш об'єктивним ставленням до дворянської верстви, постановкою проблеми протистояння двох напрямків у внутрішній політиці царизму:

проселянського та продворянського, спробою реально оцінити внесок дворянства у розвиток земських установ тощо.

Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. у радянській історичній науці вже закріпилася теза про суперечливість і різноманітність інтересів різних прошарків дворянського стану, що сприяло появі робіт, присвячених історії окремих груп у складі дворянства – територіальних, а також сформованих за галузевими напрямками діяльності. Однією з перших таких праць була стаття Г. Шевченко „Формування чорноморського дворянства” [819]. Сама її назва свідчить про крок уперед у дослідженні цієї верстви. Історик характеризує початковий період нобілітації старшин Чорноморського козацького війська, їх поступову інтеграцію до російського дворянства. Авторкою виділено два шляхи здобуття дворянського статусу українською козацькою старшиною – отримання земельних ділянок і перехід на службу до російської армії з відповідним отриманням військових рангів.

У галузі регіональної історії 60-х–80-х рр. ХХ ст. було багато зроблено істориками Молдавської РСР В. Гросулом [535–537], І. Будаком [510; 511], І. Анцуповим [462–466], В. Жуковим [565–567], В. Зеленчуком [580] та іншими. Хоча в жодного з названих авторів немає дослідження, яке б стосувалося безпосередньо бессарабського дворянства, кожен із них приділив темі дворянства досить серйозну увагу, намагаючись з’ясувати причини складних взаємовідносин між молдавськими боярами та російським урядом на початковому етапі входження краю до складу імперії, соціальну природу дворянського землеволодіння та систему організації господарств, взаємовідносини між місцевими селянами й дворянами, місце дворян у соціально-економічному житті міст Бессарабії, етнічну належність окремих представників бессарабського дворянства тощо.

Позитивні зміни в розвитку історичної науки почалися в 90-х рр. ХХ ст. В полі зору українських дослідників опинилися такі питання, як менталітет дворянської верстви, ефективність господарювання, етнічний склад дворянства, його роль у суспільно-політичному житті. Дворянин у працях

цього періоду виступає як людина зі своїми турботами і сподіваннями, прорахунками і досягненнями. Значно розширився діапазон досліджуваних проблем, якісних змін зазнали теоретико-методологічні настанови, що використовуються істориками. Сучасні вчені все більше уваги приділяють вивченню регіональних аспектів тих чи інших питань.

Оскільки ґрунтовні студії над різними аспектами історії південноукраїнського дворянства ще тільки розпочинаються, важливе значення мають роботи джерелознавчого характеру, серед яких значне місце посідають дослідження А. Бойка [499; 500; 853]. На базі широкого кола нових джерел автору вдалося суттєво уточнити, а іноді й виправити окремі чисельні показники, події, факти з історії формування дворянського землеволодіння в краї. Одним із важливих висновків історика є теза, що дворянство перестає „бути єдиним суцільним станом” [499, с. 5].

Сучасна історична наука все більше звертається до методів біографістики, генеалогії, просопографії. В 90-х рр. ХХ ст. з’явилися праці, присвячені більш детальному аналізу життя та діяльності як добре відомих осіб, так і тих, хто залишився поза увагою дослідників.

Увагу українських науковців привернули до себе постаті П. Текелії, С. Василевського, Н. Величкова, В. Боровика [547; 483; 671; 674], дворянські родини Синельникових-Комстадіксів [448], Штігліців [646], Попових [765], Фальц-Фейнів [544; 597]. Більше десяти років розробками генеалогії козацької старшини, частина якої входила до складу південноукраїнського дворянства, займаються П. В’ялов, В. Кривошея, І. Кривошея [521; 524; 625]. На початку ХХІ ст. побачила світ книга В. Романюка та Л. Єршова, присвячена Олександру Стурдзі – таємному раднику, письменнику-теологу, політичному та громадському діячу першої половини ХІХ ст. [727]. Новими підходами відрізняється монографія А. Коцура і М. Мандрик, які ретельно опрацювали та проаналізували інтелектуальну спадщину української еліти кінця ХVІІІ – ХХ ст. [620].

Дворянські родини Південної України стали об'єктом наукових інтересів російських генеалогів [480; 736; 829; 830]. Центром генеалогічних досліджень сучасної Росії є Санкт-Петербург, де працює видавничий центр, який спеціалізується виключно на публікаціях генеалогічного та біографічного напрямку. Серед його видань „Дворянський календар”, де містяться, зокрема, родоводи південноукраїнських дворян.

Необхідно також звернути увагу на роботи Д. Лівена, К. Куркова [846; 632; 860], котрі займаються дослідженнями просопографічного характеру. Дослідники, що працюють у цьому напрямку, з'ясовують індивідуальні долі значної кількості представників роду; аналізують шлюбну пріоритетність; розглядають економічні основи достатку роду, процеси його взаємодії з суспільством, місце серед правлячої та соціальної еліти. Поява праць такого типу помітно розширює можливості вивчення формування південноукраїнського дворянства, допомагає переосмислити наше історичне минуле, життєві цінності.

Не залишаються поза увагою сучасних істориків питання соціально-економічного характеру. Нові оцінки місця і ролі дворянства у розвитку підприємництва, формуванні торгово-промислової буржуазії в Україні ми знаходимо у наукових розвідках Т. Лазанської, хоча питання щодо південноукраїнського дворянства розглядаються дещо епізодично [634; 635]. Внеску дворян у розвиток промисловості на Півдні України присвячено дослідження О. Доніка [552; 553]. У монографії О. Реєнта „Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)” багато місця приділено аналізу господарського потенціалу України пореформеної доби. У дослідженні є відомості про таких визначних діячів південної промисловості як М. фон Дітмар, О. Ауербак та інші [721]. Дослідниця Н. Темірова проаналізувала зміни, що відбулися в соціально-економічному становищі поміщиків українських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст. Авторка докладно зупинилася на питаннях формування та функціонування поміщицького землеволодіння й організації дворянських господарств [774].

Грунтовною працею, присвяченою Півдню України, стала монографія Г. Турченко. У ній авторка розглядає південноукраїнські землі як окремий історичний регіон, визначає особливості його розвитку в умовах капіталістичної модернізації. Вона підкреслює, що маніфест Катерини II став ідеологічною основою імперської позиції щодо Півдня України [785, с. 17].

Регіональні аспекти історичних досліджень – один із пріоритетних напрямків сучасної історіографії. Вагомий внесок у дослідження історії Подунав'я зробили О. Лебеденко і А. Тичина. У своїх працях вони торкнулися проблем колонізації краю, його господарчого розвитку, соціальних та етнічних процесів, що відбувалися в регіоні [642; 643].

Останніми роками окремі регіональні групи південноукраїнського дворянства стали об'єктом дисертаційних досліджень українських вчених. Б. Галь звернувся до питань інтеграції української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у XVIII – першій третині XIX ст. Він визначив закономірності й особливі риси цього процесу, запропонував його періодизацію, виявив вплив адміністративних традицій Гетьманщини на формування губернських владних структур [855]. Дисертація Л. Дячука розкриває зміст і значення історико-правових записок українського дворянства – видатних пам'яток історичної думки [857]. Д. Каюк зосередив увагу на формуванні дворянства у Катеринославській та Херсонській губерніях, з'ясувавши правові підстави нобілітації південноукраїнського дворянства, історію формування та характер дворянського землеволодіння [858]. Дослідниця Н. Сурева присвятила дисертацію аналізу джерел з історії дворянства Південної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. [865]. Поряд з визначенням руху документів та основних архівних зібрань, класифікацією джерел, авторка багато сторінок свого дослідження відвела під суто історичну довідку щодо особливостей утворення дворянських родів, формування землеволодіння та становлення дворянських корпоративних установ в краї.

Історія дворянства Російської імперії приваблювала й іноземних істориків. Нині відомі чисельні праці з проблем модернізації станових відносин у Російській імперії, ролі дворянства в політичній історії Росії, взаємодії з державою, діяльності законодавчої комісії 1767 р. Йдеться про роботи М. Раєва, П. Дьюкса, П. Андерсона, Р. Джонса, Я. Сіверса, Д. Хитала, М. Хільдермайера, Р. Мандроу та інших зарубіжних дослідників. Аналізу деяких з них присвячені ґрунтовні праці С. Капітанова, О. Большакова [603; 501], тому немає потреби зупинятися на них докладно. Свою увагу ми зосередимо на працях останнього часу, в яких іноземні історики торкалися безпосередньо питань історії південноукраїнського дворянства.

Підприємницьку діяльність дворянства в другій половині XIX – на початку XX ст. досліджують англійці Х. Сітон-Вотсон, А. Рібер; американці Д. Маккей, С. Едвардс; німці К. Хеллер, А. Каппелер. У роботах проаналізовано регіональні, етнічні та конфесійні відмінності, подано багато біографічних відомостей.

Серед праць загального характеру слід назвати дослідження Р. Пайпса й С. Беккера. В монографії „Росія за старого режиму” Р. Пайпс на фоні аналізу загальних тенденцій розвитку соціальної структури Російської імперії, характеризує дворянську верству в умовах економічної модернізації кінця XIX ст., прослідковує поєднання дворянських і буржуазних капіталів в державі та створення нової генерації ділових людей [698, с. 272–273]. На жаль, автор не зміг подолати стереотипів часів „холодної війни”, що виявилось у значному перебільшенні ролі іноземного капіталу в економічному житті Росії та недооцінці якостей, можливостей і рівня освіти регіональної промислової еліти.

С. Беккер у своїй праці намагається віднайти нові характеристики й акценти в історії дворянства Російської імперії [486]. Він стверджує, що концепція занепаду дворянства, на якій базується класична література й радянська історична наука, м’яко кажучи, не відповідає дійсності. Одну з причин такої помилки автор бачить у термінологічному змішуванні понять

дворянство та землеволодіння, а відтак продаж землі для багатьох дворян був не катастрофою, а вигідним бізнесом.

Російські вчені протягом останнього десятиріччя досить активно розробляють теми, пов'язані з регіональними особливостями формування дворянства, про що свідчать дисертації О. Мішаніної, М. Шестакова, К. Чікаєвої, О. Курсевої, І. Лещенко, К. Куркова. У роботах узагальнюючого типу, які висвітлюють різні аспекти історії Російської імперії (господарські, політичні, соціальні, культурні тощо), окремі фрагменти відносяться до характеристики південноукраїнського дворянства. Це праці М. Боханова, Н. Боркіної та А. Першикова, присвячені історії підприємництва в Російській імперії [507; 503].

Молдавська дослідниця Н. Абакумова-Забунова у праці про російське міське населення Бессарабії у ХІХ ст. чільне місце відводить бессарабському дворянству [409]. Опираючись на архівні джерела, маловідомі статистичні та етнографічні матеріали, мемуарну літературу, вона досліджує основні етапи формування дворянської верстви, культурно-побутові особливості життя дворян Бессарабії. З окремих питань формування бессарабського дворянства написано дослідження С. Бакалова, В. Бутнару, М. Стурдзи, Д. Поштаренку [868; 843; 850; 847].

Слід відзначити, що вітчизняні та зарубіжні дослідники зробили помітний внесок у розвиток історіографії проблеми, окреслили основні напрями досліджень, визначили етапи та специфіку формування дворянської верстви в Російській імперії в цілому та її окремих регіонах, дослідили внесок дворянства в політичний, адміністративний, господарчий, культурний розвиток держави. Однак, аналіз стану наукової розробки проблеми показує, що у вітчизняній історіографії не знайшли свого належного висвітлення ряд важливих аспектів процесу формування дворянства на Півдні України у другій половині ХVІІІ – на початку ХХ ст. Це дало можливість автору визначити структуру дисертації, провести поглиблене вивчення недосліджених або маловисвітлених проблем.

1.2. Джерела дисертації

Продовжити вивчення історії формування південноукраїнського дворянства дозволяє значне коло опублікованих і неопублікованих архівних документів. Джерельна база нашого дослідження різноманітна за структурою, призначенням і походженням. Значний шар складають документи, що зберігаються у різних архівосховищах. Сучасна територія Південної України протягом XVIII – початку XX ст. входила до складу різних держав – Турецької та Російської імперій, Молдавського та Румунського князівств, Кримського ханства, Румунського королівства, тому основні матеріали з теми нашого дослідження розпорошені по різних сховищах України, Росії та Молдови і не являють собою єдиного джерельного комплексу, що ускладнює їх опрацювання. Систематизація використаних у роботі джерел здійснювалась на основі синтезу різних типів класифікації, запропонованих В. Горобцем та О. Струкевичем, Б. Литваком, М. Румянцевою [529; 647; 732].

Враховуючи регіон дослідження, нами був здійснений відповідний відбір фондів у Центральному державному історичному архіві України в місті Києві (ЦДІАУ), що висвітлюють окремі аспекти формування дворянства на Півдні України у другій половині XVIII – на початку XX ст. Найцінніший, на нашу думку, матеріал містять фонди: „Київської губернської канцелярії. 1709 – 1781 рр.” (Ф. 59), „Катеринославського намісницького правління. 1784 – 1796 рр.” (Ф. 209), „Вознесенського намісницького правління. 1795 – 1797 рр.” (Ф. 211), „Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. 1796 – 1916 рр.” (Ф. 442), „Канцелярії малоросійського генерал-губернатора. 1765 – 1796 рр.” (Ф. 763), „Слов’яно-Сербської комісії, якою керував таємний радник Фліверк у справах сербських переселенців у місті Слов’яно-Сербія. 1753 – 1766 рр.” (Ф. 1413), „Новоросійської губернської канцелярії. 1776 – 1783 рр.” (Ф. 1820).

У фонді Київської губернської канцелярії знайдено чимало справ про офіцерів фортеці Св. Єлизавети, їх звернення і підтвердження прав на встановлення належності до дворянства. Документи з фонду Катеринославського намісницького правління допомогли з'ясувати питання економічного характеру: виділення дворянам земельних ділянок, надання жалування, чинів та маєтків у зв'язку з відставкою тощо. З фонду канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора використано справи, які стосуються різних аспектів життя дворян південноукраїнських губерній. Це документи про осіб, які намагалися довести своє дворянське походження, про розгляд скарг та взаємних претензій дворян щодо земельних ділянок, про дозвіл дворянам брати участь у заміщенні посад директорів та їх заступників у міських банках тощо.

Значну увагу автора привернули матеріали з фондів, що належать окремим представникам південноукраїнського дворянства: Пассекам (Ф. 1631) – український старшинський рід, дворяни, великі поміщики Харківської, Смоленської та Херсонської губерній; Строгановим (Ф. 258) – російська графська родина, яка володіла землею у багатьох губерніях імперії, в тому числі в Херсонській; Лінке (Ф. 877), Пестових (Ф. 2044) – дворяни Херсонської губернії; Г. Алексеєву (Ф. 265), В. Бантишу (Ф. 835), М. Доменському (Ф. 2024) – поміщики Катеринославської губернії. Переважно матеріали з цих фондів представлені родовими розписами, біографічними нотатками, господарчими документами (звіти, акти на володіння, відомості тощо).

Певний інтерес для нашого дослідження становлять матеріали Центрального державного архіву вищих органів державної влади і управління України (ЦДАВОВУ). Це особистий фонд Н.Д. Полонської-Василенко (Ф. 3806). Хоча до більшості документів названого фонду історики вже зверталися, однак справи, в яких містяться витяги з архівних документів про переселення татар і ногайців, про вибори предводителів

дворянства у Таврійській губернії, реєстр перших дворян краю, дозволяють розширити наше уявлення про формування дворянства Південної України.

В роботі використано також документи державних архівів Автономної республіки Крим (ДААРК), Дніпропетровської області (ДАДО), Миколаївської області (ДАМО), Одеської області (ДАОО), Херсонської області (ДАХО), Комунальної установи “Ізмаїльський архів” (КУІА), фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (ІР НБУ).

Досить повно історія дворянства представлена у матеріалах Державного архіву Автономної республіки Крим. Це фонди „Таврійського обласного правління” (Ф. 799), „Катеринославського і Таврійського генерал-губернатора” (Ф. 801), „Таврійського губернського депутатського зібрання” (ф. 49), „Сімферопольської дворянської опіки” (Ф. 2, 53), „Комісії для розбору спірних земельних питань і для визначення повинностей на Кримському півострові” (Ф. 24). У зазначених фондах міститься інформація про службову діяльність чиновників у Таврійській губернії, роздачу земель у краї, ведення родовідної книги таврійських дворян, реєстри дворян Таврійської губернії. Додаткову інформацію про службову діяльність окремих представників дворянського стану на півострові ми можемо знайти у фондах „Канцелярії Феодосійського градоначальника” (Ф. 45), „Канцелярії Керч-Єнікальського градоначальника” (Ф. 162), особистому фонді В. Попова (Ф. 535).

Підприємницька діяльність дворян регіону досить повно представлена у фондах Дніпропетровського обласного архіву. Зокрема, у справах з фонду „Канцелярії Катеринославського губернатора” (Ф. 11), де містяться цінні відомості про розвиток промисловості південного регіону, діяльність окремих промисловців, керівників великих підприємств, серед яких було чимало дворян.

Багато нового фактологічного матеріалу знайдено автором у фондах Одеського обласного архіву. Справи з фонду „Канцелярії Новоросійського генерал-губернатора” (Ф. 1) дозволяють нам простежити і викласти історію

південноукраїнського дворянства. Тут представлено дворянство бессарабське (описи 214, 215, 218 за період з 1816 по 1858 рр.), херсонське (опис 220 за 1803–1824 рр.), катеринославське (опис 221 за 1803–1824 рр.), таврійське (опис 219 за 1803–1823 рр.).

У справах фонду виявлено інформацію щодо кількості дворянської землі, етнічного складу шляхетних мешканців регіону, нобілітаційних процесів, службової діяльності та багато інших цікавих відомостей, які суттєво доповнюють історію формування дворянської спільноти Півдня України. На жаль, не всі справи дійшли до наших днів – їх значна частина безслідно втрачена. Докладний поділ наявних матеріалів на окремі групи (документи губернських предводителів дворянства, благодійних ініціатив дворянства, участі дворянства в адміністративному і корпоративному управлінні тощо) подано у дисертаційному дослідженні Н. Суревої [865].

З інших матеріалів ДАОО слід відзначити матеріали фондів „Канцелярії Одеського градоначальника” (Ф. 2), „Головного статистичного комітету” (Ф. 3), „Управління тимчасового Одеського генерал-губернатора” (Ф. 5), „Херсонсько-Бессарабського управління землеробства і державного майна” (Ф. 20), архіви особистого походження – професора Маркевича, князів Гагаріних-Стурдз, дворян Яковлєвих, Ерделі, Сабанських та інших.

Досить вагомі документи, які вперше введено в науковий обіг, зберігаються у фондах Комунальної установи “Ізмаїльський архів” (колишня філія Державного архіву Одеської області). Насамперед це матеріали фонду 770 „Акерманський повітовий предводитель дворянства”, в якому зберігається 57 справ за 1893–1916 рр. Зокрема, циркуляри бессарабського губернатора, різноманітні статистичні відомості, чисельні списки (спадкових і особистих дворян, земських начальників, формулярні та службові), справи про участь дворян у виборах до Державних Дум, корпоративних установ тощо. Значна кількість матеріалів, котрі відображають майнове становище дворян, зберігається у фонді 662 „Акерманська повітова дворянська опіка”.

У ході роботи над монографією нами були опрацьовані фонди „Канцелярії Ізмаїльського градоначальника” (Ф. 56), „Ізмаїльської міської управи” (Ф. 2), „Ізмаїльської землевпорядної комісії” (Ф. 847), „Акерманської повітової земської управи” (Ф. 47), „Акерманської землевпорядної комісії” (Ф. 528), де виявлено матеріали про проведення селянської реформи в Бессарабії у другій половині XIX ст. Крім того, документи фондів дають можливість визначити місце і роль місцевих дворян в діяльності земських органів самоврядування.

У справах фондів „Акерманської міської думи” (Ф. 1), „Ізмаїльського центрального карантину” (Ф. 136), „Ізмаїльського міського поліцейського управління” (Ф. 514) зберігаються списки жителів міст Акермана й Ізмаїла (зокрема, посімейні списки жителів м. Акермана, формулярні списки жителів Ізмаїла з зазначенням місць попереднього проживання, складом родин, господарськими заняттями), що дозволяє відтворити картину колонізації регіону наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., з’ясувати кількість представників дворянського стану на цих землях.

У Державному архіві Херсонської області були опрацьовані фонди „Херсонського губернського правління” (Ф. 3), „Херсонського губернського депутатського зібрання” (Ф. 254), „Херсонської губернської палати цивільного суду” (Ф. 191), „Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні” (Ф. 14). Додаткову інформацію щодо кількості та етнічного складу населення губернії у 1795–1796 рр. ми знайшли у фонді “Херсонської губернської казенної палати” (Ф. 22). Повнотою та достовірністю інформації визначаються діловодна документація стосовно закріплення за майбутніми поміщиками земель під заселення та у власність; матеріали земельних перерозподілів; описи маєтків. Докладний аналіз документів, які зберігаються у даному архіві, було здійснено у дисертаційному дослідженні А. Бойко [853].

Дослідження було б неповним без залучення матеріалів з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України. Це документи фонду Одеського товариства історії та

старожитностей (Ф. V), особистих фондів Н. Полонської-Василенко (Ф. 42), М. Міклашевського (Ф. 71) та інших. Увагу автора привернули рукописні матеріали Корниловича (V, 668), І. Батянова (V, 669), П. Кеппена (V, 867). Серед документів зберігаються копії протоколів спільних засідань департаментів економіки та законодавства з питань прав малоросійських козаків на володіння землею; копії ярликів кримських ханів, які були видані таврійським беям і мурзам; роз'яснення до законів Молдавського князівства тощо. Особливий інтерес являють собою документи нащадків запорозьких старшин Ф. Білого та Г. Василенка, які засвідчують труднощі та перипетії на шляху отримання дворянства означеною категорією населення.

Значна кількість документальних джерел з історії дворянства Південної України зберігається в архівних установах сусідніх держав, як-от: в Російському державному архіві давніх актів (РДАДА), Російському державному військово-історичному архіві (РДВІА), Російському державному історичному архіві (РДІА), Національному архіві Республіки Молдова (НАРМ).

Фонд „Сенаторів, що головували в Диванах Молдавії і Волощини в 1808–1813 рр.” (Ф. 1, НАРМ), опис справ якого свого часу було здійснено Бессарабською губернською вченою архівною комісією, містить відомості про посадові ранги молдавських бояр, про непорозуміння між молдавськими нобілями та місцевими селянами, деякі статистичні дані щодо кількості бояр і бояринашів у Бессарабії. Важливе значення для розробки теми мають фонди Бессарабського губернського дворянського зібрання (Ф. 88), Бессарабського губернського предводителя дворянства (Ф. 89), Кишинівсько-Оргєєвського окружного предводителя дворянства (Ф. 309), повітові предводителі дворянства (Бельці, Бендери, Кишинів, Оргєєв, Сороки – 1825–1914 рр.). Серед документів фонду – грамоти, видані бессарабським аристократам з підтвердженням їх шляхетного походження; листи від претендентів на отримання цього статусу; копії указів Сенату та постанови дворянського зібрання; рішення про родовідну книгу бессарабських дворян.

Значну цінність являють фонди „Канцелярія Бессарабського губернатора” (Ф. 2), „Бессарабської обласної ради” (Ф. 3), „Бессарабського обласного уряду” (Ф. 5), „Бессарабського губернського правління” (Ф. 6), „Бессарабської казенної палати” (Ф. 134), „Бессарабського губернського статистичного комітету” (Ф.151). Вони містять статистичні відомості про склад жителів Бессарабії, кількість землі у різних категорій населення. Значний дослідницький інтерес становлять спогади та різні генеалогічні матеріали, що зберігаються у фонді відомого краєзнавця, дослідника бессарабського дворянства Г. Безвиконного (Ф. 2983). Особливу цінність являють собою його спогади під назвою „Портретів довгий ряд”. В цілому матеріали фондів НАРМ відбивають процес формування дворянства на бессарабських землях упродовж ХІХ – початку ХХ ст.

У Російському державному військово-історичному архіві (РДВІА) зосереджено значну кількість документів, завдяки яким можливо вивчити історію формування дворянської верстви у південноукраїнських землях. Цінність матеріалів РДВІА для вивчення історії Південної України була відзначена В. Григоровичем і А. Бертъє-Делагардом, а також українськими істориками А. Бойком, Т. Гончаруком.

У фондах “Військового ученого архіву” (ф. ВУА), „Канцелярії генерал-фельдмаршала князя Потьомкіна” (Ф. 197), „Справи графа Кушеляова” (Ф. 198), „Інспекторського департаменту Військового міністерства” (Ф. 395), „Статистичних, економічних, етнографічних, військово-топографічних відомостей про Російську імперію” (Ф. 414) РДВІА, крім статистичних відомостей, є цінна інформація щодо розвитку торгівлі, промисловості, промислів, закладів медицини, освіти, пропозиції щодо реформ у різних галузях життя південноукраїнських губерній.

Матеріали фондів „Колекція формулярних списків” (Ф. 489), „Канцелярія офіцерських сказок” (Ф. 490) складаються з різних списків (смотрові, іменні, списки офіцерів по старшинству, послужні, формулярні

тощо) військових, що несли службу на землях Півдня України у 1774–1815 рр. Вони дозволяють з'ясувати склад південноукраїнського дворянства.

Відомості біографічного та генеалогічного характеру знаходяться у фондах „Президента військової колегії генерал-фельдмаршала графа М. Салтикова” (Ф. 41), „Князя Потьомкіна-Таврійського” (Ф. 52) та „Особистому фондї Попових” (Ф. 271). Це відомості про військові формування на землях Півдня України, формулярні списки офіцерів, інформація службового характеру (про нагородження, звільнення, призначення чиновників у Катеринославському намісництві та Таврійській області).

Значним архівосховищем, в якому представлені багаточисельні матеріали з історії Південної України останньої чверті XVIII століття, є Російський державний архів давніх актів (РДАДА). Документи з історії дворянства містяться в фондах „Внутрішнього управління” (Ф. 16), „VI департаменту Сенату” (Ф. 264), „Герольдмейстерської контори” (Ф. 286). Це укази Сенату та Герольдії про надання або підтвердження прав на дворянство, внесення дворянських родів південноукраїнських губерній до Загального гербовника Російської імперії, списки чиновників південного краю, формулярні списки, документи про службу, про земельні пожалування дворянам у південному регіоні, реєстри землевласників. Аналіз зазначених документів дозволив чітко диференціювати основні соціальні та етнічні групи, які брали участь у формуванні південноукраїнської регіональної еліти, з'ясувати механізм і специфіку нобілітації місцевого дворянства. Для дослідження економічного становища південноукраїнського дворянства велике значення мають фонди межових установ (Ф. 1354, 1355) РДАДА.

У Російському державному історичному архіві (РДІА), який знаходиться у Санкт-Петербурзі, були вивчені документи, що відбивають процес нобілітації південноукраїнського дворянства, генеалогічні та біографічні відомості, зосереджені в фондах „Канцелярії Міністра внутрішніх справ у справах дворянства” (Ф. 1283), „Департаменту Герольдії” (Ф. 1343),

„Формулярні списки чиновників цивільного відомства (колекція)” (Ф. 1349), “Герби, жалувані грамоти, дипломи і патенти на чини (історична колекція)” (Ф. 1411).

Серед документів, котрі безпосередньо стосуються дворян Бессарабської, Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній ми опрацювали родовідні книги, реєстри дворян, звернення дворянських зборів до департаменту Герольдії з питаннями щодо шляхетних прав татарських, грецьких, вірменських, польських, молдавських нобілів, матеріали ревізії рішень дворянських зборів Південної України.

Важливу інформацію професійного й особистого характеру містять відомості з фонду „Формулярні списки чиновників цивільного відомства (колекція)”. Південноукраїнське дворянство представлено у 35 справах по Новоросійській, Катеринославській, Херсонській та Таврійській губерніях за 1797–1825 рр.

Документи, в яких відображено чисельність населення південноукраїнських земель, його становий поділ упродовж досліджуваного періоду, інформацію про відомих господарських діячів регіону, містяться у фондах „Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі Міністерства фінансів” (Ф. 18), „Комітету міністрів” (Ф. 1263), „Ради Міністра Внутрішніх справ” (Ф. 1281), „Головного управління у справах місцевого господарства МВС” (Ф. 1288), „Центрального статистичного комітету” (Ф. 1290). Передусім це звіти губернаторів за період з 1804 по 1916 рр., різні статистичні відомості про становий і етнічний склад населення міст Херсонської та Катеринославської губерній тощо.

Серед інших матеріалів, що зберігаються у РДІА, важливе значення мають документи, які знаходяться у фондах особистого характеру: „І. Ліпранді” (ф. 673), „Кочубеї” (Ф. 971), „Мордвінови” (Ф. 994), „Репніни, князі” (Ф. 1035), „П. Булацель” (Ф. 1621) та багато інших.

Опубліковані джерела за функціональним призначенням та характером інформації можна поділити на кілька груп: офіційно-нормативна

документація; статистичні матеріали; загальнодержавні та регіональні довідково-інформативні видання; періодична преса; мемуарна література.

До першої групи належать законодавчі акти, котрі регламентували правовий статус дворян, політику уряду щодо цієї верстви, умови отримання дворянського статусу для представників різних регіонів та етнічних спільнот. Крім того, це укази та постанови про процеси колонізації південних регіонів, умови прийняття представників іноземної аристократії на російську службу, економічних аспектів діяльності дворянства. Вони містяться у „Повному зібранні законів Російської імперії” (ПСЗ), „Зведенні законів Російської імперії”, окремих тематичних збірниках тлумачення та пояснення нормативних актів. При цьому не слід забувати, що ПСЗ не вичерпує переліку всієї розпорядчої документації стосовно дворянської верстви Південної України.

До цієї ж групи відноситься великий за обсягом пласт організаційно-розпорядчих документів, як-от: укази, ордери, промеморії та пропозиції, якими гетьмани, Генеральна військова канцелярія, Малоросійські колегії, намісницькі (губернські) правління, канцелярії генерал-губернаторів краю зносились з підвідомчими інстанціями. Більшість з них опубліковано в „Актах з управління Малоросією графа П. Румянцева, за 1767 р.”, „Матеріалах до історії українського права”. Практично всі ордери правителів південноукраїнських земель – князів Г. Потьомкіна, П. Зубова були свого часу надруковані в „Ізвестіях Таврійської ученої архівної комісії”.

Крім того, було опубліковано кілька сотень різноманітних відомостей, рапортів, списків, донесень та інших видів документальних джерел [291; 296–298; 304; 312; 485]. У своїй сукупності вони дають можливість висвітлити окремі аспекти історії дворянства Південної України другої половини XVIII – початку XX ст.

Другу групу опублікованих джерел складають статистичні матеріали, які в свою чергу можна поділити на декілька підгруп: загальні статистичні

описи, військово-статистичні огляди, ревізії та переписи, галузева статистика. Зупинимося на характеристиці кожної з підгруп.

Одним із джерел першої підгрупи є „Статистичний опис Бессарабії власне так званої, або Буджака”, що виник внаслідок генерального межування в регіоні, яке проводилося в 20-х рр. XIX ст. [617]. Його автором-упорядником вважається С. Корнилович. „Опис” містить короткий історико-географічний нарис з даними про систему турецько-татарського адміністративно-політичного управління, характеристику населення за становими й етнічними ознаками. Значення цього джерела полягає ще й у тому, що через відсутність аналогічних відомостей за більш ранній період, ці матеріали стають вихідними даними.

До цієї ж підгрупи відносимо й видання, опубліковані статистичним відділом Міністерства Внутрішніх справ. Однією з перших була робота чиновника МВС М. Штера „Статистичне зображення міст і посадів Російської імперії до 1825 р.” [370]. Інформація, представлена в описі, дозволяє з’ясувати чисельність міського дворянства у південноукраїнських губерніях у 1823–1825 рр. Наступний випуск складено за матеріалами 8-ї ревізії у 1833 р. [290]. В подальшому подібні статистичні видання публікувалися за 1840, 1847, 1856 та 1858 рр. [360; 361]. Вони вирізнялися детальною інформацією стосовно соціального складу населення. Вказувалася чисельність духовенства, дворян і чиновників, купців усіх гільдій та міщан.

У другій половині XIX ст. Центральним статистичним комітетом на матеріалах 10-ї ревізії була видана робота „Міські поселення в Російській імперії” [289; 290], де, зокрема, зазначено чисельність дворян майже в усіх містах імперії в 1858 р. Наступне видання комітету вийшло під назвою „Економічний стан міських поселень Європейської Росії у 1861–1862 рр.” [371]. В ньому суто статистичні показники доповнено характеристикою окремих підприємств, власниками яких були також і дворяни.

До названої підгрупи ми відносимо статистичні огляди, котрі публікувалися, починаючи з останньої третини XIX ст. Серед них огляди

Одеського градоначальства за 1880–1914 роки, Миколаївського градоначальства за 1905, 1913 роки, Керч-Єнікальського градоначальства за 1900, 1910 роки. У них містяться матеріали про населення градоначальства, кількість чиновників, адміністративно-територіальний поділ, а також інформація про стан міського господарства, закладів охорони здоров'я й освіти, міських органів управління, поліції, благодійних організацій.

Досить своєрідну підгрупу складають матеріали, зібрані офіцерами Генерального штабу. Огляди являли собою економіко-географічні описи з екскурсами в історію краю, характеристикою населення, адміністративного устрою, торгівлі тощо. Насамперед це Військово-статистичні рапорти Російської імперії, які видавалися при першому відділенні Генерального штабу з 1848 по 1858 рр. Чотири частини XI тому цього видання присвячені південноукраїнським губерніям. Авторами й упорядниками праць були: капітан Рогальов, штабс-капітани фон Вітте, Пестов (Херсонська губернія); підполковник Герсиванов (Таврійська губернія), підполковник Дараган (Бессарабська область), штабс-капітан Драчевський (Катеринославська губернія) [276–279].

Згодом, у 1859–1868 рр., Головним управлінням Генерального штабу було опубліковано „Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штабу” [305–309]. Автори використали не лише офіційні документи, але й самостійно зібрані на місцях матеріали, що робить ці джерела надзвичайно цінними.

Низка документальних і статистичних матеріалів, у яких розглядається процес формування південноукраїнського дворянства, опубліковано в Збірнику статистичного відділу Імператорського Російського географічного товариства, у Записках Одеського товариства історії та старожитностей, у Працях Одеського статистичного комітету тощо.

Наступну підгрупу складають матеріали ревізій і переписів населення імперії, які проводились у XIX ст. і дозволяють скласти уявлення про соціальний, етнічний, релігійний, освітній, віковий склад населення

південноукраїнських земель. Надзвичайно важливим для нас документом є друковані матеріали Першого Всеросійського перепису 1897 р. [334–337], хоча вони потребують перевірки й уточнення даних, на що вказував один із відомих істориків В. Наулко [684, с. 8–11].

Відомості галузевої статистики складають наступну підгрупу. Це матеріали земської статистики, збірки статистичних даних з сільського господарства, промисловості, транспорту, торгівлі Російської імперії XIX – початку XX ст. Катеринославське губернське земство видавало “Збірники статистичних відомостей” по окремих повітах [358]. Аналогічну роботу проводили Херсонське й Бессарабське земства. Їх аналіз дозволяє простежити чисельність підприємств і робітників, обсяги виробництва і вартість виготовленої продукції, виявити участь підприємців не тільки у виробничій, але й у суспільній сфері життя регіону.

Важливим джерелом для вивчення місця та ролі дворян Півдня України у розвитку промисловості Російської імперії є „Список фабрик та заводів усієї Росії” [354; 366]. Однак це джерело має обмежену інформацію, бо укладачі довідника не завжди дотримувались установлених правил, інколи не вказували соціальну належність того чи іншого підприємця. У різні роки видавалися також різноманітні статистичні довідники з фабрично-заводської промисловості [326; 364; 365; 367].

Починаючи з другої половини XIX ст., Центральний статистичний комітет збирав загальнодержавні відомості щодо землеволодіння й землекористування, а також аграрного виробництва. З цією метою передбачалося раз у п’ять років проводити перепис земельної власності в Європейській Росії, однак їх було проведено лише три – у 1877, 1887 та 1905 рр. У 1877 р. Центральним статистичним комітетом Російської імперії вперше було здійснено дослідження земельної власності в губерніях держави за однотипними схемами. Основою збирання статистичних відомостей стало опитування всіх землевласників щодо кількості землі, яка їм належала. Через декілька років (1881 р.) статистичним комітетом було

зібрано інформацію про розподіл земель по угіддях. Однак здобута інформація не завжди відповідала дійсності, тому було прийнято рішення провести повторне дослідження з цього питання, у 1886 р. за розпорядженням Міністра внутрішніх справ статистичний комітет приступив до збору чергових відомостей щодо наявної земельної власності.

До всіх губерній імперії було надіслано опитувальні листи для землевласників та орендарів землі, які після заповнення поверталися до губернських статистичних комітетів, а ті, в свою чергу порівнювали надану інформацію з матеріалами земських управ, казенних палат про земельні володіння, а потім, після внесення необхідних коректив, відправляли зібрані матеріали до Центрального статистичного комітету.

Починаючи з 90-х рр. XIX ст., Центральный статистичний комітет Російської імперії, який на той час очолював Микола Олександрович Тройницький, приступив до публікації зібраних матеріалів у вигляді багатотомного видання під назвою “Найголовніші дані поземельної статистики (за даними обстеження 1887 р.)” [285–288].

Видання складається з окремих, невеликих за розміром (до 12 сторінок) книжок, кожна з них присвячена окремій губернії. Південноукраїнським губерніям були відведені такі випуски: № 3 – Бессарабській, № 13 – Катеринославській, № 41 – Херсонській, № 48 – Таврійській губернії. Публікація статистичних відомостей цієї серії продовжувалася майже десять років (з 1892 по 1901 рр.).

Кожний з випусків містив невелику загальну інформацію про губернію, текстовий аналіз наведених статистичних даних. Основну частину випусків складали таблиці, в яких подано відомості про земельну власність по повітах і губернії в цілому; дані про розподіл земель (орна, сінокісна, зручна, незручна тощо); розподіл землі між різними категоріями власників (скільки і якої землі належало дворянам, купцям, міщанам, селянам). Крім того, у виданні наведено інформацію про посіви й врожайність

приватновласницьких земель. Всі ці дані представляють неабиякий інтерес для дослідників.

Наступну групу джерел і матеріалів складають загальнодержавні та регіональні довідково-інформаційні видання, що виходили у формі пам'ятних книжок, адрес-календарів, супутників-довідників залізниць, щорічних збірників. Хоча інформаційна насиченість джерел цієї групи не однакова, їх цінність полягає в тому, що вміщені в них дані можна зіставляти для певного порівняльного аналізу, уточнення рівня розвитку виробничої та соціальної інфраструктури регіону. У пам'ятних книжках [327–333], адрес-календарях [253–261] та алфавітних списках [262–268] подано матеріали про губернії і градоначальства, короткі історичні огляди, присвячені заснуванню і розвитку південноукраїнських губерній, інформація про кількість службовців губернії, переважна більшість з яких були дворянами. Точні дати призначення на посади і пожалування рангами знаходимо у „Іменному списку членів Державної Ради, єпархіальних архієреїв, сенаторів, військових, цивільних губернаторів, губернських предводителів, віце-губернаторів і голів палат” [295].

Довідково-біографічні матеріали, подані у „Російському біографічному словнику”, „Альманаху сучасних російських державних діячів” дозволяють отримати цінні факти про походження, освіту, особливості кар'єри, особисті та професійні якості представників південноукраїнського дворянства.

Важливим джерелом дослідження виступає періодика. Тогочасні газети та журнали відбивають той бік історичних процесів, що оминався офіційною статистикою, індиферентною до специфіки подій, що вона фіксувала. Преса швидко реагувала на все, що відбувалося в суспільстві, подавала різнопланову інформацію. На сторінках періодичних видань містилися розпорядження й укази градоначальників і губернаторів; опис подій у суспільно-політичному, економічному житті міста або регіону; інформація про різні приватні ініціативи; оголошення про продаж землі і дворянських маєтків за борги; статистичні відомості. При цьому ми повинні враховувати

суб'єктивний характер значної частини поданих матеріалів. Серед періодичних видань варто відзначити газети: „Кримський вісник”, „Одеський вісник”, „Катеринославський ювілейний листок”, „Губернські відомості”, „Південний край” та інші.

Поряд з архівними й опублікованими документами суттєве значення для дослідження обраної теми мають нарративні джерела. Більшу їх частину становить мемуарна література. Крім того, це записки та щоденники мандрівників, промови і листи. Й хоча всі вони носять досить суб'єктивний характер і різняться метою написання та своїм навантаженням, все ж дозволяють відчувати „дыхання часу”, колорит епохи, особливості подій на Півдні України, свідками яких були їх автори. Досить часто в мемуарній літературі містяться такі відомості, яких немає в інших джерелах.

Надзвичайно важливе значення для характеристики дворянства, умов життя місцевих аристократів, їх участі в економічному, громадському та корпоративному житті регіону мають роботи С. С. та О. С. Пишчевичів, Л. Енгельгарда, Б. Гакета, П. Сумарокова, П. Свіньїна, П. Вігеля, А. Демидова, І. Муравйова-Апостола, О. Горчакової, С. Глінки, С. Тучкова та інших. Подорож причорноморськими землями 1797 р. здійснив науковець-енциклопедист Балтазар Гакет – француз за походженням, який знаходився на австрійській службі. Його шлях лежав з Поділля до Дністра, далі через Овідіополь, Одесу, Очаків, Херсон до Криму. Свої спостереження і враження він виклав у записках, які українською мовою були опубліковані М. Вальо у 1997 р. [376].

Доктор медицини І. Гильденштедт згідно з рішенням Петербурзької Академії наук керував науковою експедицією, яка протягом 1773–1774 рр. досліджувала Кавказ, Приазов'я, Україну [377], і зокрема, Новоросійську губернію. Результатом стали нотатки з докладним описом Єлисаветградської провінції, де репрезентовано інформацію про природнокліматичні умови, соціальний та етнічний склад населення, адміністративно-територіальний поділ тощо. На щоденник І. Гильденштедта неодноразово посилалися в своїх

дослідженнях Н. Полонська-Василенко, О. Дружиніна, В. Пірко, Д. Каюк, В. Мільчев.

Наприкінці XVIII ст. із Константинополя до Очакова здійснив свою подорож Лафіт-Клаве. Основну увагу він приділив комунікаціям відвіданого регіону, але згадував і про населення, яке проживало в пониззі Дністра та на узбережжі Дунаю[381]. Описи та щоденники представлено у вигляді записок мандрівників землями Південної України. Серед них був П. Сумароков, який опублікував свої подорожні нотатки [383]. Вони передають без власних коментарів усе побачене автором і дають цікаву інформацію про населення, побут та соціально-економічний стан відвіданих ним міст.

Цінні матеріали про систему управління, господарство, становий поділ населення Бессарабії містяться у праці чиновника Колегії іноземних справ П. Свіньїна [656]. Багато уваги бессарабському дворянству приділив у своїх записках колишній віце-губернатор краю П. Вігель [375]. Крім того, цей же автор, перебуваючи на посаді Керч-Єнікальського градоначальника, залишив різні відомості про взаємовідносини між російськими та кримськими аристократами [374]. Цікаві відомості про жителів південноукраїнських міст містяться у спогадах І. Демидова, який мандрував цими землями у 1837 р. [378]. Свої спостереження він підсилив деякими статистичними матеріалами.

Південними землями України часто подорожували іноземні мандрівники. Це англійці Е. Кларк, Дж. Александер, які проїхали майже через усю південноукраїнську територію, з Росії до Криму і далі на Схід, залишивши на згадку нащадкам свої враження та спостереження про мешканців краю.

Отже, наявний комплекс опублікованих і архівних джерел є достатнім для розв'язання поставлених у роботі завдань. Повнота та різноманітність джерельної бази дає можливість при їх комплексному використанні дослідити та реконструювати процес формування дворянства Південної України у другій половині XVIII – початку XX ст.

1.3. Методологія дослідження

Сучасний розвиток історичної науки вимагає від історика дотримання відповідних методологічних принципів і наукових методів дослідження. Різноманітність джерел та розпорошеність відомостей і матеріалів ускладнювали їх вивчення та вимагали застосування значної кількості наукових методів. Сучасна методологія ґрунтується на загальній теорії наукового пізнання, виступає як синтез теорії і практики наукового дослідження.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали апробовані у сучасній історіографії принципи конкретно-історичної інтерпретації фактів минулого, на підставі критичного ставлення до джерел. Методологічною основою роботи є теорія пізнання, розуміння історії, яке базується на позиціях модернізаційного підходу, системного, комплексного та порівняльного методу в проведенні дослідження. Під модернізацією ми розуміємо процес поступових змін у соціальній структурі суспільства та переходу від традиційного (аграрного) суспільства до індустріального (капіталістичного). Як відомо, „процес модернізації є... варіативним за своїм типом”, а це означає, що історичний процес зумовлений не універсальними, „вічними”, придатними для всього людства законами зміни формацій, а „конкретним історичним, соціокультурним та ментальним середовищем свого протікання” [820, с. 42–43]. Крім того, в основу дослідження покладені такі загальновизнані принципи наукового пізнання, як історизм, об’єктивність, системність, плюралізм, багатофакторність.

Завдяки принципу історизму вивчення дворянства південноукраїнських губерній здійснювалося у динамічному розвитку з урахуванням конкретної ситуації. Він дозволяє оцінити історичні факти в проекції на час їх виникнення та подальший розвиток, розглядати їх в тісному зв’язку з загальним станом історичної науки і конкретно-історичними умовами, в яких відбувалися події. Принцип історизму вимагає від дослідників генетичного аналізу історичних явищ і подій, тобто спостереження їх зародження,

еволюції та занепаду, тісно пов'язаний з двома невід'ємними методологічними основами пізнання: холізму, що передбачає визнання пріоритету цілого по відношенню до його складових частин, та есенціалізму, який визначає у цілісній системі передусім провідні зв'язки в існуванні всієї системи. Це дозволяє знайти в багатоваріантності явищ загальні закономірності і специфічність, зрозуміти єдність теорії і практики в пізнанні. На засадах принципу історизму можна виявити провідні тенденції соціогенезу дворянства південного регіону України, вивести закономірності цього процесу, встановити його особливості.

Принцип об'єктивності застосовується як ефективний засіб уникнення кон'юктурності, упередженості, з метою досягнення глибокого вивчення предмету дослідження. Об'єктивність вимагає всебічного аналізу історичних фактів, подій, процесів. Пізнавальні функції цього принципу необхідно чітко мати на увазі, бо він зв'язаний з об'єктивно істинним пізнанням історії дійсності. Об'єктивність вимагає правдивого відображення проблеми, застерігаючи від упереджених схем, однобічних оцінок, замовчування подій і фактів, які „не вписуються” в дослідницьку доктрину. Наукова об'єктивність допомагає висвітлити формування дворянства Півдня України у контексті соціально-економічних, національно-політичних, духовно-культурних процесів.

Принцип системності дозволив виявити взаємозв'язки між соціальними, економічними, політичними й іншими процесами всередині дворянської верстви та суспільства в цілому. В наш час цей принцип набув характеру універсального правила для більшості наук, які розвиваються як системи знань. Оскільки історія дворянської верстви Півдня України передбачає економічні, соціальні та політичні аспекти, системне дослідження для неї має пріоритетний характер. Ще на початку ХХ ст. у позитивістській історіографії звернено увагу на багатофакторність суспільного розвитку, вплив багатьох чинників на події, явища, суспільні процеси. Звичайно, дослідженням конкретних факторів суспільного розвитку займаються конкретні науки,

однак багато унікальних явищ відбувається на межі взаємодії різних факторів, і пізнати ті явища можна лише на основі системного підходу до них. Принцип системності дозволив порівняти різні компоненти системи, зокрема, економічну і соціальну історію південноукраїнського дворянства, ставлення у суспільстві до дворянської верстви та намагання самих дворян це ставлення корегувати, зв'язок дворян з державним апаратом.

Важливим для об'єктивного висвітлення обраної проблеми є принцип плюралізму, який передбачає багатогранність у дослідженні. Плюралізм пізнання зумовлює його універсальність, оскільки при цьому враховуються не тільки суперечливі погляди на одні й ті ж прояви громадсько-політичного життя, а й різні погляди на їх походження, сутність, перспективи розвитку.

Методологічний релятивізм, застосований у дослідженні, зумовив багатомірність авторських підходів – філософських (цивілізаційного, екзистенціалістського, прагматичного, аксіологічного), загальнонаукових (системного, міждисциплінарного, структурного, функціонального, діяльного, аналітико-синтетичного) та спеціально-історичних (реконструкційного, порівняльного, регіонального). Порівняльний підхід дав можливість з'ясувати загальні закономірності й особливості в соціальних, економічних і національно-релігійних аспектах.

В роботі використано регіональний підхід до вивчення історії України. Таке рішення цілком виправдане, тому що конкретно-історичні умови розвитку окремих районів нашої країни позначилися на їх соціальному, економічному, політичному, культурному розвитку й зумовили появу низки регіональних відмінностей. Виходячи зі специфіки роботи, автор віддає перевагу одному з класичних підходів – генетико-еволюційному, оскільки саме він створює фундаментальну основу для з'ясування генези та функцій історичної регіоналістики на різних етапах її становлення і розвитку. З позицій цього підходу дворянство Південної України може розглядатися як регіональний різновид у межах соціальної еліти Російської імперії. Плідним

для аналізу регіональної специфіки виявилися такі загальнонаукові методи, як когнітивний, структурно-функціональний, статистичний тощо.

В ході роботи перевагу віддано наступним дослідницьким методам: порівняльно-історичному, системно-структурному, історико-типологічному, проблемно-хронологічному, стадіально-регіональному, історико-біографічному, компаративістському, ретроспективному та іншим. Водночас використовувалися спеціальні історичні методи класифікації та періодизації, персонологічний, евристичний, просопографічний.

Послідовний і логічний виклад матеріалу дослідження обумовлений застосуванням проблемно-хронологічного методу. Він дозволив розділити досліджувану проблему на окремі аспекти, у кожному з яких історичні сюжети розглядаються в хронологічній послідовності.

Використання історико-біографічного методу відіграє важливу роль у дослідженні історії дворянства Півдня України, адже це історія конкретних особистостей. Це дозволяє персоніфікувати події і явища в економіці та політиці II половини XVIII ст. – початку XX ст., простежити долю південноукраїнських аристократів, зміни в їхньому житті, внесок найбільш видатних із них у розвиток економіки та культури Півдня України. Біографічний метод дає змогу уникнути механічного описування життя тієї чи іншої особи, орієнтуючись на виявлення найхарактерніших рис усього покоління певної епохи. Цей метод передбачає важливі дослідницькі процедури з джерелами особового походження: автобіографіями, щоденниками, епістолярією, спогадами, відкриває реальну можливість реконструювати внутрішній життєвий світ як окремої людини, так і усієї дворянської верстви, встановити роль, яку вона відіграла в соціокультурному середовищі.

У дослідженні використано також і класифікаційний метод. При аналізі кількісних показників, що характеризують дворянство Півдня України, застосовувалися методи статистичного (формально-кількісного) аналізу. У

ряді випадків для їх одержання використано метод побудови спеціальних комп'ютерних баз даних.

У процесі роботи над дисертацією широко використовувались методологічні прийоми дослідження й наукова інформація допоміжних історичних дисциплін: генеалогії, геральдики, сфрагістики, також специфічні прийоми інших наук: юриспруденції, політології, культурології, соціології тощо.

Висновки до першого розділу.

Методи дослідження, що представлені в даній роботі, дозволяють досить повно, різнобічно й коректно відбити найважливіші соціально-економічні тенденції та закономірності формування і розвитку дворянства у південноукраїнських губерніях у досліджуваній період. Таким чином, аналіз наукової розробки зазначених проблем показав наступне.

По-перше, в історіографії формування дворянського стану Півдня України виділяються три етапи: дореволюційний, радянський, сучасний.

По-друге, відзначаючи комплексність висвітлення загальноімперського процесу формування дворянської верстви, потрібно відзначити суттєві труднощі, пов'язані з необхідністю виокремлення та порівняння історичного матеріалу стосовно південноукраїнського дворянства в межах Бессарабської, Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній.

По-третє, аналіз праць істориків показав, що питання еволюції дворянської верстви Півдня України ще не розроблені, і це дало право автору обрати тему і структуру дисертації.

По-четверте, наявна джерельна база в цілому є достатньою для дослідження наукової проблеми, однак розпорошеність документів і матеріалів у різних архівних установах ускладнює її розробку.

По-п'яте, незважаючи на різнобічне відображення в історичній літературі, питання формування дворянства Півдня України загалом ще не стали предметом комплексного спеціального вивчення в запропонованих тематичних, хронологічних і територіальних рамках.

РОЗДІЛ II

СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ ДВОРЯНСЬКОГО СТАНУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

2.1. Еволюція правового становища дворянської верстви

Для вивчення історії становлення дворянства південноукраїнських земель, що наприкінці XVIII – початку XX ст. входили до складу Російської імперії, є важливим висвітлення комплексу правових норм, які юридично підтвердили створення регіональної української еліти. Відтак можна чітко усвідомити спрямованість зусиль російського уряду в цьому питанні, виявити їх залежність від зовнішньо- та внутрішньополітичних факторів, з'ясувати специфіку нобілітації південноукраїнського дворянства, його місце у дворянській верстві всієї Російської імперії.

Законодавчі акти, які стосувалися дворянства Південної України, до сьогодні не стали об'єктом спеціального наукового дослідження. В науковій літературі зустрічаються лише окремі посилання на документи правового характеру, що містять положення, пов'язані зі статусом дворянства. Питання, присвячені проблемам формування регіональної еліти, розглядаються побіжно. Значна частина законодавчих актів, які містять важливі правові норми стосовно дворянства, взагалі залишилися поза увагою істориків.

Царська влада завжди була зацікавлена у збереженні стабільності верств, і особливо дворянства, розглядаючи його, як один із „стовпів” сталості державної влади. Окремі положення щодо юридичного визнання статусу південноукраїнського дворянства були розпорошені по чисельних правових актах, більшість із яких торкалися цієї верстви лише опосередковано.

Для кращого розуміння специфіки процесу правового оформлення дворянської спільноти на південних землях України потрібно зупинитися на базових законодавчих актах Російської імперії, які регламентували процес формування та розвитку дворянської верстви.

Історія дворянства Російської імперії починається з далеких часів. Перші згадки про власне дворян відносяться до останньої чверті XII – початку XIII ст. У літописах того часу йде мова про так званих „милошників”. На думку історика М. Тихомирова, цей термін стосується попередників пізніших дворян [777, с. 102].

Дослідник М. Свердлов у літописах останньої чверті XII – початку XIII ст. знаходить термін „дворянин”, який вважає аналогом терміна „дворовий слуга” [738, с. 209–210]. Наприкінці XV – XVI ст. у складі дворянства відбулися зміни: до давніх московських бояр вливалися нащадки великих та удільних князів із земель, які стали державними володіннями. Серед служилого стану Росії цього часу особливе місце посідали нащадки старої татарської феодальної знаті, що залишилися як з часів Золотої Орди, так і більш пізніх держав – Казанського, Астраханського та Касимовського ханств, Ногайської орди, ханства Гіреїв у Криму. Татарська знать мала загальну назву служилих татар. Якщо татарський мурза приймав християнство, він отримував князівський титул [669, с. 30]. Крім того, лави дворянства у цей час все активніше поповнювали іноземці.

Дослідниця А. Конькова вважає, що дворянство як станову категорію ми можемо розглядати лише з XVIII ст., після введення петровського „Табеля про ранги” [614, с. 126]. Однак, на нашу думку, вже з XVI ст. феодальні корпорації колишніх князівств об’єднувалися в єдину верству російського дворянства, яке поступово перетворювалось на потужний і впливовий стан. До XVII ст. остаточно склалася ієрархія дворянських класів: чини думні (бояри, окольничі, думні дворяни, думні дяки), чини московські (стольники, стряпчі, дворяни московські), чини городові (виборні дворяни, городові дворяни, діти боярські, двірські й городові) [669, с. 97].

За Петра I, у першій чверті XVIII ст., зникла стара система чинів. Цар орієнтувався на створення шляхетної корпорації, яка була б жорстко підпорядкована державним інтересам і виконувала роль постачальника кадрів для управлінської діяльності практично в усіх сферах суспільного

життя – в державному апараті, армії, промисловості, судочинстві тощо. Більшість дворян не дуже охоче сприймали такі зміни свого становища й не поспішали на службу. Про це свідчать декілька указів царя, які погрожували дворянам за неявку на службу „шельмуванням” [387, с. 487] або „прибуттям до шибениці під барабанний бій” [392, с. 500].

Державна служба стала основним обов’язком дворянства – відтак поширився новий спосіб отримання дворянства, побудований на принципі вислуги відповідного чину на військовій або цивільній службі. Про це свідчать царські укази про залучення „кращих з дворян” до судової [388, с. 480] та управлінської діяльності [389, с. 484].

Вперше на законодавчому рівні проголошені організаційно-правові основи розвитку дворянства було оформлено указом від 16 січня 1721 р., в якому зазначалося, що „всі обер-офіцери, які вийшли не з дворян, ... їх діти та нащадки є дворянами і потрібно їм дати патенти на дворянство” [386, с. 290]. В подальшому це положення було закріплено і деталізовано опублікуванням 24 січня 1722 р. Табеля про ранги [390, с. 486–493], згідно з яким служиві люди (а всі вони – дворяни) поділялися залежно від чину, військової або цивільної посади на ранги (класи) (*додаток А*). Нижчі чини – з XIV до IX – давали їхнім носіям лише особисте дворянство, з VIII по I – спадкове дворянське звання, „хоча б вони й низької породи були” [781, с. 49].

Іншими словами, спадкове дворянство давалося за вислугу першого обер-офіцерського чину – прапорщика або корнета на військовій службі, чину колезького асесора – на цивільній службі, або за нагородження будь-яким орденом Російської імперії. Такий спосіб отримання дворянського статусу зберігався до 1845 р. У законі було підтверджено основний принцип щодо надання чинів – „нікому ніякого рангу не давати, поки вони нам і вітчизні послуг не покажуть” [390, с. 490].

Водночас із визначенням статусу держава запровадила чіткий облік дворянства, тому майже відразу після введення „Табеля”, у лютому 1722 р.

було видано спеціальну „Інструкцію Герольдмейстеру”, яка практично завершила формування процедури визнання дворянства [391, с. 497–503].

Час появи останніх з названих законодавчих актів – 1722 р. – ми вважаємо датою законодавчого завершення процесу утворення та консолідації дворянської верстви Російської імперії. Встановлення державного обліку особового складу дворянської верстви служило певною гарантією збереження станових прав і привілеїв для його представників. До того ж, була передбачена можливість поповнення верстви завдяки отриманню особистого дворянства з правом наступного переходу до спадкового.

Дворяни (особисті та спадкові) склали єдиний стан „шляхетства російського”, й із середини XVIII ст. (1754 р.) стали офіційно йменуватися „шляхетними”. Щоправда, термін „шляхетство” на російському ґрунті не прищепився.

Маніфестом 1762 р. дворянство звільнялося від обов’язкової служби [395, с. 912–915]. Крім того, представники цієї верстви отримали всілякі пільги, зокрема у створенні фабрик і заводів, торгівлі й винокурінні тощо.

Наказом 1766 р. було сформовано інститут предводителів дворянства (спочатку для проведення виборів депутатів до Законодавчої комісії* 1767 – 68 рр.) [403, с. 1092–1110].

У XVIII ст. помітно змінилися склад і чисельність дворянства. Ще з XVI ст. до складу дворянства імперії була кооптована лояльна мусульманська еліта волзьких татар. З приєднанням Прибалтики оформлюється остзейське дворянство (1710 р.), до складу російського дворянства включаються фінське лицарство (1723 р.), смоленська шляхта (1752 р.), шляхетство трьох українських губерній (1783 р.), татарські мурзи (1783 р.). В останній чверті XVIII ст. до складу російського дворянства входять представники донського козацтва, польська шляхта. Й уже в XIX ст. відбувається нобілітація

---

* Законодавча комісія 1767 р. – збори представників деяких станів Росії з дорадчими правами, скликані для підготовки нового зводу законів.

грузинського та бессарабського дворянства, а також, з певними обмеженнями, мусульманської аристократії Криму.

Й хоча процес інкорпорації іноземних дворян до вищої верстви імперії в різних районах мав свою специфіку, завжди діяв принцип, який було затверджено ще Петром I: „Вельможне дворянство за гідністю вважати” [509, с. 37]. Отже, за сто років (1721–1828) російський уряд на законодавчому рівні врегулював питання щодо визнання за регіональною аристократією шляхетних прав та привілеїв, юридично зрівнявши їх з російським дворянством.

Поява національного дворянства та його намагання отримати підтвердження свого статусу призводило до зіткнення інтересів російського та регіонального дворянства окраїнних губерній імперії. Вперше це виявилось ще під час роботи Законодавчої комісії 1767 р. Українське дворянство було не єдиною шляхетною національною корпорацією, котра намагалася отримати підтвердження своїх прав, наданих раніше. Склалося так, що більшість представників українського дворянства не мали доказів своєї „шляхетності”, тому вони вимагали надати їм такі ж відзнаки, які були у російського дворянства (дипломи, родовідні книги тощо).

Матеріали Законодавчої комісії 1767 р. переконливо свідчать про те, що процес консолідації дворянства в Росії у третій чверті XVIII ст. був ще не завершений: цьому перешкоджали, з одного боку, протиріччя всередині дворянської верстви, а з іншого – постійний приплив до цього стану недворянських елементів. Незавершеність консолідації спостерігалася і пізніше, коли відбулося законодавче оформлення прав і привілеїв дворянства, були створені органи дворянського станового управління, складені губернські родовідні книги. З ліквідацією гетьманства і перетворенням України на одну з губерній Російської імперії була втрачена надія на можливість збереження самобутнього соціально-політичного устрою. Підсвідомо розуміючи це, українські дворяни відчували необхідність

пристосуватися до нових умов й будь-яким способом увійти до складу правлячої верстви.

Крім згаданих вище актів, найважливіше для дворянства значення мали Установа про губернії 1775 р. [411, с. 229–304] і Жалувана грамота дворянству 1785 р., повна назва якої – „Грамота на права та привілеї шляхетного російського дворянства” [421, с. 344–358]. В останній підтверджено й узагальнено всі права дворянства – особисті, майнові, станові. Головні з них – право на володіння землею й селянами та необов’язковість служби. Дворянське звання здобувалося, крім вислуги й дарування, у результаті нагородження російськими орденами. Дворяни не платили особистих податків; їх звільнили від тілесних покарань. Шляхетність дворянина передбачала його недоторканність; позбавити його честі або звання можна було лише за рішенням царя або суду. Маєток дворянина неможливо, як раніше, конфіскувати – у випадку засудження дворянина навіть за тяжкий злочин майно переходило до спадкоємців.

Юридичне оформлення за цими актами одержала й корпоративна організація дворянства. У кожній губернії дворянська громада мала права юридичної особи; його органами були дворянські збори, губернські та повітові предводителі дворянства, депутатські збори, опіка. Для доказів станових прав у губерніях було заведено родовідні книги, до яких дворяни записувалися за шістьма розрядами відповідно до способу отримання дворянства, давності роду та наявності титулу.

Низка указів останньої третини XVIII ст. дещо доповнювала й уточнювала систему документування належності до дворянства. З 1766 р. заборонялося прийняття на військову службу дворян, якщо вони не мали офіційного підтвердження свого походження від Герольдії [401, с. 631–632]. В середині 1788 р. було уніфіковано процедуру внесення претендентів до родовідної книги та формуляр грамоти, яка підтверджувала відповідний статус [423, с. 239–241], а серпневий указ 1800 р. уточнював форму ведення родовідної книги [432, с. 275–277].

Вища влада пильно стежила за поповненням верстви. 1796 року Павло I видав указ, в якому фактично підтвердив наявність зловживань у цьому питанні, а відтак заборонив видачу грамот на дворянство без їх затвердження імператором [426, с. 216–217]. Разом з тим, поява цього указу свідчить про бажання обмежити включення до дворянської верстви нових членів, що в часі збігається з активною інкорпорацією українського козацтва й татарської аристократії.

Враховуючи той факт, що для освоєння південних територій держави російський уряд наполегливо запрошував іноземців, безперечно виникає питання, чи мали іноземці право на дворянство (або заробити, або підтвердити)? Взагалі для російського нобілітету притаманною була наявність у його колах значної кількості дворян неросійського походження, зокрема литовського, польського, німецького, татарського тощо. Протягом майже всього XVIII ст. іноземці, які знаходилися на російській службі, визнавалися російськими дворянами за наявності у них підтверджуючих документів тієї держави, з якої вони прибули [402, с. 1067–1068].

Однак таке положення змінилося на початку XIX ст. У 1817 р. було видано царський наказ, згідно з яким іноземці, які мають російське підданство й подали документи на оформлення російського дворянства, можуть отримати цей статус лише „... по заслугах, зроблених для російських Государів або Держави, або при вислуженні чинів, що надають це звання російським підданим” [439, с. 99–100]. Це були суттєві обмеження, котрі призвели до серйозних ускладнень для іноземців, що на той час вже активно освоювали південні землі України.

На початку XIX ст. під час кодифікації законів (1832 р.) права та привілеї дворянства знову були юридично закріплені. Стаття 15 IX тому „Зводу законів Російської імперії” належним чином дає визначення дворянському стану: „Дворянське звання є наслідком діяльності та чеснот мужів, що начальствували у давнину й відзначили себе заслугами: перетворюючи саму службу у заслугу, вони здобули для нащадків своїх

шляхетне найменування. Шляхетними вважаються всі ті, хто народжений від шляхетних предків, або монархами цим достоїнством пожалувані” [446, с. 300]. Крім того, були зміцнені позиції дворянства в органах місцевого управління. В повітах і губерніях на основі виборів дворянських зборів заміщалися майже всі поліцейські та судові посади.

З 1834 р. під час надання чинів з XIV по VIII клас першочергову роль відігравало не тільки походження, а й освіта. Всі, хто мав класні чини, поділялись на три розряди: з вищою освітою, середньою та початковою. Призначення на кожний наступний чин здійснювалося жорстко за вислугою встановленої для кожного розряду кількості років.

1845 р. став визначальним для дворянства. Після прийняття наказу про обмеження вступу представників інших верств до дворянства, спадкове дворянство надавалося лише за вислугу чину майора та статського радника, або за нагородження орденами Св. Георгія, Св. Володимира всіх ступенів та іншими російськими орденами першого ступеня.

Указом від 9 грудня 1856 р., виданим Олександром II, було підвищено класи чинів, які давали право на дворянство: особисте – 12-й для військових чинів і 9-й – для цивільних; спадкове дворянство – 6-й чин (клас) для військових (полковник) і 4-й – для цивільних (дійсний статський радник). Ситуація з нагородженням орденами збереглася на рівні 1845 р. – спадкове дворянство давали лише перші ступені орденів (крім орденів Св. Георгія та Св. Володимира) [443, с. 1032–1033]. Крім того, було внесено зміни до законодавчих актів, які регламентували процедуру оформлення документів на дворянство з урахуванням змін в лексиці та стилі ведення ділової документації. Як відзначав російський юрист О. Алексєєв, набуття дворянства на державній службі стало нагадувати його отримання через високе пожалування. Справа в тому, що чин дійсного статського радника давався не просто за вислугу років, а через затвердження імператором подань відповідних міністрів та керівників відомств [452, с. 319].

За земською реформою 1864 р. та реформою міського самоуправління 1870 р., дворянство отримало додаткові можливості для участі в організації місцевого самоврядування.

Наплив у дворянство вихідців з інших станів став предметом серйозної турботи уряду. Царський уряд прекрасно розумів, що реалізація заходів щодо обмеження доступу до вищої верстви суспільства перекриє шлях до дворянського стану для вихідців з інших верств. В умовах стрімкого збільшення чисельності державних службовців це спричинило б значне зменшення дворянського прошарку в складі чиновництва та офіцерства, втрату контролю над найважливішими ланками державного апарату (особливо в армії), з боку дворянства помножило б випадки підпорядкування дворян представникам інших станів у складній та конфліктній системі службової ієрархії.

Все це кінець кінцем сприяло б послабленню політичної волі вищої верстви, що могло б призвести до загострення конфлікту між нею та владою. До того ж здобуття дворянства через службу певною мірою було і в інтересах самодержавства, оскільки збільшувало бюрократичний прошарок, цілком залежний від верховної влади. Напевно з цих причин влада так і не наважилася модернізувати систему присвоєння чинів. Олександр III, взагалі-то схильний до радикальних заходів у цій справі, аж до визнання монаршого пожалування як єдиного шляху отримання дворянства, завагався. Уряд обмежився прийняттям незначних заходів щодо обмеження доступу недворян на державну службу, в навчальні заклади тощо.

Контрреформи 1880–90-х рр. укріпили роль дворянства в місцевому управлінні: закон 1889 р. про земських начальників, які обиралися переважно з спадкових дворян, поєднав у руках представників цієї верстви судову та адміністративну владу. Земська контрреформа 1890 р. підтвердила домінуюче становище дворянства в земствах.

Внаслідок усіх цих перетворень спадкове дворянство виявилось все ж легше отримати за орденом, ніж за чином: у 1875 – 1884 рр. за орденом

дворянство отримали у 60% випадків, а у 1882 – 1896 рр. – у 72% [615, с. 95]. Тому поступово уряд змушений був відмовитися від наявного історичного порядку, вкотре обмеживши умови для отримання дворянства.

У 1897 р. за ініціативою царя було створено Особливу нараду у справах дворянського стану, результатом роботи якої став указ від 28 травня 1900 р., що визначив умови набуття прав спадкового дворянства та порядок внесення дворянських родів у родовідні книги [445, с. 551–552]. Царизм вдався до чергового підвищення вимог для претендентів на дворянство: відтепер на основі нагород спадковим дворянином могла стати лише особа, яка мала орден Св. Володимира III ст. Отримати таку нагороду могли тільки цивільні чиновники IV класу й вище, а військові – починаючи з VI класу: це означало, що й ті, й інші мали можливість одержати спадкове дворянство за чином.

Поява законодавчих актів наприкінці XIX – на початку XX ст. була зумовлена соціальними процесами, що відбувалися в цей час, а нові закони були спрямовані на охорону інтересів дворянського стану в умовах поступового розвитку капіталізму.

Незалежно від способу отримання дворянства всі спадкові дворяни Російської імперії користувалися однаковими правами. Різниця була лише у ступені повноправності участі дворянина в дворянських зборах, яка визначалася розмірами нерухомого майна. З цього погляду, всі дворяни Російської імперії поділялися на три розряди. До першого відносилися ті, які володіли нерухомістю в певній губернії й були внесені до родовідної книги цієї губернії. Якщо нерухомість знаходилася відразу у кількох губерніях, дворянин мав право записуватися до родовідної книги губернії за власним бажанням. До другого розряду належали особи дворянського походження, які не мали нерухомого майна, й були внесені до родовідних книг тих губерній, де їх предки мали власність. До третього розряду відносилися дворяни, які не були внесені до родовідних книг [446, с. 228–230].

Після Лютневої революції 1917 р. дворянство вже не відіграло самостійної політичної ролі, хоча його представники входили до складу Тимчасового уряду. Після жовтневих подій дворянство, у відповідності до Декрету про землю (26 жовтня (8 листопада) 1917 р.) було позбавлено власності на землю, а за декретом ЦВК та РНК „Про знищення станових і цивільних чинів” (10 (23) листопада 1917 р.) – станового статусу і привілеїв.

Таким чином, на початку XVIII ст. дворянство Російської імперії отримало на законодавчому рівні визнання своїх прав і привілеїв. Протягом наступних ста років уряд проводив активну законодавчу діяльність, мета якої полягала в удосконаленні існуючого дворянського законодавства та вирішенні питань процедури інкорпорації до російського дворянства представників аристократичних кіл приєднаних земель. Упродовж XIX – початку XX ст., намагаючись зберегти чистоту і недоторканність дворянської верстви, російський уряд видав нові укази та постанови, які істотно обмежували для представників недворянських станів можливість отримати шляхетний статус.

Держава якомога довше намагалася зберегти дворянство як основний стрижень і гарант існування дворянської імперії та царської влади. Однак події 1917 р. внесли кардинальні зміни як у життя привілейованої верстви Російської імперії, так і держави взагалі.

В процесі юридичного оформлення статусу регіональної аристократії ключовим принципом, яким ще з XVI ст. визначались взаємини царської влади з національними елітами, була кооптація останніх до вищих кіл імперії. Це відповідало основній становій структурі царської імперії та її важливішому принципу – союзу правлячої династії та дворянства. Тому, на думку А. Каппелера, визначальне значення для ієрархії етносів мали наявність власної еліти, питання про її лояльність до царя та відповідність моделі російського дворянства. Якщо ця еліта мала земельну власність та підлеглих селян, мала самотужню визнану високу культуру – вона

визнавалася рівноправною з російським дворянством і займала поряд з ним вищі ступені в державній ієрархії [604, с. 83–85].

Як зазначає дослідник Раміль Хайрутдінов, завідувач відділу Зводу пам'яток при Інституті історії АН Татарстану, у багатонаціональних державах, незалежно від форми політичного устрою, практично завжди існує проблема взаємовідносин центральної влади і місцевих еліт. Розв'язання цієї проблеми однаковою мірою залежить як від „центру”, так і від „регіонів” [881].

Серед народів, які входили до складу Російської імперії, існували й такі, вищий стан яких не відповідав моделі російського дворянства. Їхнім представникам царський уряд гарантував певні привілеї та визначені права самоуправління, проте на початковому етапі кооптації вони не визнавалися повноправними та рівноправними з російськими дворянами. Саме до цієї категорії відносилися більшість представників аристократичних кіл Південної України – заможна українська шляхта, козацька старшина, кримські мурзи та князі, молдавські бояри та бояринаші.

Ставлення царської влади до аристократії Півдня України слід розглядати крізь призму регіонально-територіального поділу. Враховуючи факт неодночасного включення південноукраїнських земель до складу Російської імперії, соціальні, економічні, етнічні, релігійні та мовні особливості Катеринославської, Херсонської, Таврійської і Бессарабської губерній, вважаємо за потрібне виділити три основних субрегіони Півдня України, на матеріалах яких пропонуємо дослідити процедуру становлення дворянства.

Перший – Катеринославсько-Херсонський субрегіон – об'єднує території, які першими увійшли до складу Російської імперії і відповідно процес юридичного визнання за місцевим нобілітетом прав російського дворянства тут розпочався раніше від інших. Другий – Таврійсько-Кримський субрегіон – це землі Таврійської губернії та Криму, де процедура нобілітації місцевої аристократії, крім усього іншого, була обтяжена

релігійним фактором. І третій регіон, включений до Російської імперії лише на початку XIX ст. – землі Бессарабії, на яких інкорпорація місцевої аристократії та юридичне визнання за нею прав і привілеїв російського дворянства відбулася порівняно швидко, хоча тут також ці процеси були пов'язані з певними складнощами, насамперед етнічно-мовного характеру. Характерною ознакою процедури надання дворянства мешканцям усіх трьох субрегіонів була тривалість у часі, чисельні додаткові вимоги до документів та більш прискіплива увага до них, наявність значної кількості відмов Герольдії у визнанні шляхетного статусу.

Отже, перший південноукраїнський регіон, який було включено до складу Російської імперії – це територія від Дніпра до Дністра, що традиційно в історичній літературі пов'язана з запорозьким козацтвом. Юридичне визнання за місцевим нобілітетом його прав та подальша інкорпорація до російського дворянства зумовлені колонізацією регіону. Законодавче оформлення південноукраїнського дворянства підпорядковувалось поточним потребам краю. Спеціальних правових актів, присвячених дворянству Південної України, не виявлено. Однак правові документи, згідно з якими регулювалися питання земельних відносин, заселення краю, містили окремі статті та пункти, що стосувалися південноукраїнського дворянства.

Один з перших указів, який відноситься до 1761 р., гарантував запорозькій старшині недоторканність земельної власності [393, с. 877–880]. Пізніше було надано дозвіл військовим командирам самостійно вирішувати питання щодо надання нових чинів для військовослужбовців, які оселилися у Слов'яно-Сербії [394, с. 892–893]. Розширення кордонів Російської імперії та включення до її складу причорноморських земель призвело до створення у 1764 р. нової адміністративної одиниці – Новоросійської губернії [396, с. 657–667] (Єлисаветградська і Катеринославська провінції, Бахмутський повіт) [397–399].

Дослідниця Н. Полонська-Василенко зазначала, що зі створенням у 1764 р. Новоросійської губернії було скасовано особливий адміністративний та внутрішній лад південноукраїнських губерній. Це було викликано необхідністю загальнодержавної уніфікації політичного та соціального устрою. Отже, ліквідація Нової Сербії та Слов'яно-Сербії були лише першим кроком на цьому напрямку [112, арк. 11–11 зв.].

Вважаємо доцільним детальніше схарактеризувати адміністративно-територіальні зміни названих губерній, оскільки ці адміністративні одиниці згадуватимуться у тексті. Спочатку управління краєм було доручено генерал-поручику О. Мельгунову, а за наказом від 31 травня 1774 р. губернатором Новоросійського краю став Г. Потьомкін. Надалі ці землі ще неодноразово підпадали під адміністративні експерименти та перекроювання. Більшість населення краю складала українські козаки, які входили до гусарських та пікінерських полків. Тому поселення мали воєнізований характер, підпорядковувались військовому командуванню.

Взагалі царський уряд досить неповажно ставився до особливостей у розвитку південноукраїнських земель. Катерина II вказувала, що „називати Малоросію, Ліфляндію та Фінляндію чужоземними та ставитись до них відповідно, є більше ніж помилка, яку можна з достовірністю назвати дурістю” [112, арк. 14]. Тому ліквідувати цю „дурість” було основним завданням російського уряду у 60 – 70-х рр. XVIII ст.

За наказом від 14 лютого 1775 р. була створена Азовська губернія, до складу якої включена частина земель Новоросійської губернії (Бахмутський повіт), а також територія Війська Донського [408, с. 55–56]. 30 березня 1783 р. імператриця Катерина II видала наказ про злиття Новоросійської та Азовської губерній в єдине Катеринославське намісництво [412, с. 889]. Через декілька днів, 8 квітня 1783 р., черговий маніфест сповістив про приєднання Криму, що викликало зміни в адміністративному устрої південних регіонів імперії [413, с. 897–898]. Про те, наскільки царський уряд був зацікавлений у більш швидкій колонізації цього регіону, свідчить

принаймні той факт, що лише за один 1784 рік було видано три іменних укази щодо адміністративного облаштування півострова: 2 лютого – про утворення Таврійської області та призначення Г. Потьомкіна його генерал-губернатором [417, с. 17–18], 8 лютого – про поділ Таврійської області на 7 повітів (Сімферопольський, Левкопольський, Євпаторійський, Перекопський, Дніпровський, Мелітопольський, Фанагорійський) та облаштування області [417, с. 20; 418, с. 21].

Пізніше, 12 грудня 1796 р., Павлом I об'єднано Катеринославське, Вознесенське намісництва та Таврійську область у Новоросійську губернію [427, с. 229–230]. Однак на цьому адміністративне перекроювання південноукраїнських земель не завершилося. 8 жовтня 1802 р. було видано царський наказ про створення замість Новоросійської губернії трьох нових – Миколаївської, Катеринославської і Таврійської [434, с. 288–291]. У 1812 р. склад південноукраїнських територій було розширено за рахунок включення Бессарабської області [438, с. 316–322], яка отримала автономний статус на зразок Великого князівства Фінляндського. У 1828 р. відбулася чергова реорганізація – створено Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство, яке було ліквідоване 1874 р. Управління Херсонською, Катеринославською, Таврійською і Бессарабською губерніями було переведено на загальні засади.

Як уже зазначалось, першим субрегіоном Південної України, котрий включено до складу Російської імперії і на який поширилось загальноросійське законодавство щодо дворянської верстви, були землі Катеринославської та Херсонської губерній, де традиційно мешкало українське козацтво. Як відомо, серед українського козацтва існував чіткий поділ на козацьку старшину та сірому, і саме старшина являла собою аристократичне коло запорозького козацького війська.

У XVI ст. особливої різниці між українською шляхтою і козацькою старшиною не існувало. Як зазначає дослідник Я. Грицак, у джерелах не простежується принципової різниці між ними. Нерідко вони однаково

іменуються „панамі”, „дідичами”, „знатними військовими товаришами” тощо [534, с. 314]. Фактично нечисельна шляхта розчиняється серед козацької верхівки й виступає під спільною назвою „старшина”. Перша грамота щодо закріплення за українською військовою старшиною прав лицарів (дворян) відноситься до часів правління короля Сигізмунда і датується 1563 р. [812, с. 29].

Матеріали пізніших ревізій того часу також не виділяють шляхту в окремий стан. Наприкінці XVII ст. уперше зустрічається назва „бунчуковий товариш”. За гетьманування І. Мазепи значну роль стали відігравати „дворяни гетьманські” [521, с. 18]. Вони були не лише при гетьмані, але й при полковниках. Дослідник В. Кривошея доводить, що у козацькому середовищі родини шляхетського походження складали 12,6%, у зв’язку з чим є підстави стверджувати, що головним джерелом формування старшини була покозачена шляхта [624, с. 75].

У козацької верхівки був досить розгалужений так званий „Табель про ранги” (*додаток Б*). Козацька старшина фактично мала такі ж права, як і російське дворянство: вона була звільнена від державних податків, могла вільно займатися промислами й торгівлею тощо. Жалуваними грамотами, гетьманськими універсалами, полковничими листами за старшиною юридично закріплювали спадкове володіння рухомим і нерухомим майном або ранговими володіннями. Крім того, українські аристократи зверталися безпосередньо до імператриці з проханням визначити їх шляхетні права [13, арк. 2, 3, 6, 7].

На становлення дворянського законодавства південної України вплинули два чинники. По-перше, це видання „Височайше конфірмованого плану роздачі у Новоросійській губернії казенних земель задля їх заселення” 1764 р. (у літературі він традиційно названий План 1764 р., або просто План), яким фактично було покладено початок дворянської колонізації південних регіонів імперії [396]. А по-друге, це поява у південноукраїнських землях пікінерських полків (1764 р.). Однак законодавчо розроблена система

перезарахування українських козацьких рангів до військових чинів діючої російської армії виявилася досить недосконалою. Проведення повторного реформування південноукраїнських полків у 1776–1777 рр. не змінило статусу наявних рангів у пікінерських полках.

Наступну спробу „приручити” козацьку старшину було зроблено після ліквідації Січі [409, с. 190–193]. З одного боку, уряд продовжив політику зарахування колишніх запорожців до пікінерських полків, що підтверджує ордер Г. Потьомкіна Азовському губернатору М. Язикову, в якому вимагається активне залучення козацької старшини до створеного Херсонського пікінерського полку [270, с. 113–114]. З іншого, одним із розпоряджень про поземельний устрій Новоросійської та Азовської губерній козацька старшина юридично наділялася рівними правами із російським дворянством: „Ті ж, які не з дворян і не мають обер-офіцерських чинів та не з малоросійських шляхтичів або запорозьких старшин, чию землю після заселення затверджувати у довічне та спадкове володіння, ті землю мають до смерті своєї, а після смерті, якщо у їх дітей не буде обер-офіцерського чину, через півроку такі маєтки продати повинні кому-небудь з вищезгаданих звань” [152, арк. 7].

Серпневий Маніфест Катерини II декларував українській старшині отримання відповідних рангів російської армії: „всім же старшинам, хто служив добре і має схвалення від Наших військових начальників оголосити Нашу імператорську милість, що вони відповідно службі та званню отримають ступені” [409, с. 192]. Однак фактично уряд не поспішав приймати українців до лав російського дворянства – при розгляді питання в першу чергу враховувалися попередні заслуги перед царською владою та лояльність по відношенню до неї. Крім того, для колишніх запорожців було введено обмеження на деякі посади на військовій [407, с. 1020–1024] та цивільній службі [410, с. 201–204].

Певні позитивні зміни у процесі правового визнання за українськими привілейованими верствами дворянського статусу відбуваються у 1782 р.,

коли в українські землі було поширено загальноімперське положення про губернії, за яким шляхетство в галузі місцевого самоврядування одержує всі ті права, котрими у Росії користувалося лише спадкове дворянство. Шляхетство було допущено до виборів на всі посади, заміщення яких, за законом, належало дворянству, й у цьому плані досягло повної рівності з вищим станом імперії [667, с. 118–120].

Наступними кроками царського уряду, які опосередковано торкалися питань про визнання за українською шляхтою і верхівкою козацької старшини прав дворянської верстви, були указ від 3 травня 1783 р., що заборонив українським селянам вільний перехід з місця на місце, і указ від 28 червня 1783 р. про перетворення українських козачих полків на регулярні полки російської армії [415, с. 964]. До 1783 р. юридично українські селяни були „підданими”, але не кріпаками. Вони мали право у будь-який час залишити свого власника й обрати інше місце проживання. Відтепер це право переходу було заборонено, що означало автоматичне зрівняння прав української панівної верхівки з помісними російськими дворянами.

Указ про реорганізацію козацького війська, котрий видано з метою впорядкування взаємин командного складу регулярної армії та козацької старшини, юридично вперше зафіксував можливість для української старшини скористатися нобілітаційними перевагами російської військової служби. На південних землях розташовувалися Катеринославський, Херсонський, Ольвіопольський, Єлисаветградський, Павлоградський, Маріупольський, Константиноградський і Олександрійський полки. Для української шляхти указ означав автоматичне переведення на російські табельні чини та розряди, а з 1784 р. колишні малоросійські чини вже не давалися. Уряд зважився поширити права армійського офіцерства на козацьку верхівку.

Якщо козаки не бажали переходити до регулярних російських військ, вони отримували відставку з підвищенням на один чин. Якщо було бажання перейти на цивільну службу, розряди розподілялися наступним чином:

полкові писарі та осавули отримували розряд колезького асесора або титулярного радника, полкові хорунжі – колезького реєстратора, сотники і військові товариші ставали титулярними радниками, а іноді лише губернськими секретарями. Укази, які стосувалися безпосередньо українського козацтва Півдня України, були видані у 1802 р. – для Чорноморського, у 40–50-х рр. ХІХ ст. – для старшин Азовського, Новоросійського козацьких військ.

Така реорганізація дозволила у досить короткий термін юридично зрівняти українське шляхетство „у гідності і перевагах” з родовитим російським дворянством: українські шляхтичі і старшини брали участь у дворянських виборах, володіли кріпаками, мали такі ж табельні чини, як і служиле великоросійське дворянство. Остаточо різниця між українськими та російськими нобілями була ліквідована дворянською грамотою 1785 р. За статтями „Жалуваної грамоти дворянству” (1785 р.) представники козацької старшини мали право записуватися у родовідні дворянські книги Російській імперії.

Розширення кількості претендентів на доступ до вищого стану імперії змусило царський уряд удатися до прийняття обмежувальних законодавчих актів. Такі обмеження запроваджувалися і на приєднаних до імперії територіях, зокрема на Україні, де кількість дворянських родів значно зросла за рахунок насамперед військових чинів козацького війська. За період з 1785 по 1790 рр. дворянські зібрання трьох українських губерній надали дворянство 22 702 родам [724, с. 22–24].

Реакція царського уряду була передбачуваною: спочатку у 1796 р. дворянським зборам заборонили вирішувати питання про надання дворянства [426], а на початку 1797 р. (під благовидним приводом створення загального гербовника дворянських родів імперії) примусили всіх дворян направити до герольдії документи з підтвердженням дворянської гідності [429]. Внаслідок перевірки Герольдією документів значна частина рішень дворянських зібрань була переглянута. 29 березня 1812 р. уряд пішов на черговий крок щодо

обмеження вступу до дворянства, дозволивши проходження процедури визнання лише для тих осіб, предки яких мали шляхетний статус, підтверджений Герольдією [437, с. 257].

Подальші законодавчі акти Російської імперії щодо дворянства вже не визнавали ніякої української або козацької шляхти. Відбулося остаточне включення української аристократії до вищого стану російської імперії. Відтепер усі були російськими дворянами. Хоча і в подальшому, царський уряд неодноразово проводив так звані ревізії діяльності дворянських зібрань, які призводили до масового виключення дворян Півдня України (іноді представників досить відомих прізвищ) з дворянського стану.

Українська шляхта і козацька старшина під час інкорпорації українських земель до складу Російської імперії пройшли складну процедуру законодавчого закріплення своїх прав. Умови життя в складі імперської держави вимагали від української аристократії відповідних норм поведінки та спонукали до лояльності. Перед українськими нобілями постала досить складна дилема: якщо ти переходиш на російську службу й отримуєш чини у відповідності до російського законодавства – імперія гарантує тобі збереження власності і включення до привілейованої верстви держави. Однак у такому випадку про свою самобутність, мову та звичаї потрібно було забути. При бажанні зберегти свою етнічну самобутність майже єдиним шляхом для української знаті була еміграція. Більшість козацької старшини вибрали перший варіант. Відбулася поступова еволюція козацької старшини у бік Російської імперії. Починаючи з XIX ст., дворянство південноукраїнських губерній офіційно вважалося російським з українським корінням.

З приєднанням Криму до Росії перед владою постало питання щодо визнання прав татарської аристократії, яка також мала свою історично зумовлену внутрішню ієрархію чинів (*додаток В*). Навіть у XVII ст. татарське населення зберігало поділ на племена (аймаки) та коліна, котрі склалися в свою чергу з родів. Вищий щабель репрезентували татарські

князі та царевичі – колишні правителі улусів – „беки”. Голови великих родів мали титул „карачаїв”.

Титул – звання „мурзи” (спотворене від „емір-заде”) – це молодші представники князівських родів, а також окремі татари, яким за особисті заслуги хан пожалував це звання, що мало спадковий характер. Сини або найближчі родичі татарських ханів носили титул „солтана”, більш віддалені прямі нащадки зберігали титул „улана” (оглана) [872].

При ханах знаходилася особлива світа чиновників, які мали назву „капу-халкам” – вони не походили з мурз, однак мали значну владу. В народі чиновників називали „ага” [788, с. 56]. Поступово татарські роди розпадалися, однак належність до них зберігалася у пам’яті нащадків. За словами мандрівника XVII ст., „немає мабуть самого неосвіченого, темного татарина, який би точно не знав, з якого роду він походить” [792, с. 14].

Хан, залишаючись верховним володарем землі, передавав окремі території у власність татарської аристократії (за аналогією з російським служилим дворянством, яке отримувало маєтки за службу). Найбільш чисельні роздачі землі в Криму відбувалися під час правління ханів: Мерглі-Гірея, Сахиб-Гірея, Девлет-Гірея I, Крим-Гірея. Парадокс ситуації полягав у тому, що саме ці хани докладали найбільших зусиль для укріплення абсолютної влади.

Поступово земельні володіння дають своїм власникам не лише економічні привілеї, а й політичні. Такі земельні ділянки мали назву бейлік. Це землеволодіння, за твердженням історика В. Возгріна, мало змішаний характер і частіше за все об’єднувало і бейське (у хана – державне) землеволодіння, і приватне – родинне. Іншими словами, на території бейліків приватні ділянки мурз – членів бейського роду розташовувалися поряд із селянськими землями, а це означало, що бейлік фактично був патріархально-родовим володінням [870].

Беї, котрі стояли на чолі чотирьох великих родів, займали й вищі ступені аристократичної ієрархії, створюючи раду Карачі (караджі). Це титул, який

передавався у спадок, підлягав обов'язковому затвердженню ханом – саме в тому й полягала юридична та економічна залежність родової знаті від хана [638, с. 6].

Подібно до російського дворянства частина татарських нобілів отримали свій титул як пожалування від хана за віддану службу. Відмінність служилої татарської знаті від родової полягала у тому, що представники першої не мали права міняти свого сюзерена. Тому саме служила татарська аристократія була основною силою, яку хан міг протиставити опозиційно налаштованому бейству.

Таким чином, наявність двох названих категорій у структурі татарського нобілітету служила підґрунтям соціополітичної роздробленості стану: у них були нерівні шанси на участь у державному управлінні, а звідси – постійні чвари і непорозуміння. Роз'єднаність мусульманського дворянства становила причину того, що ця верства не змогла виробити єдиної політичної моделі поведінки щодо ханів та селян.

8 квітня 1783 р. Катерина II видала маніфест про приєднання Криму, згідно з яким місцевим мешканцям було обіцяно „утримувати їх нарівні з нашими природними підданими, охороняти і захищати їхнє майно, храми, віру...” [413, с. 898]. Так відбулося „безкровне” приєднання Криму, що сприяло пожвавленню нобілітації татарської аристократії та юридичного визнання її прав. Тим більше, що російський уряд намагався заручитися підтримкою з боку місцевої аристократії, й тому майже всі бажаючі, лише за підтвердженням 12 осіб про їх шляхетне походження, отримали дворянський статус [788, с. 177].

Нагадаємо: інші регіони, де переважало татарське населення, раніше ввійшли до складу Російської імперії. За законами XVII ст., представники татарської знаті могли розраховувати на визнання їх аристократичного походження (з наданням відповідних пільг та привілеїв) лише за умови прийняття християнства. Ті татарські мурзи і беї, які не бажали відмовлятися від ісламу, записувалися до селянського податного стану. Крім того,

татарські аристократи, незважаючи навіть на прийняття християнства, не мали права на володіння кріпаками [400, с. 481]. Перший крок щодо пом'якшення відносин між царською владою і татарською аристократією було покладено указом про віротерпимість (1773 р.) [405, с. 775–776].

Указ від 28 липня 1783 р. про надання мешканцям Криму російського підданства гарантував місцевому нобілітету збереження привілеїв, а за певних умов визнавав за татарською аристократією ісламського віросповідання право на отримання російського дворянства [416, с. 985–986]. Отже, кримськотатарська аристократія опинилася у більш сприятливих умовах, ніж раніше.

Значною подією у справі юридичного визнання прав татарської еліти став указ, за яким дозволявся прийом на військову службу і нагородження офіцерськими званнями татарських мурз [414, с. 956–957]. Щоправда в указі встановлювались певні обмеження – вище звання прем'єр-майора мусульманський дворянин піднятися не міг.

Своєрідним завершенням юридичного визнання за татарськими нобілями прав російського дворянства став указ Катерини II від 22 лютого 1784 р. „Про дозвіл князям і мурзам татарським користуватися усіма привілеями російського дворянства” [420, с. 51–52], за яким мурзам – мусульманам, що були записані до податних станів, надавалося право відновлення у дворянському статусі у разі надання ними доказів їх шляхетного походження.

При цьому були встановлені досить жорсткі вимоги до документів, які підтверджували аристократичне походження татарських претендентів на дворянство. „Мурзи та князі, – вказувалося в указі, – повинні надати пожалувані їх предкам державні грамоти на нерухоме майно та інші письмові документи, які підтверджують їх шляхетність, що вони з тих родів вийшли, які у Герольдії були записані особливим списком” [420, с. 51]. Крім того, указ передбачав проведення додаткової перевірки доказів на дворянство у тих губерніях, де живуть князі й мурзи, з наступним затвердженням

виявлених документів у Сенаті. З цього часу починається новий етап в історії татарського привілейованого стану, однак процес нобілітації татарських князівських і мурзинських родів дещо затягнувся.

Закон 1784 р. мав загальноімперський характер, він поширювався на всіх князів і мурз татарського походження, що залишилися у „магометанському законі”. Однак положення указу від 5 січня 1766 р. ніхто не відмінив: татарські князі були позбавлені однієї з найважливіших пільг російського дворянства, яка становила основу політичної та економічної могутності дворянського стану – права „купувати, ... володіти кріпаками або підданими християнського віросповідання” [400, с. 480–481].

Незважаючи на це обмеження, указ звільняв татарську аристократію від рекрутчини і тілесних покарань, надавав можливість улаштування на державну службу. Хоча втілення в життя цього указу затягнулося на довгі десятки років, і ще на початку 30-х рр. XIX ст. вирішувалися питання про виключення татарських мурз і князів з податних станів [183, арк. 221, 286]. У 40-х рр. XIX ст. уряд знову повертається до питання законності отриманих прав дворянства особами магометанського віросповідання, які мешкали в імперії.

Законодавче визнання прав місцевої еліти Таврійсько-Кримського субрегіону мало особливі риси. Позиція царського уряду щодо татарської знаті протягом часу відрізнялася різкою полярністю – від категоричного неприйняття їх прав та привілеїв до чисельних поступок і юридичного визнання в правах.

Царизм чітко демонстрував дієвість улюбленого принципу „батоба і пряника”. Однак до завершення юридичного оформлення дворянського загалу Півдня України було ще далеко. Однією з причин незавершеності цього процесу було розширення території Російської імперії і включення до її складу нових земель.

Одним із таких субрегіонів Південної України, який останнім увійшов до Російської імперії, була Бессарабія. В результаті російсько-турецьких війн

другої половини XVIII ст. Російська імперія домоглася певного зміцнення свого авторитету в Дунайських князівствах, що дозволило їй посилити позиції в Південно-Східній Європі.

16 травня 1812 р. у Бухаресті було укладено мирний договір між Туреччиною і Росією. Землі, приєднані до Росії у 1813 р., отримали назву „Бессарабська область”*.

Бессарабські землі поділялися на три окремі частини. Перша – власне Бессарабія, або Буджацький степ, займала південну частину межиріччя Пруту і Дністра. У 1569 р. султан Сулейман II оселив тут татар – ногайців, 12 тис. яких у 1770 р. було виселено царським урядом з цих земель, так що до початку війни 1806–1812 р. на згаданій території татар залишилося не більше 5 тис. [487, с. 66]. Друга частина – це землі турецької реайї**, розташовані біля фортець – Бендерської, Хотинської, Акерманської, Кілійської та Ізмаїльської.

---

* До цього часу у істориків немає єдиної думки щодо дати офіційного визнання назви Бессарабія. Дослідник Л. Берг вважає, що походження назви Бессарабія має дипломатичний характер. За однією з статей Тильзитського миру (1807 р.), який було укладено між Наполеоном та Олександром I, Росія зобов'язувалася вивести свої війська з території Валахії та Молдавії (до складу якої входили і бессарабські землі). Під час наступних переговорів, російський уповноважений вказував на те, що в трактаті немає жодної згадки про “Бессарабію”, тому Росія має право на збереження цих територій за собою. Під Бессарабією російський дипломат вважав всю землю між Дністром і Прутом, а не тільки Буджак. Молдавський дослідник В. Такі вважає, що назва Бессарабія вперше з'являється в дипломатичних листах П.Румянцева часів російсько-турецької війни.

Дослідниця Н.В. Абакумова-Забунова відносить офіційну появу цієї назви на більш ранній час. У 1806 р. російська армія під командуванням генерала І. Міхельсона, перейшовши Дністер, захопила турецькі фортеці Хотин та Бендери. В той же час генерал О. Ришельє, що командував південними загонами російських військ, зайняв Аккерман і Кілію. Бендерська, Аккерманська, Ізмаїльська та Кілійська реайї* відійшли до Росії, отримавши в офіційних документах назву “Казена Бессарабія”.

**реайя (араб. „ті, кого пасуть”, піддані) – в XV – XVII ст. назва всього феодално-залежного сільського населення Османської імперії. З XVIII ст. так почали називати тільки підданих християн – як міста, так і села.

На чолі військової адміністрації стояв турецький сераскир*. Потрібно зауважити, що ще з 1760 р. цивільне управління цими територіями було передано турецьким кадїям**, які мешкали на території фортець. Третя, північна та центральна частина, власне землі Молдавського князівства була заселена переважно молдавським населенням.

Ця територія мала у складі князівства особливий адміністративний устрій. Наявний розподіл існував ще за сто років до включення цих земель до складу Російської імперії, тому їх об'єднання в єдину область було питанням дуже проблематичним, не кажучи вже про залучення до існуючої адміністративної системи у складі Новоросійської губернії. Після закінчення війни перед царським урядом постало дуже складне завдання. З одного боку, демонструючи „батьківську” турботу, необхідно було докласти максимальних зусиль задля підвищення добробуту місцевого населення; а з іншого – забезпечити собі стійку соціальну опору в краї.

У зв'язку з малочисельністю російського дворянства на цих землях, царському уряду потрібно було заручитися підтримкою місцевого нобілітету. Таке зближення імперської влади й місцевого дворянства було можливим лише за умов збереження влади, привілеїв і пільг за місцевою аристократією, з одночасним поступовим і дуже обережним приведенням цієї частини населення до загальноімперських рамок і норм.

Для того, щоб краще зрозуміти особливості стосунків місцевого нобілітету з державною владою, нам потрібно зробити невеликий екскурс в історію взаємин молдавських господарів з Османською імперією. Протягом певного історичного проміжку часу панівна еліта Молдавського князівства зазнала значних трансформацій.

---

*сераскир – начальник турецьких діючих військ. Обирався з двох- і трьох бунчужних пашиів.

**кадії (каді) – суддя, який веде судочинство на підставах шариату (мусульманського права) чи адату (звичайного права).

На деяких етапах становлення молдавського боярства можна віднайти риси, схожі з процесом формування російського дворянства. Важливі зміни у стані молдавської знаті відбулись у XV – середині XVII ст. На початку цього періоду зникають представники старої племінної знаті, що мали титули князь, жуде і ватаман. Разом із боярами зростала верства нових землевласників, котрі отримували землю за свою службу. Ядро цієї групи складала дворові служилі люди, яким землі надавались в умовне землекористування, обмежене в правах спадкування та розпорядження. Господар називав їх просто „слуги”. У відповідних документах, починаючи з XVI ст., їх називають куртнями (дворянами) [591, с. 103–104,106].

В XVI ст. частина привілейованих землевласників, яка не увійшла до складу боярства або до будь-якої категорії служилих людей (наприклад, куртянів), стала називатись немешами, тобто знатними. Літописець Г. Уреке (1590–1647) проводив у XVII ст. паралель між молдавськими немешами та польськими шляхтичами. На відміну від бояр, немеші були податним станом, хоча селянського податкового гніту вони не несли, а платили особливу, так звану „немешську подать” і жили в основному за рахунок сеньйоральних доходів від своїх вотчин. У XVII ст. термін немеш поступово виходить з користування [758, с. 216–218].

Юридичне оформлення привілейованих верств на території Молдавії, до складу котрої входили й бессарабські землі, припадає на кінець XVI – середину XVII ст. У цей час спостерігається зростання ролі молдавського боярства в політичному житті регіону, що зумовлювалось його економічним статусом, з’являються міцні родинні клани: Уреке, Костіних, Кантакузинів, Бузеску та інші, які мають значні вотчинні володіння (від 70 до 130 сіл) [678, с. 369].

Однак економічна могутність молдавських бояр не давала їм політичної влади. До того ж, на початку XVIII ст. Молдавія поступово позбулася самостійності у питаннях державного управління. З другої половини 1711 р. Порта почала призначати господарів у країні, більшість із яких були греками

за походженням. Турки та греки були вороже налаштовані до молдавських бояр, вважаючи їх більш небезпечними, ніж селяни. Справа в тому, що боярство являло собою певну силу, яка впливала на суспільне і політичне життя держави і за певних обставин могла скласти опозицію офіційній владі.

Особливістю нового станового устрою Молдавського князівства було те, що боярські титули й ранги не передавалися в спадок і тому ніяких громадських або фінансових привілеїв не передбачали. Це призвело до поступового зменшення кількості боярських родин: частина емігрувала в сусідні країни, частина розорилася й перейшла до інших станів, частина поступово згасала [596, с. 194].

Такі зміни в структурі молдавського боярства дуже чітко підмітив Д. Кантемир, який у своєму майже енциклопедичному „Описі Молдавії” (написаному в 1716 р. латиною) називає лише 75 боярських родин, які зберегли свої домінуючі позиції і на початку ХІХ ст. Це боярські роди: Абаза, Арбуре, Асан, Арапо, Бантиш, Башор, Бальш, Богдан, Боул, Бухуш, Бургеля, Буцур, Вирлан, Ганя, Гинга, Гоян, Дарій, Доніч, Доні, Драгош, Жоро, Зоря, Жаческо, Кантакузіно, Кантемир, Карабаш, Карп, Катаржі, Клучереско, Костакі (Гаврилиця), Костін, Крупенський, Кіріяк, Міклеско, Мілло, Міреско, Міхулець, Мовіла, Моцок, Мургулець, Накко, Нікулеско, Палладі, Петраліф, Пілат, Писоцький, Пражеско, Разу, Раковица, Ропченеско, Россеті, Стурдза, Ставер, Стирчя, Талпа, Танський, Тотоеско, Тудорі, Туркулець, Талобеско, Тома (Стаматі), Теут, Урекі, Фратіца, Хінку, Хабашеску, Хазареско, Христоверчі, Цибан, Туфеско, Черкез, Чоголя, Шептелич, Сипотоняну і Шолдон [380, с. 31].

Молдавське боярство в другій половині ХVІІІ ст. було порівняно малочисельним. У князівстві проживало близько 300 боярських родин, або 0,3% усього населення. Це значно менше, ніж, наприклад, у Росії, де в той самий період дворянство складало приблизно 2,2% населення, або в Австрії, де воно становило 6,7% [809, с. 15].

Боярські чини поділялись на три розряди. Діти бояр перших двох розрядів належали до окремої станової групи – нямур і в перспективі мали можливість залишитися в боярському стані, а діти бояр третього розряду виключалися з цього стану й переходили до інших станових груп. Усі бояри, а також нямур звільнялися від сплати посімейного податку та від виконання державних повинностей (раніше бояри час від часу підлягали тимчасовому оподаткуванню).

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. панівна верхівка Бессарабії була неоднорідною, до неї входили представники кількох станових груп. Найбільш впливовими в краї були молдавські бояри, котрих ще іноді називали „войладами”, або „бойладами”.

Вони були власниками більшої частини земель. Боярами називали сановників, які займали вищі військові та адміністративні посади в державі. Ієрархія боярських ступенів і посадових рангів склалась ще в XIV – XV ст. під впливом болгарського та візантійського дворів, а частково навіть Київської Русі і збереглася до початку XIX ст. (додаток Д).

Незважаючи на відсутність юридичного закріплення станових прав, бояри та їхні нащадки фактично становили доволі закрите родинне коло. Бояри в свою чергу поділялися на окремі групи. М. Надеждін у своїй „Мандрівці по Бессарабії” стверджував, що в „Князівстві Молдавії та Валахії зберігся давній та доволі довгий табель про ранги, до якого входили логофет, ворник, вестиар, спатар, постельник, стольник, пагарник (або пахарник), ключер (або клучер), медельничер, служер...” [382, с. 64].

В архіві Сенаторів, головуючих у князівствах Молдавії та Валахії у 1808–1813 рр., є кілька документів, де детально описано різні молдавські посадові ранги і титули. Згідно з ними, перший клас бояр називався веліци. Вищим досягненням була посада вел-бана, який був членом Дивану *.

---

*Диван – державна рада, вищий дорадчий та виконавчий орган при господарях Дунайських князівств Молдови і Валахії.

В 1808 р. цю посаду обіймав Манолакi Кречулеско, який отримував жалування 666 піастрів * у місяць [341, с. 328].

Однією з найвпливовіших була посада вел-ворника – головного судді, якому підпорядковувались усі нижчі судові інстанції, а також куртяни та інші дворові слуги. За відсутності господаря він командував військами. Як пізніше зазначав в своїй роботі „Опис Бессарабської області” П. Свіньїн, за молдавськими звичаями бояри, які були удостоєні звання „вел”, звільнялися від усіх податей і повинностей [739, с. 357–358].

Крім вищезазначених посад, у молдавському Табелі про ранги існували ще призначення другого, третього та наступних класів. Це, зокрема, клучер – суддя для бояр 1-го класу (жалування – 260 піастрів на місяць); камінар – димний, що мав прибутки з частини подушної податі та тютюнового мита; камараш (буквально – служник) – це звання жалували особам, що постійно знаходились при господарі і розпоряджались усіма видатками двору, з чого отримували і свої прибутки та інші. В молдавській ієрархії існувала також посада гетьмана – командувача кіннотою й усім найманим військом. Гетьманом називався також начальник столичного гарнізону [323, с. 340].

Наступну велику групу бояр становило дрібне служиле боярство. Як правило, воно користувалось тими ж титулами і званнями, що і бояри перших двох груп, але з приєднанням до звання назви посади та без частки „вел”. Представники цих категорій молдавського боярства сплачували деякі податки: десятину, гоштину (податок з овець), вадрарит (податок з винограду). Крім обмеженого оподаткування, для них вводилися обмеження щодо кількості землі, худоби тощо. На початку ХІХ ст. значних змін у системі посадової ієрархії молдавського боярства не відбулось.

Далі йшла чисельна група диванних бояр (боєрій де диван) – коміс, медельничер, клучер та інші, які в свою чергу поділялись на три групи.

---

*піастри, або іспанський талер – назва срібної монети вагою близько 25 грамів.

Думні та диванні бояри першого розряду мали суттєві привілеї, чим відрізнялись від інших бояр (право носити бороду, шапки особливого покрою, певний колір одягу тощо). Одним з основних станових привілеїв молдавського боярства було право мати власних васалів – скутельників*, бреслашів**, слуг [626, с. 5–6].

До привілейованої групи вищого стану відносились також бояринаші (дрібні бояри), які несли внутрішню службу при дворі. Їхні ряди поповнювались не лише вихідцями з бояр, а й з числа незнатних людей. Це були дрібні землевласники, які у свій час за ті чи інші заслуги отримали від молдавських господарів права особистого дворянства. Як і бояри, бояринаші не підлягали тілесним покаранням. Бояринаші – переважно чиновники нижчого рівня – полковничі, постельничі. Бояринаші користуватися дворянськими привілеями лише особисто, їхні нащадки втрачали ці права і переходили до інших станів. За своїм статусом категорія бояринашів нагадувала російських особових дворян.

Крім названих груп, серед бессарабського населення існували ще категорії мазилів*** і рупташів****.

*скутельники – це селяни, які мешкали на власних або боярських землях, користувались низкою податкових пільг та привілеїв. Досить часто скутельників використовували в якості дворових.

**бреслаші – категорія селян у Молдавії в першій половині XIX ст., які були особисто вільними і сплачували державні податки.

***мазили – слово турецького походження, в перекладі означає „відставлений від служби, відставний”. В період турецького панування молдавські господарі мали в своєму розпорядженні військо, яке складалось зі служилих людей. За свою службу у війську господаря служилі люди отримували землю. Після приєднання до Росії отримали статус однодворців (1847 р.).

****рупташі – нащадки бессарабського місцевого духівництва. Вони мали наступні привілеї: звільнялись від земських повинностей натомість виконували деякі доручення господарів; сплачували податок, який мав назву „даждія” (його розміри встановлювались урядом для кожного рупташа окремо); сплачували спеціальну подать (рупту) – фіксовану суму, яка сплачувалась рівними частинами чотири рази на рік. Для рупташів існували певні обмеження на господарську діяльність, наприклад встановлювалась максимальна кількість землі, худоби тощо.

Надвірний радник П. Свіньїн, який був непогано обізнаний із ситуацією в Бессарабії, визначав їхнє становище наступним чином: „Мазили... належать також до класу дворян, ... їхнє становище можна порівняти зі становищем польських шляхтичів...” [739, с. 272–273].

Проте цілком очевидно, що мазили і рупташі, як за своїм правовим і економічним становищем, так і за становими правами, випали з привілейованої правлячої верстви, тому відносити ці категорії населення до дворянського стану не зовсім правомірно.

Після приєднання Бессарабії до Росії місцева еліта домогалась збереження своїх історичних і законодавчих привілеїв у повному обсязі, апелюючи до існуючих законодавчих традицій. Враховуючи необхідність створення нової управлінської системи в регіоні, нестачу кадрів та загальнополітичні аспекти, царський уряд пішов на визнання чинним місцевого законодавства.

Більшість російських істориків кінця XIX–90-х рр. XX ст. висловлювали думку, що однією з особливих рис юридичного регулювання правового становища різних верств населення на території Бессарабії була ... практична відсутність будь-яких законів, оскільки ніяких писемних законів або правил не існувало, а всі питання вирішувались виходячи зі встановлених звичаїв. У проекті щодо вдосконалення управління в краї, написаному радником В. Сомовим у 1813 р., обґрунтовуються причини введення в області російських законів та передачі влади до рук російських чиновників: „Молдавських законів, – вказується у проекті, – мабуть зовсім не існує, бо немає ні книг з цими законами, ні актів, які свідчили б що будь-які закони були введені в Молдавії... Є тільки розповіді молдавських бояр і чиновників, що у Молдавії є звичаї, за якими вони живуть” [192, арк. 144–144 зв.].

Однак, на нашу думку, така оцінка правової бази є не дуже коректною і правильною. Відомо, що у першій половині XVII ст. у Молдавії були прийняті закони, серед яких найбільш відомий закон Мирона Барновського (1628 р.) та Уложення Василя Лупу (1646 р.). У другій половині XVII ст.

законотворчий процес продовжується, й у 1653 р. у Трансільванії виходить кодифіковане законодавство Апробаті (1653 р.) та Компілаті (1669 р.). У XVIII ст. було видано збірку (шестикнижжя) Арменопуло [385]. В оригіналі книга мала назву Prohigion – „ручний закон”, або інакше „ручна книга законів” у 6-ти книгах, від чого й отримала свою більш відому назву. З другої половини XVIII ст. Шестикнижжя поширюється спочатку на Валахію, а потім і на Молдавію [606, с. 38].

У 1734 р. видано грамоту господаря К. Маврокордата молдавським боярам, у якій конкретизувалися умови щодо підтвердження дворянства. В грамоті було записано: „ті бояри, які мають або будуть мати це володіння, починаючи від великого логофета і до третього логофета, як вони самі, так і їхні нащадки, навіть після звільнення зі служби, назавжди мають бути звільнені від щорічних мазильських податків, і ніхто не має права вимагати сплати цих податків” [205, арк. 203]. Крім цього, існувало ще багато грамот молдавських господарів, однак практично всі вони видавалися приватно, їх не друкували, не доводили до відома місцевого населення, а передавали до рук тих осіб, для яких вони були написані. Водночас це були юридичні документи, з якими потрібно було рахуватися.

Пізніше, у 1814 р., визнаними спеціалістами з питань місцевого права – бессарабськими боярами Доничем, Кантакузино, Гавенком, Баллі та іншими було видано „Стисле зібрання законів” Андронакі Донича, яке являло собою викладення основ римського права з доповненнями, що стосувалися місцевих молдавських звичаїв. Книга складалася з 42 титулів і 115 параграфів, де трактувалися питання цивільного та кримінального права й процесу [385, с. 275–278]. Книга Донича, в якій відповідно до її навчального призначення були представлені всі норми діючого в Молдавії права, може бути кращим доказом того, що в Молдавії було рециповане взагалі все візантійське право. Крім грецьких джерел, Донич посилається й на молдавські звичаї та судову практику [822, с. 5]. З усього сказаного стає зрозумілим, що на початку XIX ст. у Бессарабії діяло візантійське право в повному його обсязі й право це

було засвоєне (рециповане) судовою практикою на підставі указів господарів. Пізніше, наприкінці 20-х років XIX ст., російський уряд розпочав переклад російською мовою молдавських законодавчих актів [232, арк. 1–5].

За допомогою царського уряду місцева аристократія намагалась легітимізувати всю сукупність адміністративних і судових практик, які тривалий час існували на даній території. Молдавські привілейовані верстви сподівались на збереження своїх прав, привілеїв та звичаїв. І хоча деякі місцеві закони суперечили існуючому загальноімперському законодавству, центральна влада в цілому пішла на визнання місцевого законодавства.

Було створено спеціальну комісію, завдання якої полягало у систематизації всіх законів Молдавського і Волоського князівств, що використовувалися у судочинстві Бессарабії. Царський уряд уникав конфронтації з місцевою бессарабською аристократією, розраховуючи на швидке створення проросійської адміністрації в регіоні, чия ефективна діяльність була неможливою без підтримки місцевого нобілітету.

Наступним кроком у нобілітації місцевого дворянства став затверджений 29 квітня 1818 р. Статут управління областю, в якому за бессарабськими боярами юридично закріплювалися права російських спадкових дворян, а за бояринами – особистих [440, с. 223].

За правління Новоросійського генерал-губернатора графа М. Воронцова, якого було призначено повноважним намісником Бессарабії, було прийнято „Установи для управління Бессарабською областю” [441, с.197–204]. Третій параграф документу повністю повторював аналогічний параграф зі Статуту 1818 р. Царський уряд остаточно зрівняв місцевих бояр з російським дворянством.

З 40-х рр. XIX ст. в Російській імперії відбувається різке обмеження умов щодо отримання дворянства. Крім того, було видано кілька спеціальних наказів Сенату про додаткові правила при розгляді доказів на дворянство, про перегляд справ про дворянство (в тому числі і для Бессарабської області), про ревізію діяльності дворянських зборів [154, арк. 88–92]. Це призвело до

суттєвого скорочення кількості бессарабських дворян, які мали офіційні документи, що підтверджували їх статус.

Досить тривалий час царський уряд з'ясовував питання стосовно правового становища бояринашів. Ще на початку 30-х рр. XIX ст. Бессарабський обласний уряд намагався з'ясувати й законодавчо визнати права цієї станової категорії [236, арк. 1–7]. Пізніше, у доповіді новоросійського та бессарабського генерал-губернатора міністру внутрішніх справ від 16 травня 1838 р. „Про права і привілеї жителів усіх станів Бессарабії” бояринашам дається таке визначення: „Під іменем бояринашів розуміється клас недворянського походження і такий, що не досяг вищих боярських посад, але отримав нижчі чини до вел-шатраря... Вони користуються правом особистого шляхетства, але їхні нащадки вступають уже в звання мазилів, не утримуючи за собою батьківського майна... Бояринаші звільняються від тілесного покарання...” [238, арк. 8].

Закон 1845 р. уточнив становище бояринашів, які користувалися правами особистих дворян. Їхні діти зберігали права на дворянство лише у випадку, якщо поступали на службу. Остаточо їх статус було врегульовано в 1847 р. Згідно з указом 10 березня 1847 р., бояринаші були зрівняні в правах з російськими особистими дворянами і так само, як і останні, могли користуватись правом займати військові та цивільні посади [75, арк. 36, 89–89 зв.; 241, арк. 1–13].

Таким чином, після приєднання Бессарабії до Росії, відбулися певні зміни у становищі колишніх привілейованих верств населення. До складу елітної групи увійшли лише ті категорії місцевого населення, які вписувались у схему загальноімперської ієрархії, сформованої наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Упродовж XVIII – на початку XX ст. у Російській імперії відбувалися прийняття, вдосконалення й уніфікації дворянського законодавства. Царська влада так і не спромоглась видати єдиний закон щодо дворянського стану імперії, який би всебічно регламентував життя представників цієї верстви –

політичні, економічні, корпоративні, освітні тощо. З одного боку, це пояснюється громіздкістю та інертністю урядового апарату держави, а з іншого – постійними змінами, які відбувались усередині дворянської верстви, та кооптацією до її складу представників етнічних еліт з новоприєднаних до Російської імперії земель.

2.2. Нобілітація привілейованих станів та їх інкорпорація до російського дворянства

Впродовж усього періоду свого існування російське дворянство не було закритою верствою. Дворянський стан постійно поповнювався за рахунок представників інших соціальних прошарків. Це зумовлювалось специфікою історичного розвитку Російської імперії XVIII – XIX ст., яка завдяки вдалій зовнішній політиці значно розширила свої кордони. Включення нових земель до складу імперії вимагало створення нових адміністративних одиниць, органів управління, котрі потребували грамотних, професійно підготовлених фахівців. Російське дворянство самотужки не могло повністю задовольнити потреби держави в управлінських кадрах. За цих умов уряд опинився перед дилемою: або дозволити займати управлінські посади недворянам, і тим самим скасувати монополію дворянства на управління державою, або дозволити поповнення дворянства за рахунок представників інших станів. Тим більше, що останні, потрапивши у нове середовище, охоче засвоювали і світогляд, і мораль, і дворянську ідеологію [563, с. 65].

Традиційно пожалування дворянством було прерогативою самодержця, однак, як зазначив дослідник О. Корелін, такі випадки зустрічалися досить рідко [615, с. 24]. Тому служба (цивільна або військова) була найбільш реальною можливістю отримати статус дворянина. Нагадуємо, що за „Табелем про ранги” дворянство давав перший обер-офіцерський чин (на військовій службі) та восьмий чин (на цивільній службі). Жалувана грамота дворянству від 21 квітня 1785 р. розширила систему нобілітації. Існувало кілька можливостей потрапити до дворянського стану: отримати дворянство

у спадок від предків; за власною волею самодержця; за вислугою; на підставі нагород орденами.

Кількість дворянських родин істотно змінилась упродовж другої половини XVIII – початку XX ст. На початку XIX ст. (1816 р.) загальна кількість дворян імперії становила 150 тис., а до середини століття їх чисельність фактично подвоїлась до 206 тис. осіб [600, с. 158, 160].

Як і російське, українське дворянство поділялося на дві категорії: спадкових, або дідичних і особистих, їхній розподіл в українських губерніях у першій половині XIX ст. виглядав наступним чином (*таблиця 2.1*). Найбільша кількість спадкових дворян була зосереджена на Волині (24 713 осіб) і Поділлі (13 034 особи) та складала відповідно 40,4% та 21,3% від загальної кількості спадкових дворян українських губерній. Найменше дідичних дворян у першій половині XIX ст. мешкало на Київщині (1 082 особи) та на Катеринославщині (3 207 осіб). Дещо відрізнялась ситуація з особистими дворянами, більшість яких жили на Полтавщині – 26,4% (5 991 особа) та Чернігівщині – 20,3% (4 618 осіб). Загальна кількість дворян на українських землях на початку XIX ст. складала 83 869 осіб. Зрозуміло, що наведені цифри ми не можемо вважати остаточними через відсутність даних щодо Таврійської і Бессарабської губерній.

Процедура надання спадкового дворянства була наступною. Претендент на дворянство подавав до дворянського депутатського зібрання клопотання і документи, які підтверджували правомірність його претензій, зокрема: свідоцтва про чини або нагороди. Дворянське зібрання оцінювало відповідність поданих документів і виносило рішення щодо пожалування здобувачеві статусу спадкового дворянина. На новачка заводилось досє – „дворянська справа”, вимоги до оформлення якої законодавчо закріплювались указом від 25 серпня 1800 р. [432, с. 275–277]. Таким чином, на початку XIX ст. у Російській імперії було створено досить цілісну систему документування належності до вищого стану. Питанням документування

доказів „шляхетності” російський уряд надавав не менше значення, ніж визначенню прав осіб, приписаних до дворянства.

Крім прийняття нових членів у дворянське товариство губернії, депутатське зібрання та безпосередньо предводитель губернського дворянства відповідали за ведення родовідних книг. До цієї роботи вони ставилися дуже ретельно й уважно. Дворянська родовідна книга складалася з шести розділів, або категорій.

До першої вносили дворян, які отримали дворянство безпосередньо від імператора, або ті, хто документально зміг довести свій дворянський стаж не менше як за сто років до опублікування „Грамоти...” Катерини II. До другої категорії відносилось дворянство військове. До третьої – цивільне служиле дворянство, яке отримало право на входження до благородного стану за чином або орденом. Четвертий розділ включав іноземні дворянські роди, котрі прийняли російське громадянство. П'яту категорію репрезентували титуловані роди, тобто князі, графи, барони. Найбільш престижною була шоста категорія. До неї внесено прадавні роди, які змогли довести своє благородне походження не менше як за двісті років до появи „Грамоти...” Катерини II. Іншими словами, до перших трьох частин родовідної книги записували дворян за заслугами, до трьох інших – за походженням.

Наступна група дворянського загалу – особисте дворянство, інститут якого фактично був створений ще за Петра I, але тільки Жалувана грамота дворянству прямо називає особистими дворянами чиновників IX–XIV класів.

Особисті дворяни, як і спадкові, були звільнені від тілесних покарань, податей та рекрутської повинності, користувались певними перевагами під час заміщення посад на державній службі. Однак, входячи до складу дворянства як соціального стану, вони були позбавлені можливості брати активну участь у його житті, їх не вносили до дворянських родовідних книг, вони не мали права, за незначними винятками, володіти кріпаками. Передаватися особисте дворянство могло тільки шляхом укладення шлюбу – від чоловіка дружині. Діти особистих дворян уже не вважались дворянами.

Маніфестом від 10 квітня 1832 р. вони включались до стану спадкових почесних громадян. З 1854 р. особисті дворяни нарівні з почесними громадянами вписувались до 5-ї частини міської обивательської книги [615, с. 184].

Крім поділу на спадкових і особистих дворян, у Російській імперії існував ще поділ на титуловане та нетитуловане дворянство. Наприкінці 20-х рр. XIX ст. було прийнято спеціальний наказ Сенату про затвердження осіб у князівському і графському статусі. Родовими вважались титули: князь, граф, барон, а також такі іноземні титули, як принц, герцог, маркіз, віконт, баронет та інші, котрі зазвичай прирівнювались до російських титулів, що відповідали їм. До початку XX ст. у Росії існувало 830 титулованих родів: близько 200 княжих, 1 рід принців, 1 – герцогський. Серед російських князів було багато нащадків Рюриковичів і Гедиміновичів; були й пожалувані князі: Меншикови, Суворови, Горчакови й інші [763]. Графи, барони та інші титули з'явилися у XVIII ст. На початку XX ст. в Російській імперії мешкали 154 графські родини, до яких примикали 3 родини маркізів; 239 родин баронів, причому 13 баронських титулів були отримані в різні часи представниками банкірських і торгових кланів (родин) [513, с. 31–32]. Претенденти на отримання титулів повинні були подати до Герольдії не лише документи про своє шляхетне походження, а також й герб та відповідно оформлений та затверджений родовід. Наприклад, у 1839 р. надвірного радника Рено було затверджено у баронському статусі [68, арк. 1–18]. Такий порядок визнання титулів зберігався до 1917 р.

До речі, найдовший титул у Російській імперії після імператора мав Г. Потьомкін. Він звучав так – генерал-фельдмаршал, головнокомандуючий армією Катеринославською та Українською, всією легкою кіннотою регулярною та нерегулярною, флотом чорноморським та багатьма іншими сухопутними та морськими військовими силами, сенатор, Державної військової колегії президент, Катеринославський і Харківський генерал-губернатор, її імператорської величності генерал-ад'ютант, військ генерал-

інспектор, дійсний камергер, лейб-гвардії Преображенського полку підполковник, корпусу кавалергардів, Катеринославського кірасирського, Смоленського драгунського та Катеринославського гренадерського полків шеф, майстерні збройної палати головний начальник, і орденів російських Св. Апостола Андрія Первозваного, Св. Олександра Невського, Св. великомученика Георгія Побідоносця та Св. Рівноапостольного князя Володимира перших ступенів, іноземних королівських прусського чорного орла, датського слона, шведського Серафімів, польського білого орла, Св. Станіслава та великокнязівського Голштинського – Св. Анни кавалер, граф Григорій Олександрович Потьомкін Таврійський Священної Римської імперії князь [629, с. 18].

Практично всі процеси, пов'язані з нобілітацією дворянства, які відбувались на теренах Російської імперії, у тій чи іншій мірі були характерні і для дворянської спільноти південноукраїнських губерній. Однак ґрунтовний аналіз джерел з історії дворянства Південної України кінця XVIII – початку XX ст. дозволяє зробити висновок, що процес нобілітації дворянських родів цього регіону мав свою специфіку.

Як уже зазначалось, наприкінці XVIII ст. політика царського уряду щодо надання статусу російського дворянства представникам неросійських еліт південноукраїнських земель підпорядковувалася завданням внутрішньої та зовнішньої політики. Питання уніфікації соціального та адміністративного статусу новоприєднаних територій напрямки залежали від темпів колонізації, обов'язковою умовою якої була наявність у регіоні місцевої дворянської спільноти. Як зазначає у своєму дисертаційному дослідженні Н. Сурева, царська влада, піддаючи сумніву належність окремих претендентів до російського дворянства, пішла на фактичне визнання за місцевою елітою колективного дворянського статусу. Тим самим було створено підґрунтя для запровадження у краї дворянського землеволодіння, формування суспільних верств поміщиків і залежних селян, введення уніфікованої системи управління, що базувалась на діяльності дворянських інституцій [865, с. 143].

Поширення на аристократичні кола південноукраїнських земель станових привілеїв російського дворянства проходило досить послідовно, під чітким контролем з боку уряду і відбувалось паралельно зі створенням нової дворянської спільноти. Іноземні дворяни та дворяни інших губерній Росії мали можливість безперешкодно отримати землі на нових територіях. Крім того, потреба у швидкому освоєнні краю давала можливість особам недворянського походження за певних умов отримати посади, чини, землі, дворянство.

Одними з перших, за ким царська влада визнала дворянський статус на землях Новоросійського краю, були офіцери балканських іррегулярних військових формувань. Системи співвідношення чинів для цієї категорії військовослужбовців не існувало, тому отримати дворянські свідоцтва і зрівнятися у правах з російським дворянством могли лише ті командири, які мали переконливі докази свого дворянського походження.

Царський уряд із задоволенням прийняв пропозицію сербських офіцерів, які служили в Австрії, переселитися до Росії й утворити військові поселення [155, арк. 1–7]. Одну з перших грамот отримав угорський полковник Іван Самійлович Хорват 11 січня 1752 р., коли він зі своєю родиною, декількома офіцерами сербами та їхніми родичами в загальній кількості 218 осіб прибули до південних українських земель. Друга жалувана грамота від 29 травня 1753 р. була видана сербським командирам Івану Шевичу та Райко Прерадовичу [749, с. 223]. Для переселенців відведено землі у північній частині „запорозьких вольностей”. Землі на південь від р. Тясмин отримали назву Нова Сербія [155, арк. 41,67,93], між річками Лугань та Бахмут – Слов’яносербія, згодом вони увійшли до складу Новоросійської губернії, яка на відміну від інших губерній Росії зберігала напіввійськовий характер: вся територія поділялась на полки – гусарські та пікінерні (уланські) [712, с. 23]. На початку 50-х рр. XVIII ст. більше 80% нових землевласників регіону склали військовослужбовці різних рангів [114, арк. 19].

Згідно з „Височайше конфірмованим планом роздачі у Новоросійській губернії казенних земель задля їх заселення” виділену територію було розбито на ділянки по 26 десятин (земля з лісом) і 30 десятин (без лісу). Максимальний розмір земельних ділянок не повинен був перевищувати 48 ділянок, або 1 440 десятин землі [554, с. 58].

Спочатку південноукраїнські землі були практично непридатними для постійного оселення тут представників привілейованих верств (відсутність належних умов життя, шляхів сполучення, інфраструктури тощо), тому один з параграфів Плану передбачав важелі утримання дворянства на цих землях – свій статус можна було зберегти лише за умови постійного проживання на придбаних землях, або знаходячись на службі у місцевих корпусах. У пункті 4 розділу II зазначалося: „Хто припинить службу у Ново-Сербському корпусі або виїде в інше місце проживання, той повинен нерухомий маєток, одержаний за службу, або куплений, продати місцевим жителям, а якщо протягом двох років після від’їзду не продасть, то, оцінивши у казні, віддавати бажавим” [396, с. 665]. Така вимога була досить жорстка, і протягом наступних десятиріч місцеві урядовці намагались дещо пом’якшити існуючий пункт Плану. З іншого боку це призвело до того, що саме військові склали найбільш чисельну групу серед дворянського загалу південноукраїнських губерній у другій половині XVIII ст.

Прикордонне розташування Катеринославсько-Херсонського субрегіону сприяло масовому оселенню на цих землях дворян – офіцерів. Аналіз архівних джерел дозволяє нам стверджувати, що першими дворянами і поміщиками краю стали офіцери та командири російської армії й керівники балканських іррегулярних військових загонів, і абсолютна більшість дворян Південної України отримали свій статус завдяки військовій службі та наявності обер-офіцерського чину (*таблиця 2.2*).

Як видно з таблиці, у Херсонській губернії понад 80% дворян здобули свій статус завдяки вислузі офіцерського чину. У Катеринославській губернії ситуація була аналогічною, хоча відсоток таких дворян тут дещо менший і

складав майже 60%. Найважчим шляхом отримання дворянства для південноукраїнської знаті було пожалування й отримання ордену.

Серед осіб, які проходили процедуру нобілітації до південноукраїнського дворянського загалу, чільне місце займала й козацька старшина. Процес нобілітації української козацької старшини активізувався після ліквідації Запорозької Січі. Козаків заохочували переходити до пікінерних полків, обіцяючи старшині посади та збереження власності, погрожуючи конфіскацією землі в разі незгоди. Серед перших, хто погодився на цю пропозицію, були представники українських родин Кочубеїв, Витяговських, Руновських [112, арк. 4].

Старшина отримала рівні з російським дворянством права, а з липня 1775 р. – землі на території Новоросійської та Азовської губерній [485, с. 170]. За розпорядженням Г. Потьомкіна, наприкінці 80-х років XVIII ст., понад 150 особам з колишньої запорозької старшини були надані російські армійські ранги від прапорщиків до пример-майорів [760, с. 148].

У фондах канцелярії малоросійського генерал-губернатора за період 1765–1796 рр. зберігається чимало документів, які свідчать про отримання представниками козацької старшини дворянських звань [17; 18]. Аналогічні справи є у фонді Катеринославського намісницького правління [10, арк. 1–5].

Департамент герольдії в Петербурзі на початковому етапі нобілітації української старшини ставився до претендентів у дворянство досить лояльно, без ускладнень приймаючи навіть непереконливі докази походження від польського, литовського та іншого шляхетства. Однак поступово владою було введено певні обмеження.

Від початку XIX ст. під тиском вищих російських дворянських верств герольдія стала скептично ставитись до гербів українських родин, незважаючи на те, що в губернських дворянських зібраннях подані документи отримали визнання [38, арк. 1–22; 41, арк. 1–20]. Герольдія заявляла: „малоросійські чини не відповідають російському табелю”, і тому вони не дають прав на шляхетство [185, арк. 6–11, 45–49 зв., 90–94]. Таке

рішення унеможливило отримання більшістю української верхівки дворянського статусу. Генеральний суддя М. Маркевич з цього приводу заявляв, що царський уряд не мав підґрунтя для того, щоб не затверджувати шляхтичів у дворянстві. З іншого боку, з'явилися так звані „Зауваження, до Малої Росії належні” (1806 р.), в яких автор глузував, що в колишній Гетьманщині розвелось 100 000 дворян, тим часом, за його підрахунком, їх мало бути не більше десяти тисяч, та й то під сумнівом [756, с. 60].

Козацька старшина і шляхта звернулась до Сенату з проханням визначитись у процедурі нобілітації української еліти. У 1808 р. Сенат нарешті організував особливий комітет під назвою „Про прожекування правил, за якими потрібно провести ревізію дій дворянських зборів і визначити сучасні дворянські роди”. Після проведеної чистки комітет розробив „Положення”, на його підставі було видано у 1815 р. маніфест, згідно з котрим визнано дворянами тих осіб, які займали дійсні військові посади за часів гетьманського правління або мали обер-офіцерський чин російської армії. Незадоволеним особам дозволялось подати докази свого дворянського походження не пізніше 1 січня 1839 р. [726, с. 97–111]. Вироблення єдиного підходу до питань переведення козацьких чинів у відповідні чини російської армії тривало досить довго. Відомо, що навіть в середині XIX ст. Катеринославське губернське правління ще зверталось до уряду з проханням роз'яснити, який загальновійськовий статус дає чин товариша Волинського уланського полку [186, арк. 1–24].

Отримати дворянство можна було через вислугу статських (цивільних) чинів. Як уже зазначалося, існував чіткий розклад отримання статських чинів, за яким фактично лише у похилому віці людина отримувала дворянство у спадок. Проте південноукраїнським чиновникам надавалися певні привілеї. Включення південних земель до адміністративної системи Російської держави, колонізація цих територій потребували значної кількості людських ресурсів, державних службовців, яких не вистачало.

Уряд намагався розв'язати проблему кадрів шляхом переведення чиновників з центральних регіонів у новостворені губернії. Це давало можливість у короткий термін зайняти всі вакансії та налагодити управління в краї. Однак вирішення кадрової проблеми у такий спосіб мало свої недоліки.

По-перше, з'являлись вакансії в інших губерніях. По-друге, місцеве дворянство було віддалене від управління в краї, і через це царизм міг втратити регіональну соціальну опору у вигляді південноукраїнського нобілітету. По-третє, більшість чиновників, які приїздили на роботу у південні губернії, вважали себе тимчасовими мешканцями краю, тому місцеві проблеми їх загалом не хвилювали.

Намагаючись поєднати завдання колонізації краю, створення відповідної адміністративної структури у південноукраїнських землях та формування міцної соціальної опори, царський уряд пішов іншим шляхом. У Південній Україні традиційним стає призначення на посади осіб з чином нижчого класу. Незалежно від терміну служби та заслуг, чиновник отримував той чин, який за класом відповідав його посаді [187; 188; 189]. А відтак це прискорювало процес нобілітації цивільних службовців південноукраїнських земель.

Для Катеринославської та Херсонської губерній період найактивнішої нобілітації чиновників припадає на кінець XVIII – початок XIX ст. Саме в цей час отримують чин колезького асесора і стають засновниками дворянських родин краю С. Клевцов, П. Папчинський, І. Бельченков, Л. Золотницький, М. Драгітов, М. Клейн, І. Куц, М. Марк, І. Павловський, Д. Астаф'єв, І. Білоусович, А. Безкровний [180; 181]. На початку XIX ст. більшість чиновників канцелярії Новоросійського генерал-губернатора отримали підвищення по чинах [43, арк. 1–48]. При цьому уряд приділяв особливу увагу молодим чиновникам адміністративних органів краю [62, арк. 1–126].

Для представників етнічних спільнот, які брали участь у колонізації південних земель, найбільш привабливим способом нобілітації було

документальне доведення свого іноземного шляхетного походження, адже існуючі юридичні акти другої половини XVIII ст. передбачали таку можливість.

Іноді траплялися випадки, коли, намагаючись досягти мети, шляхетні іноземці вдавались до прямого обману і подавали до дворянських зборів південноукраїнських губерній фальшиві документи, за якими вони нібито були прямими нащадками різних європейських дворянських родів. Не всім вдалося підтвердити шляхетство. Відповідні грамоти були відібрані в осіб, які видавали себе за польських шляхтичів: Закревських, Лішевських, Делятинських, та інші; грецьких дворян: Гупоропулів, Рафтопулів, Скорделіїв, Вергапулових, Мазганів, Кусманів тощо [184]. Всього герольдія піддала сумніву документи близько двох сотень родин, які мешкали в південноукраїнських землях.

Цей процес набув досить поширеного характеру, що спонукало уряд до відповідних заходів. У 1801 р. спочатку були переглянуті всі губернські дворянські родовідні книги з наступною вимогою для іноземців документально підтвердити свої претензії на шляхетність безпосередньо у герольдії. А у 1805 р. було видано царський указ, який узагалі забороняв вносити іноземну шляхту до родовідних книг за актами іноземних правителів.

На початку XIX ст. Новоросійський генерал-губернатор граф Ф. Пален отримав подання від слов'яно-сербських вихідців з Чорногорської митрополії Цетиньє дворян Милашевичів (9 осіб), Гаровичів (7 осіб), Вукаєвичів (3 особи), які на підставі грамоти чорногорського митрополита Петра Негоша намагалися отримати статус російських дворян. Однак Герольдія визнала надані документи недостатніми, й указом від 4 серпня 1828 р. їм було відмовлено у наданні дворянства [50, арк. 1–10]. Процедуру nobilitaції як іноземним громадянам вдалося пройти лише кільком десяткам південноукраїнських родів, зокрема Прерадовичам, Вуїчам, Шевичам, Пищевичам, Сербінім, Чорбам, Комстадіусам [865, с. 148].

Окрім нобілітації представників української та іноземної еліти, становлення місцевих дворянських родів у південноукраїнських землях відбувалось також шляхом переселення до цього регіону представників російських дворянських родів, належність яких до дворянства не піддавалась сумніву. Впродовж останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст. почали формуватися південноукраїнські гілки родів Синельникових, Протопопових, Савицьких, Малама, Родзянко, Полів, Неверовських, Борзенкових, Алексєєвих, Шпербергів, Нечаєвих, Кудашевих, Бантишів, Градовських, Лутковських, Репнинських, Унковських, Писемських, Римських-Корсакових, Струкових, Скалонів, Балабіних, Константинових, Міклашевських, Наковальників та інших [677].

Однак у той же час, на початку XIX ст. канцелярія Новоросійського генерал-губернатора була буквально „завалена” листами – клопотаннями від рядових чинів військових формувань краю з проханням про надання дворянства. Наведемо лише декілька прикладів: рядові С. Бабека, Г. Мінін (1804 р.) [76, арк. 1–14], О. Прохоров (1805 р.) [77, арк. 1–4], унтер-офіцер М. Іванов (1806 р.) [78, арк. 1–13], фельдфебель Я. Меншиков (1806 р.) [79, арк. 1–4], вахмістр В. Гінтер (1808 р.) [80, арк. 1–8] та інші. Для більшості з них сподівання виявилися марними.

Майже щорічно департамент Герольдії відправляв назад до Катеринославського і Херсонського дворянських зібрань документи осіб, які з різних причин не отримали підтвердження дворянських прав [184, арк. 52–54 зв., 81–83, 95, 161].

Важливе місце в історії вивчення дворянського стану займають питання про його чисельність (*таблиця 2.3*). Наведені дані переконливо свідчать про зростання кількості дворян у Катеринославській і Херсонській губерніях протягом останнього десятиріччя XVIII – початку XIX ст. майже на 50%.

Як уже зазначалось, серед дворянської спільноти південноукраїнських губерній більшість становили військовослужбовці. Зустрічалися й

представники титулованих родин – князь Потьомкін, гофмаршал князь Барятинський, граф Остерман, генерал-прокурор князь В'яземський та інші.

На основі матеріалів ревізії поміщицького землеволодіння у 1805 р. (Катеринославська губернія) та 1808 р. (Херсонська губернія) автором була складена порівняльна таблиця щодо внутрішньої стратифікації землевласників названих губерній (*таблиця 2.4*), матеріали якої дозволяють нам стверджувати, що 38,9% дворян-землевласників цих губерній на початку ХІХ ст. були особистими дворянами і мали обер-офіцерські чини. Взагалі військовослужбовці серед землевласників південноукраїнських губерній склали майже 70%. Решта землевласників – це чиновники VI – VIII рангів (10,3%), IX – XIV рангів (8,7%). Мізерну частку (2,2%) серед дворян-землевласників склали представники козацької старшини.

Ілюстрацією військового характеру дворянської колонізації Катеринославської та Херсонської губерній можуть бути також відомості про населені пункти Російської імперії, видані центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ за 1859 р. Серед населених пунктів Херсонської губернії ми зустрічаємо такі назви, як Воронцовка, Кочубеївка, Ерделівка, хутори Навроцького, Потоцького, Потьомкіна тощо [353]. Крім того, практично в кожному повіті Катеринославської губернії були села з назвами Дворянське, Графське, Полковниче, Генеральське та інші, що є яскравим свідченням роду занять їх засновників і господарів [352].

Аналіз фактів свідчить: царський уряд, проводячи колонізацію земель Новоросійського краю, головну ставку робив на офіцерство як найбільш лояльну і віддану частину дворянського стану. У першій половині ХІХ ст. процес початкової нобілітації у Катеринославській та Херсонській губерніях було практично завершено.

До середини ХІХ ст. відмінності та особливості нобілітаційного процесу у цьому регіоні, які спостерігались на перших порах після приєднання земель до Російської імперії, практично зникли. Відтепер

включення до складу російського дворянства представників місцевої еліти проходило лише у відповідності до загальноімперського законодавства.

На момент приєднання таврійських земель і Криму до Російської імперії ці землі не були якоюсь пустелею. В жодному разі. Тут існувала досить розвинута система державно-адміністративного управління, створена за часів Кримського ханства, свої станові установи, основною з яких був Диван. Таврійське дворянство переважно представляла впливова мусульманська аристократія. Взагалі кримські аристократи дуже дорожили своїм походженням і титулами. Привілейоване становище серед інших займав род Гіреїв, який мав право на ханський престол. Потім йшли декілька родів татарських мурз і беїв, які були досить відомі. Найбільш шанованими вважалися представники роду Ширинських. У реєстрі „Першої родини Ширинських мурз (старших та молодших)”, складеному для князя Г. Потьомкіна, згадуються 202 особи [107, арк. 13–14 зв.]. Члени цієї родини займали перші місця після хана в Дивані, одружувалися на дочках гіреєвих, мали власний прапор. Їм належало багато населених пунктів у Феодосійському повіті.

Після Ширинських ішов рід Мансурських. Їх володіння знаходились у Євпаторійському повіті. Представники цієї родини також мали право одружуватися на доньках хана. Наступним був рід Аргинських мурз, маєтності яких були розташовані між Ахмечетом та Карасубазаром. Далі йшли Баринські та Суджеутські, що володіли землями в околицях Карасубазара. Представники всіх цих родин мали свої резиденції, свій управлінський апарат [613, с. 61–65]. До найбільш відомих відносилися також мурзи Кипчакські, Даїрські та Яшлавські [788, с. 56]. У процесі колонізації таврійських земель і Кримського півострова царський уряд діяв уже відпрацьованими методами перерозподілу земельних володінь, надаючи перевагу особам дворянського походження та іноземцям, іноді зовсім не зважаючи на інтереси місцевого татарського населення, зокрема татарських нобілів.

Після приєднання Криму і приведення всіх мешканців до присяги на вірність російському самодержцю було створено земський уряд, який складався з татарських мурз. Загальне керівництво здійснював барон І. Ігельстром – головнокомандувач військ, розташованих на півострові.

Місцева аристократія досить обережно поставилася до нової влади, сподіваючись за допомогою виявлення вірнопідданських почуттів та бажання бути корисними домогтися збереження привілеїв, майна та порядків, які існували на півострові за часів турецького панування. На початку січня 1784 р. на ім'я князя Г. Потьомкіна було відправлено листа, який підписали 23 найтитулованіші особи Криму. Серед них Ширин-бей Мегмедша, Мансурський бей Гусейн, колишній Селімвін-мурза Ширинський Магмет-ага, Мегметша Мурза Аргинський, Хази-Аскеров Муслядин Ефендій, Джантемир Мурза Ширинський, Кутлушак-ага Терчердар перший та інші [107, арк. 3–5]. В листі зазначалося, що „спочатку й до сього часу кримські мурзи та старшини... жили у своїх маєтках... та отримували прибуток за давніми законами. ... просимо Вашу світлість затвердити все, як було” [107, арк. 7–7 зв].

22 лютого 1784 р. Катериною II було видано указ, за яким вищій верстві Криму надано всі права та пільги російського дворянства [420]. За наказом Г. Потьомкіна, російськими і татарськими чиновниками були складені списки кримських дворян. 344 нових кримських дворянина, які дали присягу на вірність імперії, зберегли за собою земельну власність. В цьому ж році було складено та направлено на затвердження до Сенату іменний список татарських феодалів, які претендували на отримання російських дворянських титулів [160, арк. 49–52 зв.].

Ті кримськотатарські нобілі, які бажали перейти на службу до російської армії, отримували відповідні чини. Для них у 1784 та 1790 роках були створені Таврійські національні дивізії. Наприклад, у документах Таврійської архівної комісії є ордер князя П. Зубова від 4 червня 1796 р., яким підтверджується надання звання секунд-майора Амет-Бею та чина

поручика Іллі Мурзі Ширинському, які прийняли російське підданство [322, с. 3]. Однак існування цих окремих військових одиниць для кримськотатарської знаті було недовгим. Вже наприкінці 1796 р., без пояснення причин, царський указ сповістив про їх розпуск [430, с. 243].

В цьому ж році для місцевих селян були введені обмеження на самовільний перехід від одного власника до іншого. В указі зазначалося, що в „полуденному краї вільні переходи мають місце, вони послабили місцевих поміщиків, ввели у розлад й навіть розорення” [428, с. 233–234]. Цей наказ мав на меті укріплення в першу чергу російських дворянських маєтків у краї.

Наприкінці XIX ст. дворянське зібрання Таврійської губернії приступило до створення власної родовідної книги. До одного з її варіантів, який зберігається у фондах РДІА і датується 1798 р., було внесено 27 прізвищ дворян [182, арк. 1–40]. Серед них Селямет Алієв (з татарських мурз), капітан-лейтенант Олександр Білий, Георгій Георгієв (з грецьких дворян), Августин Дюбрюкс (з французьких дворян), Єрмолай Берхман (з дворян Ліфляндської губернії). Більшість дворян були внесені до третьої (понад 51%) та другої (понад 40%) частин родовідної книги губернії [182, арк. 4–4 зв., 7–7 зв., 31–31 зв.].

Ситуація з процедурою нобілітації татарських шляхетних родів у Криму у першій половині XIX ст. залишалася невирішеною, що призвело до створення на початку 1811 р. комісії, на котру покладалося завдання з’ясувати обґрунтованість претензій кримськотатарських нобілів на дворянський статус [431, с. 260]. Однак справи просувалися досить повільно, що викликало занепокоєння й обурення кримськотатарської аристократії.

На початку 1826 р. татарське дворянство направило записку на ім’я російського імператора, в якій повідомлялося про труднощі проходження процедури нобілітації та обмеження участі місцевої аристократії в органах управління. У відповідь таврійський цивільний губернатор повідомляв, що основною причиною названих складностей проблем є погане знання місцевим населенням російської мови, що й призводить до ускладнень. Уряд

доручив місцевому керівництву розробити заходи щодо подолання виявлених недоліків [56, арк. 14–18, 33–38].

Наступна комісія щодо з'ясування претензій місцевих мурз, беїв та інших представників кримськотатарської аристократії на дворянство розпочала роботу на початку 30-х рр. XIX ст. Водночас виникло питання про визнання дворянського статусу для ногайських мурз. Відповідне рішення було прийнято Сімферопольськими дворянськими зборами 17 листопада 1830 р. [57, арк. 4]. Однак уряд не поспішав затверджувати це рішення. Крім того, майже через 50 років після приєднання Тавриди і Криму до Російської імперії уряд поставив мету – привести у відповідність кримськотатарські станові закони до загальноросійського законодавства й розпочав процедуру перекладу російською мовою документів про дворянське походження кримських беїв та мурз [66, арк. 1–31].

Подальший процес інкорпорації кримськотатарської і ногайської аристократії до складу російського дворянства було згорнуто у зв'язку з початком Кримської війни, після закінчення якої всі особливості для місцевого нобілітету були ліквідовані, а процедуру визнання у дворянстві було приведено у відповідність до загальноросійських норм і законів.

Процес нобілітації мав певні особливості і на території Бессарабії, яка увійшла до Російської імперії у 1812 р. Ставлення молдавського боярства до факту включення бессарабських земель до складу Росії було неоднозначним. Розподіл Молдавського князівства між двома імперіями дав підставу частині молдавських нобілів перевести російського імператора зі статусу визволителя у розряд загарбника. Румунські дослідники початку XX ст. так характеризують ці настрої: „Згадуючи тяжкі випробування під час попередніх війн, які вони перенесли з надією, що Росія позбавить їх турецького гніту, вони дійшли до висновку, що панування росіян не принесло їхнім країнам благополуччя, про яке вони так мріяли” [502, с. 179].

Різка зміна політичного вектора вкотре штовхнула молдавську еліту в обійми турецького султана. Туреччина обурювалась поведінкою Росії на

Сході та її постійним бажанням що-небудь захопити під свою владу, а молдавани не могли пробачити цареві втрату однієї з кращих частин Молдавії. Таким чином, виходило, що Туреччина веде війни за цілісність християнських держав на Балканському півострові, тоді як велика християнська імперія спокушається на них, захоплює їх і загрожує остаточним розгромом.

Як зазначав у своїй роботі дослідник З. Когут, Московія здавна практикувала включення новоприєднаних порубіжних земель до російської адміністративної системи. Поки експансія Росії обмежувалась малозаселеними територіями, де проживали кочівники і невеликі козацькі ватаги, безпосереднє адміністративне приєднання нових земель не зустрічало великого опору. Однак під час своєї експансії на захід Росія підкорила території й народи, які вже мали добре розвинену концепцію юридичної окремішності, регіональних привілеїв і самоврядування. Тому Росія, намагаючись зберегти єдину адміністративну систему, змушена була пристосовуватись до реалій існування таких окремих привілейованих територій, як Україна, Прибалтика, Царство Польське і Велике Князівство Фінляндське та Бессарабія [875].

Дійсно, Росія вперше приєднала територію з християнським населенням, яке знаходилось у залежності від Порти. До того ж, сусідство Бессарабії з буржуазною Європою, де на той час вирувала національно-визвольна боротьба, вимагало від царського уряду встановлення „специфічного” і дуже ліберального режиму управління. Даний факт зобов’язував Петербург надати особливого значення провінції, яка повинна була стати європейською „вітриною” імперії. „Ця область, – писав статс-секретар міністерства іноземних справ граф І. Каподістрія, – за бажанням государя повинна в очах мешканців сусідніх країн вважатися місцем відпочинку та благополуччя” [607, с. 59]. Християнське населення, яке знаходилось під османським гнітом, повинно було переконатися в тому, що під скіпетром православної Росії їхнє

життя покращиться з будь-якого боку. Подібна політика сприяла підготовці ґрунту для подальших анексій на південному сході Європи.

Російський уряд, проводячи колонізаційну політику, намагався збільшити кількість місцевого населення за рахунок колоністів – болгарських, грецьких, німецьких, італійських та швейцарських переселенців. Чисельність жителів краю за перші чотири роки російського панування подвоїлась, зросла з 240 тис. у 1812 до 492 тис. у 1816 р. [683, с. 110]. Незважаючи на епідемії чуми, які періодично спалахували в краї, втечу певної частини населення за Прут (на молдавські землі), шляхом активного переселення російських та українських мігрантів, царський уряд досяг поставленої мети – збільшення чисельності мешканців краю. Однак це, в свою чергу, призвело до змін етнічного складу населення, еволюціонування правового простору, викликало труднощі в ідентифікації місцевої „історичної спадщини”, єдиним носієм якої залишалась порівняно незначна група бессарабської знаті.

Особливості історичного розвитку Бессарабії, складний етап співіснування з османською соціально-політичною системою, різноманітність шляхів, форм заселення й освоєння регіону в ХІХ ст. разом з продуманою і гнучкою політикою російської влади зумовили строкату соціально-станову структуру населення.

Після закінчення війни 1806–1812 рр., маючи певний досвід у ліквідації балтійської та української автономії, царський уряд узяв курс на поступову нобілітацію бессарабського дворянства з наступним включенням його до імперської адміністративної системи, в якій передбачалась повна ліквідація корпоративних та регіональних привілеїв і перетворення місцевого боярства в складову частину імперського дворянства [801, с. 113].

Ще до офіційного включення бессарабських земель до складу Російської імперії з’являються бажаючі підтвердити своє аристократичне походження та заручитися підтримкою з боку російської влади. Їх перші звернення датуються груднем 1811 р. [200, арк. 1–17].

У червні 1814 р. відбулися збори дворян Бессарабії, які вирішили направити петицію імператору Олександрю I. У відділі рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України зберігається протокол цих зборів, підписаний 52 особами. На зустріч з імператором були направлені три депутати – Дмитро Ришкан, Іван Стурдза та Йордакій Букшанеско [111, арк. 1–2]. Делегація мала довести до відома царя вимоги бояр щодо збереження їх станових привілеїв, а головне – досягти зрівняння у правах молдавських бояр з російським дворянством [201, арк. 180, 222–222 зв.].

У 1815 р. до Бессарабії було відряджено радника П. Свіньїна, який водночас з ознайомленням та описом Бессарабії, мав зібрати скарги місцевої аристократії й уладнати питання, пов'язані з наданням молдавським боярам статусу дворян Російської імперії. Молдавські бояри і бояринаші, які претендували на цей статус, повинні були особисто прибути до Кишинева з документами, щоб довести свою належність до шляхетного стану [104, арк. 16].

Питання нобілітації молдавської еліти стали предметом розгляду створеної 1816 року у Кишиневі „Тимчасової комісії для розгляду документів молдавського дворянства” [71, арк. 3–4]. На той час місцевий уряд був буквально завалений поданнями з боку місцевих претендентів на дворянство [202–205]. Готуючись до розгляду справ на засіданнях комісії, частина молдавських бояр змінювала свої прізвища на грецькі та російські. Наприклад, боярин Чуря змінив прізвище на Стоматі, дворянин Фрунзе – на Фрунзеті. Нащадки відомого дворянина Кишинівського повіту Семиграда стали Семиградовими. Замість Мунтян, Урсул, Греку з'явилися прізвища Мунтянов, Урсулов, Грекулов. Деякі молдавські бояри надали до комісії грамоти господаря Костянтина Маврокордато від 1734 року, де було записано: „ті бояри, які знаходяться ...під владою господаря, починаючи від великого логофета до третього логофета, вони самі та їхні нащадки ... після

звільнення від служби назавжди звільнені від щорічних мазильських податків, і щоб ніхто не турбував їх вимаганням таких” [301, с. 241–243].

Зрозуміло, що ця грамота мало відповідала російським законам про спадкових дворян, тому уряд вирішив пожалувати спадкове дворянство лише тим молдавським боярам, предки яких і вони самі мали наступні чини: великий логофет, великий ворник, вістерник, хатман, постільник, камораш, ага, спатар, бан, коміс, камінар, пахарник, сардар, стольник, армаш, медельничер, ключер, сулджер, питар, житничер, шатрар, другий логофет, другий постільник, третій логофет. Крім того, під час вирішення питань нобілітації молдавських бояр місцевий уряд користувався інструкцією князя Г. Потьомкіна, яка визначала приведення молдавських рангів і статусів у відповідність до російських чинів (*таблиця 2.5*) [118, арк. 5].

Перший список дворянських родин Бессарабії, який поклав початок родовідній книзі бессарабського дворянства, був складений у 1816 р., він включав 250 прізвищ [626, с. 16]. Урядом була призначена спеціальна комісія, яка повинна була перевірити достовірність поданих документів. Головою комісії було обрано О. Гику, заступником М. Донича, секретарем О. Прункула [206, арк. 5–6]. Однак, відчуваючи тиск з обох сторін – з боку влади та з боку авторитетних боярських родин, комісія невдовзі припинила свою роботу.

Цього ж року царський уряд провів перепис населення краю: дворянство складало незначну частку населення (близько 3%) і за етнічним складом майже на 95% було молдавським. На основі даних офіційної статистики нами здійснено наступні підрахунки (*додаток Ж*). В 1816 р. у Російській імперії налічувалось 150 547 дворян, з яких 84 114 – спадкові та 66 433 – особисті [600, с. 166–167]. Кількість дворян, які мешкали на території Новоросії та Бессарабії, складала 11 812 осіб [580, с. 143–144]. Що означає ця цифра у порівнянні з даними інших регіонів? За кількістю дворянства Новоросія та Бессарабія займали 6-те місце серед представлених у таблиці районів, значно випереджаючи Прибалтику, Південне Приуралля, Середнє та Нижнє Поволжя. Хоча при цьому питома вага дворян Новоросії і

Бессарабії у відношенні до загальної кількості представників цього стану загалом в імперії складала лише 2,6%. Співвідношення між спадковими й особистими дворянами регіону було на користь особистих дворян. Це свідчить, що царський уряд, будучи зацікавленим у швидкому заселенні й освоєнні краю, використовував нобілітацію як додатковий привабливий аргумент у здійсненні своїх намірів.

Підтвердженням факту нечисельності дворянства у Бессарабії на початку XIX ст. служать дані про кількісний склад мешканців міст краю. У статистичному описі Бессарабії, С. Корнилович повідомляє, що лише в Акерманському повіті мешкало 562 офіцери, відставних обер і штаб-офіцерів і членів їх родин; 63 представники польської шляхти та 899 дворян (!) [105, арк. 83]. Щодо дворян, цифра майже фантастична для одного повіту того часу. Більш докладний аналіз відомостей, наведених в описі, дозволив зробити висновок, що автор праці просто поєднав у одну станову категорію „дворяни” як безпосередньо дворян, так і мазилів (вільних власників земельних наділів). Наприклад, у селищі Ташлик, за підрахунками Корниловича, мешкали 319 дворян! [105, арк. 91].

В місті Орґеєв у 1820 р. мешкало 1738 осіб, з яких було 4 боярина, 12 бояринашів, 1 польський шляхтич. У м. Рені дворян взагалі не було [832, с. 228]. Незначною була кількість дворян і в сільській місцевості. Так, у 1827 р. в Ізмаїльському повіті 8 дворян мешкало в селищі Єнікей, 6 дворян – в с. Вале-Пержі та 64 дворянина молдавського та сербського походження – в селі Шамайли, що становило приблизно 0,08% від загальної кількості населення повіту [584, с. 15, 37, 44]. І. Батьянов, який обстежував край у 1828–1831 рр., повідомляв про мешкання в Бессарабії 490 спадкових дворян, 25 особистих, 50 польських шляхтичів, 291 чиновника класних чинів [106, арк. 31–33 зв.].

Законодавче визнання статусу місцевої аристократії (Статут від 29 квітня 1818 р.) не призвело до остаточного вирішення питання. За документом потрібно було створити особливу комісію для перевірки документів, що доводять дворянське походження їх власників. 4 грудня 1818 р.

повноважний намісник Бессарабської області О. Бахметєв направив листа бессарабському обласному предводителю дворянства Д. Ришкану, в якому вимагав від останнього створити названу комісію під його головуванням у кількості 6 дворянських депутатів (по одному з кожного цинуту) [208, арк. 2]. Наслідком роботи комісії повинна була стати родовідна книга бессарабського дворянства. Однак цей лист залишився без уваги бессарабського керманіча. У березні наступного року Бахметєв знову звернувся до обласного предводителя дворянства, дорікаючи йому, що до цього часу немає жодних дій щодо створення комісії [208, арк. 9]. Проте і цей лист був не останнім. 15 липня 1819 р. Бахметєв висловив відкрите незадоволення бездіяльністю предводителя та погрожував призначити чиновників у цю комісію самостійно.

Нарешті, майже через дев'ять місяців, обласний предводитель дворянства знайшов час дати відповідь наміснику. У листі від 26 серпня 1819 р. він пояснив, що затримка у створенні комісії пояснюється двома причинами.

По-перше, великою кількістю дворян, які бажають взяти участь у її роботі. А по-друге (і це було головне), що бессарабське дворянство виступає проти створення комісії, аргументуючи свою позицію тим, що всі документи на дворянство були вже розглянуті й перевірені комісією 1816 р. [208, арк. 16].

Однак намісник, спираючись на чисельні скарги щодо роботи комісії 1816 р. та вимоги Статуту, вкотре наполягав на її створенні. Він повідомляв предводителю, що попередній список було складено „несправедливо”, без виконання належних вимог. Окремі особи потрапили до списку лише завдяки присутності їх родичів серед членів комісії, без надання документів. Між тим, зазначав Бахметєв, частина справжніх дворян краю взагалі не потрапила до списку [208, арк. 19–21]. На жаль, наміснику так і не вдалося подолати протидію з боку місцевої аристократії, й подальшу боротьбу продовжив новий керівник краю.

Наприкінці 1819 р. генерал-лейтенант краю І. Інзов видав наказ про створення комісії для перевірки належності молдавських нобілів до родовитого дворянства. Роботу з упорядкування родовідної книги дворян Бессарабії було продовжено. І хоча всі списки пройшли процедуру попереднього узгодження та були підписані особисто місцевими боярами, деякі прізвища, внесені до реєстру, викликали нарікання з боку самих бояр.

У складі 12 осіб 10 лютого 1821 р. комісія завершила свою роботу, затвердивши у дворянському статусі 189 родів. Усі документи були передані на розгляд Герольдії для подальшого затвердження імператором. Однак Герольдія відмовила деяким дворянам, наполягаючи на невідповідності поданих документів [212, арк. 1–2].

У Бессарабії вкотре розпочалася перевірка документів, що підтверджували дворянство окремих осіб. Упродовж наступних років керівництво краю ще кілька разів зверталось до обласного предводителя дворянства з пропозицією остаточно вирішити це питання. Однак місцеві дворяни виявили небажання переглядати вже існуючі списки і створювати нову комісію, пояснюючи це неможливістю подання нових документів щодо власних пільг і прав. Крім того, уряду стало відомо, що в Молдавії виникли спеціалізовані фабрики для виготовлення підробних документів, які давали підстави для отримання дворянства, тому процес нобілітації в Бессарабії було призупинено [487, с. 100].

7 травня 1823 р. повноважним намісником Бессарабії було призначено Новоросійського генерал-губернатора графа М. Воронцова, при якому чиновником по управлінню Новоросійською губернією та Бессарабською областю працював П. Вігель – працівник Московського архіву Колегії іноземних справ. Для нас цікавою є характеристика, яку П. Вігель дав місцевому дворянству. На його думку, бессарабське дворянство поділялося на 3 розряди: молдавське боярство; ті, хто отримав під час війни 1806–1812 рр. чини на російській службі; особи, які були вписані до дворянської книги з мазилів та рупташів [375, с.14].

Оцінюючи взаємовідносини між представниками цих категорій, П. Вігель вказував, що другий клас нехтує третій, однак змушений його підтримувати, а перший ненавидить другий і третій розряди. В іншому місці він зазначав „... тільки сім або вісім прізвищ (бессарабського дворянства) походили з молдавських бояр, усі ж інші були слугами бояр до останньої війни, коли примкнули до нашої армії в ролі комісіонерів, постачальників, підрядчиків, шпигунів, фанаріотів, накопичили різними способами значний капітал і, випросивши собі чини, придбали за безцінь маєтки по той бік Пруту” [375, с. 15].

Граф М. Воронцов, намагаючись якнайшвидше наблизити Бессарабію до загальноімперських управлінських стандартів, не став радитися з місцевим нобілітетом, а 16 січня 1823 р. видав постанову про негайний збір документів місцевих дворян та написання чернетки родовідної книги краю.

Цікаво, але представник уряду в краї знову таки зіткнувся з мовчазливою непокорю з боку бессарабських дворян. На 1 серпня 1826 р. (через три роки!) до канцелярії повноважного намісника були надіслані документи лише 20 (!) дворянських родин.

Наступним кроком у справі „приборкання непокірного” бессарабського дворянства став указ імператора № 134 від 23 серпня 1827 р., зміст якого був досить категоричним. У ньому вказувався чіткий перелік необхідних документів: свідоцтва, що надавали їх власнику дворянство; текст правил, якими користувалися попередні комісії при визнанні статусу позивача; відомість з підписом дворянина про ознайомлення з вимогами щодо подання документів. Царський указ позитивно вплинув на ситуацію, й до кінця 1827 р. було складено список бессарабських дворян, які претендували на включення до родовідної книги в кількості 102 родин [212, арк. 4].

Новий законодавчий акт „Настанови для управління Бессарабською областю”, який було прийнято за генерал-губернатора М. Воронцова, підтвердив надання бессарабському дворянству всіх прав і привілеїв російського дворянства. За даними губернаторського звіту „Про

народонаселення Бессарабської області” за 1828 р., чисельність бессарабських дворян, які були внесені до родовідної книги Бессарабської області, складала 359 осіб, з них: помісних – 200, безмаєтних – 159. Крім того в краї перебували 359 особистих дворян [74, арк. 8].

До книги було вписано дворян, що безперечно довели своє право на дворянський титул походженням, службою предків, а також тих, які вже після 1812 р., придбавши у власність маєтки на території області, були зрівняні у правах зі спадковими дворянами. Переважна більшість бессарабських дворян того часу мешкали у сільській місцевості – 690 проживали і „служили по виборах” у повітах і лише 28 – у містах: Кишиневі – 12, зокрема 1 перебував на коронній (казенній) службі за призначенням (очевидно, на посаді цивільного губернатора), Ізмаїлі – 2, Акермані – 3, Бендерах – 3, Бельцях – 4 і в Хотині – 4 особи. Водночас, як зазначається у звіті, в містах області мешкало ще 334 дворянина, які не були внесені до родовідної книги Бессарабської області і не перебували на службі, серед них були і дворяни інших губерній [193, арк. 17, 23, 28–28 зв., 36, 49, 51]. Хоча в іншому звіті Бессарабських дворянських зборів повідомляється про 1 115 осіб дворянського походження (*таблиця 2.6*) [212, арк. 51, 74, 91, 100].

Інтеграція бессарабського дворянства до російської вищої верстви здійснювалась урядом з урахуванням його політичного впливу та майнової диференціації. Боярство, перейшовши на бік Росії, у 30–50-х рр. XIX ст. поступово інтегрувалося до російського привілейованого стану, отримавши привілеї та адміністративну владу в обмін на покірність та вірність Російській імперії.

Починаючи з 30-х рр. XIX ст. відбувається поступове збільшення питомої ваги дворянської верстви в регіоні, хоч і нерівномірно в різних його частинах. Узагалі перші офіційні дані щодо кількості населення Бессарабії з’являються лише у 1834 р. у матеріалах восьмого перепису. Саме вони відображають не тільки загальне зростання чисельності дворянства, але й зміни у становій стратифікації за минулі 17 років.

Загальна кількість дворян у Бессарабії, за підрахунками дослідників І. Будака та Я. Гросула, на той час становила 2 624 особи, з яких 2 262 були спадковими дворянами, а 362 – особистими [538, с. 66, 74]. Дослідник В. Зеленчук наводить іншу цифру щодо кількості дворян у 1834 р. – 2,8 тис. спадкових та особистих дворян, включаючи різночинців. Молдавських бояринашів у 1834 р. було 199 осіб [580, с. 144].

На думку автора, місцева інформація є більш достовірною: у звіті бессарабського губернатора зафіксовано інші цифри перепису 1834 р.: бояринашів – 422 особи [127, арк. 11]. Крім того, що за даними рапорту Ізмаїльського градоначальника С.О. Тучкова, який він надіслав імператору в березні 1835 р., лише в Ізмаїлі на той час мешкало 12 227 осіб, з них 716 були дворянами [129, арк. 16]. Кілька сотень дворянських родин переселились на землі Бессарабії з Подільської, Волинської, Київської та Херсонської губерній. Найбільше зростання чисельності дворян спостерігалось у Акерманському, Бендерському та Ізмаїльському повітах.

Розбіжність статистичних даних щодо соціального складу населення того часу була типовим явищем. Особливо слід звернути увагу на те, що підсумкові дані загальноросійських статистичних матеріалів переписів першої половини ХІХ ст. на території Бессарабії нерідко значно розходяться зі статистичними додатками до щорічних звітів бессарабських губернаторів. На наш погляд, ці розбіжності викликані переважно технічними помилками місцевих чиновників. В окремих випадках ті ж самі особи з привілейованих верств зараховувались до різних категорій населення, тобто враховувались двічі. Деякі мешканці взагалі не були представлені у відомостях переписів. Недоліками офіційної статистики були також тенденційність, неповнота інформації, суперечливість, уривчастість, різноманітність прийомів групування даних, оперування середніми показниками тощо. Все це обов'язково потрібно враховувати під час підрахунків. З іншого боку, різні джерела доповнюють одне одного, дозволяють ретельніше дослідити еволюцію соціальної структури краю.

У 30-х рр. ХІХ ст. російська влада, намагалась привести дворянський стан Бессарабії у відповідність до загальноімперських стандартів, однак наштовхувалась на численні зловживання у канцелярії бессарабських дворянських депутатських зборів. Переважно вони стосувалися помилок в оформленні родовідних книг, а саме: внесення до них осіб, які не мали права на дворянство. Це стало причиною ревізії. Згідно з указом Сенату від 30 травня 1834 р. за № 4987 була створена Особлива комісія для ревізії діяльності бессарабських дворянських зборів під головуванням голови совісного суду К. Ботезата, яка складалась з двох представників від місцевого дворянства та одного дворянина, який призначався урядом [237, арк. 6–8].

Унаслідок роботи комісії деякі особи, які раніше отримали дворянський статус, були виключені з родовідної книги губернії. Причиною цього було дещо вільне тлумачення бессарабськими дворянськими зборами прав на дворянство та сумнівні документи, надані претендентами на дворянство, або взагалі відсутність доказів щодо їхнього походження та наявної власності. Найпроблемнішим питанням для бессарабських дворян були докази, які підтверджували їхній привілейований статус. Особливо це стосувалося бояринашів та польських шляхтичів.

Як приклад тяганини в справі вирішення питання про дворянство, можна навести історію польського шляхтича Є. Кошульського. Розгляд його справи, яка, до речі, налічує понад 100 аркушів, тривав 47 років (!) – з 9 серпня 1824 р. до 31 липня 1871 р. Лише простий перелік поданих документів складає 35 найменувань [228].

Відповідно до указу Бессарабські дворянські депутатські збори повинні були протягом шести місяців передати до Департаменту герольдії іменні списки дворян, при цьому Сенат попереджував, щоб „самі вони не робили жодних тлумачень та пояснень щодо статей дворянської грамоти” [237, арк. 153–157]. Протягом означеного терміну необхідно було скласти алфавітні списки дворянських родин краю, що володіли нерухомим майном

у повітах. Відповідальність за всі порушення, допущені дворянськими зборами, покладалась на губернських (обласних) предводителів дворянства.

Остаточна родовідна книга бессарабських дворянських родів була затверджена указом від 29 січня 1845 р. На зміну тимчасовим комісіям прийшло Бессарабське дворянське депутатське зібрання, яке протягом майже ста років продовжувало вирішувати питання про надання дворянського статусу. За цей час (до 1914 р.) до родовідних книг було внесено ще триста вісімдесят нових родів [262, с. 1–30].

Якщо проаналізувати список бессарабських родів, внесених до Дворянської родовідної книги протягом першої половини ХІХ ст. (додаток 3), можна зробити висновок, що більше половини списку – 154 особи або 58,5% – склали представники молдавських родів. Більшість вихідців з Молдавії, внесених до Бессарабської дворянської книги, були вписані до І розряду (100 осіб або 65%) та VI (41 особа або 27%). Другу за кількістю групу склали вихідці з Бессарабії – 81 особа або 31% від загальної кількості дворян краю. На третьому місці були вихідці з Подільської губернії – 8 осіб або 3%. Решту склали представники з різних українських (12 осіб), російських (4 особи), білоруських (1 особа) губерній та іноземці – 3 особи [262]. Іншими словами, у першій половині ХІХ ст. молдавський елемент серед дворянської верстви Бессарабії був визначальним.

Аналіз кількісних даних щодо дворянської верстви Бессарабії 40-х років ХІХ ст. дозволяє автору зробити висновок, що розвиток краю відбувався у відповідності до загальноросійських тенденцій. За даними річного звіту канцелярії Ізмаїльського градоначальства та відомостей про стан народонаселення, у 1843 р. в його межах проживало 1 285 дворян, з яких: 76 були спадковими (з них лише 12 мали право голосу на виборах до губернських дворянських зборів), 1 209 – особистими [131, арк. 10, 41, 53]. В цей же період у м. Кілія мешкало 98 дворян і чиновників, що становило 1,88% від загальної кількості населення міста. З них – 57 чоловіків та 41 жінка [131, арк. 1–2].

Наведені цифри не можуть вважатися вичерпними. Так, наприклад, серед статистичних матеріалів Ізмаїльської міської поліції за 1847 р. знаходимо три різні відомості, що відображають соціальний склад населення. Вони суттєво відрізняються щодо показників кількості дворянства в місті. Нерідко місцеві дані про соціальний склад населення в області розходяться з загальноросійськими зведеними відомостями. Суттєві розходження щодо складу, питомої ваги та розміщення дворянства допускали і радянські історики, в чийх працях подаються різні цифри щодо кількості дворян у краї.

Це зокрема пояснюється тим, що питання про юридичний статус місцевої знаті, котра претендувала на дворянське звання, знаходилося у стадії майже постійного активного визнання, а до статистичних відомостей мали бути внесені лише ті, хто мав остаточне підтвердження з Герольдії. Крім того, не треба забувати про ревізію діяльності дворянських зборів, яка була проведена у 40-х роках ХІХ ст. і призвела до виключення значної частини місцевого дворянства з родовідної книги. Іноді справа доходила до курйозів. Так, за рішенням ревізійної комісії, зі складу бессарабського дворянства було виключено родину Доничів, представники якої неодноразово обиралися на посади повітових предводителів дворянства, мали майже ідеальні документи про походження і статус. І хоча пізніше ця помилка була виправлена, багато бессарабських дворян, особливо молдавського походження, затаїли образу на царський уряд.

Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. ХІХ ст. станова структура бессарабського суспільства була остаточно визначена. Більшість колишніх молдавських бояр були зрівняні у правах з російськими спадковими дворянами. До цього ж часу відноситься й остаточне визначення юридичного статусу бояринашів, які, згідно з наказом від 10 березня 1847 р., були зрівняні у правах з російським особистим дворянством й отримали право на зайняття військових та цивільних посад. Цінні відомості щодо кількісного складу дворянства Бессарабії цього часу можна почерпнути з матеріалів

дев'ятого перепису 1851 р., „Статистичного опису Бессарабії” 1853 р. та десятого перепису 1858–1859 рр.

Зроблені автором підрахунки дозволяють стверджувати, що протягом першої половини ХІХ ст. кількість дворянського загалу в краї постійно збільшувалась і в 1863 р. пододала межу у 4 тис. осіб. Однак при цьому зменшилась кількість спадкового дворянства в регіоні. Порівняно з 1834 р. у 1851 р. кількість спадкових дворян Бессарабії зменшилась у 1,2 рази і становила 1 841 особу, до того ж чисельність особистого дворянства Бессарабії протягом 1834–1851 рр. збільшилась майже в 4 рази і становила у 1851 р. 1 442 особи. Кількість бояринашів, які ще не перейшли до розряду особистих дворян, на 1851 р. складала лише 116 осіб, тобто зменшилась у 1,7 рази порівняно з 1834 р. [296, с. 453].

Наступні відомості про кількість дворянської верстви у Бессарабії ми знаходимо у „Статистичному описі Бессарабії”. За даними на 1853 р., налічувалось 3 376 спадкових дворян, з яких лише 131 мали право обирати чи бути обраними до дворянських корпоративних органів місцевої влади; 2 849 – особистих дворян і чиновників. Питома вага дворянства Бессарабії складала лише 0,6% від загальної кількості населення краю [305, с. 190].

Порівнюючи кількість дворян Бессарабії з іншими регіонами України – Лівобережжям та Правобережжям (*додаток Ж*), ми можемо констатувати, що за період з 1816 по 1858 рр. відбулося значне їх скорочення у правобережних районах (більше ніж на 50% – з 134 607 осіб у 1816 р. до 78 667 осіб у 1858 р.), хоча при цьому Правобережжя зберегло за собою лідерство серед регіонів України щодо загальної кількості дворян.

Ситуація у Новоросії та Бессарабії повністю протилежна тій, що склалася на Правобережжі: ми спостерігаємо суттєве збільшення дворянства. За період з 1816 по 1858 рр. кількість дворян у Новоросії та Бессарабії зросла майже втричі і становила 30 201 особу, що було трохи більше, ніж на Лівобережжі (29 743 осіб) [600, с. 162].

Співвідношення між абсолютною кількістю дворян у Російській імперії і на українських землях було наступним: українське дворянство у 1816 р. складало майже 41% від загальної кількості російського дворянства (177 720 осіб з 429 226), а в 1858 р. – лише 29% (138 611 з 463 968 осіб). Це яскраво свідчить про різноманітні перепони й обмеження з боку царської влади щодо отримання дворянського статусу для представників української еліти. Підтвердженням цієї тези можуть бути й дані про співвідношення кількості спадкових та особистих дворян у 1858 р. Якщо на початку XIX ст. уряд усіма засобами (надання землі, статусу, робочої сили, податкових пільг) сприяв збільшенню категорії особистого дворянства, то наприкінці 50-х рр. XIX ст. така кількість „нових дворян” стала надлишковою. Відтепер перевага віддається родовитим і „перевіраним часом” спадковим дворянам – їхня кількість становить 57,23% загальної кількості дворян краю.

У 1863–1870 рр. чисельність спадкових дворян у Бессарабії продовжувала зменшуватись і на початок 1870 р. складала 4 070 осіб [591, с. 143]. У інших південноукраїнських субрегіонах – Катеринославсько-Херсонському та Таврійсько-Кримському – ця тенденція виявилася у меншій мірі, хоча скорочення кількості спадкових дворян певною мірою було характерним для всіх губерній Російської імперії (середній показник складав 21,8%). Виникає питання щодо причин цього явища.

Спроби дати пояснення з цього приводу робились ще в дореволюційній історіографії. Деякі автори вважали, що насправді ніякого скорочення кількості спадкового дворянства не було, а коливання цифрових даних викликані технічними помилками, допущеними під час групування первинних матеріалів щодо чисельності станових дворян. Цей погляд легко спростовується сукупним аналізом статистичних даних. На нашу думку, доречно пояснити скорочення спадкового дворянства у Бессарабії кількома чинниками. По-перше, масове виключення зі складу спадкового дворянства осіб, які були записані помилково або з порушенням закону. Більшість з них переведено до розряду особистих дворян. По-друге, незадоволення з боку

частини дворянства молдавського походження становою політикою царського уряду, що спричинило їхнє повернення за р. Прут під владу Османської імперії. По-третє, на скорочення спадкового дворянства у Бессарабії вплинули результати Кримської війни*.

Бессарабія була поділена на дві частини. Чимало дворян переселилися у більш „спокійні” губернії. І по-четверте, скорочення чисельності спадкового дворянства зумовлювалось проведенням буржуазних реформ 60-х–70-х рр. XIX ст. та розвитком капіталістичних відносин.

Бессарабське дворянство в другій половині XIX – на початку XX ст. уже майже не відрізнялось від дворянства інших російських губерній. Навіть після реформ 60–70-х рр. XIX ст. дворяни змогли в недоторканому вигляді весь комплекс привілеїв та пільг особистого і корпоративного характеру, зберегти за собою особливе місце та роль у багатьох важливих сферах життя держави. Водночас продовжувався процес майнового розшарування дворянства в краї.

Серед державних селян поряд з вихідцями з селянського стану іноді зустрічались декласовані вихідці з дворянства. На початку 60-х рр. XIX ст. до складу державних селян входила 21 особа дворянського походження [592, с. 137].

З кінця 70-х рр. XIX ст. до 1897 рр. спадкове дворянство Бессарабії збільшилось у 2,7 рази й у 1897 р. склало 11 773 особи [472, с. 291]. На зростання дворянського загалу в Бессарабії в останній третині XIX ст. вплинули наступні чинники. Загальний приріст населення в Бессарабії був вищим, ніж в цілому по Росії. За 60 років (1800–1860 рр.) населення Росії збільшилось удвічі, а за 47 років (1803–1850 рр.) у Бессарабії – майже в п'ять

---

*Комісія з питань розмежування кордонів Бессарабії завершила свою роботу підписанням 19 січня 1857 р. у Кишиневі протоколу, за яким проводився новий, штучний кордон. Територія, яка була передана Молдавії, складала 10 288 кв. верст, на ній проживало 127 000 мешканців – молдаван, липован, болгар та гагаузів.

разів [730, с.124]. Внаслідок російсько-турецької війни 1877–1878 рр. відбулось повернення бессарабських земель до Російської імперії, що істотно збільшило чисельність дворянства краю. Крім того, економічні перетворення останньої третини XIX ст. призвели до часткової міграції дворянського населення з інших регіонів Росії до Бессарабії.

Запровадження в Бессарабії нових адміністративних і управлінських установ, пов'язане зі створенням 1873 року Бессарабської губернії, загальна тенденція щодо збільшення бюрократії, потребували відповідного кадрового наповнення. В цілому дані перепису 1897 р. свідчать про значне зростання кількості спадкового дворянства в усіх губерніях Росії. За 40 років воно склало 274 тис. осіб, тобто збільшення відбулося майже на 45% [729].

Бессарабська губернія у 1897 р. за чисельністю спадкового дворянства займала досить помітне місце серед південноукраїнських земель. Порівняно, в Херсонській губернії було на 15 500 спадкових дворян більше, ніж у Бессарабії, й на 12 700 більше, ніж у Катеринославській і Таврійській губерніях разом. Тобто, у Бессарабії проживало приблизно 14% дворянства Південної України та Донської області (у 1858 р. показник становив 10%).

Усього в імперії у 1897 р. було зареєстровано 631 245 особистих дворян і чиновників разом з членами сімей, що складало 0,52% населення в цілому. З 1867 р. по 1897 р. їхня чисельність зросла на 75%. Цей показник відображає загальну тенденцію зростання чиновництва й офіцерства, викликану значним розширенням державного апарату Росії в пореформений період. Тільки в губерніях Європейської Росії чисельність особистих дворян та чиновників збільшилася з 276 809 у 1858 р. до 486 963 у 1897 р., тобто приблизно на 76% [615, с. 119]. Слід зауважити, що підрахунки кількості особистих дворян здійснювалися з урахуванням членів їх сімей. Тож, з'ясувати справжню кількість особистих дворян – надзвичайно складна справа.

Згідно з офіційними статистичними даними загальноросійського перепису населення 1897 р. можна подати розподіл населення за становою належністю. Дворяни склали майже 1,5% усього населення Російської

імперії, перевищуючи за кількістю купців і почесних громадян, однак значно поступалися селянам і міщанам.

Дослідник історії дворянства М. Рубакін проаналізував співвідношення дворянства та селянства в пореформеній Росії. За його підрахунками, в 1897 р. у всій Росії на 1 220 169 спадкових дворян припадало 96 896 648 селян, іншими словами, на одного спадкового дворянина – приблизно 80 селян. У найбільш „дворянській” губернії Росії – Ковенській – цей показник становив лише 11 селян на 1 спадкового дворянина. Далі йшла Петербурзька і Віленська губернії – 16 селян на спадкового дворянина. Проте у переважній більшості регіонів Росії розрив між кількістю селян і спадковим дворянством був досить високим, на 1 спадкового дворянина припадало від 600 до 150 селян. У Бессарабській губернії на 1 спадкового дворянина приходилось 118 селян [729].

Офіційна статистика, яка базується на даних загальноросійського перепису населення 1897 року, демонструє наступний розподіл населення за існуючими станами (*додаток II*). Дворянський стан складав майже 1,5% всього населення Російської імперії, перевищуючи за кількістю купців і почесних громадян, однак значно поступаючись селянам і міщанам.

На початку ХХ ст. процедура нобілітації на землях Бессарабії продовжувалась на загальноімперських засадах. Одним із аспектів, якому царська влада продовжувала приділяти досить пильну увагу, була реєстрація у родовідній книзі бессарабських дворян нових прізвищ. Так, 10 грудня 1913 р. збори предводителів та депутатів бессарабського дворянства провели ревізію списків дворян по Акерманському повіту, внаслідок чого зі списку були виключені дворяни С. Зинов'єв (через відсутність службового цензу), К. Шумський та М. Белікович (через неподання дворянським зборам доказів про існування нерухомого майна), натомість були включені А. Дем'янович, дійсний статський радник В. Царегородцев, генерал Д. Бредихін, дійсний статський радник Понсе де Сандоль, генерал О. Резухін [150, арк. 23].

За 1911–1913 рр. до дворянського стану у Акерманському повіті були приписані донька генерал-майора Н. Волошинова, відставний полковник М. Заботкін, відставний генерал-лейтенант О. Стороженко, донька генерала кавалерії барона І. Сталь фон Гольдштейна Олександра, дійсний статський радник П. Стаматов, корнет М. Терентьєв, відставний полковник Броніслав-Микола Рудольфович-Йосифович Цебржинський та інші [149, арк. 35–37, 52]. Поряд з іншими документами, депутатські збори зобов'язали сплачувати збір до дворянської каси за приписку до дворянства в сумі 100 крб. [142, арк. 137].

Отже, більшість нововключених на початку ХХ ст. до дворянської верстви Бессарабії були військовими офіцерами. Напевно, це пов'язано з переведенням напередодні Першої світової війни додаткових військових підрозділів до прикордонного регіону.

Наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. у південних районах України відбувався складний та суперечливий процес нобілітації аристократії південноукраїнських губерній та її інкорпорації до складу російського дворянства, котрий супроводжувався трансформацією соціально-станової структури населення. Такі зміни у регіоні призвели до поступової втрати своєрідності соціальної структури населення, зумовленої специфікою її розвитку в минулому, й усе більше зближували її зі структурою населення російських губерній. Цьому сприяла насамперед законодавча діяльність царського уряду, що намагався ліквідувати самобутні риси краю. До середини ХІХ ст. спостерігається остаточна стабілізація соціальної структури в регіоні, завершення процесів нобілітації місцевої еліти, врегулювання соціально-політичного та юридичного статусу багатьох груп населення.

2.3. Етнічний склад дворянської верстви регіону

Формування дворянської верстви на південноукраїнських землях супроводжувалось активними нобілітаційними та інкорпораційними процесами. На відміну від більшості інших регіонів Російської імперії, де регіональні дворянські спільноти утворювались на основі місцевої

аристократії, на причорноморських землях формування дворянської верстви відбувалось переважно на основі новоприбулих, за рахунок різних потоків, зокрема етнічних переселенців, що зумовило особливості процесу утворення дворянства порівняно з іншими районами імперії. За етнічним складом південноукраїнське дворянство було досить строкатим.

Певне уявлення про розмаїтість населення Новоросійського краю може дати опис однієї з вулиць Кишинева, датований 1824 р.: „Характер імен та прізвищ господарів домів краще за все доводить строкатість місцевого населення. Михалакі Кацика – молдаванин; Тома Панікопуло – грек; Кіркою Тютюнжій – болгарин; Хаджи Петко – турок, аптекар Ертель – єврей. Головну масу (*населення – Л.Ц.*) складали молдавани, євреї та болгарини; але мешкали також греки, турки, наші малоросіяни, німці, зустрічались караїми, арнаути, французи, італійці, кожен зі своїм говором, зі своїми звичаями, у своєму вбранні” [795, с.109]. Штаб-капітан Генерального штабу В. Павлович указує, що до Катеринославської губернії з другої половини XVIII ст. згідно з розпорядженням уряду переселяли представників різних народів, з яких і склалося „теперішнє народонаселення, до якого входять малоросіяни, великороси, серби, греки, вірмени, німці, поляки, євреї, волохи та у незначній кількості представники інших націй” [307, с. 116]. Дослідник В. Бутович підтверджує поліетнічний склад населення Бессарабії, яка на початку XX ст. являла собою „суміш різних племен і народів Росії, Західної Європи та Близького Сходу” [512, с. 21].

Російський вчений Є. Карнович зазначає, що з сотні тих малоросійських родів, які обіймали ще за часів гетьманів важливі посади в уряді або війську запорозькому, було багато іноземних прізвищ: Апостоли – молдавське; Брюховецькі, Бутовичі, Гудовичі, Гуляницькі, Зубовські та інші – польські; Карновичі – чеські; Капністи та Мануйлови – грецькі; Демонтовичі – литовські; Кочубеї та Якубовичі – татарські; Милорадовичі – герцеговинські, Гамалії – турецькі тощо [605, с. 8].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. частину дворянського загалу південноукраїнських земель становили росіяни. До другої половини 70-х рр. XVIII ст. їх кількість у регіоні була незначною. Лише поодинокі представники імперської верхівки ризикували осісти на небезпечному прикордонні. Одним із перших російських дворян-поселенців на південноукраїнських землях став бригадир Апочинін, який, скориставшись своїм службовим становищем (був комендантом фортеці Переволочна), самовільно заснував слободу в урочищах Тритузне та Майданці на Катеринославщині [1, арк. 84]. Починаючи з 1764 р., російські дворяни (переважно офіцери) отримують земельні ділянки у південноукраїнських губерніях. Наприклад, у цьому році землю було надано підполковнику Ф. Циглеру (біля фортеці Св. Іоанна), відставному унтер-офіцеру С. Булгакову (поблизу фортеці Св. Олексія), генерал-майору Ф. Мейстярову (напроти фортеці Білевської). Упродовж наступних років власниками земельних дач на Катеринославщині стали вдова полковника О. Денисова (напроти фортеці Св. Федора), майор Штоке (поблизу фортеці Св. Іоанна) [3, арк. 11–12].

Картина докорінно змінилась після закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. У південний край переселилися військовослужбовці, цивільні чиновники, підприємці та просто шукачі пригод. Вони переселялися переважно з центральних губерній імперії. За підрахунками Н. Полонської-Василенко [710] та В. Пірка [708] росіяни склали до 40% від загальної кількості дворян, які переселилися на південноукраїнські землі протягом першої половини XIX ст.

Серед нових власників південноукраїнських земель є представники відомих російських дворянських родин. З кінця XVIII ст. серед дворян – землевласників виділяється Ю. Попов (правнук В. Попова, секретаря графа Г. Потьомкіна), князь М. Трубецькой, граф О. Мусін-Пушкін та його дружина Любов Олександрівна (уроджена Кушелева-Безбородько), князі Волконські. Серед великих землевласників у Бессарабії назовемо

представників таких відомих російських дворянських родин, як Абрамови, Бурські, Демидови, Сербінови.

Більшість росіян, котрі оселилися у Новоросійському краї, були, як правило, офіцери, що мали дворянські дипломи. Традиційне для Російської імперії призначення на цивільні посади військових у прикордонному південному регіоні набуло особливого поширення. За підрахунками Д. Каюка, у Катеринославському намісництві в 1783 р. більшість дворян – військовослужбовців були обер-офіцерами, які мали чини від XIV до IX класів.

Кількість представників цієї категорії становила 678 осіб, тобто майже 61% від загальної кількості військових намісництва. Загальна чисельність дворян-військовослужбовців у Катеринославському намісництві в 1783 р. складала 1 119 осіб (*таблиця 2.7*). Не оминали своєю увагою причорноморські землі й представники армійського генералітету: у Катеринославському намісництві служив 121 офіцер вищих чинів (від V до I класу), – це понад 10% офіцерського загалу регіону [858, с.144].

У той же час серед переселенців було чимало осіб, які намагались використати сприятливі умови для зміни власного соціального статусу. У списках дворян Катеринославської губернії пізніше було виявлено вихідців з податних станів: Я. Андреев (з солдатських дітей), В. Іванов (прапорщик), В. Авілов (з майстрових дітей), П. Бойченко (з міщан) [177, арк. 6, 7, 25, 31 зв.; 101, арк. 30] та інші. Серед мешканців Херсонської губернії також були претенденти [76–80].

Особливо активно намагались використати сприятливі умови півдня для отримання дворянського статусу і відповідної земельної власності представники купецтва. Яким чином купці потрапляли до дворянського стану? Вони займались переселенням селян, за що отримували офіцерські чини та дворянський статус. За переселення 300 осіб чин майора отримав катеринославський купець М. Фадєєв [121, арк. 32]. У 1798 р. іменним указом Павла I елисаветградському купцю першої гільдії І. Масленнікову за

переселення людей з Молдавії, Валахії та Польщі й мужню поведінку під час пошесті 1783 р. було надано дворянське достоїнство [836, с. 470–471].

Після приєднання Криму російське офіцерство й чиновництво досить цілеспрямовано опанувало півострів. Наприклад, серед землевласників Сімферопольського повіту, за даними 1805 р., майже 2/3 були російськими дворянами. Це статський радник Львов, генерал Висоцький, віце-адмірал Ушаков та інші [272, с. 24–40].

До Бессарабії перші російські чиновники прибули вже в період війни 1806–1812 рр. На чолі з сенатором таємним радником С. Кушниковим та його наступником В. Красно-Мілашевичем вони займались організацією адміністративного управління в Дунайських князівствах (Валахії та Молдавії), а потім і в Бессарабії. Частина з них потім продовжила службу в урядових установах Бессарабської області [682, с. 285–287].

Однією з відомих у Кишиневі постатей того часу був росіянин полковник Карнилович, якому вся Бессарабія зобов'язана гарними, ідеально виконаними планами земель краю. Під його головуванням землевпорядкувальними роботами у Кишиневі тривалий час займалися офіцери генерального штабу брати Полторацькі, С. Лучинін, Ф. Роговський, барон Лівен, брати Зубови [795, с. 149].

У перші роки XIX ст. кількість російських дворян, зокрема серед чиновників, була незначною. Переважно це були військові, котрі брали участь у російсько-турецьких війнах. Іноді переїзд до Бессарабії був вимушений і диктувався службовою необхідністю: переведенням на нове місце служби або прагненням отримати більш високу посаду. На подібну обставину посилається у своїх спогадах кишинівський товариш по службі О.Пушкіна князь П.Долгоруков: „...Знудившись 12 років жити в столиці, де намагався отримати відповідну моїм рокам і здібностям посаду, я був змушений прийняти першу пропозицію... Їхати випало у Бессарабію, покинувши рідних” [811, с. 21].

Бажаючих переселятися до Бессарабії у ті роки було небагато. О. Вельтман згадує: „Кишинів, як і вся Бессарабська область, особливо привабити до себе не могли, якщо когось доля направляла у ці краї. Той, хто був змушений їхати сюди, не без певного страху й побоювань збирався у дорогу до нового маловідомого краю, про який розповідали десятки всіляких жахів: про нестерпну спеку; про степи, які кишать зміями, скорпіонами й тарантулами; про чуму та пропасницю...” [373, с. 20–21].

Аналогічні враження були й у П. Вігеля, який у 1823 р. писав, що служба в Бессарабії прирівнювалась до служби на Кавказі або в Сибіру, і той, хто прослужив у цих краях три роки, отримував із випередженням наступний чин; „...у багатьох чутки про Бессарабію відбивають бажання оселятися й служити тут... цей край відомий нам гірше, ніж Сибір” [375, с. 35].

Серед росіян, які зробили значний внесок у розвиток краю, потрібно виділити Бессарабського військового та цивільного губернатора генерал-майора Павла Івановича Федорова, якого за масштабами його енергійної діяльності сучасники порівнювали з князем Г.Потьомкіним. Його двадцятирічна діяльність (1834–1854 рр.) – це ціла епоха в історії Бессарабії. Згадаємо деякі епізоди, пов’язані з діяльністю П.Федорова: 1835 р. у Кишиневі було засновано друкарню; 1836 р. – освячено Кафедральний собор у Кишиневі; 1839 р. – створено Бессарабську палату державного майна; побудовано дорогу від Кишинева до Бельць [797, с. 42]. У 1840 р. завдяки наполегливості П.Федорова між Акерманом та Овідіополем відкрито пароплавне сполучення; у Бессарабії створено постійно діючу лісову варту для запобігання та боротьби з лісовими пожежами; у 1841 р. в краї вперше впроваджено поштову службу.

Важливою ознакою європейського міста П. Федоров вважав наявність публічних закладів, засновником одного з яких він став у 1838 р. Його стараннями, за прикладом англійських клубів Петербурга й Москви, у Кишиневі було теж відкрито такий клуб. Кишинівський англійський клуб

являв собою неформальне об'єднання представників родової аристократії. Стати членом клубу без належного титулу, навіть при значному багатстві, було неможливо [447, с. 349].

У приміщенні клубу проводили дворянські збори, тут відбувались політичні дискусії, обговорювались станові справи, влаштовувались святкові заходи тощо. Водночас клуб був місцем відпочинку. „Ось серйозний боярин грає з військовим офіцером, ось хоробрий серб – з добрим німцем, політик грек із статським чиновником..., – описував сучасник атмосферу, що панувала в клубі. – Тут знаходився ... кабінет для читання, в якому увазі членів клубу пропонувалися новітні газети й журнали. Всього 10 періодичних видань” [719]. У клубі була організована спеціальна послуга – експрес-пошта, яка приходила за 8 днів і доставляла петербурзькі газети двічі на тиждень. Діяльність П. Федорова була належним чином оцінена урядом: у 1841 р. він був уже в чині генерал-лейтенанта, а у відставку вийшов у чині генерала від інфантерії.

Упродовж XIX ст. відношення до Бессарабії поступово змінювалося і на початку XX ст. вона стала місцем перебування і постійного проживання значної кількості російських дворян. Для частини з них це було тимчасове місце проживання, й на зміну їм прибували нові. Решта знаті виходила у відставку і залишалася жити в Бессарабії, зберігаючи при цьому свою належність до дворянства тих російських губерній, де знаходились їхні родові маєтки. Багато чиновників зв'язали своє життя з краєм, особливо ті, хто отримав спадкове дворянство за військову або цивільну службу в Бессарабії. Вони отримували або купували тут землі, володіли нерухомістю в містах. Великими землевласниками були росіяни граф Канкрін (28 тис. десятин), генерал Сабанєєв (10 тис. десятин землі) [770, с. 44]. Всі вони стали частиною місцевого дворянства. В родовідній книзі дворян Бессарабської губернії майже чверть дворянських родів (110 із 468) складали росіяни або вихідці з Росії [263].

Серед росіян-землевласників у Бессарабії були також представники титулованих княжих родів: Волконські, Святополк-Мирські, графських родин – Петровські-Петрово-Соловово.

За даними Першого загальноросійського перепису населення 1897 р., у чотирьох південноукраїнських губерніях мешкало 81 157 дворян (*таблиця 2.8*), які рідною мовою назвали російську. По губерніях це виглядало наступним чином: 36 393 дворянина мешкали у Херсонській губернії [337, с. 286], 18 086 осіб – у Таврійській [336, с. 274–275], 13 447 – у Катеринославській [335, с. 206], 13 231 – у Бессарабській [334, с. 226].

Порівняння даних перепису дозволяє стверджувати, що російська етнічна група була однією з найчисельніших серед дворянського загалу південноукраїнських губерній і складала в цілому по регіону понад 70 % від усієї кількості дворянської верстви. Найбільш русифікованими виявились Таврійська (майже 80%) та Херсонська (72%) губернії. Найбільша кількість спадкових дворян-росіян мешкали в Одесі (8 433 особи), Катеринославі (2 801 особа), Миколаєві (2 642 особи), Севастополі (2 478 осіб), Кишиневі (2 476 осіб).

Оцінюючи отримані дані, потрібно враховувати наступні фактори. По-перше, царський уряд, намагаючись зберегти свій вплив у нещодавно приєднаних землях, проводив політику відкритої асиміляції та русифікації місцевого населення. Перед місцевою аристократією постала споконвічна проблема вибору: або прийняти російську владу, імперську адміністративну систему, російську мову, культуру й отримати можливість увійти до складу привілейованої верстви імперії – російського дворянства з подальшим отриманням влади, чинів, нагород, власності тощо; або дбайливо зберігати етнічні риси, однак при цьому забути про будь-яку підтримку з боку уряду, кар'єрне зростання, можливість збагачення. Тому цілком зрозуміло, що переважна більшість місцевого дворянства прийняла умови гри, яку запропонував уряд, поступово перетворюючись на консолідований привілейований стан.

По-друге, здійснюючи колонізацію нових земель, уряд насамперед робив ставку на своє, перевірене дворянство, роздаючи саме представникам російської дворянської верстви землі в причорноморських степах.

По-третє, культурно-освітня політика царизму не сприяла збереженню етнічних рис переселенців. Навпаки, насаджуючи на всіх рівнях російську мову, уряд гальмував розвиток місцевих мов, створював атмосферу негативного сприйняття будь-яких проявів етнічної належності. Навчання в освітніх закладах усіх рівнів велося виключно російською мовою, й відповідно, дворяни, як найосвіченіший стан імперії, називали російську мову рідною.

По-четверте, слід пам'ятати про деякі неточності, а інколи й фальсифікації у матеріалах Першого загальноросійського перепису. Однак усе сказане вище в жодному разі не применшує внесок і роль російських дворян у соціально-економічному, адміністративно-політичному та культурно-освітньому розвитку причорноморських земель.

Крім росіян, найбільш чисельними за етнічною ознакою дворянськими спільнотами у чотирьох південноукраїнських губерніях були українці, поляки та німці. До того ж, у кожній губернії існувало ще по одній етнічній спільноті, чисельність якої перевищувала 1%. У Бессарабській і Херсонській губерніях – це молдавське дворянство; у Катеринославській – єврейське; у Таврійській – татарське. Решта дворян – представників інших етнічних груп (яких, до речі, була 21), не перевищувала 1% (*таблиця 2.14*).

Певна частина дворянського загалу причорноморського краю мала українське коріння. Спробу визначити кількість українців серед землевласників південноукраїнських земель здійснила Н. Полонська-Василенко. За її підрахунками, у 1787 р. українці становили 10,5% від загальної кількості дворян п'ятнадцяти повітів Катеринославського намісництва [714, с. 135–136]. Слід врахувати, що це був період активної інтеграції української старшини до лав російського дворянства, а відтак частина українців уже мали відповідний російський статус або чин. Тому

кількість дворян українського походження була безперечно вищою. Добре відомі на той час в Україні старшинські роди вважалися представниками російського дворянства, наприклад, генерал-поручик Милорадович, генерал-майор Безбородько, прем'єр-майор Кочубей, прапорщик Капніст, прапорщик Малама, надвірний радник Полетика, надвірний радник Левенець та багато інших.

Значну частку нового південноукраїнського дворянства складала колишня козацька старшина, яка змогла не лише зберегти власність та певні привілеї, а й отримати від російського уряду нові, як правило, у вигляді земельних ділянок. Найбільш легким шляхом для здобуття дворянства козацькою старшиною була служба та наявність відповідних військових чинів. За підрахунками дослідника Д. Каюка, як мінімум 161 колишній запорожець став офіцером тільки в перші п'ять років після знищення Січі [858, с. 188]. Згідно з даними відомості, укладеної за наказом генерала П. Текелія, у серпні 1775 р. нараховувалось 197 січових старшин [831, с. 169], відтак цілком очевидним є той факт, що більшість запорозької верхівки змогла зберегти своє привілейоване становище, але вже в якості імперського табельного чиновництва.

В колекції документів, зібраних Н. Полонською-Василенко, зберігається реєстр січовиків, які отримали землі до 1777 р. Усього в ньому зазначено прізвища 29 осіб – полковників, отаманів та полкових старшин. Серед нових землевласників південноукраїнських земель – полковники Рубан (327 дес.), Яблуновський (937 дес.), Строць (14 636 дес.), отамани Кирпак (10 912 дес.), Вершацький (7 950 дес.) [123, арк. 62–63]. Зрозуміло, що це далеко не повний список колишніх запорозьких старшин, які отримали земельні пожалування.

З початком формування у 1788 р. Чорноморського козачого війська відкрилися можливості отримати офіцерський чин як колишнім запорожцям, так і всім бажаючим. З цього часу починається масове надання колишній козацькій старшині, яка вступила на службу, армійських офіцерських чинів.

У 1787 р. С. Білий та А. Головатий передали для затвердження чинів два списки козацької старшини: один на 91 особу, другий – на 74 особи [525, с. 136], а наприкінці 1788 р. офіцерами стали ще 143 представники колишньої запорозької старшини [819, с. 79–80]. Ця традиція нагородження чинами зберігалась у Чорноморському війську й надалі. Всього військовими чинами було нагороджено 502 чорноморці [346, с. 42–48].

У списках землевласників Катеринославської та Херсонської губерній початку ХІХ ст. є особи, яких ми можемо ідентифікувати як колишніх запорозьких старшин або їхніх родичів: капітан Височин (полковий старшина), прапорщик Перехристов (хорунжий), дворяни Семен та Яків Руді (сини полкового осавула, а пізніше підпоручика Миколи Рудя), капітан Остроухов (січовий полковник), капітан Золотарьов (військовий товариш), поручик Геєнний (полковий осавул), майор Гараджа (полковий старшина, з 1791 р. – полковник Чорноморського козачого війська в чині армійського секунд-майора) [90, арк. 214, 224 зв., 229, 230 зв., 232–232 зв., 261, 459, 540]. Серед землевласників Херсонської губернії була відома українська родина Пассеків – представники давнього старшинського роду. Крім земель на Півдні України родина мала маєтки у Харківській та Смоленській губерніях.

Для тих козаків, які отримали офіцерські чини та землі, не виникало жодних труднощів отримати дворянський диплом. Так, у 1794 р. до другої частини родовідної книги Катеринославської губернії було внесено прізвище Григорія Василенка (чорноморського козака), який вже мав російський армійський чин [102, арк. 26].

Однак не всі представники української козацької старшини, що претендували на російське дворянство, змогли швидко й без перешкод його отримати. Як правило, з труднощами стикалися нащадки засновників родів. Уряд вимагав від них великий перелік документів і доказів, які протягом тривалого часу розглядав.

Українське дворянство брало активну участь у освоєнні Криму. Серед найвідоміших землевласників Таврійської губернії зустрічаємо прізвища

полковника Шостака, поручика Пономарьова, колезького асесора Христовського та інших [272, с. 145–158]. Наприкінці 90-х років XVIII ст. до родовідної книги дворян Таврійської губернії були внесені прізвища українців за походженням – О. Білого (до другої частини), О. Прокоф'єва, В. Пилипенка (до четвертої частини книги) [182, арк. 7, 29, 32].

Приєднання до Російської імперії Бессарабії відкрило перед представниками південноукраїнського дворянства можливість щодо освоєння регіону, однак дворяни з українським корінням не дуже поспішали переселятись сюди. Перший значний пласт українського населення, яке осіло у пониззі Дністра та Придунайських степах, з'явився тут на початку XVIII ст. Ще у травні 1703 р. гетьман Іван Мазепа у листі до боярина Ф. Головіна писав, що в районах Бугу та Дністра діють великі загони запорозьких козаків [477, с. 101]. Після придушення повстання С. Палія 1702–1704 рр. загони повстанців, їхні родини, перейшли за Дністер, у Молдавію і Бессарабію [482, с. 19].

Створюючи у 1807 р. Усть-Дунайське козацьке військо, царська адміністрація серед інших завдань прагнула з його допомогою встановити дієвий контроль за українським населенням регіону. У загонах Усть-Дунайського козацького війська, розташованого на землях Придунав'я на початку XIX ст., згідно зі „Списком Кошу Усть-Дунайського буджацького війська про наявних у ньому на службі козаків” було 97,6% виходців із селянських, козацьких та солдатських родин, і лише 2,4% – зі шляхти, духівництва, старшинського та офіцерського прошарку [484, с. 72].

За твердженням одеської дослідниці О.Бачинської, яка докладно вивчила проблеми освоєння українським населенням Придунайських земель, кількість українських дворян на землях Придунав'я дуже мала. Так, у Акерманському та Ізмаїльському повітах наприкінці XIX ст. українські дворяни разом із почесними громадянами склали лише 1% від загальної кількості українського населення цих адміністративних одиниць. Серед козаків Усть-Дунайського війська українських дворян і тих, хто міг

претендувати на цей статус, було обмаль. На початку XIX ст. у війську служило 15 військових старшин, 13 значкових товаришів. Найвідомішим був перший кошовий отаман цього війська елисаветградський поміщик Іван Підлесецький. Дослідниця наводить прізвища хорунжих Т. Гайдабури, Д. Полового, І. Губи [482, с. 39–40].

У 1816–1817 рр. царський уряд провів перепис населення, згідно з яким українців виявлено понад 10% від загальної кількості мешканців краю, однак виокремити у цьому загалі представників дворянства неможливо.

Взагалі більшість українців Бессарабії мешкали головним чином у двох районах: на півночі – у Хотинському, й на півдні – в Акерманському, частково в Ізмаїльському та Бендерському повітах. Найменша кількість українського населення проживала в Кишинівському повіті. Великою повагою у Бессарабії користувалися представники наступних українських дворянських родів: Терлецькі, Вишневіські, Коленки, Смоленські, Лішини, Митрофанови, Навроцькі, Дяченки та інші.

У фондах Ізмаїльського архіву зберігається багато неопублікованих документів і матеріалів, що дають змогу дослідити життєвий шлях окремих діячів Бессарабського краю. Одним із незаслужено забутих є Василь Григорович Навроцький – бессарабський дворянин з українським корінням, дійсний статський радник, почесний мировий суддя, Акерманський повітовий предводитель дворянства.

Родина спадкових дворян Навроцьких була родом з Полтавської губернії. Наприкінці 40-х років XIX ст. Григорій Якович Навроцький разом із родиною переїхав до Акерманського повіту Бессарабської губернії [138, арк. 5–5 зв.]. 1856 р. його разом із родиною було внесено до I-ої частини родовідної книги Бессарабської губернії.

Життя та кар'єра братів Навроцьких пов'язані з Бессарабією. Найбільш відомим з братів Навроцьких був старший – Василь Григорович, який народився 1839 р. Він навчався у Кишинівській чоловічій гімназії. Вищу освіту здобув у Харківському університеті. Наказом Сенату по департаменту

герольдії № 263 від 20 серпня 1862 р. В.Навроцький отримав свій перший класний чин – колезького реєстратора. Ще кілька разів Василь Григорович отримував підвищення в чині (1872 р. – колезький асесор, 1876 р. – надвірний радник, 1886 р. – статський радник, 1901 р. – дійсний статський радник) [141, арк. 3–8 зв.].

Важливим кроком у кар'єрі Навроцького було його обрання у 1884 р. головою Акерманської повітової земської управи. Ці обов'язки він виконував упродовж 12 років, до 1896 р. За пропозицією Бессарабського губернатора, у 1895 р. у зв'язку з хворобою І. Іванова – повітового предводителя дворянства, В. Навроцького було спочатку призначено на цю посаду, а в січні 1899 р. на загальних зборах Акерманського дворянства обрано повітовим предводителем дворянства, обов'язки якого він виконував до 1904 р. [142, арк. 29–29 зв., 49 зв., 70, 129, 133].

Діяльність Василя Григоровича Навроцького не обмежувалась лише державною службою. В різні часи він був головою Акерманського з'їзду мирових суддів, почесним членом Бессарабського губернського комітету опіки дитячими притулками, головою Акерманської повітової присутності по військових справах, а також членом Акерманського повітового піклувального комітету у селянських справах (з 16 жовтня 1889 р.), брав участь у багатьох його засіданнях [141, арк. 11–12]. Під особистим наглядом предводителя знаходилась справа освіти в краї. Василь Григорович інспектував училища і школи, вирішував питання матеріального оснащення класів, за рахунок повітового бюджету здійснював грошову допомогу вчителям.

За свою наполегливу роботу на користь держави 24 квітня 1888 р. Василя Навроцького було нагороджено орденом Св. Станіслава II ступеня. За сприяння повітовому відділенню Кишинівської єпархіальної повітової училищної ради, членом якої був В. Навроцький, його нагороджено особливим подарунком від Синоду – інкрустованим виданням Біблії з власним підписом голови вищої церковної установи Російської імперії.

Пізніше, 30 серпня 1893 р., російський уряд нагородив В.Навроцького орденом Св. Анни II ступеня.

В. Навроцький брав активну участь у благодійних справах. У матеріалах архіву зберігаються чисельні свідчення про надання ним грошової допомоги навчальним закладам, лікарням, в'язницям, товариству Червоного Хреста. Зберігся лист від Акерманського місцевого комітету Російського товариства Червоного Хреста, датований 12 грудня 1903 р., в якому Василю Григоровичу висловлюється щира „подяка за чуйність у справі допомоги ближньому” [143, арк. 25].

Оцінюючи майнове становище В. Навроцького, зазначимо, що він був типовим представником дворянського стану. В Акерманському повіті Бессарабської губернії йому належало 1 612 дес. землі, в Бендерському – його земельна ділянка сягала розмірів 1 212 дес. Крім того, у місті Акермані у В. Навроцького був кам'яний будинок та три плантації винограду. За ретельну та віддану службу протягом 35 років у класних чинах наказом царя від 22 вересня 1897 р. В. Навроцького було нагороджено орденом Св. Володимира IV ступеня. У 1902 р., за поданням Бессарабського губернатора, Акерманського повітового предводителя дворянства В. Навроцького було нагороджено відзнакою за 40-річну службу [144, арк. 81].

Цілком зрозуміло, що В. Навроцький був не єдиною особою, яка репрезентувала дворянство з українським корінням на землях Бессарабії. За даними загальноросійського перепису 1897 р., кількість дворянського загалу, який уважав українську мову рідною, становила 1 216 осіб, тобто 5,54% від загальної кількості дворянської спільноти Бессарабії [334, с. 226]. Найбільше (140 осіб) українських дворян мешкало у столиці краю – Кишиневі, найменше – у Кілії (1 особа).

Доповнити загальну картину щодо кількості українського дворянства у Бессарабії варто даними „Алфавітного списку дворянських родів Бессарабської губернії, які внесені до дворянської родовідної книги по 1 січня 1901 р.” [262]. За цим документом, до губернської дворянської книги

внесено представників дворянських родів, котрі свого часу прибули з Подільської, Полтавської, Херсонської, Волинської, Чернігівської, Харківської, Київської та Катеринославської губерній (додаток К). Зрозуміло, що не всі дворяни – переселенці з українських губерній були етнічними українцями, серед них зустрічалися особи з польськими, російськими та молдавськими прізвищами. Однак переважна більшість переселенців репрезентувала українську дворянську спільноту.

За підрахунками дослідника О. Ярошевича, наприкінці XIX ст. серед „основних регіонів України (Південно-Західні губернії, Малоросійські та Новоросійські) найменше українців мешкало саме у Новоросії – лише 47% населення краю” [839, с. 2, 5].

Щодо губерній Новоросійського краю, то тут, на думку автора, українська колонізація дещо запізнилась, зіткнувшись з активною великоросійською міграцією, а також значною колонізацією з боку іноземних переселенців. Найбільш „українізованими” були Катеринославська і Херсонська губернії (68% і 53% відповідно), найменша кількість українців мешкала у Таврійській і Бессарабській губерніях (42% і 19%).

При зіставленні кількості дворян-українців з загальною кількістю українського населення (таблиця 2.9), помітно, що найчисельнішою була українська дворянська спільнота Херсонської губернії – загальна кількість дворян-українців становила 5 791 особу [337, с. 286], що дорівнювало 11,5 % загальної кількості дворянства. Чисельність дворян-українців Катеринославської губернії була меншою – 3 454 особи [335, с. 206], хоча по відношенню до загальної кількості дворян губернії вони становили майже 17%. Найменше дворян – українців мешкало в Таврійській губернії: їх кількість не досягала й тисячі (970 осіб), і складали вони лише 4 % дворянського загалу краю [336, с. 204]. У третині міст губернії українські дворяни взагалі не проживали. Це Бахчисарай, Карасубазар, Ногайськ, Старий Крим, Єнікале, Балаклава.

Опановуючи південноукраїнські землі, українське дворянство стало однією з провідних груп цього стану, відігравши визначальну роль в освоєнні та подальшій розбудові регіону.

Серед дворянської спільноти південноукраїнських земель було чимало поляків. Їхні маєтки розташовувались переважно в Херсонській губернії, що межувала з Правобережною Україною, де поляки традиційно становили більшість регіонального нобілітету.

На теренах Новоросійського краю поляки з'являються з самого початку його офіційної колонізації. А. Скальковський наводить приклади прийняття представників польської шляхти на службу до Молдавського гусарського полку: командир Сербського гусарського полку Жандр зумів вивести з Польщі 40 родин дворян і оселити їх у Бахмутському повіті близько 1777 р. [753, с. 75]. Другий факт відноситься до 1795 – 1798 рр. – „під час розбудови міста Вознесенська та Вознесенського намісництва (нині Херсонська губ.), за проектом генерала Тутоміна (1795 р.) жебракуючих усяких чинів з розпущених польських військ відправити на поселення до Катеринославської та Вознесенської губерній” [748, с. 247].

Історик стверджує, що поява поляків на південноукраїнських землях була пов'язана не лише з військовою службою, а й з торгівлею. Разом з графом Протом Потоцьким і Липківським польські шляхтичі оселяються в Херсоні та Одесі, де створюють торгові контори, а потім так зване „Польське товариство”. Пізніше, залучивши до співпраці найбагатших поміщиків Подільської та Київської губерній, вони розпочали торгівлю пшеницею.

Дослідник Є. Загорівський вказує на те, що на території Північного Причорномор'я польські шляхтичі з'явилися між 1776 р. і 1780 р., коли 40 польських дворянських родин були переселені до Бахмутського повіту. Через кілька років поручик Бахмутського гусарського полку Давидів привів 1 220 польських шляхтичів, які ввійшли до складу Самарського та Бахмутського полків [569, с. 8].

Московський історик М. Любавський зазначає, що більшість поляків осіли в містах Очаківської області, а деякі польські магнати, отримавши від царського уряду землі у Новоросії, перевели туди з Польщі кріпаків. Саме з цього часу представники польських дворянських родин – Потоцькі, Понятовські, Ільїнські – отримують у регіоні великі ділянки землі [652, с. 390].

З 80-х рр. XVIII ст. кількість дворян польського походження серед південноукраїнської дворянської спільноти значно збільшується. В архівних документах Херсонського повіту зазначено прізвища шляхтича Вольського (3 000 дес. землі), полковників Гурко (3 000 дес.), Мервінського (3 000 дес.), камергера Півницького (1 500 дес.) та інших. Були серед землевласників південних земель і представники польських аристократичних родин. Це князь Любомирський (12 000 дес.), генерал-лейтенант Понятовський (9 000 дес.) [35, арк. 93 зв., 94, 95, 96 зв.].

Земельна власність польських дворян знаходилась також і у Буго-Дністровському межиріччі. В 90-х рр. XVIII ст. власниками земельних ділянок стали скарбник А. Боровський (12 500 дес.), шляхтичі Боярський (3 050 дес.), Качуровський (4 530 дес.), Свідзинський (3 050 дес.) [271, с. 320–324].

На початку XIX ст. у Новоросії знаходились маєтки польських шляхтичів Шпачинського, Чайковського, Островського, Гульневича, Качуровського, Поплавського, Ганжевського, Зброшка, Побеловського, Кінзерського, Кричановського, Земницького, Градовського, Гулькевича, Демковського, Кондрацького, Комарницького, шляхтянок Вишеславської, Мервінської, Бернадської та інших. На російське підданство і відповідний статус претендували штабс-ротмістр Леликівський, штабс-капітан Янушевський та інші [40, арк. 1–5; 41, арк. 1–22].

Як влучно підмітив Д. Каюк, поляки вочевидь не дуже намагалися отримати статус дворянина Російської імперії. Їм цілком вистачало свого шляхетства. На початковому етапі освоєння південноукраїнських земель

поляків, особливо шляхтичів, тут було небагато. Однак з часом кількість представників польського дворянства істотно збільшилася, поступово перетворившись на одну з міцних етнічних груп дворянського загалу причорноморських губерній.

Відносини між польською елітою та царською владою були досить складними і суперечливими. Спочатку уряд не порушував ані адміністративного, ані соціального, ані культурного «status quo», однак згодом почав проводити поступову інтеграцію польської аристократії до російського дворянства. Царизм шукав співробітництва з лояльними представниками панівних верств, які пізніше були інтегровані до імперської аристократії.

У кінці XVIII ст. внаслідок політичного протистояння царський уряд неодноразово вдавався до конфіскації маєтків польської шляхти та їх передачі до державного відомства. Яскравим прикладом можуть слугувати події на землях Брацлавського воєводства у придністровській смузі, яка мала назву „Узбережжя, або узбережний маєток”.

У 30-ті рр. XVIII ст. ці землі належали сандомирському воєводі князю К. Любомирському. Намагаючись витіснити з цього району землевласників-поляків, у жовтні 1795 р. царат купив у князя Узбережний маєток (650 тис. дес. землі). Уряд пожалував придбану землю разом із селянами титулованим особам Долгоруковим, Тутолміну, Гудовичу, Пущину, Салтикову, Апрелову, Ягушинському [95, арк. 1–4].

Водночас з метою зменшення напруги у польських землях в червні 1796 р. було видано царський наказ, за яким польське дворянство примушували переселятись на державні землі до Новоросійського краю. Царський уряд ще кілька разів вдавався до конфіскації маєтків польських дворян. Найбільш масовими ці конфіскації були у 1812–1813 рр. у відповідь на допомогу польської аристократії Наполеону, а також у 1830–1831 рр. після поразки повстання польської шляхти.

Після повстання 1830–1831 рр. Микола I дуже різко висловлювався про польських аристократів. У резолюції він зазначав: „...дворяни насправді ті, хто володіють маєтками або мають чини, але шляхта є потолок, яка вештається без занять, складає верству шкідливу та розпутну” [743, с. 62–63]. До учасників повстання царський уряд використав процедуру секвестру*. Так, у Одеському повіті були конфісковані маєтки О. Собанського, графа О. Потоцького, князя А. Чарторийського [53; 55; 59]. Уряд вжив аналогічні заходи і після повстання 1863 р. Лише наприкінці ХІХ ст. нащадкам деяких з учасників цих подій були повернуті їх маєтності.

Як і більшість інших кооптованих неросійських нобілітованих кіл (балтійські німці, фіни, грузини), польське дворянство оберігало свою етнічну ідентичність. Воно жило своїм уособленим життям і з місцевим населенням не тільки не змішувалось, але й мало спілкувалось. Мовні та релігійні відмінності робили злиття з місцевим населенням практично неможливим.

Серед дворян – землевласників Криму були також поляки. На території Кримського півострова знаходилися земельні маєтності польських дворян Міклашевського, Рудзевичевої та інших [272].

У родовідній книзі дворян Таврійської губернії кінця ХVІІІ ст. ми знаходимо декілька прізвищ польських шляхтичів, які були включені до складу місцевого дворянства. Це С. Котляревський, який мав польське коріння і мешкав у Феодосійському повіті, лейтенант І. Кушакевич [182, арк. 24–26].

Переселялися поляки і до Бессарабії. В перші два десятиріччя в краї з’явилося декілька сот шляхтичів із Подільської, Волинської, Київської та Херсонської губерній [73, арк. 1–32].

---

*секвестр – [лат. *sequestum*] – тимчасова конфіскація, обмеження користування будь-яким майном у інтересах держави.

Частина з них осіла в містах і створила там свої громади, частина розселилась у Південній Бессарабії, інші стали посесорами або керуючими справами у поміщицьких маєтках. У 1815 р. в урочищі Паланка Бендерського повіту поселились шляхтичі з Тираспольського повіту Херсонської губернії [572, с. 28].

Польські шляхтичі зверталися й до бессарабського обласного уряду з заявами про їх кооптацію до місцевої аристократії [219, арк. 1–151]. Досить часто їм відмовляли у наданні відповідного статусу. Так, польським родинам Урбановичів, Урдзяновських було відмовлено в зарахуванні до складу бессарабського дворянства [207, арк. 86, 115, 187–188 зв.]. Причина – відсутність повного пакету документів, що вимагала Герольдія. Цікаво, що, наприклад, родина Урбановичів, отримавши в 1820 р. відмову, ще декілька разів повторювала свої спроби, поки в 1845 р. не домоглася позитивного вирішення питання [226, арк. 1–34].

Серед документів Акерманської міської думи знаходимо додатковий список жителів міста, датований 1826 р., в якому названо 5 родин, що належали до шляхетського стану. Це А. Томачинський з дружиною та 4 дітьми, Я. Павловський з дружиною, А. Дромітко з дружиною, А. Дромітко з дружиною та сином, М. Шайко з дружиною та 5 дітьми. В списку також вказані Агіфтон, Павло, Степан і Тимофій Долгоновські, Я. Телевич [125, арк. 160, 169].

У родовідній книзі дворян бессарабських, які довели свій статус, у 1826 р. серед інших зустрічаємо прізвище титулярного радника П. Лазо, який походив з польських шляхтичів і в якості доказів своєї гідності надав дворянському зібранню грамоту на маєтності від графа Потоцького (1801 р.) та витяг з рішення Подільських дворянських зборів (1803 р.) про визнання за ним відповідного статусу [224, арк. 11, 17].

Польські шляхтичі проживали в Ізмаїльському повіті. В 1827 р. вони оселилися у с.Чумачук (6 осіб), у колонії Долекю (3 особи), колонії Тараклія (3 особи), селах Гасан-Батир (19 осіб) та Гура-Букулуй (16 осіб) [106, арк. 23–

23 зв, 31–32]. Завдяки таким переселенцям у Тираспольському (Одеському) повіті з'явилися села Цибульське, Букоємка, Янівка, Ширяєво. До речі, в більшості випадків шляхтичів досить часто порівнювали з мазилами (одnodворцями). Тому польські дворяни-шляхтичі намагались відокремитись від інших мешканців регіону, наполягаючи на наданні їм земель для компактного поселення з особливим статусом.

Перші відомості щодо кількості польського населення на півдні імперії наводяться у „Статистичному огляді Бессарабської губернії 1822 – 1828 рр.”. Загальна кількість польського населення в Бессарабії у 1827 р. складала 3 224 особи [617, с. 318]. Встановити, який відсоток від цієї кількості припадав на дворянську верству, практично неможливо.

Історик А. Скальковський спробував виявити кількість польських дворян, які мешкали на території Бессарабії. Проаналізувавши церковні списки, він довів, що їхня чисельність сягала близько 2 000 осіб [748, с. 250].

У середині XIX ст. польські шляхтичі, що мешкали у Бессарабії, продовжували виборювати своє право на дворянський статус. Серед тих, кого було приписано до шляхетного стану краю із наданням відповідних документів і реєстрацією у Герольдії, були польські родини Петрашевських [227, арк. 1–25], Борщевських [229, арк. 1–8], Солтовських, Целинських, Березовських, Чернишових [230, арк. 1–228].

Більш детальну інформацію про чисельність польського дворянства подано у матеріалах загальноросійського перепису населення. Аналіз даних (*таблиця 2.10*) свідчить, що кількість польських дворян у чотирьох південноукраїнських губерніях була майже на рівні українських дворян і складала 12 041 особу або 10,42% загальної кількості дворян Бессарабської, Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній.

Розподіл польської аристократії по губерніях має певні особливості. Якщо порівняти Бессарабську й Катеринославську губернії, то кількість дворян польського походження в них була майже однаковою, але співвідношення з загальною чисельністю дворянства губернії дещо

відрізнялося – у Бессарабії воно становило майже 10%, у Катеринославській губернії – більше 12,5%.

Більшість дворян-поляків мешкали в містах Бессарабії – 1 213 осіб або 56% від загальної кількості польського шляхетства краю. Найчисельніші польські громади була в Кишиневі, Бендерах, Хотині; найменші – в Кілії та Кагулі (менше 1%).

В сільській місцевості проживало 44% дворян-поляків, або 953 особи. Найбільш привабливими для польського дворянства виявилися Хотинський, Сорокський та Бельцький повіти [334, с. 226–243]. У Таврійській губернії більшість поляків також мешкали в містах. Найчисленніші дворянські польські громади знаходилися у Севастополі (243 особи) та Сімферополі (263 особи) [336, с. 206–210].

Царський уряд наділяв польських дворян значними земельними ділянками. Серед відомих землевласників-поляків у Бессарабії слід назвати родини Янковських (с. Телиця, Гурабикулуй Акерманського повіту – 4 378 дес., у Бендерському повіті – 4 455 дес.); Доліво-Добровольських (близько 4 000 дес. у Кишинівському, Орґеєвському та Бендерському повітах); Леганзевичів (хутір Персіянівка Бендерського повіту – 3 000 дес.); Дерожинських (маєток Тузори Орґеєвського повіту – 1 100 дес.); Соколовських (с. Чиліщино Кишинівського повіту – 1 451 дес.) та інших [280, с. 251, 280, 283, 289].

Аналіз алфавітного списку дворянських родів Бессарабської губернії на 1 січня 1911 р. дозволяє визначити розподіл представників польського шляхетного стану за категоріями, або класами, що виглядає наступним чином: представники польських дворянських родів Бессарабської губернії були зафіксовані лише у чотирьох з шести частинах родовідної книги (*додаток Л*). Найбільшу кількість польських дворян внесено до першої частини родовідної книги – 25 осіб або 52% загальної кількості дворян-поляків [263, с. 1–48].

У Росії давність дворянського роду вважалась більш почесною, ніж титули. Відомий дослідник дворянської генеалогії Є. Карнович писав: „титул може отримати кожний простолюдин, тоді як дати шляхетних нащадків особі, що не має їх за народженням, не в змозі жодна влада, якою б могутньою вона не була” [605, с. 62]. 18 (37,5%) представників польського шляхетного стану були включені до шостої, найбільш престижної, частини родовідної книги Бессарабської губернії.

Незначна частина поляків була представлена військовим (8,3%) та цивільним служилим (2%) дворянством. Більшість польських дворянських родин, що мешкали на території Бессарабії, мали давню історію, вони здавна належали до привілейованої верстви. 51,1% усіх поляків, які були внесені до родовідної книги, вели початок своїх родів з середини XVII – XVIII ст., а деякі, зокрема Йосиф Лисаковський з останньої третини XIII ст. І лише 8,3% польських дворян відносились до так званих „нових дворян” – тих, хто отримав свій статус лише у другій половині XIX ст. [263, с. 1–48].

Однією з відомих польських родин серед дворян Новоросійського краю були Доліво-Добровольські, які походили з прадавнього польського шляхетського роду. Першим було внесено до родовідної книги Бессарабської губернії Григорія Онуфрійовича Доліво-Добровольського, який служив у лейб-гвардії Московському полку, а з 1846 р. оселився у с. Терзієни Орґеєвського повіту. Доліво-Добровольські були великими бессарабськими землевласниками, їм належали родинні землі: маєтки Буцени (1 500 дес.) Кишинівського повіту; Бравічени (404 дес.), Полупуцинтай (1 800 дес.) Орґеєвського повіту; Бештамак (250 дес.) Бендерського повіту. Одним із найвідоміших представників роду Доліво-Добровольських був Роман Григорович – останній предводитель бессарабського дворянства. Активно займався громадською роботою, обирався на виборні земські та дворянські посади [803, с. 160].

Для польського дворянського загалу військова служба була особливо почесною. Більшість польських дворян південноукраїнських губерній

пов'язали своє життя зі службою в армії, зокрема зі створеним у 1828 р. Дунайським козацьким військом. Точну кількість зарахованих до війська поляків встановити не вдалося, лише відомо, що серед них були дворяни: М. Томачинський, Я. Охоцький, Д. Романівський, П. Панфілович, Ф. Кислявський, П. Лозинський [82, арк. 12, 19, 42].

Служба козаків в Одесі збігалася в часі з перебуванням на посаді одеського поліцмейстера полковника Станіслава Тимофійовича Василевського (бл. 1784–16.04.1846), котрий у 1836 р. став наказним отаманом Дунайського війська. За його ініціативою у війську було створено основні адміністративні, військові установи, розроблено „Положення про Дунайське козацьке військо” тощо [867, с. 144]. Він походив з родини польського дворянина, однак був православним [483, с. 94].

Значну роль у житті краю відіграла родина Крупенських. Це був дворянський рід із польським корінням. Крупенські тривалий час мешкали в Молдавському князівстві, діставши високі державні посади і велике багатство. Проросійські настрої сформувалися в цій родині ще в період російсько-турецької війни 1806–1812 років. У цей час бан Матей Крупенський почав контактувати з російськими органами влади в Молдавії, що допомогло йому в 1816 р. увійти до складу місцевого керівництва Бессарабією, а пізніше зайняти крісло бессарабського віце-губернатора.

Представники цього роду відрізнялись амбіційністю, наполегливістю, певною агресивністю й були по-своєму талановиті. За сто років утворився чисельний клан, який нараховував більше 50 осіб, які мали право виборчого голосу. В. Ленін називав Бессарабію „Крупенською губернією”, що добре ілюструє значення цієї родини в житті краю.

У фондах Канцелярії Ізмаїльського градоначальства зберігається чимало документів, які свідчать про активну участь представників польської шляхти в громадських та господарчих справах краю. Для прикладу наведемо витяг із списків дворян-чиновників Ізмаїльського градоначальства, який датується 1835 р. (додаток М). Аналіз цього списку дає нам підстави стверджувати, що

більшість шляхтичів, які оселились у Бессарабії протягом першої половини XIX ст., були вихідцями з західних губерній [128, арк. 39, 50, 97, 166].

Польське дворянство південноукраїнських губерній займало помітне місце у суспільному та соціально-економічному житті регіону, об'єктивно сприяючи модернізації суспільства, формуванню нових відносин, пов'язаних з індустріальним розвитком і новими досягненнями прогресу.

Активна антитурецька балканська політика Російської імперії в XVIII ст. призвела до закріплення за нею значної частини земель Причорномор'я, що прискорило процес дворянської колонізації Південної України. У другій половині XVIII – на початку XIX ст. лави південноукраїнського дворянства значно поповнились за рахунок вихідців з Дунайських князівств – Молдавії та Валахії. На початковому етапі колонізації регіону молдавани (йдеться про молдаван і волохів) були однією з чисельних груп серед іноземних переселенців. Еміграція молдавської феодальної верхівки до Росії була зумовлена національно-визвольною боротьбою в Дунайських князівствах проти Османської імперії, васалами якої вони були.

Як свідчать факти, протягом XVIII ст. відбулося три хвилі молдавського переселення до українських губерній, хоча історик В. Тучинський виділяє лише два переселенських етапи [786, с. 50]. Перша хвиля переселень представників молдавської етнічної групи пов'язана з невдалим Прутським походом Петра I у 1711 р., коли разом з молдавським господарем Д. Кантемиром російське підданство прийняли 24 боярські родини. Їх було поселено переважно на Слобожанщині, де вони отримали 710 дворів [476, с. 527–528].

З середини XVIII ст. розпочинається друга хвиля молдавського переселенського руху у південноукраїнські землі, в якій безпосередню участь брали представники молдавського боярства. Так, у 1752 р. молдавський боярин Розетті отримав 12 000 дес. землі в Очаківських степах [118, арк. 4]. Цього ж року в Новій Сербії з'явився молдавський боярин Манолакій Замфіракович. У Слов'яносербії несли службу підпоручик М. Фугаров,

полковий комісар П. Вінда [708, с. 59]. За даними А. Скальковського, у 1753 р. Василь Зверев, молдаванин за походженням, справжнє прізвище якого було Василе Лупул, брав активну участь у заснуванні Новокозачого полку, переселивши на південноукраїнські землі більше тисячі селян, з яких були сформовані роти військово-землеробських поселень [748, с. 253].

Активізації молдавської колонізації південноукраїнських земель сприяло створення у 1763 р. спеціального державного органу – Опікунства іноземних поселенців. Уряд усіляко сприяв переселенню різних категорій населення з Молдавії. Відповідно до указу 16 листопада 1769 р. їм було дозволено поселятись там, де вони забажають [404, с. 1018]. Крім того, згідно зі статтею 16 Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р. Туреччина була зобов'язана давати дозвіл на виїзд з Молдавії й Валахії тим, хто прагне залишити князівства, та не перешкоджати вивозу майна.

До князя Потьомкіна зверталось багато молдавських поміщиків з проханням прийняти їх у російське підданство. Частина молдавських військових висловлювала бажання служити в російській армії. Генерал-губернатор досить лояльно ставився до цих клопотань, намагаючись задовольнити майже всі. Бажаючим переселитися до Росії було гарантовано збереження привілеїв та чинів (*таблиця 2.5*). У листі зазначалося, що „ніхто без звання та чину не залишиться. Всякому буде відведена відповідна чину та заслугам кількість землі... Якщо буде бажання служити – отримуватимуть жалування у відповідності до чину” [118, арк. 5].

Намагаючись заручитися підтримкою з боку молдавського нобілітету, царський уряд не скупився на обіцянки й земельні роздачі. Так, за інформацією князя О. Безбородько, молдавським боярам були обіцяні не лише землі в Катеринославському намісництві, а й певна кількість кріпаків у Білорусії [530, с. 144]. Мабуть, ця обіцянка відіграла визначальну роль у збільшенні молдавського етнічного елемента серед південноукраїнського дворянства – за законами Дунайських князівств молдавські бояри не мали

власних кріпаків (виняток складав незначний відсоток циган, становище яких було наближене до кріпацького стану).

Третя хвиля масового переселення молдавських бояр відбулась у 90-х рр. XVIII ст., коли Росія, готуючи приєднання Бессарабії, заохочувала їх до оселення на своїх територіях. В грудні 1792 р. князь О. Безбородько подав імператриці список молдавських бояр, в якому було 12 прізвищ претендентів на російське підданство. В документі надано характеристику кожному з них, описані заслуги перед російським урядом. Серед них князь М. Кантакузин („відрізнявся щирістю до Росії, його батько й тесть заплатили за це своїм життям, ... сприяв переселенню молдавських селян до Росії”), великий ворник і вестіар С. Стурдза („надавав підтримку в інтересах Росії під час російсько-турецьких війн”), ворник Г. Гика та гетьман К. Гика („обидва віддані Росії”), великий ворник і вестіар Г. Бальш („людина, яка буде сприяти переселенню молдавських селян до Новоросії”), великий ворник Драке-де Паста („постраждав за відданість Росії”), полковник І. Бальш („відомий своєю службою, ... пропонує зібрати полк з арнаутів та поселити їх у Новоросії”) та інші [118, арк. 6–7].

Уряд удавався до прямого загравання з молдавськими боярами: у царському указі від 26 січня 1798 р. підкреслювалось, що під час розподілу земель в Очаківському краї перевагу віддавати „волоським боярам, які переходять у підданство до Росії”.

На підставі цього указу 26 молдавським боярам було виділено землі між Південним Бугом та Дністром загальною площею 260 тис. десятин. Кожна родина отримала від 4 до 24 тис. дес. землі. Так, бригадир Катаржі отримав 24 тис. дес., на яких заснував два села з 779 жителями; колезький радник Гаюс – 22,4 тис. дес., на яких заснував 3 села з 763 мешканцями; полковник Кесочул – 14 тис. дес. і заснував одне село з 90 жителями; боярин Стурдза отримав 28 тис. дес. землі [271].

Наприкінці XVIII ст. серед землевласників Катеринославської губернії було чимало представників молдавської аристократії: дійсний таємний

радник князь Кантакузино, княгиня Р. Гіка, генерал-майор В. Зверев (Лупул), майор І. Нікориця та інші [35, арк. 95–95 зв., 98 зв., 99–99 зв., 101–101 зв., 102 зв.].

Не відкидаючи можливості чергової російсько-турецької війни, російський уряд волів мати молдавських бояр у союзниках, що об'єктивно сприяло продовженню політики надання молдавським іммігрантам значних земельних ділянок у регіоні. У рапорті Тираспольського предводителя дворянства Туманова, що датується 1803 р., є відомості про 18 боярських родин, які отримали землі на Півдні України, переважно в Очаківській області. Земельні наділи були досить великими – до 22 тис. дес. на родину. Через декілька років у тому ж Тираспольському повіті нараховувалось уже 26 молдавських бояр, загальна площа наданої їм землі становила 251 535 дес. [123, арк. 73]. На початку ХІХ ст. саме Тираспольський повіт виділявся серед інших повітів Херсонської губернії за кількістю молдавського населення – більше 50%; решта представників цієї етнічної групи мешкали в Ананьївському (36,2%) та Одеському (13,8%) повітах [786, с. 54–55].

Після 1812 року потік молдавських переселенців до Катеринославської та Херсонської губерній практично припиняється. Це значною мірою пояснюється включенням Бессарабії до складу Російської імперії. Відносини між Молдавським князівством і Російською імперією нагадували військово-політичний союз, який базувався на ідеї звільнення молдавських земель від Туреччини за допомогою Росії. Цей союз був подібний до взаємовідносин між Україною й Росією в середині ХVІІ ст. І в Молдавії, і в Україні існувала ідея звільнення від гнобителів за допомогою Росії. Обидві країни вважали цей союз тимчасовим, намагаючись використати військовий потенціал Російської держави в боротьбі з давніми ворогами. Внаслідок кількох російсько-турецьких війн бессарабські землі, де на той час уже склалася стійка етнічна молдавська спільнота, опинились у складі Російської імперії.

Якщо раніше у Катеринославській і Херсонській губерніях молдавський нобілітет виступав у ролі іммігрантів і „бажаного елемента”, то з приєднанням Бессарабії, більшість земель якої належала саме молдавським боярам, відбуваються зміни у відносинах між владою і молдавською аристократією. Відтепер не російський уряд, а самі бояри, з метою збереження свого статусу, земельних володінь, станових привілеїв були зацікавлені в налагодженні „дружніх стосунків” з владою.

За висловом молдавського вченого В. Гросула, напередодні включення бессарабських земель до складу Російської імперії в Бессарабії існувала своєрідна боярська олігархія, до якої належали зокрема династії Стурдзи (65 сіл), Бальші (60 сіл), Россеті (57 сіл), Гици (52 села) [535, с. 183]. І дійсно, на початку ХІХ ст. у Бессарабії утворилась стійка, хоч і слабо консолідована, але матеріально забезпечена та політично впливова група привілейованого населення, до складу якої входили бояри та бояринаші.

Місцеве дворянство брало посильну участь в управлінні краєм. Першим цивільним губернатором області було призначено С. Стурдзу, який за молдавською градацією мав чин вель-логофета. Його наступниками з місцевих мешканців були генерал Гартінг, губернатор Катаказі.

Літописець бессарабського дворянства, представник однієї з відомих аристократичних родин Бессарабії А. Крупенський зазначав, що „в Молдавії, ... утворився клас забезпечених людей, зайнятих боротьбою за існування, більш незалежних, більш культурних, які мали значний вплив на оточуючих” [626, с. 6]. Схожі інтереси й однаковий суспільний статус згуртували цю верству.

З другої половини ХVІІІ ст. частина молдавського нобілітету почала орієнтуватися на Росію, розраховуючи звільнитися з-під влади Османської імперії з її допомогою. Певні кола молдавської знаті були тісно пов’язані з Російською імперією. Так, наприклад, відомий молдавський поет Іон Кантакузіно був гусарським полковником російської армії, пізніше Катерина ІІ пожалувала йому князівський титул та наділила маєтками. З

родовитого боярства походив молдавський лірик Матей Мілло (1751–1816), який отримав освіту в Петербурзі, займав різні державні посади, знав російську, французьку та грецьку мови.

У 1816–1817 рр. царський уряд провів перепис населення, за яким кількість мешканців Бессарабії становила близько 500 000 осіб, переважну більшість (86%) склали представники молдавського етносу [587, с. 43]. Щодо офіційної кількості серед цього загалу молдавської аристократії – дані відсутні. Ми можемо скористатися відомостями А. Крупенського (*додаток Н*) про молдавських бояр, які протягом 1813–1814 рр. прийняли російське підданство, а пізніше отримали права російського дворянства – їхня кількість складає 46 осіб. Натомість протокол одного з перших засідань бояр та дворян краю підписали 52 особи [111, арк. 1–2]. За даними „Тимчасової комісії для розгляду документів молдавського дворянства” (1816 р.) було складено список бессарабських дворян, який включав 250 прізвищ [206, арк. 14]. На наш погляд, загальна кількість офіційно визнаних російським урядом дворян в краї на цей час становила близько 100 осіб. Решту потрібно розглядати як тих, хто знаходився у статусі осіб, що доводили дворянство.

Протягом 30–50-х рр. ХІХ ст. соціальна структура населення Бессарабії була остаточно урівноважена і сформована. По-перше, завдяки процесам урегулювання статусу таких категорій населення як бояринаші, мазили, рупташі, а по-друге, з ревізіями і переглядом статусу багатьох спадкових дворян краю. За даними, зібраними обласним предводителем дворянства дійсним статським радником І. Стурдзою, у 1847 р. у Бессарабії чисельність дворянських родин та самотніх дворян становила 2 166 осіб, з них 1 287 родин спадкових дворян та 879 родин особистих дворян [242, арк. 11–18]. Найбільше дворян молдавського походження проживало в центральних повітах краю – Кишинівському, Орґеєвському та північному – Хотинському. Їх частка становила приблизно 60% усього дворянства області. Переважна більшість дворян (32,6%) мешкала в Кишинівському повіті. В той же час у трьох південних повітах – Бендерському, Акерманському,

Кагульському молдавських дворян, зокрема внесених до родовідної книги Бессарабії, нараховувалось одиниці. Загалом на вказані повіти припадало лише 21,2% молдавського дворянського загалу Бессарабії. У 1853 р. у Бессарабії нараховувалось 3 376 спадкових дворян, із яких лише 131 мав право голосу, 2 849 особистих дворян і чиновників [242, арк. 301–319]. На цей час дворянство складало лише 0,6 % всього населення краю.

Молдавське за походженням дворянство Бессарабської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. уже мало чим відрізнялось від дворянства інших російських губерній. Воно остаточно втратило правові відмінності у своєму статусі, пройшовши повністю процедуру інкорпорації до стану російського дворянства. Якщо в 20-ті роки XIX ст. більше 90% бессарабського нобілітету складало молдавське дворянство, то до середини століття його кількість скоротилася до 70%. При цьому збільшилася чисельність дворян – представників інших національностей: росіян, поляків, литовців, українців, грузинів, німців, італійців і вірмен. Іншими словами, знову спрацював імперський стереотип: влада переслідувала одну мету – завадити створенню міцного дворянського прошарку з корінних етносів. У бессарабському варіанті – влада максимально стимулювала, з одного боку, російсько-українську міграцію на ці землі, а з іншого, – заохочувала до переселення у цей регіон вихідців з інших європейських країн, дбаючи, насамперед, про зменшення романського етносу та відповідне збільшення слов'янського у Бессарабській губернії.

В ході загальноросійського перепису населення, проведеного наприкінці XIX ст. було виявлено зміни у розміщенні дворян – представників молдавського етносу у південноукраїнських губерніях. Матеріали перепису (*таблиця 2.11*) свідчать, що загальна кількість дворян з молдавським корінням у чотирьох причорноморських губерніях складала понад 4,5 тис. осіб, що становило 4% дворянського загалу у регіоні.

Найменша кількість дворян молдавського походження мешкала у Таврійській і Катеринославській губерніях. Однак не слід забувати, що саме

Катеринославщина була тією територією, куди стали прибувати перші молдавські переселенці. Дещо більшою виявилась кількість дворян – етнічних молдаван у Херсонському повіті – 326 осіб (0,64%) [337, с. 286–289]. Історично виправданим лідером щодо кількості молдавського елементу серед дворянства губерній півдня була Бессарабська – загальна кількість дворян-молдаван тут становила 4 281 особу [334, с. 226–240], що відповідало п'ятій частині загальної чисельності дворянства краю.

Підтвердженням факту чисельності дворянства з молдавським корінням на бессарабських землях є дані, що містяться у алфавітному списку дворянських родів Бессарабії [262, с. 1–48]. До першої частини родовідної книги, яку складали, як правило, нащадки дворян з територій, приєднаних до Росії, за підрахунками автора, було внесено 113 осіб, з яких майже 70 – це представники молдавської аристократії. Серед найвідоміших прізвищ названої частини книги були Александрі, Бузни, Доніка-Іордакеско, Зілоті, Казимир, Кассо, Лазо, Леонард, Ноур, Россет, Стурдза, Феодосіу, Яманді та ін. [176, арк. 1–24; 252, арк. 1–16].

У другій частині родовідної книги Бессарабської губернії, де репрезентовано військове дворянство, молдавських родин не виявлено, проте у третій частині книги (отримання дворянства за державну службу) значна частина прізвищ належить представникам молдавського етносу, як-от: К. Бодеско, І. Ботезат, К. Баллас, А. Докс, С. Дунка, О. Котруца, Г. Катаказі і М. Катаказі, Л. Няга, С. Раллі, К. Стаматі та ін. [245, арк. 1–20].

До четвертого розряду книги належали іноземні дворянські роди. В Бессарабії їх було надзвичайно мало. В алфавітному списку дворян краю виявлено лише чотири прізвища (1,1% спадкових дворян, внесених до родовідної книги): Костянтин Андріянов, Ангелій Ботян, Іван Ержіу та Олімпій Драгичевич-Микитич. Перші три походять з Молдавського князівства [263, с. 1–30]. До кінця ХІХ ст. по всій імперії серед спадкового дворянства було зареєстровано 9 611 вихідців з інших держав [264]. До п'ятої частини дворянської родовідної книги Бессарабії, куди було занесено

титулованих осіб, внесено лише шість прізвищ, серед яких молдавські князі Кантакузини, Морузі, барони Розени та Стурти [244, арк. 1–9].

Половина прізвищ (44 з 88) належала дворянам молдавського походження у шостій частині родовідної книги, у якій значилися представники стародавніх дворянських родів – Бальші, Гагаріни-Стурдзи, Донічі, Крісті, Катаржі, Руссо, Раллі, Россеті, Строеско та інші. Так, докази на дворянство Матвія та Йордакія Доніча сягають 1609 р.; Миколи, Федора і Георгія Крупенських – 1678 р.; Миколи і Петра Катаржі – 1630 р.; представників родини Руссо – 1617 р., Россеті – 1714 р.; Івана і Василя Строеско – 1682 р.; Іасона Яцимирського – 1663 р. [176, арк. 1–24].

До оновлених списків дворянських родів Бессарабської губернії за 1911 р. було внесено вже 468 прізвищ. Більша їх частина (понад 70%) належали місцевим мешканцям: 198 родин походили з Бессарабської області, 139 – з Молдавського князівства [263, с. 1–48].

На наш погляд, доречним є наведення генеалогічних розвідок деяких молдавських родів, котрі були пов'язані з Бессарабією. Одним із найвпливовіших молдавських родів був рід Стурдзи. Засновником династії був Матвій – молдавський вестіар, хоча свій рід Стурдзи вели від молдавського господаря Влада Турзо. Для підтвердження шляхетності й давності роду пред'являли грамоту 1432 р. Серед відомих представників цього роду ми зустрічаємо молдавського гетьмана Івана Стурдзу, вестіара Дмитра Стурдзу, двох молдавських господарів Івана Сандуловича (1823–1828 рр.) та Михайла Григоровича (1834–1849 рр.). Члени цього роду шляхом шлюбних зв'язків об'єдналися з княжою родиною Мурузі, боярськими родинами Бранковано, Філіпеско і Маврокордато [704, с. 21–24].

Не менш впливовою в Бессарабії була князівська династія Кантакузинів, яка мала грецьке коріння й брала свій початок від візантійського імператора Іоанна VI Кантакузина (1344–1355 рр.). Засновником молдавської гілки роду Кантакузинів був Костянтин Матвійович Кантакузин, що переселився з Константинополя до

Молдавського князівства у 1733 р. Відомий представник роду Кантакузинів на південноукраїнських землях – князь Михайло Родіонович Кантакузин. У 1872 р. йому було надано право додавати до свого князівського прізвища ще прізвище графа Сперанського і його родинний герб [704, с.24–25]. Титульний герб князя Кантакузина прикрашав девіз роду: „qui nocent docent” або „що примушує страждати, те наставляє”.

Молдавське дворянство мало значний вплив на розвиток Бессарабської губернії. Завдяки йому вдалось здійснити важливі кроки в удосконаленні системи управління в краї, укріпити позиції дворянської верстви в регіоні.

Наступна велика група південноукраїнського нобілітету мала турецько-татарське коріння. Татарське дворянство компактно проживало в Таврійській губернії, у Криму, на території решти губерній ця група була представлена турецьким елементом. Серед відомих аристократів регіону ми зустрічаємо прізвища ногайського дворянина Джем-Мамбет-бей-Мурзи, татарських родин Ширинів, Мансурських, Аргинських.

Більшість дворян татарського походження мешкали в Криму. З документів і родоводів, які зберігаються в архіві Таврійського дворянського депутатського зібрання, відомо, що засновники видатних родин кримських татар потрапили до Криму в різні часи, починаючи з 1224 р. Наприклад засновник роду Булгакових – Абдульлатив ага прибув зі своїм батьком Темір агою з Туреччини. Вони скупили земельні ділянки в Євпаторійському повіті, де й оселились. У 80-х рр. XVIII ст. Абдульлатив ага прийняв російське підданство. Його син Меметша бей був одружений на доньці молдавського князя Кантакузіно і пізніше прийняв це прізвище.

Засновником родини Балатукових був Аджі Бекір бей Болатин огли – один із князів Кабарди, який у 1790 р. прибув з Кавказу до Криму. З ним приїхав Уздень Черик бей, який походив з кумикських князів. Його нащадки по чоловічій лінії взяли прізвище Уздемнікових, а по жіночій – Черікових, яке пізніше було змінено на Чергєєвих. Родоначальник Крїмтаєвих – Курт

мурза Ойрот бей був з роду Тамагули Крім тай і прибув до Криму з Туркменії [879].

Як уже зазначалось, указом Катерини II від 22 лютого (4 березня) 1784 р. татарська знать Кримського півострова отримала всі права і пільги російського дворянства. Татарським нобілям гарантувалася свобода віросповідання.

Нагадаємо, що до шляхетних верств на Кримському півострові відносилися беї та мурзи. Зупинимо свою увагу на останніх (докладна інформація про беїв наведена у третьому розділі монографії). Більшість мурз походили від молодших синів беїв. До найвідоміших прізвищ належали Кипчакські, Орські, Албамські, Бурулчинські, Бітакські, Субангазинські, Єдейоглу та інші. Всі вони на момент прийняття російського підданства мали досить великі землі, а пізніше були визнані спадковими дворянами [613, с. 69]. Щодо кількості мурз є повідомлення барона Ігельстрома, який наводить цифру 202 особи. Всі вони вели себе гордо, чесно і взагалі пристойно. Всякого роду заняття, за винятком військової служби, вважали ганебними [613, с. 70].

Дослідник Федоров, надаючи характеристику кримським феодалам вказував, що „знать гірських татар шляхетна в обходженні, у їхніх речах багато змісту... Верхній одяг схожий на польський,... шапки носять черкеські та мають манеру одягти на себе по п'ять – шість одєжин” [792, с. 37]. „До честі татар потрібно сказати, – додавав дослідник, – що вони у вищому ступені шанують старших: рідкий з них, проходячи повз вас, не прикладе руку до серця” [792, с. 39].

28 червня 1783 р. на вершині гори Ак-Кая під Карасубазаром князь Г. Потьомкін особисто прийняв урочисту присягу кримської знаті на вірність Росії. Це було присвячено річниці вступу Катерини II на престол. Спочатку присягали мурзи, беї, духовні особи, а потім решта населення. 334 беї і мурзи, які володіли земельною власністю, були зрівняні у правах з російським дворянством. Було утворено земський уряд Криму, до складу

якого увійшли представники трьох головних родів півострова. З династії Ширинських – князь Мехматша Бей, Султан Магомет Мурза, Мегметша Мурза, Харирша Мурза, Кутлуша Ага, Темир Ага, Аль-Газі Ага, Джаум Ага, Абделі Ага; Мансурських – Гусейн Бей; Суджеутських – Агметша Мурза, Мегметша Мурза [103, арк. 153].

Враховуючи перетворення півострова на важливий опорний пункт Російської імперії на Чорному морі, уряд почав залучати татар-мусульман до служби в російській армії. У 1783 р. було дозволено прийом на військову службу з відповідним наданням офіцерського чину татарським мурзам та „чиновним людям” [414]. Пізніше сформовано три дивізії, в яких усі офіцери походять з видатних родів мурз Криму.

На початку XIX ст. продовжуються спроби представників кримськотатарських аристократичних родів отримати підтвердження свого шляхетного походження – до канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора звертаються Селім Гір Султан, Султан Батир Гірей, Таяр Паша та інші. [85, арк. 1–8].

Однак у першій третині XIX ст. стають помітними процеси соціального та майнового розшарування серед татарської верхівки, відбувається поляризація інтересів різних її груп. Крім історичного розподілу за конфесійною ознакою і пов’язаних з цим особливостей інтеграції татарських нобілів до російського дворянства, чітко стала виявлятися диференціація серед представників татарської титулованої знаті, котра зберегла мусульманське віросповідання. Певна їх частина, що була потрібною для системи управління, влилася до складу табельного чиновництва, поповнила місцевий адміністративно-судовий апарат. Решта представників аристократичного стану, зберігаючи свої традиційні вірування й цінності, залишились у складі селянської верстви або мусульманського духівництва. Ці зміни збіглися в часі з еміграцією кримських татар з території півострова. Автор не ставить собі за мету дослідити причини й наслідки цього процесу. Єдине, що можна констатувати, це істотне зменшення кількості татарського

дворянства у складі регіональної соціальної спільноти наприкінці XIX ст. (таблиця 2.12).

Дворяни турецького і татарського походження мешкали також і в інших південноукраїнських губерніях. Зокрема в Бессарабії до складу місцевого дворянства було включено колишніх турецьких підданих К. Женунки, Гасан-бея Кеосекигая [222, арк. 3, 17, 29].

На початку XX ст. за списками департаменту герольдії було близько 40 прізвищ татарських князів, серед яких роди Акчуріних, Девлеткільдєєвих, Дондук-Корсакових, Максutowих, Ширинських-Шихматових, Яушевих та інших. Серед нащадків шляхетних родів більшість становили вже обрусілі татари, але у деяких родах окремі гілки ще зберігали рідну татарську мову, а представники родів Маматкозіних-Сакаєвих та Маміних залишались мусульманськими за віросповіданням.

У південноукраїнських субрегіонах значний відсоток населення склали німці, які з'явилися у Росії ще за часів Петра I. В армії до середини XVIII ст. близько 30% офіцерського складу (а це дворяни) становили німці, однак їх масове переселення у південні райони почалось з другої половини XVIII ст., за запрошенням Катерини II, яка розраховувала, що переселенці з Німеччини „допоможуть своїми навичками, промислами та різними ще невідомими в Росії машинами відкрити російським підданам легкий шлях і засоби для обробки землі, розведення худоби, лісів..., відкриття власних фабрик” [693, с. 4].

У Катеринославській губернії перші німецькі переселенці з'являються наприкінці XVIII ст. Пізніше вони заснували 8 колоній. На початок XIX ст. припадає німецька колонізація Херсонської губернії. З 1803 р. по 1809 р. у Херсонській губернії було засновано 31 німецьке поселення. Переселення німців на територію Катеринославської та Херсонської губерній продовжувалось до середини 30-х рр. XIX ст., після чого цей рух пішов на спад [497, с. 40].

У Таврійській губернії основним районом поселення німців був Крим. У Бессарабії німці з'являються у 1815 р. Одним із найбільших німецьких поселень на цих землях стала колонія Сарата.

Для заохочення німців до переселення на причорноморські землі влада вдало використовувала так званих вербувальників, які організовували переїзд колоністів до Росії. Відомим німецьким вербувальником був барон Фердинанд де Кано де Борегад.

Серед переселенців на південноукраїнські землі понад 80% були селянами та ремісниками, однак і представники німецького нобілітету не залишились осторонь від перспективи отримання нових земель у Новоросії. Більшість німецьких аристократів мешкали на території південноукраїнських субрегіонів на правах приватних власників, а не колоністів.

У XIX ст. тип німецького колоніста в Російській імперії – це успішний господар західного типу, часто великий землевласник, який охоче розширює й удосконалює своє господарство. Переселившись до Новоросійського краю, німці, на жаль, не виправдали сподівань Катерини II – вони не стали вчителями для місцевих селян, а навпаки, вели уособлене життя, не змішуючись з місцевим населенням, практично не спілкувалися з ним. Для нас цікавим є спостереження англійського мандрівника Д. Уоллеса, який, здійснивши на початку 70-х рр. XIX ст. подорож до Росії, розповідав про німецьких колоністів так: „І хоча їхні батьки і навіть діти народились у цій країні (*Росії – Л.Ц.*), вони сприймуть як образу, якщо їх назвати росіянами” [879].

Окрему групу серед регіональної аристократії південноукраїнських земель склали німці – мешканці міст. Серед них підприємці, фінансисти, офіцери, дипломати, чиновники, вчителі, вчені, лікарі, діячі мистецтва. Багато з них, досягнувши успіхів у своїй справі, домоглися з часом і почесної слави та популярності.

Серед відомих постатей ми можемо назвати родину Фальц-Фейнів, яка прославилась заснуванням заповідника Асканія-Нова, видатного вченого-

археолога Е. фон Штерна, засновницю першого дитячого садочка в Одесі баронесу Мейендорф, барона Фрідебурга (більше відомого як артист Милославський), котрий помер 1882 р. під час виступу на сцені. Німецький барон Є. Гінцебург був засновником одеського облікового банку, вважався одним із кращих фінансистів Росії. Свій статок, який він отримав з маєтків у Таврійській губернії, заповів на добродійні справи [685, с. 44–45]. Генерал від артилерії граф Дмитро Єрофійович Остен-Сакен (1789–1881) був організатором та керівником оборони Одеси під час Кримської війни (1854 р.), головним військовим начальником Бессарабської області та Херсонської губернії; генерал-лейтенант, барон Ф. фон Мейендорф – помічником начальника Новоросійської губернської канцелярії [685, с. 67, 89].

За даними перепису 1897 р., загальна кількість дворян-німців у чотирьох південноукраїнських губерніях становила 1 683 особи або майже 1,5% загальної кількості дворянства в регіоні (*таблиця 2.13*). Найбільша кількість представників німецької аристократії осіла на землях Таврійської та Херсонської губерній і в першу чергу в містах Одеса, Сімферополь. Як правило, дворяни-німці займались цивільною та військовою службою, а також учителюванням. Майже однаковими за кількістю були німецькі дворянські спільноти у Катеринославщині та на бессарабських землях. Їхня кількість у цих губерніях ледве перевищувала 1%.

Решта дворян – представників етнічних меншин південноукраїнських субрегіонів за своєю кількістю не досягали й 1% загальної чисельності цієї верстви (*таблиця 2.14*). Однак, на думку автора, малочисельність цих груп не означає, що їхня присутність залишилась для регіону непомітною.

Наприклад, єврейське дворянство. Сама постановка питання про право євреїв на дворянський статус – одне з цікавих протиріч у російському суспільстві та законодавстві. Взагалі єврей-дворянин у царській Росії – парадоксальний феномен. З одного боку, статус дворянина означав максимум станових привілеїв, з іншого – євреї мали мінімум прав. За влучним

висловлюванням дослідника С. Беккера, менше прав, ніж у єврея, було лише у засудженого злодія [486, с. 142].

Для єврейського населення в Російській імперії була встановлена „смуга осілості”. У південноукраїнському краї євреї з’явилися після листа Катерини II генерал-губернатору Ліфляндії Броуну (квітень 1764 р.), в якому дуже обережно та стримано імператриця фактично давала дозвіл євреям оселятися й торгувати в Новоросійському краї. Хоча реальна еміграція представників цієї етнічної групи до Новоросії розпочалася лише з 1775 р. [2, арк. 197].

За даними Першого загальноросійського перепису 1897 р., у 50 губерніях Росії було зафіксовано лише 108 спадкових дворян єврейського походження. Щодо південноукраїнських губерній, то загальна кількість дворян-євреїв становила 902 особи, при цьому переважна більшість з яких – особисті дворяни (*таблиця 2.14*). У Бессарабській, Катеринославській і Таврійській губерніях не було жодного спадкового дворянина-єврея, у Херсонській їх мешкало 13, 10 з них – у м. Одесі. Хоча частка дворян-євреїв у масштабах багатомільйонного населення імперії була мізерною, це явище потребує пояснення.

До реформ 60-70-х рр. XIX ст. у Росії практично не надавали євреям дворянський статус. Олександр II став першим російським царем, який відкрив євреям частковий доступ до державної та офіцерської служби. Якщо єврей мав медичну або іншу університетську освіту, то його могли прийняти на службу. Таким чином можна було отримати чини від восьмого до десятого класу, а, як ми вже неодноразово зазначали у попередніх розділах, дев’ятий клас надавав його власнику статус особистого дворянина. Саме завдяки державній службі отримали свій привілейований статус більшість євреїв наприкінці XIX ст.

Однак навіть така мізерна кількість дворян-євреїв викликала занепокоєння як з боку влади, так і з боку дворянської спільноти. З 1898 р. по 1901 р. було видано кілька постанов Сенату стосовно дворян-євреїв. Ці документи мали заборонний характер. Одна з постанов дозволяла

губернським дворянським громадам не тільки не приймати євреїв до своїх лав, а й виключити навіть тих, хто вже мав відповідний статус. На початку 1900 р. Особлива нарада у справах дворянського стану остаточно вирішила проблему єврейського дворянства, вказавши на принципову несумісність статусу російського дворянина з іудаїзмом, наголосивши, що у „майбутньому євреї не зможуть отримувати спадкове дворянство на підставі чинів або орденів”, а наказ Миколи II від 28 травня цього ж року заборонив включати дворян-євреїв до губернських родовідних книг [486, с. 161].

Ще одне зауваження щодо кількості спадкових дворян-євреїв в Одесі: 6 з 13 – жінки, а це означає, що свій статус вони могли отримати завдяки шлюбу. Таким чином, переважна більшість дворян-євреїв мали статус особистих, й отримали вони його виключно завдяки освіті й службовій діяльності. Об'єктивні умови південноукраїнських губерній (гостра потреба в досвідчених кадрах, чисельні вакансії в губернських установах та земських органах самоуправління) відкривали перед представниками цієї етнічної групи можливість працевлаштування та подальшого просування по службі.

Ще до приєднання Криму до Російської імперії на його землях мешкали греки. За відомостями Н. Полонської-Василенко, більшість греків у Криму жили на південному узбережжі [116, арк. 1]. У середині XVIII ст. частина з них звернулася до російського уряду з проханням дозволити переселитися до материкових губерній, 1777 р. дозвіл було надано [156, арк. 2–3]. Всього з Криму наприкінці XVIII ст. переселилося близько 18 000 греків, більшість з яких були розселені на землях Новоросійського краю [116, арк. 2, 7].

Грецькі переселенці з архіпелагу з'явилися на півдні України в середині 50-х рр. XVIII ст. Грецька громада на чолі з колишнім венеціанським підданим Євтишем Темелею переселилася до фортеці Св. Єлизавети (пізніше м. Єлисаветград (нині – Кіровоград) [701, с. 3]. У другій половині XVIII ст. відбулася найбільша хвиля грецької еміграції до Росії. Вона була викликана подіями російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Після її закінчення грецькі добровольці з родинами відправлялись на кораблях російської ескадри до

Росії. Разом з ними їхало багато мешканців архіпелагу. Загальна кількість переселенців склала декілька тисяч осіб [776, с. 190]. Усім грекам, які переселилися до Росії, царський уряд гарантував збереження попередніх чинів, у відповідності до яких призначалося жалування [119, арк. 6].

У 1768–1774 рр. сформувалася грецька община Херсону. На початку ХІХ ст. грецька спільнота була сформована також у Миколаєві. В 1786 р. за розпорядженням Г. Потьомкіна підполковнику Пономарло було виділено землі у Новоросійському краї для переселенців з архіпелагу. В цей же час грек Камбурлей за переселення своїх співвітчизників отримав офіцерський чин, що стало початком його блискучої кар'єри. Афінський грек К. Власто отримав у околицях Таганрогу землі, для переселення своїх родичів [116, арк. 15].

Як правило, землі у південноукраїнських губерніях отримували греки-офіцери, однак їм не завжди вдавалося заселити їх необхідною кількістю селян. Губернатор Язиков у 1782 р. повідомляв, що „багато арнаутів-офіцерів, що взяли землі під поселення, нічого не зробили для цього й живуть на кошти, які збирають за випас худоби на цій землі” [119, арк. 18].

Наприкінці ХVІІІ ст. за наказом Катерини ІІ було створено спеціальний грецький дивізіон, що сприяло поширенню грецької колонізації південноукраїнських земель, однак повністю виправдати сподівання уряду на їх масове переселення збутися не судилося. Значна кількість греків „вели господарство первісним способом, фабрик і заводів майже не відкривали”, – вказується в одному з архівних документів [119, арк. 22].

Єдиним винятком з цього правила було підприємство грека Павла Асланова й то, завдяки романтичній пригоді, яка стала відома імператриці. Закоханий Асланов викрав та привіз у Росію вельможну константинопольську турчанку, з якою, після її перехрещення, обвінчався. Невдовзі він заявив про своє бажання відкрити фабрику з виробництва турецької парчі, на що отримав від уряду позику 6 000 крб. Однак справа не пішла. Тоді імператриця наказала замовити на цій фабриці „стільки парчі,

скільки потрібно для того, щоби вона (*фабрика – Л.Ц.*) дійшла розвитку” [119, арк. 22].

На початку XIX ст. грецькі общини існували у Таганрозі, Феодосії, Маріуполі. Одними з перших у Причорномор’ї опинились родини Іпсілані, Катаказі, Мурузі, Негрі та інші. В цей час земельні ділянки в Херсонській губернії отримали греки, які служили в складі російських військ [91, арк. 1–6].

З Миколаєвом назавжди пов’язала свою долю грецька родина Аркасів. Засновник династії Андреас Аркас разом із родиною прибув до міста ще наприкінці XVIII ст. з Фессалії (Греція). З. Аркас був одним із засновників Морської офіцерської бібліотеки в Миколаєві. У 1846 р. його було обрано дійсним членом Одеського товариства історії і старожитностей. Він опублікував декілька робіт з історії грецьких міст-колоній Причорномор’я, історії Чорноморського флоту.

Молодший з братів Микола Аркас став засновником і першим директором Російського товариства пароплавства і торгівлі. 1860 р. за зразкову службу його було призначено контр-адміралом і зараховано до свити імператора. У 1871 р. – призначено командиром Чорноморського флоту та портів Чорного моря. Цю посаду він обіймав упродовж 10 років [776, с. 194–196]. Син М. Аркаса Микола Миколайович Аркас (1852–1909) – відомий історик і літератор, займав високі посади в губернському правлінні, мав генеральський чин, був почесним мировим суддею, мав титул дворянина.

Одним з центрів грецької еміграції була Одеса. Греки склали близько 10–15% населення міста. За повідомленням катеринославського губернатора М. Бердяєва, станом на квітень 1797 р. греки становили 15% населення Одеси [692, с. 72].

Досить активно представники грецької аристократії „освоювали” землі Таврійської губернії. Крім розміщення тут грецьких батальйонів, у Криму була ціла група греків – земельних олігархів. Це прем’єр-майор Метаксе, генерал Алексіано, прем’єр-майор Афінос, прапорщик Арванітакі та інші

[631, с. 79–82]. До родовідної книги дворян Таврійської губернії наприкінці XVIII ст. було внесено декілька грецьких родин. Це Г. Георгієв – поручик, власник 9 000 дес. землі в Ялтинському повіті; П. Михайлі, Х. Феодорі, К. Солонікію – прапорщики Балаклавського грецького батальйону [182, арк. 9–10, 12–13, 15–16]. У 1813 р. з Греції до Росії прибула група переселенців, яким для поселення було надано землі у Феодосійському повіті. Серед новоприбулих греків землю отримав і підполковник Софіано [88, арк. 36].

На початку XIX ст. грецькі переселенці з'явилися і в Бессарабії. 1822 р. обласний уряд розглянув питання про прийняття на поселення греків, що втекли через переслідування з Туреччини [215, арк. 1–19]. Дворянське зібрання краю позитивно вирішило питання про нобілітацію до бессарабського дворянства греків К. Папанікогло, П. Константинопольського [216, арк. 1–61; 229, арк. 1–5].

Поява чисельних грецьких общин на півдні України пов'язана з господарчим освоєнням цих земель і розвитком посередницької торгівлі між Росією та Західною Європою, а також окремими районами Азії, Африки й Америки. Є відомості, що на початку XIX ст. у Російській імперії діяло до 800 грецьких фірм [467, с. 40]. Частина грецьких аристократів, які мешкали у Росії, були записані до купецького стану. Саме це поєднання й відрізняло грецьку дворянську спільноту регіону.

Аристократами за походженням була родина Д. Інглезі, який народився у Греції. Родовід Інглезі нараховував понад 300 років, протягом яких представники сім'ї займали важливі урядові посади: були сенаторами, військовими, дипломатами. Дмитро Інглезі розпочав свою кар'єру на військовій службі, в 1782 р. вийшов у відставку, пізніше оселився в Одесі й зайнявся торгівлею. У 1805 р. – став купцем I гільдії [468, с. 87].

З Одесою була пов'язана діяльність і доля представників давнього грецького аристократичного роду Стамерів. Л. Стамер народився і похований в Одесі, працював у канцелярії генерал-губернатора, був засновником

грецького благодійного товариства [470, с. 189]. Наприкінці XIX ст. в Одесі жив дворянин – грек Олександр Ревеліоті – бібліофіл, відомий своїм книжковим зібранням, яке успадкував від батька Аристида Ревеліоті. Нині рідкісні книги з його бібліотеки зберігаються в Російській державній бібліотеці АН, приватних бібліотеках Я. Бердичевського та С. Богомолова.

Відомою була й дворянська грецька родина Родоконакі, засновник якої Федір Павлович – купець I гільдії, негоціант, у 20-х р. XIX ст. створив великий торговий дім і джутову фабрику в Одесі. Його син Перикл Родоконакі вже мав статус спадкового дворянина, величезне майно. Він зробив помітний внесок у розвиток промисловості південного краю. Завдяки його фінансуванню в Одесі в присутності грецької королеви Ольги було закладено будинок для дівочого училища, яке згодом стали називати Родоконаківським [469, с. 40].

Багатством і впливовістю вирізнялася родина Маразлі. Засновник української гілки династії Григорій Іванович Маразлі (1700–1853) народився у Філіпполісі в родині Янніса Григориса Конмджі-Маразлі, представника грецького дворянського роду. В 1792 р. родина переїхала до Росії, оселилась в Одесі. В першій половині XIX ст. статок Г. Маразлі оцінювався у 10 млн. крб. [776, с. 217].

Серед греків Новоросійського краю значну частку становили військові: Алопеус Федір Давидович, генерал-лейтенант, граф, одеський градоначальник; Лідерс Олександр Миколайович, генерал-ад'ютант, герой Кримської війни; Попандопуло Олександр Спиридонович, віце-адмірал, начальник Одеського порту; Радецький Федір Федорович, генерал від інфантерії, національний герой Болгарії та Росії. Все це яскраво свідчить про поступовий відхід грецьких нобілів від свого коріння і входження до дворянської спільноти Росії.

За даними Першого Всеросійського перепису 1897 р., на території українського Причорномор'я мешкало майже 700 дворян-греків (таблиця 2.14). Найчисельніша грецька аристократична спільнота мешкала у

Таврійській (366 осіб) та Херсонській (132 особи) губерніях, хоча питома вага дворян-греків від загальної кількості дворянства була вищою у Бессарабії. Найменше представників грецької етнічної спільноти налічувалося у Катеринославській губернії.

Прізвища багатьох представників грецьких аристократичних родів пов'язані у причорноморському краї з будівництвом міських споруд, храмів, з фінансуванням навчальних закладів і лікарень, активною просвітницькою та благодійницькою діяльністю. Славні імена греків залишились у пам'яті нащадків, на сторінках підручників з історії, у назвах будинків та вулиць чорноморських міст.

Незначну кількісно, але досить помітну групу дворянського загалу південноукраїнських земель становили грузини. Більшість земель, виділених грузинській знаті, пізніше було відрізано від Гетьманщини та включено до Новоросійської губернії. Грузинські дворяни й князі, які на початку XVIII ст. під тиском персів і турків емігрували з Грузії на чолі з царем Вахтангом. У документах читаємо: „з Вахтангом виїхало разом, крім його родини, 1 185 осіб обох статей” [2, арк. 189]. У 1738 р. вони прийняли російське підданство, і їх оселили на українських землях, надавши земельні ділянки „у вічне спадкове володіння”. Князі одержали по 30 дворів, дворяни – по 10. У 1740 р. грузинським дворянам було дозволено купувати землю. У 1764 р. частина грузинських поміщиків разом з землями (Полтавський та Миргородський полки) перейшла до Новоросійської губернії. Там грузини увійшли до складу Донецького та Дніпровського пікінерних полків [709, с. 4–8], стали офіційно вважатися поміщиками південного краю.

Серед них за кількістю землі виділялась родина Баратових. Так, підполковник князь С. Баратов володів 5 000 дес. у Херсонському та 3 000 дес. у Катеринославському повітах, його дружина – 3 000 дес. та 10 селянами у Херсонському й 1 422 дес. та 155 селянами в Ольвіопольському повітах, їхня донька – 10 000 дес. та 104 селянами у Херсонському повіті. Великими землевласниками вважалися секунд-майор князь М. Манвелов, капітани

Є. Кахов та Р. Манвелов, прапорщик князь С. Жевахов, надвірний радник Герсеванов, грузинський царевич Георгій та інші. На службу у південноукраїнські військові підрозділи вступили поручик князь І. Манвелов, секунд-майор князь С. Манвелов, поручик С. Кахов [858, с. 132].

На Півдні України проживали і вірмени. Їх поява у причорноморських землях сягає початку нашої ери – V–VI ст. Візантійські імператори розміщували військові вірменські загони на кордонах імперії, зокрема й у Криму. Після його приєднання до Росії царський уряд надав вірменам пільги та землі. Однак пізніше, у 1778 р., побоюючись повернення турків на півострів, значна частина кримських вірмен переселилася на землі біля Дніпра та до Азовської губернії [117, арк. 1]. У лютому 1798 р. було прийнято маніфест про заселення Криму іноземними колоністами, що сприяло поверненню частини вірменської діаспори на півострів.

У адміністративному відношенні кримські вірмени знаходилися у підпорядкуванні губернської влади, однак поряд з тим, громади старокримських та карасубазарських вірмен-католиків користувалися правами внутрішнього самоуправління, які їм було надано царськими грамотами 1779 та 1799 рр. Упродовж наступних років вірменським нобілям неодноразово доводилося підтверджувати свій особливий статус.

Починаючи з другої половини XIX ст. окремі представники вірменської аристократії вкладають свій капітал у південноукраїнських губерніях у фабрично-заводське виробництво, беруть участь у таких господарчих заходах, як будівництво залізниць, видобуток солі. На кримських землях вірмени проявили ділову активність у розповсюдженні шовківництва. Серед відомих вірменських шляхетних родин у Криму були Айвазовські, Спендіарови, Туманови, Момджиєви, Товалєви та інші.

Представники вірменської аристократії приділяли багато уваги розвитку освіти, відкриттю друкарень, виданню журналів і книг. У 1816 р. за ініціативою М. Гюмушханеці було відкрито першу вірменську школу в Криму. В середині XIX ст. у Феодосії почало роботу вірменське училище, яке

мало назву Халібівське – на честь піклувальника закладу Арутюна Халібова. Училище користувалося підтримкою з боку всіх відомих вірмен. Декілька своїх робіт подарував йому Оганес (Іван) Айвазовський [877].

Наприкінці XIX ст. у Криму мешкало близько 10 тис. вірмен, серед яких понад 200 – представники вірменської аристократії [335, с. 274–276]. Більшість вірменських нобілів жили у містах Криму – Сімферополі, Феодосії, Карасубазарі, Старому Криму, Євпаторії та Ялті.

Аналіз матеріалів Першого Всеросійського перепису населення дозволяє стверджувати, що дворяни-вірмени мешкали й у містах Бессарабії (в Ізмаїлі – 40 осіб, Акермані – 20 осіб, у Рені – 1 особа) [334, с. 226–240]. По відношенню до загальної кількості вірмен, які проживали в цих містах, дворяни склали понад 7%. Найбільш аристократичною була вірменська громада м. Ізмаїла – 30% її складу – дворяни.

Всього наприкінці XIX ст. у Катеринославсько-Херсонському, Таврійсько-Кримському і Бессарабському субрегіонах проживало до 1 000 дворян-вірмен, які становили 0,35% загальної чисельності дворянського прошарку південноукраїнських губерній.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. серед південноукраїнського дворянського загалу були французи, італійці. Деякі з них їхали до Росії в пошуках нових можливостей для використання своїх знань та навичок, дехто для збагачення. Практично всі вони облаштувалися на півдні. Уряд охоче роздавав їм землі. Російський дослідник В. Шишмарьов вважає, що для більшості французьких дворян отримання землі на півдні було чи не єдиним варіантом виходу зі скрутного становища. Чимало представників французького дворянства опинилися на берегах Чорного моря, в Новоросії, у Криму [825, с. 123]. Серед французів, які залишили помітний слід в історії південноукраїнських губерній, були Рув'є (засновник перших мериносових вівчарень у Криму), професор де Серре (de Serres) – учений – технолог, ботанік [453, с. 32].

У Херсоні вже через два роки після його заснування діяло французьке

торгове товариство барона Антуана, яке сприяло поширенню торговельних відносин міста з Францією. Історик Д. Багалій наводить цікаві рядки з листів барона: „...потрібно купувати російські природні багатства і тим збільшувати їх видобуток, а це останнє – справжнє багатство держави” [474, с. 40–41]. Саме завдяки французькому барону Антуану було відкрито нові торговельні шляхи по Дніпру до Акермана та по Бугу до Очакова.

У 1782 р. засновнику м. Херсон І. Ганнібалу через графа Моценіго було передано листа від італійців, які бажали переселитися до Російської імперії й оселитися у Новоросії – так почалася італійська хвиля переселення на південноукраїнські землі. 26 серпня 1782 р. з гавані Ліворно відпливло судно з 27 італійськими колоністами, під головуванням поручика Августина Паччіолі. Спочатку їх оселили у шведських колоніях, у 1784 р. перевели до Павлоградського повіту, де вони заснували свою колонію [120, арк. 1,4]. Італієць Амате в Новомосковському та Херсонському повітах Катеринославського намісництва в середині 80-х рр. XVIII ст. отримав 16 850 дес. землі, у Херсонському повіті його земляк італієць Вілдін мав 6 000 дес. землі [554, с. 162–163]. Вихідцям з Апеннін належать перші в Північному Причорномор’ї спроби розвитку шовківництва. У квітні 1786 р. італійський граф Парма, що прибув з Мілану, отримав для створення державного розсадника тутових дерев поблизу Сімферополя 1 850 дес. землі, де насадив кілька тисяч дерев. Однак справа видалася малоприбутковою, й граф змушений був перейти на державну службу. В 90-х рр. XVIII ст. він очолив сільську поліцію в Костянтиноградському повіті Катеринославського намісницького правління [852, с. 71].

Серед великих землевласників Південної України також зустрічаються італійські прізвища Б. Галлеро та Антоніо Корнелло [852, с. 86]. Італійські аристократи відзначились і на державній службі. В серпні 1816 р. генуезький дворянин Рафаїл Скасс отримав чин надвірного радника й був зарахований до штату Державної комісії іноземних справ як чиновник з особливих доручень при Херсонському воєнному губернаторі. Славетний Йосип де

Рибас – градоначальник Одеси – був уродженцем Неаполя. Серед його помічників – уродженець П'ємонту секунд-майор Вітторіо Амадео Поджіо, який разом з неополітанським віце-консулом П'єро Сканціо уклав контракт на постачання будівельних матеріалів з Італії. Італійські дворяни – секунд-майор Сmekіо, поручики де Пачіола, Савоїні, Сарачіні, полковник де Пелігріні, капітани Мікеланджело Корсато та Бенеддетто Радсето, підпоручик Сілістріо Дель-Сассо мали приватні будинки у м. Одесі [852, с. 92]. Заселення італійцями Одеси відбувалось настільки інтенсивно, що в перші роки ХІХ ст. вони становили майже 1/10 частину населення міста – 800 осіб при загальній кількості населення міста в 7 – 8 тис. [844, с. 129]. У 30-х рр. ХІХ ст. до штату Канцелярії Одеського градоначальника входили титулярний радник А. Фацарді, колезький реєстратор А. Феррієрі, дворянин Л. Феррієрі [321].

На причорноморських землях знайшли свою другу батьківщину й представники європейських слов'янських народів – серби, чорногорці, болгари, чехи. В серпні 1751 р. з Воєводини відправилася у далекий путь група південнослов'янських переселенців на чолі з майором австрійської служби І. Хорватом. Так почалося переселення південних слов'ян до Росії. Офіцери І. Хорват, І. Штерич, Р. Прерадович та інші сподівалися знайти на родючих південноукраїнських землях владу, чини, гроші.

Незважаючи на перепони австрійського і турецького урядів, переселення на південноукраїнські землі набуло значного розмаху – до нього підключилися чорногорці, далматинці, мешканці Герцеговини, Боснії. У 1752–1762 рр. до Нової Сербії та Слов'яно-Сербії переселилося до 25 тис. південних слов'ян [744, с. 16]. Відомо, що серед переселенців були представники найвідоміших чорногорських родин, зокрема Є. Петрович – племінник митрополита Чорногорії, Р. Пламенац – майбутній губернатор Чорногорії, С. Вукотич, Г. Радонич – з чорногорського шляхетства. Чимало вихідців з південнослов'янських земель було серед офіцерства – Милорадовичі, Войновичі, Текелі та інші, які отримували високі жалування,

землі, села з кріпаками і майже нічим не відрізнялися від російських поміщиків [5, арк. 1–22].

Дворяни – представники південнослов'янських етносів зробили також помітний внесок у економічний розвиток причорноморських земель. Саме підполковнику П. Штеричу (син одного з перших переселенців І. Штерича) належить ідея розробки корисних руд на Донбасі та подальше відкриття Луганського ливарного заводу [675, с. 121–122]. Всього під час Першого Всеросійського перепису населення на південноукраїнських землях офіційно проживало більше 200 представників шляхетного стану з південнослов'янським корінням (*таблиця 2.14*).

Цікаво, що серед виявлених під час перепису 1897 р. етносів чотирьох причорноморських губерній зустрічаються й досить „екзотичні” (як для південноукраїнських земель). У додатку К подано перелік цих етнічних груп у губерніях: фіни (Херсонська і Таврійська), шведи (Херсонська), англійці (Катеринославська), кавказькі горці (Бессарабська, Таврійська, Херсонська).

У сільській місцевості Оргеєвського повіту, за даними перепису 1897 р. мешкала одна спадкова дворянка – циганкою за походженням (!). Факт досить дивний, бо становище циган на бессарабських землях було своєрідним: це єдина категорія населення, що перебувала у кріпацькій залежності. Слова „циган” і „раб” сприймалися синонімічно. У ХІХ ст., як і раніше, цигани заробляли собі на життя та поміщику на оброк головним чином ремеслами. Типовий перелік „циганських” професій того часу зберігся в архіві села Маркоуци. Оброк дворянину платили: 100 ковалів, 46 котельників, 185 чоботарів, 185 музикантів, 1 швець, 1 цирульник [628, с. 227]. Яким же чином серед найпригніченішого у Бессарабії народу з'явилась спадкова дворянка? Знайти відповідь допомогла література (вірш Д. Кедріна „Циганка”):

Устав от разводов и пьянок,
Гостиных и карт по ночам,
Гусары влюблялись в цыганок,
И седенький поп их венчал.

У подальшій роботі автор спробує знайти більш детальну інформацію про цю незвичайну жінку.

Характерною рисою південноукраїнського дворянства був його багатонаціональний склад, який не мав аналогів у світі. Разом з тим, це зовсім не заважало становій та соціальній єдності цієї верстви. Взагалі лояльність підданих по відношенню до царя та правлячої династії становила стрижень Російської імперії. Безпека влади і соціально-політична стабільність були пріоритетами для центральної влади, тому лояльність з боку неросійського населення приєднаних територій мала для неї дуже важливе значення.

Висновки до другого розділу.

Основні принципи, які були покладені у основу законодавчих норм щодо дворянства, вимагали збереження чистоти цієї верстви, нероздільності інтересів влади і дворянства, чіткої регламентації діяльності корпоративних дворянських установ тощо.

З розширенням Російської імперії та освоєнням південних територій відбулися зміни у складі дворянської верстви цього регіону. Юридичне визнання прав місцевої еліти збігалось в часі з процесами колонізації та освоєння Катеринославсько-Херсонського, Таврійсько-Кримського і Бессарабського субрегіонів. У середині XVIII ст. українська козацька старшина і шляхта Катеринославсько-Херсонського субрегіону отримали права і пільги російського дворянства, що знайшло своє юридичне підтвердження в різних законах і актах. Незважаючи на зацікавленість царської влади у створенні у південних регіонах міцного дворянського прошарку, уряд однак не поспішав з офіційним визнанням дворянського статусу регіональних еліт, а навпаки, проводив чисельні перевірки та створював комісії, завданням яких було доведення гідності та дворянського походження тієї чи іншої родини.

На цей час царський уряд уже мав своєрідну схему. Нові землі включались до складу імперії і паралельно з цим формувалася російський адміністративний апарат управління з обов'язковим залученням до нього місцевої аристократії. Якщо землі були слабо заселені, їх колонізація й освоєння йшли шляхом створення військових адміністративних одиниць, з масовим залученням до управління дворян з центральних губерній Росії; офіцерів російської армії або тих представників регіональної еліти, які отримали офіцерські чини; іноземних дворян і в останню чергу – місцевих дворян (це було більш характерним для Катеринославської та Херсонської губерній). Лише на початковому етапі інкорпорації за місцевою аристократією зберігались існуючі раніше права, статуси, чини та ранги, які поступово були зрівняні з російськими. Місцеві дворяни отримували юридичні права і привілеї російського дворянства.

Приєднання до імперії Таврійсько-Кримського і Бессарабського субрегіонів – територій досить специфічних у юридичному, політичному, економічному, етнічному та релігійному плані – не внесло суттєвих коректив у вже традиційну політику влади по відношенню до місцевої аристократії новоприєднаних земель.

Однак для цих територій поставали нові проблеми, яких не існувало під час колонізації Катеринославсько-Херсонських земель: релігійні (більшість татарської аристократії були мусульманами) і мовні (молдавські бояри і бояринаші розмовляли виключно молдавською мовою). І якщо для татарського нобілітету царська влада не передбачала якихось особливих умов входження до складу російського дворянства, то бессарабські аристократи, на відміну від дворян Польщі, Прибалтики і Кавказу, опинились у більш привілейованому становищі, що знайшло вияв у збереженні традиційних інститутів і обмеженої автономії у галузі станового та місцевого управління і судочинства. Царська влада, намагаючись перетворити Бессарабію на „показово-привабливу вітрину” для решти європейських народів, досить обережно, виважено і поступово вирівнювала

статус місцевого дворянства з дворянством центральних російських губерній. Тому на перших порах у Бессарабії було збережено недоторканими майже всі попередні права та привілеї бояр і бояринашів. Однак у середині XIX ст. царський уряд, налагодивши діяльність усіх інститутів влади в південноукраїнських губерніях, ліквідував будь-які юридичні відмінності у статусі місцевого дворянства. З цього часу (незважаючи на походження, пращурів, мову та віру) ми маємо справу лише з дворянами Російської імперії.

Нобілітація у південноукраїнських губерніях мала свою специфіку. Для Катеринославсько-Херсонського субрегіону визначальною була мізерна чисельність дворянства на початковому етапі колонізації й освоєння краю. Царському уряду необхідно було практично з нуля починати оформлення цієї станової категорії. Шляхом масової роздачі земель дворянам з центральних губерній, іноземним аристократам і військовим, царизму вдалося створити у цьому субрегіоні дворянську спільноту. Щодо нобілітації представників козацької старшини, уряд поводився досить обережно – не було жодного форсування подій, а на деяких етапах спостерігалось й певне стримування.

Таврійсько-Кримський та Бессарабський субрегіони увійшли до складу Російської імперії вже маючи свою еліту, визначальне місце серед якої посідали беї та мурзи (Таврійсько-Кримський субрегіон) і молдавське боярство (Бессарабський субрегіон), що зумовило досить стримане і виважене ставлення уряду до процесів нобілітації в краї. Однак і між цими субрегіонами існували певні відмінності. Так, у Таврійсько-Кримському субрегіоні водночас з процесами нобілітації татарсько-кримської знаті для зміцнення дворянського стану царизм продовжив практику масових роздач земель російським та іноземним дворянам. Крім того, для татарських нобілів існували певні законодавчі обмеження щодо відповідності правам російського дворянства.

Для Бессарабського субрегіону така тактика виявилася неможливою через практичну відсутність вільних земель. Тому на початковому етапі уряд

певний час „загравав” з місцевою аристократією. У подальшому він перейшов до висування більш жорстких умов щодо надання дворянства мешканцям краю. Однак поступово, шляхом інкорпорації молдавських нобілів до складу російського дворянства, переведення військових на службу до Бессарабії, роздачі державних земель іноземній знаті царизму вдалося сформувати на цих територіях міцний дворянський прошарок.

Провідною тенденцією для трьох південноукраїнських субрегіонів другої половини XVIII – початку XX ст. стало поступове збільшення кількості дворянської верстви. Чисельність дворян Новоросійського краю зростала за рахунок російських військових, чиновників, української козацької старшини, іноземної аристократії і дворян-поміщиків, що переселились з інших губерній Росії. Дворянство кожного з субрегіонів мало документальні підтвердження своєї належності до вищого стану російського суспільства – дворянські родовідні книги. Однак лише дворянські збори Бессарабської губернії спромоглися надрукувати „Алфавітні списки дворян” свого регіону. Найбільш поширеними способами отримання дворянства на Півдні України була вислуга військових чинів з подальшою нобілітацією та оселення в південноукраїнських землях представників російських дворянських родів.

Аналізуючи етнічний склад дворянської спільноти Південної України, неможливо оминати конфесійний чинник. Як повелося здавна, у містах і селах будувались й функціонували храми й інші культові споруди: церкви, кірхи, синагоги, молитовні, каплички тощо. За конфесійною ознакою жителі групувались у релігійні громади (зі своїми священиками, пасторами, проповідниками й т.п.). Більшість дворянського загалу (росіяни, українці, молдавани, болгары) південноукраїнських губерній за віросповіданням були православними, однак зустрічалися й протестанти, католики, іудеї, вірмено-григоріанці, вірмено-католики та магометани.

Наявність серед дворянського загалу значного прошарку представників різних європейських мовних груп, зокрема німецької, французької, італійської, грецької, молдавської свідчить, з одного боку, про їх

безпосередню участь у процесах освоєння південноукраїнських земель, а з іншого – про лояльне ставлення царської влади до них. Хоча факти свідчать, що більшість спадкових та особистих дворян належали до місцевих мешканців і лише незначна їх частина – до числа тих, хто народився в інших державах. На жаль, по відношенню до українського дворянства царський уряд дотримувався політики „обмеження”. Порівняно з загальною кількістю українського населення у цих губерніях кількість дворян-українців рідко досягала одного відсотка. Тож деякі українці намагалися „приховати” своє етнічне коріння й прагнули повністю злитись з російським дворянством.

Як влучно помітив дослідник Д. Багалій, „...не потрібно суворо судити колоністів південноукраїнських земель. Одні з них зробили більше, інші – менше. Чимало було зроблено доброго, видатного, корисного. Чимало було й непривабливого, злого. Одні хотіли служити громадським інтересам, інші просто виконували свої обов’язки, треті шукали слави, а інші не відмовлялися від своєї користі. Але ж, кінець кінцем справу було зроблено велику: зброєю та мирним заселенням придбано Новоросійський край і в ньому насаджена чимала культура” [474, с. 61]. Не принижуючи внеску іноземців у процес колонізації регіону, ми впевнені, що основний тягар щодо освоєння південноукраїнських земель, їх політико-адміністративного облаштування лягав на плечі представників традиційних для цих земель етносів: українців, росіян, поляків, молдаван.

Специфіка південноукраїнського дворянства зумовлена його поліетнічним складом, аналогів чому не було не лише у Західній Європі, а й у жодній іншій державі світу. Однак багатонаціональність не заважала становій та соціальній єдності.

РОЗДІЛ III

СТАНОВО-АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДВОРЯНСТВА ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ

3.1. Дворянство і місцеві органи влади

Держава завжди вирішує свої завдання через відповідні установи (адміністративні, військові, судові тощо), які мають власні повноваження, керуються законами і вимагають відповідного ведення справ. Структура управління та органи влади змінюються по мірі укріплення держави, економічних та соціальних змін. Органи влади і управління поділяють на верховні, центральні та регіональні або місцеві.

Нагадаємо, що в 1764 р. (фактично водночас з виданням „Плану”) управління українськими землями було передано Малоросійській колегії на чолі з президентом генералом П. Румянцевим. Територія України була поділена на дві губернії Слобідську й Новоросійську. Протягом наступного періоду царський уряд поступово ліквідує практично всі загальноукраїнські установи, наближаючи систему управління на цих землях до загальноімперських стандартів. 1765 р. було закрито військові (генеральні) канцелярії та суд; 1781 р. – скасовано адміністративно-територіальний поділ українських земель на полки; з 1782 р. на ці землі поширено загальноросійські „Установи про губернії”; 1786 р. ліквідовано Малоросійську колегію [562, с. 147].

На початку XIX ст. специфіка управління Україною майже зникла. Разом з тим, включивши до складу імперії Крим і Бессарабію, царський уряд, демонструючи „батьківську турботу”, йшов на збереження деяких рис традиційного управління та суду, намагаючись широко залучати місцеве дворянство до адміністративних органів влади в регіонах. Така політика

тривала не довго, й до середини XIX ст. практично всі відмінності в управлінні південноукраїнськими землями було ліквідовано.

Запровадження загальноімперського адміністративно-територіального устрою на землях Південної України у другій половині XVIII ст. стало важливим етапом у житті регіону. Віддаленість південноукраїнських земель від імперських центрів, їх стратегічне значення, місцеві закони та звичаї, специфічні риси соціального складу населення регіону сприяли появі та збереженню протягом певного часу особливих рис в адміністративному облаштуванні та управлінні краю. Регіональне дворянство, формування якого відбувалося практично паралельно зі становленням управлінської структури, брало найактивнішу участь у формуванні органів місцевої влади та власних корпоративних установ.

Участь дворян в управлінських структурах була започаткована ще в XVIII ст. у „Табелі про ранги”, який майже на два століття запустив механізм формування особистого складу державного апарату [699, с. 121].

Вершину бюрократичної управлінської ієрархії губерній складали чиновники перших п'яти класів (*додаток А*). Це були сенатори (II–IV), генерал-губернатори (II–III), губернатори, піклувальники навчальних округів (IV), управляючі казенними палатами, голови палат карного та цивільного судів, губернські предводителі дворянства (V) тощо.

Середній прошарок чиновників (VI–VIII класи) – це радники у центральних та губернських установах, голови відділів міністерських департаментів, поліцмейстери, деякі чиновники губернських канцелярій. Саме цей прошарок чиновників складав основну опору уряду. І перша і друга групи склалися виключно зі спадкових дворян; ці групи мали більші привілеї та високі грошові оклади. Третя, найбільш чисельна група, – це чиновники IX–XIV класів, особисті дворяни, які частіше за все займали нижчі канцелярські або виконавчі посади.

Всі три субрегіони (Катеринославсько-Херсонський, Таврійсько-Кримський та Бессарабський) входили до складу однієї територіальної

одиниці – Новоросійського краю, мали єдину систему державного управління – генерал-губернаторство. Тому ми спочатку розглянемо загальні риси управлінської системи регіону, а потім з'ясуємо субрегіональні особливості.

На питаннях адміністративно-територіального устрою Новоросії ми докладно зупинялися у другому розділі нашого дослідження. Управлінські реформи на цих землях проводилися кілька разів – у 1764, 1783, 1796, 1802, 1803 роках. Головною рисою, яка була притаманна адміністративному устрою Новоросійської губернії, – це напіввійськовий характер, який зберігався весь час існування губернії [113, арк. 1]. З 1764 р. вища адміністративна влада у регіоні належала Головному Командирові. Він мав помічників та канцелярію, яка поділялася на два департаменти – військовий та цивільний (земський) [864]. Військовий департамент підпорядковувався Військовій колегії, а цивільний – Сенату. В руках головного командира була зосереджена вся повнота влади – судові питання, дипломатичні стосунки, залюднення краю, командування військовими частинами.

Спочатку на цій посаді був О. Мельгунов, а з вересня 1765 р. по грудень 1766 р. – генерал-майор Я. фон Бранут, з січня по липень 1767 року – М. Леонтєв [113, арк. 1]. З липня 1767 р. по 1774 р. посаду Головного Командира Новоросійської губернії обіймав Київський військовий губернатор генерал-аншеф Ф. Воєйков. Для здійснення управління південним краєм при ньому діяла Новоросійська експедиція, до складу якої входили цивільний губернатор, комендант фортеці Св. Єлизавети, штаб-офіцери місцевих полків, командир “розкольничих” поселень. Наприклад, у 1766 р. це були прем'єр-майор Жовтого полку Плавницький, капітан того ж полку Дубровський, секунд-майор Чорного полку – Булацель, бригадир Чертков [113, арк. 2–2зв.], іншими словами 100 відсотків складу управлінців становили дворяни, які несли військову службу.

Структура і функції органів регіонального управління визначалися завданнями, які уряд намагався вирішити зі створенням Новоросійської

губернії: укріплення кордонів Російської імперії на півдні та протидія запорожцям. Однак новий апарат не був пристосований для вирішення широкого кола питань, які виникли у зв'язку з активізацією зовнішньої та внутрішньополітичної діяльності російського уряду на Півдні України наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XVIII ст. У зв'язку з цим виникла потреба в реформуванні губернських установ. 1765 р. Новоросійська губернія була поділена на провінції на чолі з воєводами та провінційними канцеляріями. За указом від 3 липня 1774 р. посаду головного командира було ліквідовано, а Г. Потьомкіна призначено генерал-губернатором Новоросійської губернії, а згодом генерал-губернатором Азовської губернії. Таким чином, упродовж 1774–1775 рр. управління південноукраїнським регіоном було виокремлено і передано в руки генерал-губернатора, якому підпорядковувалися поселені військові формування.

Інститут генерал-губернатора, який мав мілітарний характер, в масштабах імперії впроваджувався в національних районах. Його було запроваджено і для південноукраїнських земель, де ця форма управління існувала до 1874 р. Фактично генерал-губернатори (намісники) були уособленням військово-поліцейської держави, якою була Російська імперія цього часу. Генерал-губернатори мали фактично необмежені повноваження, контролюючи адміністративно-поліцейські, фінансово-господарчі та судові питання.

Внаслідок чергової адміністративно-територіальної реорганізації та об'єднання Новоросійської та Азовської губернії (1783 р.) виникло Катеринославське намісництво, намісником якого було призначено генерал-майора Тутолміна, а помічником – бригадира І. Синельников [276, с. 61]. Через рік І. Синельников у чині генерал-майора стає намісником краю. В 1789 р. цю посаду займає В. Каховський, а з 1795 по 1796 рр. – Й. Хорват.

Загальна адміністрація на місцях продовжувала поєднувати в своїй діяльності різні за спрямуванням управлінські функції. На 1775 р. губернська канцелярія існувала лише в Новоросійській губернії. Згідно зі штатним

розписом у канцелярії Новоросійської губернії передбачалося 85 посад з відповідним жалуванням у грошовому та земельному еквіваленті [312, с. 266–267]. Наприклад, у канцелярії мало бути 2 секретаря, яким виплачували по 200 крб. та одноразово виділяли землю в розмірі 120 дес.

За штатом 1776 р. губернська канцелярія складалася з губернатора, губернських товаришів, прокурора, перекладачів, секретарів, бухгалтерів та канцелярських службовців. До складу канцелярських службовців входили 4 секретарі, 8 канцеляристів, 10 копіїстів, протоколіст, реєстратор, езекутор. При губернських канцеляріях вводилася посада губернського скарбника, діяли архіви, функціонування яких забезпечувалося архіваріусами. У документі було чітко розписано приблизний штат управлінців губернії, чини, порядок призначення на посади, які мали обіймати виключно особи, що мали класні чини, а це – особисті або спадкові дворяни. Як один з важливих елементів ланки адміністративного управління губерніями розглядалась посада предводителя дворянства [526, с. 31].

За даними С. Троїцького [781, с. 249], у другій половині XVIII ст. серед чиновників вищих рангів (I–V класи) було 87% дворян, VI–VIII класів – 76,5% дворян, IX–XIV класів – 34% дворян. На жаль, С. Троїцький не дає більш докладної диференціації чиновників по рангах. Аналіз архівних матеріалів та опублікованих джерел переконливо свідчить, що в усіх ланках губернської адміністрації панували дворяни, від 100% (губернатори) до 66,6% (прокурори) [522, с. 11–13]. При цьому переважна частина дворян – землевласники. Найбільша частка поміщиків нараховувалась серед голів палат державного майна – 80%, найменша – серед губернаторів – 58,3%. За національним складом переважали росіяни – 84,5%.

Реформа губернського управління 1775 р. посилила позиції дворянства у місцевому управлінні, сприяла створенню та укріпленню регіонального апарату чиновників. Практично всі посади обіймали дворяни: 2/3 обиралися дворянами, решта – призначалися губернським керівництвом з місцевого дворянства. В повітах дворяни обирали голову повітового дворянства –

предводителя, голову поліції – земського справника, голову станового суду – повітового суддю, засідателів повітового суду.

Наступним кроком, який сприяв активізації участі дворян у місцевому управлінні, стала „Жалувана грамота дворянству” (1785 р.), за якою представникам цієї верстви дозволялося створювати „дворянські громади”. З дозволу губернатора дворяни мали раз на три роки скликати губернське дворянське зібрання, в повіті – повітове дворянське зібрання. На своїх зборах дворяни обирали кандидатів у губернські предводителі дворянства, совісного суддю, засідателів у верховний земський суд [421, с. 344–358].

У 1785 р. при канцелярії Г. Потьомкіна з’явилися відділи: військовий, морський, таємний, рахунковий, аудиторський, особистий. Збільшення кількості розглядуваних питань, розширення штату канцелярії зумовили потребу в людині, яка б здійснювала на належному рівні керівництво канцелярією. У 1786 р. головою військово-похідної канцелярії Г. Потьомкіна було офіційно призначено В. Попова [498].

Після смерті у 1789 р. Г. Потьомкіна посаду генерал-губернатора або намісника Новоросії успадкував „діамантовий князь” П. Зубов [570, с. 405]. Однак на відміну від свого попередника, він навіть не ознайомився зі своїми володіннями і всі п’ять років керував краєм з Петербургу. Фактично управління цими землями здійснював В. Попов, який на той час очолював канцелярію генерал-губернатора краю.

На початковому етапі колонізації новоросійських земель відчувалася гостра потреба в кваліфікованих кадрах управлінців майже всіх рівнів, тому більшість посад у адміністрації посідали або офіцери полків, що були розташовані на південноукраїнських землях, або дворяни-чиновники з центральних губерній імперії, які були переведені сюди на службу. Серед відомих діячів краю, які брали безпосередню участь у створенні та роботі місцевих органів управління, були генерал-поручики граф М. Румянцев, Х. Гейкін, О. Левашев; Г. Бібіков, М. Рахманов, М. Висоцький, І. Дунін, Г. Шевич, П. Аршеневський та інші.

У 1796 р. П. Зубова було знято з посади генерал-губернатора. За указом Павла I від 14 січня 1797 р. адміністративна влада в краї перейшла до Катеринославського військового губернатора М. Бердяєва, якого було призначено Новоросійським військовим губернатором. Він фактично був „господарем губернії”. Губернатор підпорядковувався Міністерству внутрішніх справ та управляв губернією за допомогою канцелярії, губернського правління, комісій та комітетів, присутностей (комісії народного продовольства, статистичних відомостей, по боротьбі з розкольниками тощо). Пізніше, у „Загальному наказі цивільним губернаторам”, виданому в 1837 р., до сфери діяльності губернаторів було віднесено майже все, починаючи від контролю за функціонуванням різних установ губернії і закінчуючи піклуванням про стан здоров'я населення [533, с. 23]. Це призводило до того, що губернатор зобов'язаний був підтримувати регулярне листування з різними установами і посадовими особами. Дослідники підраховали, що губернатори повинні були підписувати за рік до ста тисяч паперів чи понад триста на день [495, с. 175].

Становлення органів державного та місцевого управління у південноукраїнських губерніях впродовж перших десятиріч XIX ст. відбувалося в руслі загальноімперських тенденцій уніфікації управління. Практично всі відмінності в управлінських структурах Таврійської, Катеринославської та Херсонської губерній були ліквідовані. Відтепер адміністративна влада в регіоні здійснювалася на загальних принципах: з 1802 р. управління південноукраїнськими землями було передано військовому губернатору.

Спочатку місцем перебування військового губернатора Новоросійського краю був Миколаїв, пізніше – Херсон [754, с. 52]. Повна назва посади губернатора була такою: Херсонський (Миколаївський) військовий губернатор і управляючий цивільною частиною Катеринославської, Миколаївської (Херсонської) і Таврійської губерній. Першим військовим губернатором став генерал-лейтенант С. Беклешев, його наступниками на цій

посаді були генерал Розенберг, генерал-лейтенант герцог А. Рішельє і генерал від інфантерії А. Лонжерон.

22 квітня 1804 р. Олександром I було видано спеціальний указ про призначення на цивільні посади в Сибірських, Новоросійських, Астраханських губерніях та Грузії, в якому зазначалося, що в зв'язку з нестачею чиновників статських звань та іншими „місцевими негараздами”, під час призначення на посаду в названих губерніях враховувати не клас чиновника, а „діяти на розсуд керівництва краю та здібностей пошукача”.

5 березня 1805 р. вийшов черговий указ Олександра I стосовно порядку призначення земських справників у деяких губерніях Російської імперії, в тому числі й у Катеринославській, Херсонській, Таврійській. Поряд з обранням від дворян справників, Сенат мав право за поданням Міністерства внутрішніх справ призначати чиновників з дворян, які не мали потрібних класних чинів, на ці посади. Це означало, що майже всі управлінські кадри на губерньському та повітовому рівнях формувалися з дворян: або дворянина обирали на посаду, або дворяни працювали за призначенням уряду.

Найбільш серйозні зміни в системі організації державної служби відбулися в період царювання Миколи I. У 1827 р. були зібрані відомості про кількість та склад канцелярських службовців імперії і 14 жовтня того ж року було затверджено „Положення про канцелярських службовців”. За становою приналежністю канцелярські службовці були поділені на 4 розряди: 1) спадкові дворяни, 2) діти особистих дворян, купців 1-ї гільдії, священиків та дяків, 3) діти канцелярських службовців, вчених, художників, які не мали класів, 4) купці 2-ї та 3-ї гільдій, іноземці, особи податного стану [461, с. 104].

Важливим кроком у організації державної служби стали кодифікація відповідного законодавства і підготовка „Зводу законів про службу цивільну”, який увійшов до 3-го тому „Зводу законів Російської імперії”. Особи, які за законом мали право на службу в державному апараті, поділялися на три розряди: 1) особи з вищою освітою, 2) особи з середньою

освітою, 3) особи, які не мали ні середньої, ні вищої освіти. При цьому підкреслювалось, що по всіх відомствах цивільної служби чиновники „призначаються не інакше, ніж відповідно до чину кожного” [461, с. 105–106]. Це означає, що в першій половині XIX ст. стало проявлятися гіпертрофоване ставлення до чину, який став найважливішою становою цінністю, що була санкціонована верховною владою, показником соціального становища його носія в суспільстві.

Збільшення кількості спадкових дворян в системі управління стало результатом не лише обмежувальних законодавчих актів уряду 20–30-х рр. XIX ст. по відношенню до вихідців з інших станів, а також і кризи дворянського господарства, що примушувало дворянських синів шукати більш вигідну та перспективну службу в лавах губернської бюрократії.

У 1822 р. з метою нівеляції відмінностей південноукраїнських губерній та їх скорішої інтеграції до складу Російської імперії, було утворено Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство. На чолі цієї адміністративно-територіальної та політичної одиниці, до складу якої входили Херсонська, Катеринославська, Таврійська губернії та Бессарабська область, був генерал-губернатор, з одноособовою формою правління, який мав при собі канцелярію та чиновників з особливих доручень [813, с. 39].

Оскільки посада генерал-губернатора відповідала й статусу центральної державної установи (місцеве міністерство) й статусу регіональної влади, до того ж, залишалися невпорядкованими стосунки з міністрами, дедалі більшого значення набувала особа головного намісника краю. В залежності від переконань, ділових якостей, зацікавленості у вирішенні регіональних потреб, вміння впливати на імператора та використовувати його оточення, кожний з генерал-губернаторів посилював значущість і впливовість своєї посади в державі, визначав характер взаємовідносин центру і провінції на різних етапах історії. Як засвідчує професор В. Шандра, посада генерал-губернатора як інституція влади з надзвичайними повноваженнями збереглася там, де цього вимагали місцеві, відмінні від корінних російських

губерній, політичні умови, а також переважало неросійське населення [814, с. 52].

Дослідник П. Зайончковський, проаналізувавши формулярні списки губернаторів і генерал-губернаторів імперії, довів, що всі вони були спадковими дворянами, в тому числі за даними на 1853 р. було 7 титулованих осіб: 5 князів, 1 граф, 1 барон. Основна частина губернаторів та генерал-губернаторів мали чини IV класу [574, с. 151–152].

Завдяки генерал-губернаторській формі управління новоприєднані регіони поступово були введені в загальноросійську систему державного життя, але ця інтеграція не набрала тут завершального характеру.

У канцелярії працювали чиновники і службовці двох рівнів. До першого відносились чиновники з особливих доручень – правитель канцелярії, начальники відділень і столоначальники, до другого – канцеляристи та писарі. Найдовше на посаді Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора був генерал-майор граф М. Воронцов (1823–1854 рр.).

Дослідниця В. Шандра [813, с. 45] наводить перелік управлінців, які працювали з генерал-губернатором. Це барон Ф. Пфейлицер (збіднілий курляндський дворянин), князь В. Шаховський, поручик І. Синявін (двоюрідний брат М. Воронцова), підпоручик К. Варлам і штабс-капітан князь З. Херхсулідзев (який пізніше був керч-енікальським градоначальником, а згодом – смоленським і орловським губернатором). Аналіз цього переліку свідчить, що до вибору помічників М. Воронцов підходив з позицій особистої довіри: більшість з чиновників були йому знайомі ще з часів військової служби або були йому родичами.

Серед чиновників канцелярії генерал-губернатора були П. Вігель (літератор, мемуарист, служив чиновником у міністерствах внутрішніх та іноземних справ і фінансів, з 1824 р. – бессарабський віце-губернатор, а у 1826–1828 рр. – градоначальник Керчі); О. Льовшин (літератор, випускник Харківського університету, автор чисельних історико-етнографічних творів, градоначальник Одеси у 1831–1837 рр.); І. Стемпковський (археолог, ад'ютант

і секретар у герцога Рішельє, один із засновників Одеського археологічного та Керченського історико-археологічного музеїв) [764, с. 379]. У 1824–1826 рр. посаду чиновника з особливих доручень обійняв С. Капніст – син відомого українського автономіста, письменника В. Капніста.

Історик А. Скальковський, який у 1828 р. розпочав службу в канцелярії колезьким секретарем, в 1835 р. здобув особисте дворянство і 1841 р. був призначений на посаду чиновника з особливих доручень [813, с. 47]. 1840 р. на службу до канцелярії прийшов барон О. Ніколаї – пізніше попечитель Київського навчального округу і міністр народної освіти.

Аналіз списку особового складу вищих посадовців канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства за 1823–1874 рр., загальна кількість яких за цей час складала 43 особи, дає нам певні уявлення про походження та освіту чиновників. Є повна інформація про 23 особи, що складає більше половини складу канцелярії. Лише 2 особи (8%) походили не з привілейованої верстви – з купців і священників. Решта – представники дворянства – 12 осіб (52%) зі спадкових дворян, 5 (22%) – з військовослужбовців, 3 (13%) – з чиновників. Щодо освіти вищих посадовців канцелярії, то більшість з них – 12 осіб мали університетську освіту, 5 – закінчили училища або ліцеї, 4 – гімназії, 3 – духовні училища або семінарію, 1 – кадетський корпус [813, с. 50–53].

Своєрідність розвитку Новоросійського краю визначала дещо відмінний від загальноросійського характер управління краєм. Тут було менше тієї рутини, що панувала в багатьох внутрішніх губерніях імперії. Саме життя вимагало від адміністрації постановки й розв'язання безлічі нових завдань. Оскільки саме на причорноморські портові міста з їх торговими експортно-імпортними можливостями була звернена особлива увага уряду, він іде на експеримент і розробляє нову систему управління краєм. З-під влади губернаторів були вилучені кілька портових міст, що мали перспективи швидкого економічного розвитку [856, с. 133]. В указі від 8 жовтня 1802 р.

зазначалося, що портовим містам Одесі й Феодосії надаються привілеї для розвитку торгівлі й призначені особливі попечителі – градоначальники.

За задумом імператора, градоначальник – це посадова особа, що керує на правах губернатора певним територіальним округом (градоначальством), виділеним зі складу губернії в самостійну адміністративну одиницю внаслідок його особливого стратегічного значення чи географічного положення, і складається з міста і прилеглої до нього місцевості, що входить до складу градоначальства. З початку XIX ст. і до 1917 р. на території Російської імперії існувало 15 градоначальств, з яких 7 знаходились на Півдні України: Ізмаїльське градоначальство (1830–1856); Керч-Єнікальське (1821–1917); Миколаївське (1900–1917); Севастопольське (1873–1917); Одеське (1803–1837, 1848–1854, 1856–1917); Феодосійське (1804–1837); Ялтинське (1914–1917). Цікаво, що першими градоначальниками Одеси, Феодосії, Керч-Єнікале за призначенням уряду стали дворяни – іноземці, вихідці з Франції та Англії, що перебували на російській службі.

Цікаву інформацію щодо станової та професійної приналежності градоначальників наводить український дослідник В. Дмитрієв. За його підрахунками, більшість градоначальників були військовими, що дослужилися до звання капітана I рангу або полковника й одержали після переходу в відомство Міністерства внутрішніх справ чин контр-адмірала чи генерал-майора. Окремі градоначальники до призначення на цю посаду служили в Міністерстві внутрішніх справ. Серед чиновників була категорія осіб, що зробили кар'єру в армії, вийшли у відставку і продовжили свою діяльність у цивільних відомствах.

З загального числа градоначальників військовими були 56 чоловік, що складало 72,7% [856, с. 148]. З них по військовому відомству: генералів від інфантерії – 2 особи (II клас), генерал-лейтенантів – 7 (III), генерал-майорів – 19 (IV), генерал-ад'ютантів – 1 (IV), полковників – 7 (VI), підполковників – 7 (VII). По морському відомству: віце-адміралів – 7 чоловік (III), контр-адміралів – 11 (IV), капітанів 1 рангу – 1 (VI). Цивільних градоначальників –

21 особа або 27, 2%. З них: таємних радників – 5 чоловік (III), дійсних статських радників – 12 (IV), статських радників – 4 (V).

Таким чином, більшість градоначальників південноукраїнських міст – 43 особи (55,8%) – відносились до чинів IV класу; 19 (24,6%) – належали до чинів III класу; 8 (10,3%) – до чинів VI класу; 4 (5,1%) – до чинів V класу; 2 (2,5%) – до чинів II класу [856, с. 152].

З 1803 до 1856 рр. на посаду градоначальника призначалися люди з різних відомств, як цивільного, так і військово-морського. Але з 1856 р., відповідно до указів від 17 липня і 13 жовтня, в усіх градоначальствах (крім Одеси), розташованих на узбережжі Чорного й Азовського морів, посада градоначальника надавалася лише адміралам [69, арк. 1]. Це положення діяло без змін до 1909 р. Як свідчать формулярні списки (збереглися 60 з 77), більшість градоначальників за своїм соціальним статусом належали до дворянської верстви – 54 особи (90%), серед них було 10 титулованих осіб (1 герцог, 2 князя, 5 графів, 2 барони).

Більшість градоначальників південноукраїнських міст були військовослужбовцями, брали участь у військових кампаніях кінця XVIII – початку XX ст. Однак серед градоначальників були й відомі вчені, дослідники. Так, Феодосійський градоначальник С. Броневський був автором твору „Географічні та історичні відомості про Кавказ” [508, с. 362–363]. Його стараннями у Феодосії був відкритий музей старожитностей [697, с. 58]. Одеський градоначальник О. Левшин написав дві історико-етнографічні праці – „Історичний та статистичний опис уральських козаків” (1823 р.) та „Опис киргиз-козачих або киргиз-кайсацьких орд і степів” (1832 р.) [644, с. 159–160].

Серед градоначальників південноукраїнських міст були люди з передовими для свого часу поглядами. Так, наприклад, С. Тучков, у майбутньому Ізмаїльський градоначальник, був особисто знайомий з О. Радищевим. Разом з ним входив у 1790 р. до „Товариства друзів словесних наук” [787, с. 1168]; Керч-Єнікальський і Одеський градоначальник

П. Антонович у студентські роки був причетний до Сунгуровського таємного товариства [458, с. 228]; градоначальники С. Тучков, С. Броневський, О. Казначеев були знайомі з поетом О. Пушкіним особисто.

Штат канцелярії градоначальств, переважну більшість в якому займали дворяни-чиновники, протягом історії свого існування неодноразово змінювався. Так, штат канцелярії Керч-Єнікальського градоначальства у 1827 р. складався з 4 осіб, а в 1885 р. – з 11; в Одесі в 1821 р. до складу канцелярії входило 3 особи, а в 1881 р. – 24 [549, с. 86].

Таким чином, штат чиновників державних органів управління південноукраїнських губерній комплектувався майже виключно з представників дворянської верстви, які мали відповідну освіту та класні чини. Їх зусилля та віддана праця сприяли економічному, освітньому і культурному розвитку регіону.

Тепер розглянемо, як складалася ситуація з участю дворян в управлінських структурах на губернському рівні. Катеринославсько-Херсонський субрегіон, з огляду на землі, які до нього входили, являв собою досить специфічне адміністративно-територіальне утворення. Особливо це стосується Катеринославської губернії. В жодній губернії імперії ми не бачили настільки штучного поєднання територій. До її складу входили Таганрогське градоначальство, іноземні колонії, Азовське козацьке військо, колишні військові поселення, Луганський гірничий округ. Відносно управління важко було назвати цю губернію єдиним цілим. Усі складові губернії не повністю підпорядковувалися губернській владі. Це призводило до певних труднощів в організації управління на цих землях.

Незважаючи на масштабні заходи уряду щодо залучення дворян до регіонального управлінського апарату, особливих успіхів на цьому шляху у Катеринославсько-Херсонському субрегіоні досягнуто не було. Характер управління визначали прикордонне положення краю, темпи його заселення й освоєння, постійна військова небезпека. Зі створенням органів управління перед губернаторами постала проблема кадрів. Питання досить болюче, якщо

взяти до уваги, що цивільних чиновників в регіоні не вистачало навіть для губернських установ [856, с. 169]. Своєрідним виходом зі складної ситуації стало призначення до повітових установ офіцерів з поселених полків. Так, вже наприкінці зими 1776 р. Г. Потьомкін звернувся до Сенату з клопотанням про звільнення деяких офіцерів з військової служби та призначення їх на управлінські посади. Пізніше Г. Потьомкін видав розпорядження про формування чиновницького складу з офіцерів місцевих військових формувань. Джерелом поповнення чиновництва стало також козацтво – частина чиновників була з місцевої старшини [314, с. 347, 350].

З 1794 р. особливу роль в управлінні краєм став відігравати генерал-майор Й. Хорват, колишнього Воронежського губернатора і син засновника Нової Сербії – І. Хорвата. Хорват вважався „першоприсутнім” у всіх адміністративних частинах краю, при цьому був головним начальником Катеринославського та Чорноморського козачих військ [571, с.18]. Правитель Вознесенської губернії князь Оболенський і Таврійської області – Жигулін – знаходились у нього в підпорядкуванні. Після офіційного приєднання у 1791 р. до Новоросії Очаківської землі, або Ханської України, на правителя Катеринославської губернії покладалося серед інших завдання щодо облаштування нових земель.

За штатом 1806 р. Катеринославська губернія поділялася на вісім повітів: Катеринославський, Олександрівський, Бахмутський, Верхньодніпровський, Новомосковський, Павлоградський, Слов’яносербський і Таганрозький [84, арк. 389–392]. Херсонська губернія мала п’ять повітів: Херсонський, Олександрійський, Єлисаветградський, Ольвіопольський і Тираспольський [601, с. 65].

Важливим етапом у розвитку Катеринославсько-Херсонського субрегіону стало встановлення в краї постійного місцевого управління. Хоча тут не обходилося без труднощів. Справа в тому, що на Півдні України більшість землевласників не сплачували податки у зв’язку з десятирічною пільгою, й тому проблема з фінансовим забезпеченням діяльності органів

управління стояла гостро. При цьому російський уряд суттєво обмежував видання грошової підтримки управлінським установам краю.

За період з 1797 по 1858 роки Катеринославською губернією опікувалися 16 губернаторів (*додаток О*). Серед Катеринославських губернаторів були й політичні довгожителі: Андрій Фарб – 12 років (з 1846 по 1858); Андрій Пеутлінг – 10 років (1836 по 1846); Кирило Гладкий – 8 років (1809 по 1817) займали ці посади [783, с. 18]. Практично всі посадовці мали ранг дійсного статського радника. Був серед губернаторів і військовий – М. Бердяєв.

Зупинимося на службовій кар'єрі деяких губернаторів Катеринославщини. Андрій Фабр (1789–1863) понад десятиріччя обіймав посаду Катеринославського цивільного губернатора. Народився А. Фабр у Таврійській губернії. Його батько франко-швейцарський підданий – був директором казенних виноградників Судакської долини й отримав російське дворянство за службу. Службову кар'єру розпочав у 1804 р. канцеляристом у Таврійській казенній експедиції, а завершив 1858 р. у чині таємного радника. Був кавалером 10 орденів.

У 1820–1840-х рр. він обіймав відповідальні посади в Криму та Одесі, був таврійським губернським прокурором, правителем канцелярії новоросійського та бессарабського генерал-губернатора, князя М. Воронцова. Будучи цивільним губернатором, брав активну участь у боротьбі з епідеміями, багато зробив для благоустрою й озеленення міста Катеринослава [871].

З числа спадкових дворян Чернігівської губернії походив почесний громадянин міста Катеринослава, губернатор Іван Миколайович Дурново (1834–1903) – майбутній міністр внутрішніх справ Російської імперії, голова Комітету Міністрів. У 1870 р. його було призначено катеринославським губернатором. За час його правління в губернії відбувається бурхливий промисловий розвиток: розпочинається залізничне будівництво, промислові розробки кам'яного вугілля й залізної руди. Активно працюють земські збори й міська Дума Катеринослава.

За період з 1803 по 1851 роки у Херсонській губернії змінилося 12 цивільних губернаторів [312, с. 394]. Всі вони мали IV–V ранги згідно з „Табелем про ранги” – дійсних статських радників або генерал-майорів. Були серед них і представники титулованих родів – князь П. Мещерський, граф Сент-При (*додаток О*).

Труднощі в управлінні регіоном, брак кадрів вимагали від губернського керівництва додаткових шляхів фінансування. Так, у листі Херсонського військового губернатора Е. де Рішельє міністру внутрішніх справ стосовно штату Херсонської губернії повідомлялося, що нестача дворян у повітах робить неможливою організацію необхідного управління в регіоні. Крім того, недостатнє жалування не дає можливості залучати на службу вихідців з інших губерній. Пропозиція губернатора полягала у підвищенні жалування та збільшенні витрат на канцелярські потреби для Херсонської губернії у порівнянні з сусідніми [84, арк. 244–245].

Аналіз матеріалів Пам'ятної книжки Катеринославської губернії за 1864 р. дає нам змогу проаналізувати участь місцевого дворянства в управлінських структурах. Вся повнота влади знаходилась у Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора і командувача військами Одеського військового округу, члена Державної Ради, генерал-ад'ютанта, генерала від інфантерії П. Коцебу. У складі канцелярії генерал-губернатора працювало 35 чиновників, з яких 12 осіб (35%) – спадкові дворяни, решта – особисті, вчинах від титулярного радника до колезького реєстратора [329, с. 3–4]. При генерал-губернаторі знаходилися також сім чиновників з особливих доручень, серед яких у той час були князь М. Оболенський, губернський секретар М. Дерібас, дійсний статський радник М. Катаказі.

Крім цього існувало Катеринославське губернське управління, яке очолював військовий губернатор міста Катеринослава та Катеринославський цивільний губернатор, свити його величності контр-адмірал Г. Вевель-Фон-Крігер. Штат управлінців губернії був набагато чисельнішим. Головою канцелярії начальника губернії, в якій працювали 13 чиновників, був

надвірний радник І. Тарасович. До складу губернського правління входили 5 посадовців у чинах від V до VIII класу. Канцелярія правління під головуванням надвірного радника С. Дриженко включала 19 посадовців, казенна палата (голова – дійсний статський радник О. Андріївський) – 24 чиновники [329, с. 5–9]. Іншими словами, у керівництві губернії не було жодного чиновника – недворянина.

Аналіз відомостей щодо особового складу органів управління у Катеринославській губернії напередодні Першої світової війни (1913 р.) дозволяє скласти уявлення про сферу компетенції та становий склад чиновництва. Управління губернією здійснював губернатор – дійсний статський радник В. Якунін. Посада віце-губернатора була вакантною. До складу губернської канцелярії, яку очолював дійсний таємний радник О. Селиванов, та губернського правління входили 20 осіб. Всі вони були дворянами [281, с. 361–362]. Більшість з них (86 %) мали цивільні чини від колезького реєстратора до таємного радника. Решта – військові у чині прапорщиків. В цілому до штату управління Катеринославської губернії входило близько 200 осіб. Були серед управлінців і представники титулованої знаті – князі К. фон-Гесберг (член губернського земського управління), В. Урусов (губернський предводитель дворянства).

У Херсонській губернії, яку очолював надвірний радник барон О. Гревениць, кількість управлінців була меншою – близько 120 осіб, переважна більшість з яких були дворяни [281, с. 779–780].

На початку ХХ ст. дворянство дещо поступилося місцями в управлінських структурах Катеринославсько-Херсонського субрегіону – серед чиновників з'явилися представники інших станових груп. Але це була незначна поступка. Дворяни залишилися основою державного апарату управління.

На момент включення Криму до імперії тут існувала своя, досить давня і стабільна управлінська система. Кримські хани час від часу збирали у своєму палаці Диван під головуванням диван-ефенді. На цих засіданнях вирішувалися різні адміністративні, господарчі, судові, військові справи.

Після включення Кримського ханства до Російської імперії адміністративна та військова влада перейшла до рук Г. Потьомкіна як командуючого військовими формуваннями, а згодом генерал-губернатора Таврійської області (*додаток О*). На місцях управління землями Кримського ханства зосереджувалось в руках командуючих військами, що були розташовані в Криму, – графа де Бальмена, а з серпня 1783 р. – генерала І. Інгельстрома [455, с. 191]. Згідно зі звітною документацією, яка надсилалася І. Інгельстромом до Г. Потьомкіна, він мав вирішувати питання адміністративного, поліцейського та господарчого управління. При командуючому військами у Криму діяла військово-похідна канцелярія, до якої надходили справи військового та цивільного управління Кримом [733, с. 65].

Для піднесення авторитету царської влади серед місцевої знаті урядом у червні 1783 р. було оголошено про створення Кримського земського уряду, якому було надано обмежені повноваження адміністративного характеру. Для здійснення контролю за його діяльністю членом уряду було призначено радника канцелярії С. Родзевича, який підпорядковувався безпосередньо Г. Потьомкіну.

На початку 1784 р. на ім'я князя Г. Потьомкіна від імені кримськотатарських нобілів надійшов лист, в якому містилося прохання зберегти існуючі привілеї майнового та адміністративного порядку та висловлювалося бажання вірно служити російському царю. Лист підписали 25 найвпливовіших аристократів Криму, серед яких: Мегмедша-бей Ширинський, Гусейн-бей Мансурський, Мегметша Мурза Аргинський та інші [107, арк. 3–4]. Російський уряд врахував бажання татарських мурз, надавши деяким з них посади та чини. Так, чини колезького радника отримали Мегмедша-бей Ширинський, якого майже відразу призначили обласним предводителем дворянства; Казиндар Мегмет-ага був призначений обласним суддею; Темир-ага – радником палати цивільного суду; Кутлуша-ага Кіятов – радник палати карного суду. Чини VIII класу – колезького

асесора отримали Аджі Газі-ага, призначений асесором палати цивільного суду; Мегметша Мурза Даргинський – радник казенної палати; Хаміт-ага – асесор казенної палати; Джаум-ага – асесор палати карного суду [877].

За указом від 2 лютого 1784 р. [417] на території колишнього Кримського ханства було утворено Таврійську область, яка в 1802 р. отримала статус губернії. Замість колишніх намісництв (каймаканств) створювалися 7 повітів, з яких 5 (Сімферопольський (Ак-Мечетський), Левкопольський (Старо-Кримський), а з 1787 р. і Феодосійський, Євпаторійський (Козловський) та Перекопський) були розташовані у межах півострова, решта – Мелітопольський (Ногайський степ) і Дніпровський – на материку. У 1820 р. з губернії було виділено Тмутараканський повіт, а у 1837 р. з Сімферопольського повіту було виділено Ялтинський повіт, після чого адміністративний поділ краю майже не змінювався до 20-х рр. ХХ ст. [629, с. 34].

Указом від 24 лютого 1784 р. [418] у Криму впроваджувались органи управління згідно з „Установленнями” 1775 р. У червні того ж року генерал І. Інгельстром у Карасубазарі відкрив роботу кримського земського уряду й оголосив, що імператриця призначила правителем області статського радника В. Каховського. При цьому було вказано, що всі каймакани та муфтії затверджені у своїх правах. До складу Кримського земського уряду входили три члени – Мегметша-бей Ширинський, Гаджі-Казі-ага, Муследін-Ефендій. Показово, що очолював його саме Ширинський бей, глава найвпливовішого кримського аристократичного роду. Вибір Г. Потьомкіна був не випадковим і ґрунтувався на міркуваннях ментально-політичного характеру – цим призначенням губернатор прагнув легітимізувати в очах кримської знаті та духівництва нову владну адміністрацію Криму [859, с. 10]. Мегметша-бей Ширинський отримав жалування 5 100 крб. на рік, його помічники Гаджі-Казі-ага – 1 980 крб., Муследін-Ефендій – 2 400 крб. Загалом на потреби канцелярії кримського земського уряду витрачалося до 18 тис. крб. на рік [103, арк. 224]. Таким чином, до управління новоприєднаним краєм було

залучено знать колишнього ханства, яка стала опорою російської влади в її політичних та соціальних трансформаціях в Криму.

Діяльність земського правління, контрольованого командуючим російськими військами на півострові, полягала в утвердженні російської влади в Криму, насамперед, в активній участі його урядовців у підготовці та проведенні присяжної компанії, а згодом і в нагляді за настроями населення.

Слід зазначити, що в Таврійській області, як і в Катеринославському намісництві, на момент введення „Установлень” штат управлінців був практично відсутнім. Особливо це стосувалося писарів і канцеляристів. Для заповнення управлінських вакансій місцева адміністрація була змушена призначати на посади учнів Харківської семінарії.

Органи управління Таврійської області не мали істотних відмінностей від губернських адміністративних установ, визначених російським законодавством. За штатами, обласні органи управління склалися з обласного правління, палат карних і цивільних справ, казенної палати, совісного суду, верхнього земського суду, обласного магістрату, верхньої розправи, приказу громадського нагляду. Тобто, виняток становило те, що в штаті обласного управління було відсутнє намісницьке правління, а також при кожній адміністративній установі передбачалась посада перекладача.

З жовтня 1788 р. на посаду обласного правителя було призначено бригадира С. Жигуліна. Правитель області, як і намісництва, підпорядковувався генерал-губернатору, коло його обов'язків і повноважень визначалося тими ж законодавчими актами, що й правителя намісництва.

Перед правителями області постали нелегкі завдання: вони мали впровадити російський адміністративний устрій на новоприєднаних землях, вирішити питання, пов'язані з долею татарського населення, з реалізацією проектів соціально-економічного розвитку регіону. Надалі діяльність правителів Криму була зосереджена на відведенні земель поміщикам, будівництві міст, заселенні регіону.

До складу обласного правління входили правитель, два радники. Канцелярія складалася з секретаря та канцелярських службовців [312, с. 277]. При обласному правлінні були також посади обласного архітектора, землеміра та механіка. Нестача чиновників призводила до того, що деякі управлінці займали водночас кілька посад. Майже стовідсотково на всіх посадах були дворяни (офіцери, командировані у розпорядження місцевих органів управління, або чиновники з сусідніх губерній).

В останній третині XVIII ст. повітові адміністративні установи Криму зберігали свою специфіку. На введення російських адміністративних порядків потрібен був час. Окрім того, уряд остерігався кардинально змінювати систему управління, щоб не посилити опозиційні настрої місцевого населення. Російська адміністрація шукала опору в традиційних адміністративних інститутах.

У Кримському ханстві місцеве адміністративне управління здійснювалось каймаканами, а судочинство – кадїями. За наявними даними, ці посади існували навіть після відкриття в 1787 р. присутніх місць, вони підпорядковувались спочатку Кримському земському уряду, а згодом обласному правлінню. Російськими чиновниками були розроблені посадові інструкції для каймаканів та кадїїв, які обиралися з місцевої аристократії. Бахчисарайський каймакан очолював Мегмет-ага, зарплатня якого складала 3 000 крб. на рік. До складу каймаканської канцелярії входило 8 чиновників і 20 охоронців. Акмечетським каймаканом керував Кутлугша-ага, Карасубазарським – Муртаза-ага [103, арк. 225–227 зв.].

У 1784 р. у Таврійській області діяли повітові казначейства, нижні земські суди, дворянські опіки та повітові суди у Левкопольському, Євпаторійському, Сімферопольському та Перекопському повітах. У Сімферопольському, Левкопольському, Євпаторійському повітах існували нижні розправи.

Ще однією сферою використання місцевих нобілів на користь російської держави стала військова служба. Ще на початку 1784 р. було прийнято указ

про створення національного війська з нових підданих Таврійської області у складі 5 дивізіонів. Чітко встановлювався штат і посадові оклади для військовослужбовців. В кожному дивізіоні офіцерського чину повинно було бути по 1 майору (оклад 300 крб.), по 2 ротмістра (200 крб.), 2 поручики (150 крб.). Всі ці чини давали їх носіям дворянський статус. Ми не зупиняємось докладно на процесі утворення цих військових формувань. Нас цікавлять лише дворяни в їх складі. Більшість офіцерів кримських дивізіонів були призначені з молодих мурз відомих родин Криму [877]: 1-м дивізіоном командував ротмістр Мустафа Мурза Кіятов, 2-м – майор Абдулла Велич, 3-м – майор Батир-ага Тамагул Кримтайський.

Протягом наступного часу у дивізіонах відбувались неодноразові переформування. У 1787 р. з трьох дивізіонів було утворено два. Командиром 1-го був майор, кавалер ордена Св. Володимира III-го ст. Мегметша-бей Кантакузін (з молдавських князів), який отримав нагороду при взятті Очакова в званні ад'ютанта князя Г. Потьомкіна, – досить рідкісна нагорода для майора. Після розформування дивізіону він служив у державній експедиції і був наглядачем сімферопольського конезаводу. На чолі 2-го дивізіону був майор Батир-ага Кримтаєв, який після відставки отримав чин надвірного радника та був призначений радником Таврійської палати карного суду [877].

Після смерті першого губернатора Таврійської області Г. Потьомкіна у 1791 р. два роки Крим знаходився без офіційного господаря, і Катерина II вважалась губернатором цих земель. З 1793 по 1796 рр. цей регіон було передано під контроль нового губернатора – П. Зубова, а з січня 1797 р. – М. Бердяєва (*додаток О*). Пізніше, внаслідок реформ Олександра I система адміністративного управління таврійськими землями була приведена у відповідність до загальноімперських стандартів.

З наступних керівників, які опікувалися Таврійською губернією, необхідно зупинитися на діяльності одного з цивільних губернаторів краю. О.Казначеев з 1823 р. працював на посаді правителя канцелярії

Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. У 1824 р. він отримав чин дійсного статського радника. З 1828 р. Олександр Іванович – Феодосійський градоначальник, а з серпня 1829 р. – Таврійський цивільний губернатор. Новому губернатору потрібно було вирішити багато проблем, пов'язаних з освоєнням Криму. Передусім потрібно було підібрати та навчити чиновників й організувати ефективну роботу губернських і місцевих органів державного апарату. В одному зі своїх звітів Казначеев зазначав, що „новий край ... має досить обмежену кількість осіб, здібних до служби, й взагалі має потребу в чиновниках” [816, с. 227]. І Казначеев зумів досить швидко підібрати корпус чиновників, які змогли в міру своїх можливостей реалізовувати задуми й розпорядження губернатора. Більшість управлінців краю – дворяни. У 1837 р. О. Казначеев вийшов у відставку, отримавши за зразкову службу і діяльність по управлінню губернією орден Св. Анни І-го ст., а наступного року – чин таємного радника.

На початку ХХ ст. склад, структура, функції та діяльність місцевих органів влади Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній вже принципово не відрізнялися від загальноімперських стандартів. Дворяни традиційно займали провідні позиції в управлінських структурах краю.

Як відомо, у 1812 р. бессарабські землі увійшли до складу Російської імперії. Адміністративне управління у Бессарабській губернії та участь дворян в органах місцевого управління мали свої відмінності. Особливість розташування Бессарабії, перспектива використання цієї території як плацдарму для подальшого просування Російської імперії на Балкани, пильна увага населення та урядових кіл сусідніх держав до подій у краї – змушували російську владу зберегти певні риси самоуправління, хоча вони подекуди були формальними. В краї, де приходилося рахуватися з постійною військовою небезпекою, піклуватися про збут товарів через нещодавно створені порти, куди безперервним потоком прибували нові мешканці зі своїми потребами, від місцевих управлінців вимагалися надзвичайні організаторські здібності та ініціатива.

Надання особливого адміністративного та правового статусу окремим провінціям по суті суперечило централізаторській системі управління Російської імперії. Більше того, деякі державні діячі сподівалися, що пізніше зможуть використати досвід створення спеціального законодавства для основних територій Російської імперії. Введення у Бессарабії особливих форм управління скоріш за все було вимушеною поступкою імперського центру місцевій еліті.

Тимчасові правила керівництва краєм були сформульовані командуючим Дунайською армією адміралом П. Чичаговим і 23 липня 1812 р. затверджені Олександром І. Для управління областю 7 серпня 1812 р. було призначено цивільного губернатора, військове командування зберігало за собою право контролювати деякі функції уряду й призначати на посади голів повітової поліції (*додаток О*). Керівником області призначався військовий генерал, який знаходився у підпорядкуванні адмірала П. Чичагова та міністра поліції С. Вязімітинова. Фактично в краї було встановлене своєрідне двовладдя – цивільна влада зосереджувалась у руках дійсного статського радника, греко-молдавського боярина Скарлата Дмитровича Стурдзи, а військова – у генерал-майора Івана Марковича Гартінга [805, с. 23].

У лютому 1813 р. з метою забезпечення гідного управління краєм було створено два департаменти, всі посади в яких були зайняті або молдавськими боярами, або російськими військовими. Майже всі справи в цих департаментах велися паралельно російською та молдавською мовами. В складі обласного адміністративного апарату посади були розподілені між молдавськими та російськими чиновниками. За підрахунками дослідника В. Жукова [565, с. 31], співвідношення молдаван і росіян в адміністрації на той час становило 7 до 5. Сучасні молдавські дослідники вважають, що призначення відбувалися на користь російських службовців, і співвідношення було 7 до 12 [587, с. 38].

У березні 1813 р. були прийняті розроблені графом І. Каподистрією „Правила тимчасового управління Бессарабією”, за якими військова влада належала генералу, а цивільна – губернатору та обласному уряду. До складу крайового уряду входили Загальні збори, до них – радники адміністративних установ під керівництвом губернатора, два департаменти – судовий та фінансово-статистичний. „Правила” 1813 р. встановлювали „м’який” контроль за діяльністю місцевої адміністрації.

Щодо посад повітових справників – вони фактично залишилися без змін. Ці посади майже стовідсотково знаходилися в руках місцевих дворян, які вирішували всі питання, виходячи з принципу „звичаїв землі”. Іншими словами, ми спостерігаємо фактичне збереження старої відкупної системи, яка жодним чином не змінила привілейоване становище дворянської верстви в краї.

На підставі затверджених правил тимчасовий уряд навесні 1813 р. у Кишиневі, який, виходячи з вигідного географічного розташування, було призначено обласним містом, провів збори для затвердження першого обласного уряду. Перший департамент уряду складався з 3 експедицій: цивільної або експедиції судових справ; карної та слідчої експедиції; міської та земської поліції. До першої експедиції входили 4 радники з місцевих дворян; до другої – 3 радники з місцевих нобілів і 1 руський штаб-офіцер; до третьої – 1 радник із російського штабу (штаб-офіцер).

Другий департамент складався з трьох експедицій: статистики, фінансів, комерції. Кожна з експедицій знаходилась під керівництвом одного радника або з російських штаб-офіцерів, або з місцевих аристократів, за призначенням губернатора. Всі справи велися двома мовами – російською та молдавською, тому кожен з департаментів мав по 2 канцелярії: російську та молдавську [682, с. 120].

В адміністративному відношенні область спочатку була поділена на 9 повітів: Оргєєвський або Кишинівський, Яський або Фалештський, Сорокський, Хотинський, Бендерський, Хотарничанський, Кодрський,

Гречанський, Томаровський або Ізмаїльський. Для кожного повіту передбачався один (в деяких – 2) справник та 1 секретар (валіш), який паралельно виконував обов'язки скарбника. На всі ці посади були призначені лише молдавські бояри або бояринаші. Повіти поділялися на околи, які знаходились під управлінням околишів та капітанів де мазиле; містечками опікувалися капітани де тирге. Околиші та капітани призначалися справником з місцевих дрібнопомісних дворян. Всі справи вирішувалися справником одноосібно, виходячи з місцевих традицій та звичаїв. Прийняті рішення здебільшого ніде не фіксувалися – приймалися на словах.

Російські відділи поліції були створені лише в Кишиневі та Хотині. Для кишинівської поліції ще 28 жовтня 1812 р. С. Стурдзою було затверджено особливий штат під головуванням на посаді поліцмейстера титулярного радника О. Дическула, якого невдовзі змінив підполковник Г. Полтавцев. В Хотинському повіті поліцейське управління зберігало попередню назву – „паркалабія”, в Оргеєвському – „сардарія”. У Бендерському й Томарівському повітах, враховуючи їх площі, від справників призначалися ще особливі повірені або „векіли”: від бендерського справника – в Акермані та Кілії, а від Томарівського – в Ізмаїлі [192, арк. 212].

Таким чином, тимчасовому обласному управлінню було надано певні риси молдавського Дивану, з включенням до його складу значного числа представників місцевої аристократії та збереженням „звичаїв землі”. Без сумніву, це було зроблено, виходячи з необхідності поступової підготовки місцевого населення краю до російських державних і адміністративних порядків.

Однак господарська розруха, постійні епідемії, продовольчі труднощі, зловживання боярства, хабарництво та здирництво чиновників та відкупників державних податків, бюрократизм і неврегульованість статусу регіону, недостатність справжнього контролю за діями нових чиновників, відсутність письмової збірки місцевих звичаїв та законів – викликали обурення з боку

місцевого населення і як наслідок – бажання переселитися на землі, які знаходились під юрисдикцією Туреччини. Над царизмом нависла загроза втрати іміджу прогресивного та привабливого уряду, який він намагався створити в уяві народів Балканського півострова. Потрібні були рішучі дії.

17 червня 1813 р. 80-ти річний С. Стурдза, який на цей час був вже зовсім недієздатним через параліч, був відсторонений від посади, хоча формально звільнявся до одужання [342, с. 71]. С. Стурдза виявився першим і останнім губернатором, який походив з місцевого дворянства. Оскільки в цей час генерал П. Чичагов з військами знаходився у закордонному поході, начальником Бессарабської області формально став Петербурзький головнокомандуючий та управляючий Міністерством поліції С. Вязімітинов.

Курс на приведення системи управління Бессарабією у відповідність до загальноімперської практики було схвалено С. Вязімітиновим після ознайомлення з запискою дійсного статського радника Л. Байкова, який інспектував край. У своєму звіті інспектор зазначав, що бессарабські „звичаї полягають у праві сильного, й у тому, хто більше дасть” [682, с. 121–122]. З метою поліпшення становища Л. Байков пропонував привести регіональне законодавство у максимально можливу відповідність до загальноімперського та підпорядкувати місцеву адміністрацію краю безпосередньо Сенату і міністерствам: „Якщо з якихось причин неможливо у Бессарабській області встановити порядок однаковий з іншими російськими губерніями, ...то, замість того, щоб створювати досить некорисні, а іноді й зовсім шкідливі нові адміністративні органи, є готові для Бессарабії кращі зразки управління – адміністрація Тавриди й Грузії, ... існуючий тоді бессарабський уряд за прикладом інших вже існуючих у державі (без будь-якого порушення привілеїв), повинен увійти у підпорядкування Сенату та іншим міністерствам” [682, с. 122].

Колишній комендант Хотинської фортеці військовий інженер Іван Маркович Гартінг, призначений виконуючим обов'язки губернатора

Бессарабії на час хвороби С. Стурдзи, повністю поділяв цю точку зору. Перш за все, він запропонував замінити радників обласного уряду, які раніше були призначені С. Стурдзою з числа місцевих молдавських бояр, на тих дворян, які нещодавно прибули до Бессарабії з інших губерній імперії й виявилися більш здатними до виконання цих обов'язків. На думку І. Гартінга, молдавські бояри були нездатними ні до російської, ні до молдавської служби. „Користуючись більшістю голосів та захищаючись посиленням на чисельні та різноманітні звичаї землі та власні закони, які не мають ніякого документального підтвердження, вони використовують свої посади більше для порушення, ніж для дотримання правосуддя” [284, с. 115]. Однак при цьому І. Гартінг вважав неможливим введення в краї загальнодержавної губернської адміністрації.

Незабаром С. Стурдза помер і дві гілки влади (військова і цивільна) поєдналися в руках однієї особи – генерала І. Гартінга, який з надзвичайною енергією узявся за подолання зловживань і почав з обмеження свавілля молдавських дворян. Щоб зберегти лояльність місцевої знаті, губернатор продовжив практику роздачі боярам та новим російським дворянам-чиновникам земель і дворової челяді – скутельників та бреслашів. Якщо під час губернаторства С. Стурдзи було роздано близько 1 000 родин, то І. Гартінгом – 3 524 родини скутельників [690, с. 35]. Однак це не допомогло. Конфлікт між представником центральної влади і місцевим боярством розпалювався далі.

Молдавські чиновники були не самотні у бажанні власного збагачення за рахунок махінацій та зловживань. Необхідно зазначити, що, хоча російські чиновники в кожному листі до столиці скаржилися на зловживання з боку молдавських бояр, деякі з них не пропускали нагоди заробити в Бессарабії капітал, як правило, незаконним шляхом. Іноді траплялися конфлікти на рівні місцевої адміністрації, особливо в тих повітах, де одним із справників був росіянин. У 1814 р. між румунським і російським пиркелабами у Хотині відбувся гострий конфлікт. Мешканці Кишинева також конфліктували з

російським поліцмейстером, від якого вимагали „зовсім не втручатися”, дорікали що „окольні не володіє молдавською мовою та відійшов від звичаїв нашої землі” [587, с. 39].

Для ознайомлення зі справами в області І. Гартінг ввів практику проведення загальних зборів, на яких повинні були звітувати всі радники департаментів. Загальні збори обласного уряду, до якого входили президент (губернатор) і 12 радників обох департаментів, не були постійно діючим органом, як це було, наприклад, в Таврійській губернії. Вони скликалися губернатором на власний розсуд. Поступово І. Гартінгу вдалося навести порядок в судах, створити карантинну службу, відкрити шпиталь, поліцію і в'язницю. Однак, враховуючи департаментську структуру обласного уряду, опозицію місцевих дворян і чиновників, йому було важко досягти кардинальних змін.

Ефективній роботі першого департаменту заважала відсутність президента, який міг би займатися класифікацією справ для подальшого їх розгляду або за молдавськими, або за російськими законами. “Перших з них, на мій погляд не існує, бо ніде немає жодних слідів молдавських законів..., а лише є розповіді молдавських бояр, що в краї є свої звичаї”, – писав І. Гартінг [492, с. 115]. І хоча його висновок щодо відсутності молдавських законів був надуманим і поміркованим, саме ця аргументація стала головним козирем проти надання права автономного управління Бессарабії. До того ж, потрібно враховувати природне бажання бессарабських бояр залишатися єдиними знавцями місцевого права, тому не виключене навмисне приховування від І. Гартінга правових актів та збірок.

І. Гартінг дав не дуже схвальну характеристику верхівці молдавського населення краю. Губернатор області звертав увагу на те, що частина молдавських дворян присвоїла собі боярські титули. Він вказував на те, що молдавські дворяни „усіма засобами і в усіх випадках підтримують один одного проти росіян”, ... до яких вони „дуже неприхильні, маючи відразу від покори перед корінними російськими законами, і використовуючи усю

хитрість, усі виверти й інтриги, які займають усі уми молдаван вищого й середнього станів – усіляко приховувати від росіян справжній стан справ у краї, де вони живуть, залишають росіян у невіданні стосовно землі й народу” [310, с. 131].

Губернатор вказував, що молдавські дворяни нехтують посадами, які не приносять прибутків. Так, наприклад, у 2-му департаменті з необхідних трьох радників до першої експедиції – статистичної – зовсім нікого не призначено; до третьої експедиції – з питань торгівлі – так само не було бажаючих, тому ці місця змушені були займати російські чиновники. Проте в другій експедиції – фінансів та повинностей – радником завжди був молдавський дворянин і ніколи не відчувалася нестача бажаючих зайняти це місце [808, с. 43]. Така ситуація призводила до фактичного безвладдя, сприяла поширенню фінансових зловживань. Єдине, за допомогою чого, на думку І. Гартінга, можливо було виправити ситуацію – це негайна загальна ревізія.

У той час, як І. Гартінг під впливом російських чиновників, які працювали в адміністрації краю, листувався з Петербургом, згуртована молдавська аристократія, стурбована перспективою ліквідації своїх привілеїв, стала формувати громадську думку проти дій І. Гартінга, висуваючи проти нього, як правило, безпідставні звинувачення. Скориставшись підтримкою митрополита Гавриїла Бенулеску-Бодоні, молдавські бояри направили одночасно три листа: російському царю, Комітету міністрів та обер-прокурору Синоду.

Результатом спланованих дій місцевої аристократії стало направлення до Бессарабії у 1815 р., за ініціативою князя М. Салтикова, радника П. Свіньїна, який мав зібрати інформацію про стан управління краєм та шляхи його вдосконалення. Важко сказати, яким чином стало можливим таке незвичайне відрядження, фактично ревізія, і чим була викликана протекція з боку М. Салтикова.

У Бессарабії П. Свіньїн, маючи лише чин колезького асесора, фактично очолив боротьбу молдавського боярства з управляючим цією областю. Інспектуючи край та ретельно прислуховуючись до думок і побажань місцевого боярства, П. Свіньїн звинуватив у всіх прорахунках обласний уряд на чолі з І. Гартінгом. Таємні листи П. Свіньїна до Комітету міністрів відіграли вирішальну роль у звільненні І. Гартінга з посади. Свої думки він виклав у „Описі Бессарабської області”, написаному в 1816 р.

В архіві П. Свіньїна збереглися цікаві документи, які він не наважився подати до уряду, – листи-подяки на його ім'я та ім'я князя М. Салтикова. В одному з них вказувалося: „Ми, обрані представники від бессарабського народу, вважаємо своїм обов'язком принести Вашій світлості нашу ... вдячність за направлення пана Свіньїна, почесного і гідного чиновника, для ознайомлення з нашими звичаями, правами та обов'язками. Розсудливі заходи, які він вжив для виконання даного йому доручення, його непохитні правила честі та справедливості переконують нас, що він надасть Вашій світлості відомості нелицемірні й достовірні про наш край, – відомості, які ґрунтуються на спостереженнях неупередженого, розумного та досвідченого чоловіка”. Чого більше у цьому листі, – лестощів або справжнього визнання заслуг чиновника, – сказати важко. Пізніше спогади про роботу в Бессарабії були для П. Свіньїна „ножем гострим”, особливо, коли мова заходила про дарунки, які він отримав від місцевих дворян [607, с. 210]. На початку 1816 р. П. Свіньїн був відкликаний з Бессарабії у зв'язку з перевищенням своїх повноважень.

Очевидно, в Петербурзі думки інспектора знайшли підтримку. В лютому 1816 р. І. Гартінга було відправлено у відставку „за станом здоров'я”. Таким чином, у протистоянні позицій: збереження самобутності місцевої влади або впровадження загальноімперських адміністративних принципів – перемогла перша. Її висловлювала бессарабська верхівка, яка розраховувала на призначення на посаду губернатора людини, що буде відстоювати автономні права краю. В якості кандидатури було запропоновано катеринославського

цивільного губернатора І. Калагеоргія, якого молдавські бояри хотіли бачити в Бессарабії як людину, що знайома зі звичаями населення і зможе примирити існуючі боярські партії. Однак цим намірам не судилося збутися.

Враховуючи складність обстановки у краї, імператор направив до Бессарабії подільського військового губернатора, героя Вітчизняної війни 1812 р. генерал-лейтенанта Олексія Миколайовича Бахметєва, з наданням йому статусу повноважного намісника. Цивільним губернатором став представник молдавського титулованого боярства К. Катаказі.

Прибувши до Бессарабії, генерал-лейтенант О. Бахметєв реформував створену його попередником систему звітування усіх радників департаментів на загальній нараді, вважаючи її недієвою. Заручившись підтримкою деяких молдавських бояр, він планував створити особливу нараду, яка б дозволила, на його думку, більш ефективно впливати на ситуацію в області. У 1816 р. О. Бахметєв створив Тимчасовий комітет, одним із завдань якого була розробка проекту статуту Бессарабії. Тимчасовий комітет складався з 10 представників молдавського боярства та 2 російських дворян-чиновників під керівництвом катеринославського цивільного губернатора І. Калагеоргія [305, с. 193].

Перед Тимчасовим комітетом постали такі завдання: створення повітових справницьтв, поліції, пошти, санітарного кордону; розгляд фінансових справ (ревізія попередніх витрат, розслідування зловживань); уточнення прав усіх станів краю і складання списку дворянських родів; створення нового проекту управління Бессарабською областю. Однак і на цей раз, незважаючи на попередні заяви місцевої аристократії про бажання брати реальну участь в управлінні краєм та його реформуванні, фактично нічого зроблено не було. Засідання Тимчасового комітету проводились досить рідко, основна робота здійснювалась чиновниками канцелярії губернатора. Пізніше створення проекту було передано Загальним депутатським дворянським зборам, однак і тут виникли аналогічні проблеми. Участь місцевого нобілітету у законотворчому процесі в краї була мінімальною.

Для нас є цікавою наведена П. Вігелем характеристика окремих дворян, які були обрані до Верховної Ради. Деякі висловлювання досить брутальні й неповажні, за що пізніше П. Вігель вибачився перед молдавськими аристократами, проте вони дозволяють нам краще зрозуміти труднощі, що виникали в процесі розбудови владних структур, та особливості роботи у новій адміністрації представників молдавських дворянських родів. Характеризуючи депутата боярина І. Прункула, П. Вігель зазначав: „два терміни (по 3 роки) обирався депутатом до Ради, й збереже, мабуть, це звання до кінця життя... Власною могутністю і за допомогою синів, зятя, родичів, сватів та кумів... він впливає на все, що відбувається в цій області”. Серед депутатів від дворянства також були: Баланеско, якого сучасники називали „бунтівним забіякою”, предводителем „нових” молдавських дворян [375, с. 4, 9, 13].

Однак і російські чиновники, які нещодавно прибули до Бессарабії, не дуже ретельно ставилися до виконання своїх обов’язків та намагалися при нагоді виступати проти будь-яких місцевих прав, наголошуючи, що вони діють в „інтересах краю!” [626, с. 51]. Не дуже відрізнявся від них і “господар” краю, про якого П. Вігель писав, що у 1819 р. „...головував ще Бахметєв, чи вірніше сказати його дружина Вікторія Станіславівна, колишня дружина графа Шоазеля-Гуфьє, народжена графиня Потоцька. Як будь-яка полька, вона любила владу, і від того любила свого впливового чоловіка, старого і хворого. Як полька, вона любила гроші і від того любила дику Бессарабію, в якій бачила для себе золотий рудник” [375, с. 26].

Розуміючи необхідність юридичного оформлення пропозицій щодо створення уряду, О. Бахметєв доручив чиновнику канцелярії С. Криницькому скласти проект нового Статуту управління областю. Робота з розробки проекту статуту продовжувалась близько двох років і на початку 1818 р. О. Бахметєв, або неуважно проглянувши проект, або дуже довіряючи своїм помічникам, направив його на затвердження імператору, не з’ясувавши наслідки нововведень.

Реакція царя була досить цікавою. На думку П. Вігеля, цар, ймовірно, помітив недоліки, адже він лише ухвалив, а не затвердив новий статут області. О. Бахметєв свої помилки побачив лише тоді, коли рада розпочала свою діяльність, однак щось виправити було вже надто пізно. 29 квітня 1818 р., після відвідування Олександром I Кишинєва, було ухвалено новий Статут управління областю. Деякі сучасні дослідники вважають цей документ „Конституцією” краю [654, с. 514]. Спробуємо розібратися. Спочатку слід визнати, що після прийняття цього документу в краї мало що змінилося. У Верховній Раді більшість, як і раніше, була за представниками молдавського боярства, якому було забезпечено вигідне для нього місцеве право, права і привілеї, а також переваги в усіх інстанціях обласного та повітового управління.

За Статутом, Бессарабському краю надавалося особливе становище. Перший параграф характеризував становий склад населення краю та гарантував збереження всіх прав та привілеїв.

Згідно зі Статутом, замість департаментів вводилась нова форма адміністративного та судового управління в краї. Очолювала обласний уряд Верховна Рада, до складу якої входили президент (намісник або військовий губернатор), цивільний губернатор, віце-губернатор, голови карного та цивільного судів і чотири депутати від дворянства. П'ять членів ради призначались особисто російським імператором, решта – обиралися на три роки з числа місцевих дворян. До складу цих депутатів обов'язково входив обласний предводитель дворянства. Персональний склад депутатів від дворян затверджувався військовим генерал-губернатором краю. Верховна Рада була вищою адміністративною й апеляційною інстанцією.

Головою обласного уряду був намісник або військовий губернатор, до обов'язків якого входило не лише головування у Верховній Раді, а й затвердження всіх виборних посад. Нові органи влади в краї поділялися на судові та урядові. Уряд призначав обох голів і по одному раднику в кожний суд. Решта чиновників обиралися місцевим дворянством на трирічний

термін. Мова, якою розглядалися справи, визначалася у кожному випадку окремо, а суть справи визначалася у відповідності до російського законодавства. При цьому під час розгляду цивільних, посадових та майнових справ пропонувалося враховувати традиційні „права, привілеї та звичаї землі” [440]. Крім Верховної Ради, були утворені комісії: казенна, виконавча й цивільна, межева контора з повітовими комісіями.

Таким чином, проект передбачав досить активну участь місцевого нобілітету в управлінні краєм. Судова практика частково базувалася на регіональному законодавстві. При цьому чітко простежується, що ключові посади залишалися під контролем центральної влади або намісника.

Аналогічною була структура повітової адміністрації, до якої входив голова (капітан-справник) та чотири засідателі (комісари), обрані дворянством повіту. Повітові карні та цивільні суди також формувалися за результатами дворянських виборів.

Щодо виконавчої влади – вона належала губернатору та обласному уряду, який в свою чергу призначав обласного прокурора. На місцях вводилися посади повітових прокурорів; в містах створювалися міські думи та цехові ремісничі управи.

Статут 1818 р. зберіг фактично незмінними права місцевих бояр, залишивши за ними станові привілеї та юридично урівнявши їх у правах з російським дворянством. За Статутом, право обирати і бути обраним надавалося боярам, які володіли не менше як 300 дес. землі, а також їх дітям, які досягли 22 років. Цей документ відіграв роль проміжного ступеня – з одного боку, наблизив Бессарабію до загальноросійських стандартів управління, а з іншого – зберіг місцеві особливості. Слід констатувати, що Статут 1818 р. мав прогресивне значення, оскільки в складі Російської імперії Бессарабія отримала певну автономію. У відповідності до Статуту 1818 р. у Бессарабії була запроваджена автономія, що забезпечувала бессарабському дворянству збереження їх прав та привілеїв. Однак автономія Бессарабії носила лише формально-адміністративний характер, порівняно з

Польщею та Фінляндією, де місцева аристократія мала законодавчі права. Введення Статуту поклало початок десятирічному періоду функціонування автономної адміністрації області.

На думку історика А. Накко, Статут був недосконалим документом, і не сприяв встановленню балансу між різними центрами впливу на прийняття основних рішень. Дослідник Л. Берг взагалі вважав, що користь від отримання автономії для краю була досить сумнівною.

Дуже скоро, через два роки, почалося обмеження автономії: намісник отримав право вето по всіх справах, крім судових. Справи в Раді розглядалися дуже повільно. Так, наприклад, з 200 справ, які щорічно потрапляли до розгляду Ради області, розглядалося тільки 13 [797, с. 110]. У цинутах процвітали зловживання місцевих чиновників та дворян у масштабах, що викликали глибокий подив навіть царських службовців. В судових установах фіксувалися жахливі зловживання; карний суд області взагалі діяв лише в особі свого голови. Ситуація в повітах була ще гіршою. Як відмічав сучасник, тут „вважається дурнем той справник, який за рік не отримував 100 000 лейв” (один лей у 1815 р. дорівнював 20 царським копійкам) [682, с. 203].

Нововведення не призвели до серйозних зрушень в управлінні Бессарабією, тому наприкінці 20-х рр. ХІХ ст. управлінські установи краю знову підпали під реорганізацію.

За новим законом 1828 р. („Установи для управління Бессарабською областю”) було скасовано намісництво в краї, Бессарабія була включена до Новоросійського генерал-губернаторства на загальних засадах, поряд з іншими новоросійськими губерніями. Обласне правління (орган, якого в загальнодержавному масштабі в інших областях не існувало), було введено замість Верховної Ради. Справи на розгляд обласного правління мали подавати лише три особи: генерал-губернатор, цивільний губернатор, обласний предводитель дворянства. Абсолютно всі чиновники у повітах призначались з місцевих дворян особисто генерал-губернатором.

Прийняття „Установ...” для бессарабського дворянства ознаменувало позбавлення його виключного становища. Фактично в краї вводилося автократичне правління, яке поступово анулювало усі ознаки місцевої автономії. Дворяни позбавлялись права обирати чи бути обраним, було ліквідовано їх право керувати краєм. Функції нової ради були зведені до складання довідок з економічних питань, а судова влада буда приведена у відповідність до загальноімперських стандартів.

Разом з прийняттям „Установ...” суттєві зміни відбулися в складі міських та повітових владних органів. Нова система обмежувала владу місцевого боярства і потребувала залучення значної кількості чиновників з Росії. Дослідник російського права дореволюційної Росії барон Б. Нольде пояснював причину ліквідації автономії якраз „відсутністю необхідної кількості підготовлених дворян в Бессарабії, спроможних займатися справами управління” [689, с. 443]. Цю точку зору поділяє також молдавський дослідник О. Болдур. В цілому негативно оцінюючи історичний факт входження Бессарабії до складу Росії, він змушений був визнати, що основна причина „нежиттєздатності автономії” полягала в тому, що Росія і Бессарабія знаходились на різних щаблях суспільного розвитку. Молдавське князівство переживало стадію станової монархії, де використовувалося головним чином „звичаєве право” („неписані закони”). Росія ще з початку XVIII ст. знаходилась на більш високому рівні розвитку феодалізму – на стадії абсолютної монархії. Тому молдавське боярство виявилось неспроможним керувати Бессарабією на основі російського законодавства, яке до того ж було написане незрозумілою мовою [842, с. 102].

Дореволюційні автори (П. Вігель, А. Накко) основну провину за скасування свобод покладали на бессарабських дворян. Однак, на нашу думку, це дуже спрощена оцінка. Невдачу бессарабського адміністративного експерименту можна пояснити декількома причинами. По-перше, це неефективність російської управлінської системи, яка не змогла забезпечити реальну автономію для нещодавно приєднаних територій. По-друге,

опозиційна налаштованість більшості представників місцевого дворянства, яке, отримавши реальний доступ до управління краєм, не змогло дбайливо розпорядитися владою. По-третє, хоча царський уряд був ініціатором надання Бессарабії самоврядування на основі законів краю, однак зміст і характер більшості цих законів був для нього абсолютно невідомий. Однією з причин, що призвели до провалу експерименту з бессарабською автономією, було те, що за 16 років з моменту анексії Бессарабії імперська державна машина підготувала необхідну кількість чиновників та державних службовців, які спокійно змогли замінити місцевий елемент в системі управління краєм.

Отже, незважаючи на всі зусилля, у царського уряду так і не вистачило ресурсів для того, щоб зробити з периферії „райський куток”. До такого фіналу призвела неспроможність імперського центру та місцевої еліти досягти компромісу, який би мав забезпечити збереження автономії в управлінні краєм та безпроблемну інкорпорацію місцевого дворянства в політичні структури імперії. Введення нового закону фактично означало різку зміну вектора державної політики в краї, поступове запровадження тут загальноімперських законів, фінансової системи та установ губернського типу. Царським урядом були зроблені максимально можливі кроки на шляху імперської інкорпорації, однак пройшло ще декілька десятиріч, поки бессарабське суспільство насправді стало відповідати імперському соціальному ладові.

Бессарабське дворянство, позбавлене завдяки „Установам для управління Бессарабською областю” значної частини своїх самобутніх привілеїв та автономії, змушене було пристосовуватись до життя у нових політичних реаліях.

Крім державної служби та участі в діяльності своїх станових товариств, дворянство Бессарабії виконувало ряд громадських обов'язків. За законом від 7 листопада 1775 р., регіональне дворянство могло призначатись на державні посади: голів губернських палат карного та цивільного суду; повітових

справників, начальників поліцейської влади в повіті, які мали назву капітан-справник (влада капітан-справника поширювалась лише на повіт, в місті був городничий); повітових суддів; засідателів палат карного, цивільного, земського і повітового судів.

Серед обласних(губернських) установ, які контролювалися дворянством, були й межові контори, які діяли в Бессарабії з 1818 р. по 1890 р. Головами цих установ протягом усього періоду були тільки дворяни. Від дворянства на трирічний термін обиралися чотири члени межової контори. Дворянство мало свою квоту у Кишинівському будівельному комітеті в 1850–1865 рр., Комісії народного продовольства в 1834–1844 рр., в обласному комітеті для встановлення цін на напої в 1844–1850 рр. [241, арк. 4, 7–7 зв.].

Міжвоєнні роки (1829–1854 рр.) були для Бессарабії періодом подальших адміністративних, соціальних та судових реформ, спрямованих на утвердження в краї загальноімперських порядків. З серпня 1834 р. цивільним губернатором Бессарабії було затверджено генерал-майора Павла Івановича Федорова – досвідчену та хазяйновиту людину, якого за масштабами його енергійної діяльності сучасники порівнювали з князем Г. Потьомкіним [806, с. 70].

Протягом наступного періоду розвитку (1857–1914 рр.) у Бессарабії відбулося багато подій, які істотно вплинули на подальшу долю краю. В цей час фактично існували два регіони, які мали назву Бессарабія: один в складі Російської імперії, інший перейшов до Молдавського князівства. У російській частині Бессарабії з листопада 1864 р. по грудень 1879 р. були впроваджені земська, судова, міська реформи, а наказом від 7 грудня 1873 р. Бессарабська область була реорганізована у Бессарабську губернію. Всі попередні інститути управління були розформовані. Цими заходами царська влада остаточно позбавила Бессарабію будь-якого самоуправління, перетворивши її у звичайну губернію Російської імперії.

Після російсько-турецької війни 1877–1878 рр., за умовами Сан-Стефанського мирного договору та Берлінського трактату, бессарабські землі були об'єднані і включені до складу Російської імперії.

Бессарабське дворянство, що тримало у своїх руках майже всю губернську й повітову адміністрацію, суд, поліцію, володіючи всією повнотою адміністративної влади, виступало також і як контрольна над місцевою владою інстанція у масштабах всієї губернії. У той же час царське самодержавство дотримувалось принципу ретельної регламентації діяльності дворянської корпорації, що знаходило своє відбиття як у встановленні цензу для кандидатів на вакансії, так і в системі затвердження їх на посадах центральною владою.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. місце і роль дворянства в управлінських структурах трьох південноукраїнських субрегіонів майже не відрізнялись, були майже тотожними й у загальноімперському масштабі. Царський уряд усіляко підтримував дворянство в його прагненні до участі в місцевому управлінні, з одного боку, забезпечуючи собі соціальну опору в особі регіонального дворянства, а з іншого, – розглядаючи цю службу як можливість надати дворянський статус чиновництву.

3.2. Функціонування дворянських станових корпоративних організацій

Сукупність дворян кожної губернії становить самостійну корпорацію – автономне дворянське товариство на чолі з предводителем. Крім дворянських зборів, органами дворянського самоуправління були дворянські депутатські зібрання, зібрання предводителів та депутатів дворянства. Дворяни створювали каси взаємодопомоги, благородні пансіони та притулки для дітей, кадетські школи, англійські клуби, губернські відділення Дворянського земельного банку. Всі ці установи покликані були сприяти існуванню дворянства.

Першою з російських дворянських інститутів корпоративного самоуправління виникла посада повітового предводителя, яку було введено в

Російській імперії указом від 14 грудня 1766 р. Спочатку вона задумувалася як тимчасова, введена через необхідність якимось чином зорганізувати дворянство для виборів депутатів до Законодавчої комісії і для складання наказів. Перші дворянські предводители Південної України були обрані в 1767 р. напередодні проведення зборів для виборів депутатів Законодавчої комісії, ними стали капітан Єгор Арапов (Жовтий гусарський полк), секунд-майор Стефан Пищевич (Чорний гусарський полк), ротмістр Яков Курилов (Дніпровський пікінерний полк), ротмістр Іван Гаврилов (Донецький пікінерний полк), аудитор Карл Готовцев (Самарський гусарський полк), підполковник Іван Шевич (Бахмутський гусарський полк) [311, с. 630].

Про повітових дворянських предводителів, обраних на Півдні України в кінці 60-х – на початку 80-х років, до губернської реформи, відомостей майже не залишилося. Маємо лише згадки про катеринославського предводителя дворянства поручика Івана Руденка й предводителя одного з повітів Новоросійської губернії генерал-поручика Федора Чорбу [784, с. 78–79]. Оскільки в умовах старої системи управління посада предводителя не мала адміністративних функцій, губернська влада на той час цілком залишила вибори предводителів місцевій ініціативі. Однак нечисленне, різнорідне та різномовне південноукраїнське дворянство виявилось байдужим до цієї справи.

Губернських предводителів дворянства започаткувала Жалувана грамота дворянству 21 квітня 1785 р. [794, с. 390–394], дія якої була поширена і на південноукраїнські землі. Запровадження губернського устрою свідчило про готовність російського уряду перекласти частину своїх повноважень на місцевий дворянський корпус, який склався на початку 80-х рр. За IV ревізією (1782 р.) в Катеринославському намісництві налічувалося 1 950 дворян-землевласників [768, с. 81].

Корпоративні права дворянства були зафіксовані в російському законодавстві, яке передбачало губернiальну організацію вищого стану. Формально всі його члени, що проживали в тій чи іншій губернії, складали

окреме губернське дворянське товариство. Органами дворянського товариства вважались: губернські та повітові дворянські збори; губернські та повітові предводители дворянства; дворянські депутатські збори; повітові (окружні) дворянські опіки. Вищим органом товариств були губернські та повітові дворянські збори. Дворянські збори могли бути звичайними (збирались раз у три роки) або надзвичайними, які скликались у міру необхідності, але кожного разу за згодою місцевого губернатора та з відома МВС. Порядок денний зборів, а також всі обрані особи затверджувалися владою. Губернатор відкривав збори, приводив їх учасників до присяги, але потім, згідно з законом, не мав права бути присутнім на засіданнях [615, с. 132–133].

Завдання повітових дворянських зборів полягали в обранні делегатів губернських зборів та вирішенні деяких фінансово-господарських питань. Губернські дворянські збори мали більш широкі повноваження. До їх компетенції входив розгляд різних клопотань дворян губернії, перевірка документів і заяв претендентів на включення до губернської родовідної книги, розпорядження майном дворянського товариства.

Одним з головних питань, які розглядалися дворянськими зборами, було висування та обрання місцевих дворян до інститутів дворянської влади на посади: губернських та повітових предводителів дворянства, депутатів дворянських зборів, секретаря і засідателів дворянських опік, а також посередників для розмежування земель і кандидатів на заміщення деяких посад у місцевому управлінні, почесних попечителів навчальних закладів регіону.

На звичайні дворянські збори, в роботі яких брали участь дворянські депутати від повітів під головуванням губернського предводителя, було покладено такі функції: ведення родовідних книг, видача грамот та свідоцтв щодо внесення дворянських родів до губернської книги, а також розгляд питань про виключення окремих осіб з дворянських зборів, участь в оформленні опік на маєтки тощо [759, с. 137–139].

Дворяни-виборці були поділені на три категорії з урахуванням майнового, вікового та службового стану. До першої категорії відносилися спадкові дворяни, які мали в губернії власний маєток або іншу нерухомість вартістю не менше 15 тис. крб.; дворяни, які володіли будь-якою нерухомістю, але за умови, що вони мали чин дійсного статського радника або полковника; дворяни, які прослужили три роки на посаді предводителя дворянства [292, с. 58]. Представники саме цієї категорії були основними виборцями і мали вирішальний голос під час розгляду питань.

До другої категорії відносилися спадкові дворяни, які володіли в межах губернії нерухомим майном довічно або перебували на іншому праві власності, мали чин не менше XIV класу, або орден; мали атестат про закінчення вищого (середнього) навчального закладу. Представники цієї групи мали право голосу у вирішенні усіх питань, крім виборів.

До третьої категорії відносилися всі повнолітні спадкові дворяни, внесені до родовідної книги губернії, які не знаходились під судом і не були виключені з дворянського товариства. Їх право участі у зборах обмежувалося лише присутністю на них [545, с. 200–210].

Згідно з російським законодавством, дворянську корпоративну організацію в області очолював обласний (пізніше – губернський) предводитель дворянства, функції якого визначалися наступним чином: “Загальна вимога, що покладається на предводитеїв, як губернського, так і повітових, є піклування про користь дворянства та забезпечення у цьому стані благоустрою і порядку” [421, с. 351]. Коло обов’язків предводителя було досить широким. Перш за все, він був посередником між владою і місцевими дворянами; виступав як розпорядник дворянських справ і коштів; головував на дворянських зборах та виборах; контролював ведення дворянської родовідної книги, видавав свідоцтва і довідки; видавав розпорядження щодо дворянських опік. Предводитель організував місцеве дворянство на постачання провіанту для військ, забезпечував участь

дворянських представників у роботі судів, посередницьких комісій для розмежування землі.

Предводитель губернського дворянства, як офіційний представник місцевої дворянської корпорації, вів не тільки внутрішньостанові справи, а й був безпосереднім учасником загального управління губернією. Так, він входив до складу найавторитетніших губернських державних та громадських організацій як-от: губернське правління; губернські відділи у земських, міських, військових справах; губернський лісоохоронний комітет; губернська оцінювальна комісія; губернський комітет піклування про в'язниці тощо [258]. Лише перелік комітетів та комісій, в яких предводитель дворянства повинен брати участь, свідчить про його причетність практично до всіх сфер місцевого управління та господарської діяльності. В деяких організаціях предводитель виступав в якості голови.

Обов'язки повітового предводителя дворянства не дуже відрізнялися. Так, наприклад, у 1916 р. повітовий предводитель дворянства Катеринославської губернії виконував обов'язки голови податкового відділу, земського зібрання, комітету піклувальників про народну тверезість, відділу військової присутності, дворянської опіки, земельної комісії, училищної ради, був членом губернського статистичного комітету [255]. Крім того, існували ще так звані "особливі обов'язки", які були визначені в різних статутах, положеннях, наказах, яких в російській адміністративній практиці було багато. До того ж, майже кожна громадська організація в губернському центрі намагалася включити до свого складу предводителя дворянства, хоча б в якості почесного члена.

Губернські предводителі дворянства, які прослужили на цій посаді два терміни (по три роки кожний), затверджувалися в чині статського радника, три терміни – дійсного статського радника, що відповідало військовому чину генерал-майора.

Як відомо, дія Установлення про губернії була поширена на південноукраїнські землі в 1783 р. Це співпало з періодом активної

дворянської колонізації регіону, й тому вирішення питання щодо організації місцевих дворянських виборів було лише справою часу. У 1784 р. вперше на Півдні України у повітах Катеринославської губернії пройшли дворянські вибори, під час яких було обрано 15 повітових предводителів дворянства, а після Жалуваної грамоти відбулися вибори предводителя дворянства Катеринославського намісництва. На цю посаду було обрано бригадира Костянтина Миколайовича Лалоша.

На час першого виборного триріччя кількість виборних урядовців (окрім предводителів) у Катеринославському намісництві становила 108 осіб, що складало 26% від загальної кількості чиновників губернської адміністрації та 79% від кількості повітових урядовців IV–X рангів [161, арк. 41–80].

Наступні дворянські вибори відбулися у 1788 р. вже в Кременчуці, який на той час виконував роль адміністративного центру намісництва. На посаду губернського предводителя дворянства було обрано предводителя дворянства Кременчуцького повіту Миколу Васильовича Капніста. Він виконував ці обов'язки протягом двох термінів – до 1792 р. [768, с. 83]. У 1793 р. предводителем Катеринославського губернського дворянства було обрано Михайла Петровича Камбурля [664, с. 71].

Становлення дворянської корпоративної організації у Катеринославській губернії мало свої особливості, які були зумовлені, по-перше, з частою зміною кордонів і перенесенням до різних міст губернських та повітових центрів, що вимагало проведення позачергових виборів та дестабілізувало роботу дворянських станових організацій.

Наступною відмінною рисою становлення і розвитку повітових та губернської дворянської корпоративної організації Катеринославщини був неоднорідний склад предводителів. Більшість обраних на ці посади наприкінці XVIII ст. репрезентували служилу (офіцерсько-козацьку) частину дворянської спільноти губернії. Аналіз архівних даних дозволяє стверджувати, що з 53 дворянських предводителів повітів Катеринославської губернії, які займали посади протягом 1784–1799 рр. переважна більшість

(майже 80%) були військовослужбовцями. Розбіжність чинів серед предводителів був досить значний – від підпоручика до генерал-поручика, але частіше за все на ці посади потрапляли дворяни, які мали чин секунд-майора. Досить строкатим виявився і етнічний склад предводителів. Серед них були українці (С. Білий, О. Ковпак, В. Чернявський, В. Бантиш), поляки (А. Остроградський, Ф. Сахновський), вихідці з південнослов'янських земель (Г. Шевич, С. Божедарович, Ф. Ваній, І. Міхалча) [664, с. 73–77].

Суттєве скорочення функцій та можливостей дворянських зборів в управлінні губерніями спостерігалось наприкінці XVIII ст. у зв'язку з політикою Павла І. Були скасовані більшість виборних інститутів, а відтак місцеве дворянство зменшило свій вплив на губернську та повітову адміністрацію.

Реформи початку XIX ст. повернули дворянській громаді Катеринославської та Херсонської губерній сукупність прав та привілеїв, якими користувалося дворянство екатерининських часів. У 1801 р. дворянським зборам цього субрегіону було дозволено поновити ведення родовідних книг та видачу грамот, а з 1803 р. депутатські збори розпочинають свою роботу офіційно. Загальні дворянські збори обирали предводителів дворянства та урядовців губернського рівня (54 виборні посади у Катеринославській та 41 виборна посада у Херсонській губерніях).

На початку XX ст. дворянські установи діяли в усіх восьми повітах Катеринославської губернії. Проаналізуємо склад органів станового управління Катеринославської губернії за відомостями 1916 р. (*додаток II*).

Усього на службі в повітових дворянських корпоративних установах краю були задіяні 32 дворянина. Повітові предводителі дворянства були представлені особами, що мали чини від дійсного статського радника (4 предводителя) до надвірного радника (1 особа). Іншими словами, всі повітові предводителі дворянства належали до спадкових дворян і займали вищі щаблі в державній ієрархії імперії – ранги від II до VII [255].

До складу повітових дворянських правлінь входило, як правило, по 4 – 5 дворян, хоча зустрічалися й такі повіти, дворянське правління яких складалося лише з 2 осіб (Маріупольський). Практично в кожному правлінні були дворяни-військовослужбовці у відставці, а в Новомосковському – навіть 2 особи (генерал-майор та гвардії полковник).

Аналіз складу дворянських правлінь губернії свідчить, що найбільшу кількість становили військовослужбовці – 7 осіб (21,8%) ранги яких коливалися від генерал-майора (IV клас) до поручика (X клас). Серед цивільних чинів більшість у повітових правліннях належала спадковим дворянам (52%). Решта діячів корпоративних установ були особистими дворянами й мали чини від титулярного радника (IX) до колезького реєстратора (XIV) [255].

Серед губернських предводителів дворянства Херсонської губернії (*додаток П*) виділялися свої “довгожителі”. Так, М. Сухомлинов обіймав цю посаду протягом 22 років, І. Куріс – 18 років. В різні часи цю корпоративну організацію очолювали брати Ерделі.

1784 року іменним указом Катерини II підтверджувалося надання таврійському дворянству всіх привілеїв та прав російського дворянства, що означало остаточне оформлення в регіоні системи дворянських інституцій [420, с. 51–52].

В Криму перші дворянські вибори були організовані в січні 1787 року. Ідентифікація татарського дворянства була ще попереду, тому у перших дворянських зборах брали участь ті, кого було внесено до дворянських списків, які велися мурзами. Нечисленне нетатарське дворянство на той час складалось переважно з обласних урядовців нижчих рангів. Першими повітовими предводителями дворянства були обрані: Абдувелі ага Топечокракський (Сімферополь), майор Атай мурза Ширинський (Феодосія), Усеїн бей Мансурський (Перекоп), Арсланш мурза Ширинський (Євпаторія). Першим таврійським предводителем був обраний Мехмет бей Ширинський

[161, арк. 18]. Усі місця депутатів, засідателів як дворянських опік, так і верхніх та нижніх земських судів були заміщені мурзами [877].

У Таврійській області наприкінці XVIII ст. не існувало жодних дворянських установ. Це пояснюється малочисельністю дворянського стану на півострові. Крім того, більшість дворян, які володіли маєтностями у Таврії, були вписані до дворянських родовідних книг інших губерній, де вони також мали земельну власність. Кримське дворянство від решти дворянської південноукраїнської спільноти відрізнялось також тим, що значна його частина була представлена грецькими і татарськими дворянами, юридичний статус яких не був визначений остаточно.

Чергові дворянські вибори відбулися у серпні 1803 р., вже після створення Таврійської губернії. Перші збори очолив дворянин грецького походження Євстафій Іванович Нотара – фактично перший губернський предводитель дворянства півострова. Обов'язки губернського предводителя Євстафій Іванович виконував до 1809 р. [769, с. 302]. У 1778 р. покинувши військову кар'єру, Є. Нотара перейшов на цивільну службу, отримавши чин колезького асесора, який надавав його власнику статус спадкового дворянина. Євстафій Іванович активно зайнявся новими справами: виконував обов'язки начальника таврійського карантину, сприяв облаштуванню греків на території Криму, головував у Таврійській цивільній палаті. Особливу увагу Є. Нотара приділяв створенню губернської гімназії.

Очоливши губернську дворянську станову організацію, Є. Нотара докладав чимало зусиль для вирішення станових питань, більшість з яких були пов'язані зі справами дворян грецького і татарського походження, які внаслідок незнання російської мови та невизначеності статусу не виявляли особливого бажання брати участь у діяльності організації.

Серед губернських предводителів дворянства Таврійської губернії прізвище Нотара з'явилося ще раз у 1826 р., коли на цю посаду було обрано сина Є. Нотари Степана – капітана артилерії, який виконував обов'язки предводителя протягом двох термінів. Ще один з представників цієї родини –

Іван – також декілька разів обирався на посаду феодосійського повітового предводителя дворянства [769, с. 303].

На початку XIX ст. відбулися зміни в організації роботи дворянських зборів Таврійської губернії, які полягали у значному обмеженні мусульманських дворян у виборчих правах. Указ від 8 жовтня 1802 р. докладно регламентував систему управління Таврійською губернією, фактично забороняючи місцевим аристократам брати участь у роботі дворянських корпоративних органів, мотивуючи цю заборону необізнаністю татарського дворянства з російським законодавством та російською мовою [434].

За пропозицією таврійського губернатора О. Баранова у 1806 р. були переглянуті штати губернії, що призвело до заборони таврійським дворянським зборам обирати посадовців практично на всі управлінські посади. Це свідчило про повне позбавлення татарського нобілітету виборчих прав.

Місцеве дворянство неодноразово намагалось змінити таку ситуацію, звертаючись до керівників краю з відповідними клопотаннями (1827 р. – до Ф. Палена, 1828 р. – до М. Воронцова), однак урядовці не поспішали давати дозвіл на відновлення виборчих прав, посиляючись на нездатність місцевого дворянства виконувати адміністративні функції [56, арк. 36, 71, 84–88 зв.].

Серед відомих керівників губернії середини XIX ст. ми можемо назвати родину Олівів. Вищу посаду в дворянській ієрархії губернії займали у різні часи батько і син – Олів Віліам Миколайович та Олів Вівіан Віліамович. Старшого з Олів, француза за походженням у 1845 та 1848 рр. обирали ялтинським повітовим предводителем дворянства, а з 1849 по 1853 рр. Віліам Миколайович виконував обов'язки губернського предводителя дворянства [769, с. 303].

Вівіан Віліамович Оліва після служби у лейб-гвардійському гусарському полку, у віці 29 років вийшов у відставку. Після чого продовжив кар'єру на цивільній службі – протягом багатьох років виконував обов'язки почесного

мирового судді, а з 1887 р. двічі ставав губернським предводителем дворянства.

Перебуваючи на посаді губернського предводителя дворянства, Вівіан Оліва брав участь у роботі чисельних комісій і товариств. У 1892 р. він був учасником Особливого комітету допомоги голодуючим, брав безпосередню участь у роботі Таврійської ученої архівної комісії. Діяльність Вівіана Оліва була оцінена російським урядом – його було нагороджено орденами Св. Володимира, орденом Станіслава I ст., пожалувано чином дійсного статського радника, камергера двору Його Імператорської Величності [31, арк. 24, 51–51 зв., 88].

Предводителі дворянства Таврійської губернії належали до різних релігійних конфесій. Так, представники родини Оліва були католиками, Г. Мурзаєв належав до вірмено-католицької конфесії, а М. Оран-Крим-Гірей-Адил-Гірей – до англіканської. Цікавим є той факт, що в губернії, де більшість дворянських виборців були мусульманами, губернський предводитель з татар був обраний лише один раз.

У 1823 р. під час виборів дворянського предводителя краю Ахмет бей Хункалов отримав 67 голосів, а його опонент А. Філантьєв – лише 51. Перемога Хункалова не викликала сумнівів. Однак, мабуть, вперше в історії дворянських корпоративних організацій південноукраїнських губерній губернатор М. Воронцов, не надавши жодних пояснень, і посиляючись на своє право, не затвердив цього кандидата на посаді [25, арк. 70, 74]. Хоча при цьому переважна більшість повітових предводителів дворянства Таврійської губернії були татарами.

Щодо попередньої діяльності обраних предводителів, ситуація була схожою з Катеринославською губернією – переважна їх більшість мали військові чини. З 16 губернських предводителів дворянства 12 зробили військову кар'єру.

Серед предводителів кримського дворянства помітною фігурою був Дмитро Євлампійович Башмаков, який виконував обов'язки предводителя

таврійських дворян з 1832 по 1834 рр. Він походив з дуже бідної дворянської родини Симбірської губернії (володів лише 2 кріпаками), однак завдяки своїм особистим якостям зміг зробити блискучу військову кар'єру у Петербурзі. За військові подвиги Д. Башмакова було нагороджено орденами Св. Володимира IV ст. та Св. Анни IV ст. У 1829 р. він вийшов у відставку в чині дійсного статського радника і камергера. На початку 30-х рр. Дмитро Євлампійович переселився до Криму. Сам він мешкав у Сімферополі, володів маєтком у Євпаторійському повіті (завод з розведення коней, вівчарство), садом (10 тис. дерев) та виноградником на південному узбережжі Криму [568, с. 112–114].

Ще більш успішною була кар'єра іншого губернського предводителя – Олександра Івановича Казначеева. Як і Башмаков, О. Казначеев мав досить скромні статки (маєток у Рязанській губернії і 25 душ селян). Військову службу проходив у Петербурзі, потім став ординарцем при генерал-фельдмаршалі князі М. Голенищеві-Кутузові, мав багато урядових нагород. Завдяки своїй дружині – княгині Варварі Дмитрівні Волконській – О. Казначеев увійшов до вищих щаблів дворянської аристократії Російської імперії. У 1829 р. його було призначено на посаду таврійського цивільного губернатора, а в 1845 р. таврійські дворяни обирають О. Казначеева губернським предводителем дворянства [816, с. 226]. Через три роки дворяни краю повторили свій вибір. На думку сучасників, Олександр Іванович був талановитим адміністратором і авторитетною людиною та якнайкраще відповідав цій посаді.

Наступний представник кримської дворянської верхівки, що залишив помітний відбиток у становленні станових корпоративних установ в краї Василь Іванович Попов, нащадок секретаря Г. Потьомкіна Василя Степановича Попова. Василь Іванович – один з найбагатших таврійських предводителів: лише у Таврійській губернії йому належало майже 100 тис. дес. землі. Як і його попередник, обов'язки губернського предводителя дворянства виконував протягом двох термінів [574, с. 176].

Наведені приклади яскраво свідчать, що наприкінці XIX – на початку XX ст. служба на виборних дворянських посадах була вже самостійним видом діяльності і шляхом для швидкого кар'єрного росту. Вірніше сказати – фінальним акордом службової діяльності, тому що практично всі губернські предводители дворянства до їх обрання вже були людьми відомими та успішними.

Підтвердженням цієї тези може бути біографія Петра Олексійовича Взметнева – спадкового дворянина Таврійської губернії. Досягнувши успіхів на цивільній службі (був секретарем при Міністрі фінансів), після виходу у відставку він двічі (1836–1841 рр. та 1861–1863 рр.) обирався на посаду губернського предводителя [769, с. 308].

Майже одночасно зі становленням дворянської корпоративної організації у Таврійській губернії проходять аналогічні процеси й у Бессарабії. Тривалий час питання про створення корпоративної організації дворянства краю та обрання її лідера – предводителя дворянства – залишалося неврегульованим. Створення корпоративної організації надало б певну завершеність процесу інтеграції краю до Російської імперії. Крім того, новій владі потрібні були досвідчені люди, які б могли регулювати економічні, політичні і соціальні процеси в краї – владі були потрібні державні службовці. Місцеве дворянство розглядало дворянську організацію як додатковий важіль впливу та своєрідну гарантію непорушності принципів протекціоністської російської політики щодо нього. Однак, до 1818 р. місцеве дворянство фактично не мало своєї організації.

Певні умови для створення станової корпоративної організації виникли ще під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. На момент підписання Бухарестського трактату російська влада вже мала досить великий список співробітників-молдаван, які заявили про готовність співпрацювати з нею. Момент був підходящий. Однак для створення корпоративної організації були потрібні спадкові дворяни, а їх, на жаль, за винятком декількох російських офіцерів та чиновників обласної адміністрації, не було. Щодо

молдавських дворян – їм потрібно було довести свою приналежність до цього стану.

З 1816 р. в різних документах зустрічається прізвище надвірного радника Дмитра Ришкана, який бере активну участь у різних зборах та комісіях і підписується “Маршал дворянства”. Очевидно, його й потрібно вважати першим бессарабським предводителем дворянства, тим більше, що з червня 1818 р. він отримав цей статус на законних підставах. Однак, з’ясувати, хто, де й коли призначив Дмитра Ришкана “маршалом”, неможливо, бо немає жодного документа, який би давав відповідь на ці питання.

Робота зі створення корпоративної дворянської організації в Бессарабії значно активізувалася в травні 1818 р., після відвідування Кишинєва імператором Олександром I та видання Статуту, в якому чітко прописано, що “Бессарабському дворянському товариству дозволяється мати дворянські збори для обрання чиновників на посади, які знаходяться у його (*товариства – Л.Ц.*) підпорядкуванні” [440, с. 224–225]. Статут детально регламентував процес створення дворянської корпоративної організації.

Намісник О. Бахметєв провів перші організаційні дворянські збори, у роботі яких взяли участь 72 дворянина області. На той час, за класифікацією О. Крупенського, бессарабське дворянство поділялося на три категорії: перша – нечисельна, але впливова та сильна своїм авторитетом партія молдавських бояр; друга – дворяни, що переселилися до Бессарабії з інших російських губерній; третя – найбільша та “найменш дисциплінована” група місцевих дворян, “вписана у дворянські книги через недогляд” [626, с. 14]. Результат дворянських виборів міг визначити той, хто об’єднав навколо себе представників останньої групи дворян. Зрозуміло, що такий розподіл сил породжував протистояння між заможною боярською верхівкою та середнім і дрібним дворянством.

Головним питанням порядку денного дворянських зборів стало обрання обласного маршала або предводителя дворянства. Список

претендентів на цю посаду складався з шести осіб: статський радник О. Гика, колезький асесор І. Донич, титулярний радник князь Кантакузин, надвірний радник І. Мілло, надвірний радник Д. Ришкан, колезький радник І. Стурдза. Всі вони належали до місцевої еліти, були відомими особами, користувалися довірою з боку царської адміністрації.

Пізніше, описуючи перші дворянські вибори, П. Вігель зазначав, що вони “ознаменувалися лайками, бійками і навіть кровопролиттям” з боку *нових дворян (виділено в тексті – Л.Ц.)*, яких нехтували бояри, “яким боляче було бачити колишніх слуг, що сидять поряд з ними, а іноді і в якості суддів своїх”. П. Вігель вказував: “ця епоха буде незабутньою у літописах краю!” [375, с. 24].

Під час виборів боярин Россет-Баланеско – нащадок родовитої боярської родини – зміг заручитись підтримкою групи незадоволених бояр та спробував за допомогою підкупу вплинути на результати виборів, що ледь не призвело до кровопролиття. Однак пізніше Россет-Баланеско погодився на кандидатуру надвірного радника Дмитра Ришкана, який, як було вже вказано, фактично виконував обов’язки предводителя дворянства з 1816 р. Обраний в числі 6 депутатів від дворян, Россет-Баланеско почав відкрито конфліктувати з намісником О. Бахметєвим і в кінці кінців був відсторонений від усіх адміністративних справ.

Незважаючи на те, що перші збори пройшли дуже бурхливо, головне завдання було виконано – було обрано першого бессарабського предводителя дворянства, яким став Д. Ришкан, представник досить відомої в Молдавському князівстві родини, володар маєтків Вистерничени та Бубуєчи, за якого проголосували 154 особи і тільки 46 були проти. З цього часу Д. Ришкан стає легітимним предводителем Бессарабського дворянства, виконуючи ці обов’язки до 4 січня 1822 р. (*додаток П*). Другий результат був у князя Кантакузина з таким розподілом голосів: 130 – за та 62 – проти [204, арк. 63].

Становлення дворянської корпоративної організації в Бессарабії проходило надзвичайно важко, спричиняючи низку серйозних політичних конфліктів та негараздів серед дворянських груп. Це зумовлювалось тим, що молдавське дворянство було дуже неоднорідним, багато бояр та їх дітей втрачали прибуткові посади, продовжувався процес майнового розшарування серед місцевої знаті. Окремі боярські роди та їх нащадки взагалі не отримали дворянського статусу.

У 1819 р. Олександр I, бажаючи особисто переконатися в тому, що дворяни Бессарабської області “задоволені існуючою формою самоуправління”, запропонував дворянській делегації приїхати до Петербурга. Намісник О. Бахметєв видав розпорядження про скликання 10 липня 1819 р. у Кишиневі дворянського з’їзду. Однак обласний предводитель дворянства Д. Ришкан постійно відкладав дату проведення зборів, а на енергійні вимоги намісника поквартитися з цією справою обмежувався відписками. Наприкінці року з’їзд дворян Бессарабії все ж таки відбувся, продемонструвавши вкотре повну відсутність єдності в середовищі вищої верстви краю.

Представники великого боярства, намагаючись провести своїх кандидатів, заздалегідь зібрали підписи. Це викликало незадоволення з боку середнього та дрібного дворянства, яке направило протест на ім’я бессарабського губернатора. Проте великим боярам вдалося добитися обрання своїх представників. Як наслідок – один з лідерів дворянської опозиції К. Стаматі разом з 55 дворянами заявив, що вибори були проведені незаконно [211, арк. 112].

Цей випадок яскраво свідчив про незадоволення дрібного і середнього дворянства краю надмірною концентрацією привілеїв в руках боярської знаті. Зрештою, вирішено було обрати до складу делегації трьох дворян: надвірного радника Д. Ришкана, надвірного радника Я. Прункула і спатаря В. Россета, який згодом відмовився і замість нього обрали І. Донича. Це стало причиною чергової сутички між дворянськими групами. Дехто з

дворян заявляв, що обрані делегати не мають права виступати від імені всього дворянського товариства. Самі ж делегати, скориставшись непорозумінням, до Петербурга так і не поїхали.

Наприкінці 1819 р. О. Бахметєв залишив свою посаду, а опікування бессарабським питанням було доручено тимчасовому управлінню під головуванням генерал-лейтенанта І. Інзова, головного попечителя колоній південного краю. У спеціальному листі статс-секретаря І. Каподистрії до І. Інзова зазначалось, що поведінка бессарабського дворянства “не відповідає очікуванням Його величності. ...непристойні чвари, що продовжуються між предводителями дворянства, різними членами уряду та повноважним намісником” породжували безпорядки [213, арк. 1–3].

На чергових виборах, які відбулися у 1821 р., було обрано наступного обласного предводителя дворянства – ним став колезький радник І. Стурдза – представником відомого та чисельного боярського роду. Витоки цього роду знаходять документальне підтвердження в джерелах XV ст. Службову кар’єру І. Стурдза розпочав у Молдавському князівстві. Після приєднання Бессарабії до Росії прийняв російське підданство і з квітня 1814 р. приступив до служби. Входив до складу багатьох комітетів, зокрема комітету, який займався будівництвом Кишинівського шпиталю. Йому належали значні земельні володіння: в Орґеєвському цинуті – маєтки Краснашени та Пояна, в Ясьському – Котюжани і Чугуєни. Найбільші земельні володіння – 10 154 дес. землі знаходилися в Хотинському повіті – містечко Новоселиця, села Маршанці, Тарасауци, Котелеу та Онцени [447, с. 312]. Все це приносило йому загальний річний прибуток більше 15 тис. левів. З 1821 р. І. Стурдза працював у складі дворянської комісії, що дозволило йому заручитися підтримкою з боку як державної влади, так і місцевих аристократів і одержати перемогу на виборах.

Дворянські збори також обрали секретаря та членів управління, членів кримінального та цивільного суду, голову межової контори, справників,

суддів та комісарів. У виборах 1821 р. брали участь 134 дворянина [214, арк. 14–15].

На зборах активно обговорювалися питання про фінансування дворянської організації та утримання дворянських зборів. Вирішено було, що кожний депутат від дворянства жертвує по 100 левів. Збереження зібраних коштів доручили секретарю зборів. Канцелярія зборів мала утримуватись за рахунок особистих коштів предводителя та шести депутатів від дворянства (від кожного повіту) [221, арк. 4,6,9].

Аналіз архівних документів дозволяє автору зробити наступні висновки. По-перше, серед керівництва області кількість російських дворян-чиновників була незначною. Зі 146 бессарабських посадовців та кандидатів на посади, які були названі в указі, лише 28 були російськими дворянами, а 34 взагалі не визначилися у питаннях стосовно підданства. По-друге, найвпливовіші молдавські боярські роди зуміли зосередити значну частину владних повноважень у своїх руках. Так, найбільше посад отримали представники дворянської родини Руссо – 9 посад, по 3 посади отримали родини Катаржі, Дониц, Леонард, Кацика, по 2 – Мілло, Ботезат, Стаматі, Макареско, Яманді, Бузне, Салло та Бозика.

Будучи предводителем обласного дворянства, І. Стурдза брав участь у діяльності різних громадських організацій, проведенні різноманітних акцій. Так, він головував в комісії, яка була створена у 1824 р. для проведення в Бессарабії перепису населення. Після закінчення трирічного терміну діяльності, у 1825 р., передав справи й вийшов у відставку. Вже згадуваний відомий мемуарист П. Вігель так описував І. Стурдзу: “найкращий та найсправедливіший серед смертних, ніколи не починав судових процесів, не брав підряди, не робив боргів і не інтригував проти будь-кого. Це був тип європейця, блискуче освіченого, з бездоганними манерами, доброго та ввічливого у спілкуванні” [375, 235].

Однак таких діячів було небагато. Незважаючи на всі зусилля невтомного І. Інзова, якому були ввірені, крім Бессарабії, ще три

новоросійські губернії, він не в змозі був побороти інертність і зловживання молдавських бояр та місцевої адміністрації. Сподіванням уряду на допомогу і підтримку з боку місцевого дворянства у справі налагодження адміністративної влади у Бессарабії не судилося збутися. Тому російський уряд був змушений змінити політику щодо адміністративного устрою та управління Бессарабією у напрямку поступового введення тут загальноімперських законів, фінансової системи та установ губернського типу.

Нагадаємо, що 7 травня 1823 р. повноважним намісником Бессарабії було призначено Новоросійського генерал-губернатора графа М. Воронцова, який був прихильником уніфікації адміністративного управління краєм за загальноросійським зразком. За часів М. Воронцова місцеві мешканці на виборних посадах стали замінюватися російськими урядовими чиновниками; відбувалося поступове обмеження прав дворянства щодо управління краєм, були звужені функції Верховної Ради та місцевих предводителів дворянства. Крім того, були здійснені кроки у напрямку поступової ліквідації відкупної системи призначення на посади та інституту справників.

М. Воронцов під час ревізії обласних установ виявив чисельні порушення і безлад у вигляді незаконних витрат і розкрадань на величезні суми. Поряд з фінансовими, було виявлено багато випадків зловживань у судах та поліцейському управлінні. Головною причиною безладу, який панував у краї, граф М. Воронцов вважав обласне самоврядування та широкі права місцевого дворянства, яке використовувало свої посади виключно з метою збагачення [654, с. 515]. Реально оцінюючи зловживання місцевої аристократії, генерал-губернатор з перших кроків своєї діяльності зосередив увагу на зміцненні законності, службової дисципліни в управлінських структурах Бессарабії для встановлення порядку і спокою в краї.

Новим обласним предводителем дворянства у 1825 р. став статський радник І. Башота (*додаток Р*). Рід Башот був у перших боярських чинах Молдавського князівства [224, арк. 8]. З 1814 р. працював у адміністративних

органах краю – управляючим експедиції державних прибутків та інших зборів, справником Орґеєвського цинуту, членом бессарабського тимчасового комітету, обласним прокурором, був членом Кишинівського громадського комітету з надання матеріальної підтримки населенню Греції, одним з директорів Бессарабського відділення Російського біблейського товариства. За участь у врегулюванні спірних справ між казною та нащадками князя Манук-бея отримав чин колезького радника.

Обрання І. Башоти предводителем дворянства свідчило, що він користувався водночас довірою з боку керівництва області та повагою місцевого дворянства. О. Крупенський вказував, що Башота очолював бессарабську дворянську корпорацію до 1831 р. Це не зовсім вірно. 29 січня 1829 р. І. Башота складає свої повноваження, передавши правління яському предводителю дворянства О. Леонарду. У 1829 р. від'їжджає до Молдавії, де у нього були значні земельні володіння, мешкали родичі і син. У 1831 р. він виходить із російського підданства і остаточно залишає Російську імперію. На наш погляд, однією з причин цього кроку було несприйняття нових правил управління в краї (“Установи для управління Бессарабською областю”, 1828 р.), які значно звужували автономні права Бессарабії в складі імперії.

З січня 1829 р. обов'язки предводителя бессарабського дворянства виконував яський предводитель Олександр (Алеку) Павлович Леонард. Це була надзвичайно освічена людина, він мав іноземну університетську освіту, за активну боротьбу з епідемією чуми в Бессарабії був нагороджений діамантовим перснем. Під час одного зі спалахів чуми в краї у 1830 р., особисто організовуючи протичумні заходи в Кагульському повіті, він помер. Його вважали більш імовірним кандидатом на посаду обласного предводителя дворянства на виборах у 1831 р.

Незважаючи на те, що становище бессарабського дворянства на початку 30-х рр. ХІХ ст. остаточно не стабілізувалось, місцевий нобілітет вже був визначеним і визнаним російською владою. Дворянство Бессарабії на

той час було далеким від загальної ідеї корпоративної солідарності в своєму середовищі. Тим не менш, залежачи один від одного в питаннях дворянських виборів, дворяни рано чи пізно повинні були обов'язково рахуватися з регіональними потребами розвитку дворянської верстви. Не погоджуючись на декоративну роль в управлінні Бессарабією, місцеве дворянство активніше включається в діяльність імперських управлінських інститутів краю, що фактично означає остаточну інкорпорацію до загальноросійського дворянського стану і відповідає інтересам російської монархії.

Намагаючись тісніше пов'язати дворянство з державною службою, уряд прирівняв службу у дворянських зборах до державної. Поступово дворянські корпоративні органи були поставлені під ще більш пильний контроль з боку губернських та повітових властей: по суті вони перетворилися на своєрідний придаток до місцевого бюрократичного апарату, а губернські предводители дворянства – на помічників керівників губерній, хоча формально зберігали свій незалежний статус [574, с. 176].

До середини XIX ст. дворянство Бессарабії набуло певного соціального та адміністративного досвіду, остаточно сформувавшись як управлінський та служилий стан, з якого формувалася політична еліта краю. Особливу активність в роботі корпоративних організацій області бессарабське дворянство виявило у 30–60-х рр. XIX ст.

Імперський уряд приділяв пильну увагу також кандидатам на дворянські посади повітового рівня, іноді відкрито підтримуючи династійні традиції. Досить довгий час посаду Орґеєвського предводителя обіймали представники дворянської родини Донічів: у 1831–1834 рр. – М.М. Доніч; 1834–1837 рр. – М.Є. Доніч, 1844–1847 рр. – О.М. Доніч, 1847–1850 рр. – знову М.Є. Доніч. У Хотинському повіті позиції місцевого дворянства відстоювали дворяни М. Торхін (1828–1831 рр.), К. Талпа (1831–1837 та 1847–1850 рр.), К. Кіруш (1837–1844 рр.), князь М. Кантакузин (1844–1847 рр.) [233, арк. 78].

У складі Бессарабії були кілька повітів, які відрізнялися від решти у питаннях участі дворянства в корпоративних установах. Так, дворянство Бендерського та Акерманського повітів отримало своїх предводителів лише у 1872 р., а Ізмаїльський повіт протягом усього ХІХ ст. взагалі не мав дворянської корпоративної організації. Це пояснюється особливістю адміністративного устрою та історичного розвитку повіту. У першій половині ХІХ ст. тут існувало широке представництво інтересів місцевого дворянства у повітових органах влади. Для управління повітом були сформовані повітові та земські суди. Повітовий суд складався з повітового судді, одного засідателя від уряду, двох засідателів від дворянства та двох – від жителів міста. При повітовому суді діяла дворянська опіка, якою керував обраний місцевими мешканцями дворянин та повітовий землевпорядник.

Повітовими суддями на перших порах були виключно дворяни: 1822–1825 рр. – І. Федоров, 1825–1828 рр. – колезький реєстратор Г. Фокша, 1828–1831 рр. – губернський секретар С. Двуреченцев. Засідателями повітового суду від дворянства у 1822–1831 рр. були М. Бузика, А. Джаногло, С. Двуреченцев, О. Руссо, Г. Дутович [834, с. 107]. Однак у порівнянні з іншими повітами Бессарабії кількість дворян в Ізмаїльському повіті була дуже малою, що й дозволяло певний час відкладати створення корпоративної повітової дворянської організації та обрання місцевого предводителя дворянства.

Наступною важливою особливістю Ізмаїльського повіту було те, що керівні посади між молдавськими та російськими дворянами, на відміну від решти повітів Бессарабії, тут розподілялись на користь росіян. Так, у 1822–1831 рр. скарбниками були молдавські дворяни А. Бузика, М. Софроній, П. Димитріу, решту повітових посад займали російські чиновники: справник – відставний майор Г. Патаракій, комісари – колезький реєстратор В. Самофалов, губернський секретар І. Портицький, колезький реєстратор Ф. Неделькович [127, арк. 34–39].

Третьою відмінною рисою Ізмаїльського повіту були постійні адміністративні реорганізації, що стосувалися його території та підпорядкування. У 1834 р. Ізмаїльський повіт був територіально збільшений та перейменований у Леовський. Це було штучне збільшення, яке не мало під собою ні історичного, ні економічного підґрунтя. Єдиним позитивним моментом було кількісне збільшення дворянського населення повіту. Першим депутатом від повітового дворянства у 1834–1837 рр. було обрано дворянина Костянтина Разу. У 1837 р. Леовський повіт стає Кагульським, що призводить до чергової адміністративної ротації. Від повіту за період 1837–1856 рр. було обрано лише п'ять депутатів місцевого дворянства: І. Ботезат, Г. Калмуцький, М. Катаржі, І. Зілоті та І. Чолак [131, арк. 10, 41, 47, 53].

У 1856 р., за умовами Паризького мирного договору, південна частина Бессарабії – Ізмаїльський, частина Кагульського і Акерманського повітів – з населенням 127 тис. осіб була передана Молдавському князівству. На цій території були розташовані міста Ізмаїл, Рені, Кілія, Кагул, Комрат, Вулканешти, Леово та інші. Після повернення у 1878 р. Ізмаїльського повіту Російській імперії тут так і не була створена повітова дворянська корпоративна організація; повітовий предводитель та дворянські депутати не обиралися, а відтак місцеве дворянство взагалі не було представлене в губернському дворянському товаристві, що створювало певний соціальний дискомфорт для мешканців повіту.

На роки головування Є. Бальша припала Кримська кампанія, під час якої Бессарабія знаходилась у становищі близького тилу, а місцеве населення було залучене до матеріального забезпечення військ, розташованих за Дунаєм і в Криму. Дворянство краю виконувало роль організатора взаємодії населення з армією і робило це непогано. У липні 1853 р. Є. Бальшу та іншим бессарабським дворянам було оголошено царську подяку за організацію постачання коней для армії.

У листопаді 1854 р. закінчився термін перебування Є. Бальша на посаді предводителя, однак бессарабські дворяни вдруге віддали за нього свої голоси. За вагомий внесок у розвиток краю і виконання “послуг на вимогу військового часу” його було нагороджено орденами Св. Анни III та II ст. [626, с. 42]. У лютому 1857 р., незважаючи на пропозиції залишитися на посаді предводителя дворянства, Є. Бальш залишає цей пост.

Яскравою ілюстрацією загальноімперських тенденцій щодо розвитку корпоративних дворянських організацій є документи дворянських органів влади Бессарабії. Якщо у 1872 р. в Акерманському повіті нараховувалося 29 осіб, що мали право участі у дворянських зборах, то в середині 90-х років їх кількість складала вже 38 [137, арк. 24–31 зв.].

Однією з головних проблем дворянських організацій у краї, як і в масштабах всієї імперії, залишалася низька активність дворян у роботі місцевих станових зборів. Статистичні звіти акерманського предводителя дворянства дозволяють порівняти кількість дворян, що брали участь у зборах із загальною чисельністю дворян краю, які мали на це право (*таблиця 3.1*). Протягом наступного десятиріччя (1890–1900 рр.) цей показник тримався приблизно на рівні 45%. У дворянських зборах 1891 р. брали участь 20 спадкових дворян, з яких 8 – за особистим повним майновим цензом, 10 – за дорученням від осіб жіночої статі, 2 – в якості опікунів малолітніх дітей, що володіли повним майновим цензом. Для порівняння наведемо аналогічні дані за 1896 р. З 14 дворян, які брали участь у повітових зборах, 10 володіли особистим повним майновим цензом, 3 – за дорученням, 1 – в якості опікуна. З цих 14 осіб 11 (або переважна більшість) володіли від 1 до 10 земельних цензів, і лише 2 – мали понад 10 земельних цензів [140, арк. 16]. Наведені цифри свідчать про зменшення кількості великих дворян – землевласників.

Дані по Бессарабській губернії не виходять за рамки загальноросійських показників. Наприкінці XIX ст. у 26 губерніях європейської частини Росії правом участі в дворянських зборах володіли 276 177 дворян. З них лише 58 707 осіб, або 21,3%, користувалися цим

правом. За особистим правом брали участь у зборах 73,7% дворян, решта – за дорученням або в якості уповноважених дрібних власників. З числа учасників зборів 9% володіли майном менше 1 цензу, близько 76% мали від 1 до 10 цenzів і майже 15% – понад 10 цenzів [615, с. 143]. Наведені цифри яскраво свідчать, що переважна більшість учасників дворянських органів управління на місцях представляли інтереси середніх та великих власників, які дуже насторожено ставилися до перспективи розширення прав дрібнопомісного дворянства.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в середовищі бессарабського дворянства накопичилось настільки багато проблем, що в практику досить міцно увійшли надзвичайні дворянські збори. До цього ж часу відносяться спроби надати більш організованого, цілеспрямованого характеру витраті дворянських громадських капіталів. Так, саме через це питання у 1903 р. були скликані надзвичайні Бессарабські губернські дворянські збори. Порядок денний включав такі питання: висловлення подяки імператору від бессарабського дворянства за виділення 250 тис. руб. на будівництво дворянського пансіонату-притулку, питання про запровадження дворянської каси взаємодопомоги та про пошук додаткових коштів для обладнання пансіонату [249, арк. 40].

На початку XX ст. ситуація у дворянських корпоративних організаціях регіону залишається стабільною. За даними дворянських зборів Акерманського повіту, найбільший майновий ценз мали І. Баллас (1 400 дес.), М. Мазарович (2 000 дес.), К. Баллас (1 910 дес.), Л. Пуришкевич (1 401 дес.). Одним з найбільших власників у Акерманському повіті був князь О. Волконський, який володів в межах повіту 5 376 дес. землі [142, арк. 30]. Цікаво, що більшість дворян, які мали власність у Акерманському повіті, мешкали за його межами. В. Пуришкевич, О. Сталь-фон-Гольштейн, І. Баллас проживали у Петербурзі, О.П. Волконський – у м. Рівне, М. Мазарович – у м. Красне Смоленської губернії, П. Демідов – у Житомирі, решта – переважно в Одесі [144, арк. 85].

Діяльність дворянських корпоративних органів не була позбавлена помилок, зловживань і проблем. Так, у грудні 1901 р. губернські збори допустили до дворянських виборів 1902 р. по Акерманському повіту 16 спадкових дворян. Напередодні губернських виборів 1905 р. нарада предводителів і депутатів дворянства у грудні 1904 р. затвердила по Акерманському повіту вже 18 спадкових дворян, з яких 10 – на основі особистого повного права і 8 – через уповноважених [146, арк. 70–71]. Незрозуміле щорічне збільшення кількості дворян, які мали виборчі права, викликало підозри у махінаціях з виборчими списками. Наступні дворянські вибори 1910–1911 рр. фактично завершилися скандалом.

Останнім губернським предводителем дворянства Бессарабії був Роман Григорович Доліво-Добровольський (21 лютого 1914 – 3 червня 1923 рр.), час роботи якого співпав з важкими випробуваннями як для держави взагалі, так і для Бессарабії.

3.3. Земська та культурно-освітня діяльність дворян регіону

Жодна з ланок внутрішнього адміністративного управління держави не в змозі ефективно функціонувати, якщо вона не буде мати на місцях органи, які б успішно і самостійно діяли. У Російській імперії функції таких органів у другій половині ХІХ ст. виконували губернські та повітові земства.

В результаті взаємодії трьох основних тенденцій: прагнення самодержавства до централізації та бюрократизації всього апарату управління; відстоювання дворянством станового принципу організації та комплектації органів влади; необхідності рахуватися з потребами соціально-економічного розвитку, передусім зі зростаючими потребами в організації місцевого управління на нових, буржуазних началах – відбувалося становлення органів місцевого управління і самоуправління як в масштабах імперії, так і в межах південноукраїнського субрегіону.

Реформування системи місцевого управління розпочалося з 1858 р., коли Міністерство внутрішніх справ направило губернаторам листа з

основними положеннями щодо реформування повітового управління. За цим проектом передбачалося сконцентрувати адміністративну владу в повіті в руках повітового начальника, якого пропонувалося призначати з військових. Повітові предводители дворянства, формально не підпорядковуючись повітовому начальнику, зобов'язувалися виконувати всі його розпорядження. Цей проект викликав незадоволення дворян, які побачили в ньому приниження звання предводителя та образу всього дворянського стану. Уряду прийшлося відмовитись від цього проекту [514, с.2].

Дворянство імперії дуже жваво брало участь у підготовці реформи. Крім безпосередньої участі депутатів від губерній у роботі редакційних комісій (1859 р.), було висунуто декілька дворянських проектів з цього питання. Один з перших проектів, автором якого був граф Орлов-Давидов, відстоював інтереси великих землевласників і передбачав створення постійно діючого дворянського представницького органу, який би вирішував усі місцеві питання. Найбільш радикальним для свого часу був проект тверського губернського комітету, за яким серед іншого пропонувалося створити органи місцевого самоуправління на всестанових засадах, а в перспективі взагалі зрівняти права усіх станів.

Протягом 1862 та 1863 років, коли розроблялася земська реформа, питання, пов'язане з подальшою долею дворянського стану, набуло актуальності у громадському житті Російської імперії. Автором питання, яке отримало назву “самоскасування дворян”, був слов'янофіл І. Аксаков, який намагався довести, що подальше існування дворянського стану неможливе. Свою ідею він сформулював наступним чином: “Дворянство повинно одностайно заявити уряду й клопотати, щоби йому було дозволено урочисто, перед обличчям усієї Росії, здійснити великий акт знищення себе, як стану” [514, с. 23] Уряд рішуче відкинув подібні пропозиції й фактично заборонив обговорення цього питання.

Пізніше був вироблений новий проект, за яким одним з нових важелів впливу дворянства на місцевому рівні стали земства – виборчі органи

місцевого самоврядування в Російській імперії. “Положення про губернські та повітові земські установи” було прийнято у січні 1864 р. Воно відкривало простір для діяльності досить широким колам суспільства, і в першу чергу дворянам.

В основу виборчої системи було покладено майновий, а відтак – становий початок. Виборці до місцевих органів самоуправління (земств) поділялися на три курії (групи): повітових землевласників; міських виборців; виборних від сільських товариств. Конкретизуємо. Право участі у виборах від першої курії було у землевласників, які мали не менше ніж 200 дес. землі або іншого майна на суму не менш 15 тис. крб., або особи, що мали річний прибуток не менш 6 тис. крб.

Виборцями по міській курії ставали володарі купецьких свідоцтв, власники підприємств і торговельних установ з таким самим прибутком, як і в першій курії, а також власники нерухомого майна на суму від 500 до 3 000 крб. Вибори по селянській курії були багатоступеневими. Від сільських товариств обиралися представники на волосні сходи, де обирали виборщиків, які, в свою чергу, обирали гласних (депутатів) у повітове земське зібрання.

Земське зібрання було розпорядчим органом. Воно обиралося один раз на три роки, збиралося регулярно раз на рік, однак, якщо виникали потреби – збирали надзвичайні збори. Головою земського зібрання, як правило, ставав предводитель дворянства. Коло повноважень земських установ обмежувалося вирішенням місцевими господарських питань.

Введення земських установ в імперії розпочалося з лютого 1865 р. До кінця 70-х рр. земства були утворені в 34 губерніях Росії [772, с. 23]. У південноукраїнських губерніях земства були створені в різні роки: в квітні 1865 р. – у Херсонській губернії; у вересні 1866 р. – у Катеринославській, у жовтні того ж року – в Таврійській; у 1869 р. – в Бессарабській.

Логічним завершенням земської реформи повинен був стати загальноросійський орган народного представництва. Однак цьому не

судилося збутися. Росія залишилася самодержавною країною, яка зберігала всі привілеї дворянства й обмежувала громадянські та майнові права селян.

Незважаючи на проголошену всестановість, домінуючим в земстві з перших років його існування стало дворянство, і притому не всі його прошарки, а лише середній. Великі землевласники, з рядів яких комплектувалась вища бюрократія, у більшості випадків стояли далеко від земських справ. Тому при владі в земстві став середньопомісний служилий елемент, для якого земська діяльність і взагалі місцева діяльність була привабливою у багатьох відношеннях. З 2 055 губернських гласних, які були обрані в цілому по імперії у 1865–1867 рр., кількість дворян і чиновників склала 1 524 особи, або 74% [514, с. 49]. З південноукраїнських губерній за цей період ми маємо дані лише по Херсонській губернії, де кількість дворян серед гласних становила 218 осіб або 59,4% [514, с. 50].

Саме з рядів середньопомісного дворянства формувалися кадри мирових посередників, обов'язкових членів судів та мирових суддів; в значній мірі й посади у земському управлінні заміщувалися представниками цього прошарку. Земство стало центром громадського життя в провінції. Займаючи в ньому певні посади, можна було впливати майже на всі сфери місцевого життя. До земств фактично перейшла роль, яка раніше належала дворянській корпорації [515, с.180].

Аналіз статистичних відомостей щодо станового представництва у земствах імперії дозволив скласти таблицю (*таблиця 3.2*), яка наочно демонструє перевагу представників дворянської верстви.

Однак навіть головування в земствах такого лояльного до влади елемента як дворянство, не призвело до повної підконтрольності цих установ. Неодноразово земства виступали з “незручними” для уряду пропозиціями, що в кінцевому результаті призвело до реформування їх діяльності.

Відповідно до положення “Про земських начальників” (1889 р.), управління селянами передавалося земському начальнику, якому належала

вся адміністративна та судова влада. Земський начальник призначався Міністерством внутрішніх справ за поданням губернатора та предводителя дворянства, в основному з дворян, які мали відповідний майновий, посадовий, освітній ценз.

Закон 1890 р. вніс зміни у положення про земства. Була встановлена становість виборчих груп з наданням переваги дворянству. Представництво недворян-землевласників було ліквідовано. Було скорочено кількість повітових та земських гласних, змінено порядок виборів від сільських общин. Гласні, яких обирали волосні сходи, відтепер затверджувалися адміністрацією. До земської системи постійно вводився посередник між земствами та адміністрацією – губерньська земська присутність, яка перевіряла законність та доцільність постанов земських зборів.

Так виглядала система земського управління в цілому в імперії. Спробуємо проаналізувати діяльність дворянства в земських органах південноукраїнського регіону та його субрегіонах.

Для початку проаналізуємо кількісний склад земських установ середини 80-х рр. XIX ст. (таблиця 3.3). Гласні від дворян становили близько 12% загальної чисельності. Найбільш дворянськими виявляються земські установи в Бессарабії, а найменш аристократичними – у Таврійській губернії. Однак наведені цифри зовсім не означають, що дворянство південноукраїнських губерній було усунуте від діяльності в земських установах регіону. Навпаки, завдяки виборчому законодавству, дворянство практично безроздільно головувало в них.

Ставлення бессарабської вищої верстви до запровадження земських установ було неоднозначним. Місцеве дворянство вважало за необхідне застосувати у Бессарабії “Положення 1 січня 1864 року” з декількома доповненнями та змінами, відповідно до умов розвитку краю. Найбільш суттєвими були зауваження щодо кількості та порядку обрання гласних від різних станів. Крім того, бессарабське дворянство рішуче виступило проти введення принципу позастановості.

Дворянство краю вбачало в земських установах важливий засіб забезпечення своїх господарських і політичних інтересів. Останні знайшли яскраве відображення в записці бессарабського обласного предводителя дворянства М. Крупенського міністру внутрішніх справ, написаній в жовтні 1866 р., в якій називалися три причини, що викликали необхідність введення в Бессарабії земських установ: запровадження земського банку, переведення натуральних повинностей у грошові, проведення залізниці від Чернівців через Кишинів до Дністра [591, с. 478–479].

В записці також підкреслювалось, що: “Здійснення усіх благодіянь земельного кредиту вже тому абсолютно недоступне без земських установ, що місцеві землевласники належать до різних національностей і станів, і що, крім земських управ, у них немає центру, де б вони могли вирішити спільно справи... За існування земських установ питання про цю залізницю було б вирішене за одне засідання; без них ми навіть піднімати його не можемо тому, що немає органу, який би мав право говорити від імені земства” [511, с. 97–98].

М. Крупенський обіцяв безпосередні вигоди і для місцевого нобілітету, і для царського уряду, наприклад, побудову земством у трирічний термін 16 батальйонних казарм, в яких могла б розміститись ціла дивізія. Однак питання щодо введення земських установ у Бессарабії відкладалося в зв’язку з затримкою у проведенні селянської (царанської) реформи. 15 листопада 1868 р. було видано урядовий указ про застосування в Бессарабії “Положення 1 січня 1864 р.” і створення губернських та повітових земських установ.

За указом, кожен повіт та місто отримали право обирати органи місцевого самоврядування, до складу яких входили дворяни, городяни та селяни. Вибори проводились за непропорційною системою представництва, внаслідок чого їх соціальний склад був таким: 77% склали дворяни, 5,5% – селяни, 2% – духівництво й 15,5% – городяни [645, с. 3]. У компетенції

земств знаходились проблеми регіонального господарства, освіта, медичне обслуговування тощо.

Як можна було передбачити, пануюче становище в земських установах області зайняло бессарабське дворянство. З 28 осіб, обраних у 1869 р. до складу всіх повітових управ, було 18 дворян, 4 чиновники, 2 купці і 4 селянина. До губернських земських зборів було обрано 53 гласних, з яких дворяни склали 77,4% [297, с. 478]. Протягом наступного десятиріччя спостерігається поступове збільшення чисельності дворян у місцевих земських установах. У 1869–1872 рр. у повітових земських зборах дворяни склали в середньому 44,7% від загальної кількості гласних, у 1873–1875 рр. – 48,5%, а в 1876–1878 рр. – 50%.

За свідченнями сучасників, дворянський характер земських установ найбільш яскраво виявився в Бессарабській губернії. Газета “Неділя” за 1885 р. писала, що “навіть чи є ще інший край, де б громадське самоуправління проявлялось у такому потворному вигляді, як у Бессарабії. Строго кажучи, це є навіть не самоуправління, а якесь самоуправство дворянської партії” [317].

За свідченням дослідника Б. Веселовського, наприкінці 80-х рр. XIX ст. відомий агроном М. Неручев, оцінюючи діяльність бессарабського земства, писав, що “ні умови розумового розвитку народу, ні його матеріальний статус... бессарабських гласних не турбують” [515, с. 240]. Крім того, дослідник зазначав, що ніде в земствах не спостерігалось такої концентрації дворянських “партій”, як у Бессарабії. Практично всі земські установи краю знаходилися в руках декількох дворянських родів. Це призводило до того, що бессарабські земства перероджувались у якусь феодальну організацію, будучи насправді ареною боротьби різних дворянських груп.

Уявлення про склад Бессарабського земства дають такі дані: з 52 губернських гласних у 1881–1884 рр. було 18 родичів (4 брати Семиградови, 2 Крупенських, 2 Синадіно, 2 Дунка, 2 Котруца та інші), у 1887–1890 рр. їх було вже 24, а в 1902 р. – 12 з 36 (в тому числі 6 Крупенських) [626, с. 41].

Така ж ситуація спостерігалася й у повітах, при чому одна й та сама особа була гласним у двох земствах. Так, наприклад, у двох повітах одночасно були гласними П. Леонард, барон О. Стюарт, О. Крупенський, Ф. Крупенський, І. Крісті, М. Донич та інші [254].

Найбільш відомими земськими діячами в Бессарабії були: П. Дическул – спочатку голова оргєєвської, а у 1876–1877 рр. – обласної управи; О. Котруца, кишинівський та оргєєвський гласний, у 1874–1877 рр. – голова оргєєвської, а потім обласної управи; П. Леонард – повітовий оргєєвський, а з 1877 р. губернський предводитель дворянства; барон О. Стюарт – у 70-х рр. голова бендерської, а у 1885–1890 рр. – член губернської та голова губернської управи; Ф. Семиградов – у 70–90-х рр. член губернської управи, а у 1884–1904 рр. – кишинівський предводитель дворянства. Значним впливом користувалися також К. Леонард, Ф. Крупенський, М. Пуришкевич, О. Донич [805, с. 26].

Особливо яскраво родинно-груповий характер земств спостерігався у Хотинському повіті. До 1881 р. тут головував предводитель дворянства Є. Лісовський, а всі місця в земських установах дісталися його рідним та друзям. Однак при цьому потрібно зауважити, що Є. Лісовський був досить прогресивною для свого часу людиною. У 80-х рр. під час свого головування в земській управі він намагався організувати лікарську раду, однак земські збори не підтримали його пропозицію. Шкільна справа в повіті розвивалася майже виключно завдяки йому: в 1898 р. у повіті було вже 57 шкіл, у той час як у Оргєєвському – 10, а в решті – взагалі не існувало. Свій маєток Є. Лісовський заповів земству. У 1881 р. влада перейшла до клану Крупенських, які до 1911 р. очолювали земські установи повіту [515, с. 241].

Серед дворян Бессарабії – земських діячів помітне місце займав К. Писаржевський, який у 1869–1872 рр. виконував обов'язки голови обласної управи. Йому зобов'язані своїм виникненням “Вісник земства”, друкарня тощо.

Найбільш демократичним у порівнянні з земствами інших повітів Бессарабії був склад Акерманського земства, на чолі якого іноді бували й різночинці. З дворян, які користувалися впливом, потрібно назвати М. Пуришкевича та В. Пуришкевича. Однак, не зважаючи на менш дворянський склад земства в повіті, воно також було байдужим до народних потреб, як і решта бессарабських земств [863, с. 83].

У своїй діяльності земства приділяли велику увагу захисту інтересів місцевого дворянства; вони були прихильниками капіталістичної перебудови поміщицьких господарств. Земські установи проявляли особливий інтерес до підвищення культури землеробства великих дворянських господарств, впровадження нових агротехнічних засобів, купівлі сільськогосподарських машин, будівництва шосейних доріг та залізниць, розчистки водних шляхів сполучення. Саме цим цілям служили чисельні економічні та сільськогосподарські ради й бюро, виставки та професійні школи, які організовувались земствами краю. У 1889 р. після значної підготовчої роботи в Кишиневі була відкрита губернська сільськогосподарська виставка, на якій місцеві поміщики й заможні селяни мали змогу ознайомитись з передовими машинами та іншими знаряддями праці для обробки землі.

Ставлення бессарабського дворянства до земських установ яскраво відбито у словах відомого в Бессарабії дворянина П. Леонарда, який у 1871 р. опублікував брошуру “Декілька слів про земство взагалі, про бессарабське в особливості” [645]. Будучи за своїми поглядами консерватором і монархістом, П. Леонард розглядав земську реформу як велике благодіяння уряду і покладав на неї великі надії. На його думку, уряд надав земствам достатньо прав і повноважень для того, щоб вони розгорнули активну господарську діяльність. П. Леонард вважав, що земства повинні бути слухняними перед центральним урядом і не допускати жодних суперечок з владою (як це дозволяло собі, наприклад, Петербурзьке земство).

Водночас П. Леонард критикував і бессарабське земство через його бездіяльність і безініціативність. Головну причину неефективності роботи земств він вбачав у несумлінному виконанні своїх повноважень земськими службовцями. Особливі нарікання викликали непомірно великі видатки на утримання самих земств. На думку автора брошури, земства повинні були зайнятися облаштуванням зразкових господарств, в яких би проводились агротехнічні дослідження; впровадженням нових сільськогосподарських машин; створенням спеціального бюро для найму сільськогосподарських робітників; будівництвом та ремонтом доріг, мостів; створенням кредитних установ у краї тощо. В брошурі рекомендувалося “абсолютно викинути з бюджетів невиробничі видатки”. Будучи великим поміщиком, П. Леонард вимагав, щоб земства обов’язково прислуховувалися до порад і запитів дворян-землевласників [645, с. 9–11].

Бессарабські дворяни, встановивши безроздільне панування в земствах, із самого початку розділилися на дві групи. Одна отримала назву “старогрецька партія”, інша – партія “Молода Бессарабія”. Кореспондент “Одеського листка” яскраво схарактеризував “старогрецьку партію”: “...Партія великих землевласників складається з людей двох категорій, а саме: з декількох великих землевласників, що хизуються своїм становищем, які ведуть свої родословні одні трохи не від єгипетських фараонів, інші – від Комнінів, Палеологів і подібних візантійських династій або від польських королів... Але будучи самі по собі малочисельними, вони намагалися залучити до свого табору масу людей без всякого розбору, які шукають однієї наживи від благодатної Бессарабії... від яких під час вербовки вимагається тільки одна якість – сліпа покора правлячим колам” [757, с. 424].

Партія “Молода Бессарабія” за своїм складом і методами роботи в земствах фактично нічим не відрізнялась від першої. Звісно, суттєвих протиріч між цими дворянськими групами не було. Основна мета боротьби зводилась до захоплення влади у земських установах для того, щоб отримати від земств максимальне економічне сприяння своїм підприємницьким,

господарським і політичним інтересам, а також підняти свій політичний авторитет. Боротьба між групами бессарабських дворян була боротьбою за керівну роль в органах самоуправління та місцевої адміністрації. Хоча зрозуміло, що поряд з приватними і особистими мотивами вони паралельно представляли загальностанові інтереси дворянства.

Земства в Бессарабії у першій третині ХХ ст. продовжували залишатися в руках середньопомісного і великого дворянства. На думку радянського історика Ю.Б. Соловйова, головний прорахунок самодержавства полягав у тому, що, допомагаючи закріпити в земстві панування помісного дворянства, влада не зуміла перетворити його на політичного союзника [761, с. 192]. В діяльності земства якраз і виявилась уся неоднорідність дворянської верстви, неузгодженість і подекуди протилежність інтересів різних фракцій. Незважаючи на наявність в керівництві земств ліберального про шарку, більшість все-таки була представлена консервативною групою губернського дворянства, що дало підстави радянській історіографії вважати його найбільш реакційним і кріпосницьким серед земських установ Росії.

Місцеве дворянство намагалося перетворити земства у надійні засоби захисту власних інтересів. Про це свідчить, наприклад, той факт, що на межі 1913–1914 рр. гласний бессарабського земства М. Крупенський у своїй доповіді на чергових земських зборах відкрито звинуватив місцеві монархічні відділи “Союзу руського народу” (СРН) та “Союзу Михайла Архангела” у потуранні “інстинктам темної селянської маси”, звернув увагу на те, що гасла СРН зовсім не сприяють злагоді на селі, а навпаки, спонукають селян до аграрних безпорядків. Зрозуміло, що представник дворянського клану Крупенських був дуже занепокоєний можливим перерозподілом земельної власності та підбуренням селян до цього з боку монархічних організацій, і спробував використати земську трибуну для захисту своїх земельних інтересів. Доповідь М. Крупенського була прийнята губернськими земськими зборами й опублікована в усіх місцевих газетах. Проте губернська адміністрація цього разу повела себе дуже обережно:

бессарабський губернатор припинив дію постанови губернського земства, а начальник губернського земського управління у своєму донесенні Департаменту поліції в січні 1914 р. висловив повну підтримку дій губернатора [449, с. 235–236]. В цілому, діяльність дворян у земствах Бессарабії ми можемо оцінити, як не досить вдалу. Майже всі, хто писав про бессарабські земства, одностайно характеризували їх як темну пляму на земському фоні.

Одну з передових позицій, поряд з Новгородським, Рязанським та Санкт-Петербурзьким, займало Херсонське земство, яке своєю боротьбою з губернатором П. Клушиним і місцевою адміністрацією привернуло до себе увагу широкої громадськості. Не зупиняючись докладно на діяльності Херсонського земства, спробуємо визначити місце регіонального дворянства у його діяльності.

З перших засідань губернське Херсонське земство чітко демонструвало своє небажання перетворюватись на дворянський орган управління в краї. На протилежних позиціях стояв Є. Касинов – губернський предводитель дворянства й одночасно голова губернської управи. Однак протистояння між керівництвом та гласними призвело до зміни, і в 1868 р. головою Херсонської губернської земської управи було обрано О. Ерделі, місцевого дворянина, з ім'ям якого пов'язано видання земського друкованого органу – “Збірки Херсонського земства”, становлення системи медичного обслуговування в краї, розвиток шкільної освіти. У 1874 р. О. Ерделі було призначено херсонським губернатором, обов'язки якого він виконував до середини 1890 р., однак, як і раніше, продовжував цікавитися земськими справами.

Зрозуміло, що діяльність земств в значній мірі залежала від особового складу земських управ. Аналіз матеріалів Херсонського адрес-календаря за 1866 рік дає нам підстави наступним чином схарактеризувати ситуацію з управлінськими кадрами. До складу Херсонської губернської земської управи, яку очолював дійсний статський радник Є. Касинов, крім нього

входило ще десять чиновників, серед яких дворяни становили 91%. Серед спадкових дворян, які працювали членами земської управи, ми називаємо прізвища колезьких радників О. Ерделі, П. Фатуровського.

До структурних підрозділів губернської земської управи входили лікарня Херсонського богоугодного закладу, сирітський дім. Загальна кількість чиновників в них становила 8 осіб, серед яких 4 – це лікарі та акушерки, а решта – особисті дворяни в чинах від титулярного радника до губернського секретаря. Цікаво, що якщо сто років тому основною фігурою в управлінських структурах губернії був військовослужбовець, то в другій половині XIX ст. ми зустрічаємо лише одного представника в чині гвардії поручика [327, с.164].

Дещо інша ситуація спостерігалася на рівні повітових земських управ: поряд з особистими дворянами та лікарями, військові займають тут помітне місце і становлять майже 22% особового складу управлінців цього рівня (*таблиця 3.4*).

Головували в повітових управах Херсонської губернії поручик П. Висоцький (Херсонська), колезький асесор Г. Кузьменко (Одеська), статський радник Г. Бирар (Ананьївська), кандидат прав І. Горонович (Олександрійська), титулярний радник Г. Сатин (Тираспольська), губернський секретар П. Зелений (Єлисаветградська). Переважну кількість чиновників повітового рівня становили або спеціалісти (як правило, лікарі), або особисті дворяни.

Херсонське земство досить активно реагувало на політичні події в імперії. У 1881–1882 рр. земства херсонщини гаряче дебатовали з приводу єврейського питання, яке постало у зв'язку з єврейськими погромами. У 1890 р., підводячи підсумки 25-річної діяльності Херсонського земства, один з його діячів зазначав, що були “періоди, які різко відрізнялися один від одного. Земські збори являли собою то жваві зібрання небайдужих людей, які бажали принести найбільшу користь земській справі..., то холодні формальні розмови земців, що втратили віру в зміст своєї справи” [515, с. 253].

Найбільш вдалою була діяльність Херсонського земства, пов'язана з медичним обслуговуванням населення та агрономією, багато уваги приділялося організації шляхів сполучення та переправ.

Серед повітових земств Херсонської губернії виділялося Єлисаветградське, в якому працювали дворяни О. Ерделі, П. Зелений, М. Бошняк, Ф. Нікітін. Особливо міцно на позиції підтримки дворянства в повіті стояв М. Бошняк, який разом з предводителем дворянства О. де-Карьером вирішував багато станових питань [863, с. 86].

В Одеському повітовому земстві на перших порах відбувається декілька сутичок між дворянами-землевласниками, яких очолював О. Свечин, та селянами. Справа дійшла до того, що в 1871 р. селяни й колоністи об'єдналися й забалотували під час виборів гласних усіх дворян, однак через три роки жоден з селян і колоністів не був обраний до земства. Протягом 70-х рр. XIX ст. земство повіту знаходилося під контролем міцного угруповання, до якого входили М. Сухомлинов (обраний 1902–1904 рр. предводителем повітового дворянства та пізніше призначений самарським губернатором), І. Кундерт, В. Якунін, І. Куріс та інші дворяни [523, с. 257]. Ситуація нагадувала бессарабську: в 1892 р. з 18 гласних – дворян було 2 Сухомлинових, 2 Якуніних, 2 Альбрандтів, 2 Безчаснових.

Херсонське повітове земство було одним з продворянських і ніколи не відрізнялося радикалізмом у діяльності. Серед його голів потрібно назвати великих землевласників краю: О. Ерделі, І. Білоусовича, С. Гербеля. Гласними були Г. Фальц-Фейн, Г. Скадовський. Губернську управу в різні часи очолювали князь П. Трубецький (московський предводитель дворянства), граф Й. Стенбок-Фермор [568, с. 143].

У Тираспольському повіті працювали І. Фатуровський, Ф. Нікітін, В. Андрєєвський, завдяки їх діяльності земство в середині 70-х рр. XIX ст. зайняло одне з кращих місць в губернії, однак не надовго. Ананьївське земство належало до числа найбільш відсталих в губернії і було схожим на більшість бессарабських.

Оцінюючи діяльність дворян у земських установах Херсонської губернії, ми можемо констатувати, що, завдяки наполегливості окремих його представників, земство займало помітне місце серед усіх земств імперії, не кажучи вже про земства південноукраїнських губерній. Саме Херсонське земство вперше приступило до видання періодичного часопису, перше організувало статистичне бюро й середні землеробські училища, першим стало систематично практикувати видачу субсидій для розвитку повітової медицини.

Навряд чи знайдеться інша губернія, в якій би повіти настільки відрізнялися один від одного, як у Таврійській. Губернські земські зібрання тут завжди відрізнялися малочисельністю. Як правило, були присутні 12–20 гласних, з яких $2/3$ – дворяни, решта – колоністи, купці тощо. Так наприклад, під час головування С. Іваненка Таврійське земство не відрізнялося активною діяльністю, не піднімалося жодного питання, які хвилювали земства інших губерній на початковому етапі їхньої діяльності.

У 1873–1881 рр. головою управи та душею земства був відомий діяч В. Вінберг, який став автором багатьох земських проектів, більшість яких, на жаль, не були втілені. Однак у 1881 р. Вінберг був висланий до свого маєтку поблизу Ялти, оскільки його запідозрили у співчутті революціонерам і в допомозі деяким з них (С. Перовській, Теллалову та інш.). Жандармським дізнанням було виявлено, що він надавав місця в губернській управі і в сімферопольському товаристві взаємного кредиту, головою яких перебував, не тільки “особам неблагонадійним”, але й “політичним злочинцям” [515, с. 261–262]. З усуненням В. Вінберга, діяльність Таврійського земства завмерла, хоча при владі залишилися його прихильники. До земської діяльності Вінберг повернувся лише в 1900 р. (цікавий факт, що цього року було забалотовано голову Ялтинської управи з 1883 р. В. Рибицького, але його все одно було призначено адміністрацією на посаду) і з 1903 р. декілька виборчих термінів був головою Ялтинської управи.

В. Вінберга заступив О. Стевен – сімферопольський предводитель дворянства, який пробув головою земської управи до 1895 р. Найбільш радикальні зміни відбулися у 1903 р., коли серед гласних і членів управи опинилися князь В. Оболенський і дворянин М. Мурзаєв. Завдяки їх наполегливості в Таврійській губернії було організовано комісію з позашкільної освіти, шкільне бюро, у 1904 р. – музей наочності. Князь В. Оболенський особисто готував проведення страхової реформи.

Найбільшою відомістю серед повітових земств Таврійської губернії користувалося Бердянське селянське земство, яке своєї слави досягло завдяки діяльності єдиного дворянина в його складі – О. Товбича. У 1866–1869 рр. він був членом, у 1866–1874 рр. обирався головою училищної ради, у 1872–1891 рр. – головою управи.

З перших кроків своєї діяльності Бердянське земство основну увагу приділяло розвитку шкільної освіти. Якщо в 1868 р. в повіті було близько 30 шкіл, то в 1881 р. їх кількість досягла 92. При школах створювалися бібліотеки, почалося субсидування німецьких вчителів, з 1883 р. під головуванням барона М. Корфа проводилися з'їзди вчителів.

Дніпровське повітове земство знаходилося під впливом священиків й поселян, з дворян ми зустрічаємо лише Нестроєвих, які весь час займали посади предводителів дворянства повіту і відповідно членів земської управи. У Мелітопольському повіті також вплив дворян був майже невідчутним. Єдиним відомим нам прізвищем були дворяни Рикови, які у 90-х рр. ХІХ ст. з 8 місць дворян-гласних обіймали 5. Найбільш відомий серед них Є. Риков, який з 1875 р. займав посади предводителя дворянства і члена земської управи, а у 1894–1898 рр. – її голови [523, с. 204].

У Перекопському повіті безроздільно володарювали мурзи Карашайські, які були власниками десятків тисяч десятин землі. З 1868 по 1884 рр. з невеличкими перервами предводителем дворянства і членом земської управи був Абдувел Мурза Карашайський, з 1888 по 1902 рр. – Адил Мурза Карашайський, а з 1903 по 1911 рр. – Кадир Мурза Карашайський. Щодо

діяльності цього земства, то його успіхи були незначними: у 1884 р. тут був лише 1 лікар, а до 1904 р. налічувалось не більше 10 шкіл.

Якщо Ялтинське земство було найбільш дворянським на Кримському півострові, то в Євпаторійському дворян практично не було – більшість місць належала різночинцям. Серед дворян-земців цього повіту потрібно назвати П. Казначеева, який з 1875 по 1902 рр. виконував обов'язки предводителя дворянства і голови земської управи.

Феодосійське земство було схоже на Євпаторійське: досить відстале, без яскравих керівників, зі стійким складом гласних-різночинців. Певний час (з 1874 по 1886 рр.) головою управи й предводителем дворянства був один з прогресивних земських діячів свого часу дворянин М. Крим-Гірей. Сімферопольське земство було найбільш строкатим з етнічної точки зору – серед гласних було багато татар, німців, євреїв. З 1869 по 1881 рр. його очолював предводитель дворянства О. Ревеліоті.

Взагалі, у складі гласних земств Таврійсько-Кримського субрегіону дворянство було представлено найменшою кількістю, переважали селяни, колоністи, різночинці тощо. Земське господарство знаходилося на досить низькому рівні розвитку.

Катеринославське земство, за спостереженнями сучасників, являло собою типове земство аграріїв, у якому питання землеробського господарства завжди були на першому плані.

Фактичними господарями в Катеринославському губернському земстві з перших кроків його існування стали дворяни, насамперед представники середньопомісного прошарку. Великі землевласники були далекими від земських справ. Натомість окремі губернські збори навіть без процедури обрання намагалися залучити великих землевласників до виконання обов'язків гласних. Так, у Олександрівському повіті Катеринославської губернії у такий спосіб були включені до складу гласних власники земельних ділянок у 1 500 дес. – граф А. Канкрін, барон М. Корф, А. Товбич, І. Слоновський, В. Фон-Шварц [863, с. 84].

Серед діячів Катеринославського земства у 60–80-х рр. XIX ст. виділялися О. Поль (з Верхньодніпровського повіту) та О. Короленко (з Новомосковського повіту). О. Короленко був прихильником збереження тілесних покарань та автором консервативного проекту з робітничого питання. О. Поль енергійно заперечував проти участі земств у народній освіті, підкреслюючи, що для цього існує Міністерство народної освіти. У той же час О. Поль був ініціатором скликання сільськогосподарських з'їздів в губернії, розробив проект товариства взаємного кредиту, брав участь у виданні статистико-економічних збірників по повіту [574, с. 183].

Представники середнього дворянства займали практично всі земські посади, виступаючи в якості членів управ, мирових посередників і суддів, неодмінних членів селянських присутностей. За висловом дослідника Б. Веселовського, це була “лебедина пісня українського шляхетства” [515, с. 280].

Продовжуючи аналіз ситуації в Олександрівському повіті, порівняємо зміни у представництві в земствах різних станів напередодні контрреформ і відразу після їх проведення (*таблиця 3.5*). Дані підтверджують тенденцію до загального скорочення кількості гласних, яке в Олександрівському повіті складало 14%. Цей показник був значно нижчим, ніж у губернії в цілому, де скорочення досягало 27%. Для нас цікавим є той факт, що, хоча кількість гласних від селян та сільських громад практично не змінилася, кількість дворян знизилася на 31% (по губернії цей показник складав лише 16%). Це пояснюється тими змінами, що відбулися у землеволодінні та землекористуванні: до початку 90-х рр. XIX ст. дворяни повіту втратили майже 48% землі, що й призвело до скорочення їх кількості серед гласних.

Наприкінці XIX ст. відбувається поступова втрата дворянами позицій у земському управлінні та входження до органів губернського та повітового самоврядування представників інтелігенції, буржуазії, купецтва, селянства тощо. Це було пов'язано, з одного боку, зі зменшенням питомої ваги дворян в складі землевласників губернії, а також продажом частини дворянських

маєтків представникам неаристократичних кіл, що давало змогу новим землевласникам претендувати на виборні посади у земських органах управління.

На думку дослідниці Л. Захарової, у південних степових губерніях із переважанням капіталістичної системи господарювання у 70–80-х роках ХІХ ст. розпочався процес витіснення дворян із земств [575, с.19]. Дані земської статистики яскраво підтверджують цю тезу. Наприклад, у Новомосковському повіті доля землевласників-дворян, що мали право на участь у виборах до земських органів, становила 62,8%. Це був найвищий показник у Катеринославській губернії. В решті повітів позиції дворянства були набагато слабшими: у Бахмутському – 55,5%, Верхньодніпровському – 54,5%, у Слов'яносербському – 52,2% [650, с. 21].

З іншого боку, дворяни, певною мірою, були самі винні у втраті цих позицій: більшість молодих дворян не хотіли робити кар'єру земського службовця, віддаючи перевагу службі державній. За спостереженнями сучасників, інколи нікого було обирати в гласні та на земські посади [863, с. 102].

Щодо яскравих представників земської еліти Катеринославсько-Херсонського субрегіону, варто зупинити свою увагу на діяльності Миколи Корфа, про якого один з сучасників сказав, що “попри всі свої призначення він (*М.Корф – Л.Ц.*) жодного разу не обманув громадської довіри, з рідкісною енергією та твердою наполегливістю він ставився до всіх своїх обов'язків” [742, с. 74]. Сучасна українська дослідниця А. Лохматова називає М. Корфа одним з найініціативніших земців Олександрівського повіту і Катеринославського губерньського земств на початковому етапі їх діяльності [650, с. 33]. М. Корф, який разом з Д. Гнедіним та Я. Савельєвим входив у середині ХІХ ст. до складу членів дворянського зібрання Олександрівського повіту, був прихильником звільнення селян від кріпацтва [706, с. 107].

Безпосередню роботу в земствах Катеринославської губернії Микола Корф починає з 1866 р. Найголовнішим із завдань земств він вважав

розвиток народної освіти в краї, про що свідчить одна з брошур М. Корфа [618]. Він був ініціатором відкриття в повіті школи для підготовки народних вчителів для сільських шкіл, запровадження стипендії для них. З 1867 по 1872 рр. М. Корф був неодмінним членом повітової училищної ради, в складі якої зробив все для того, щоб створити належні умови для ефективного існування народної школи. Вже в 1872 р. в Олександрійському повіті функціонувало 55 початкових шкіл (це при тому, що до 1866 р. їх було всього чотири). Звітуючи перед училищною радою, М. Корф не став зупинятися на здобутках, яких досягло земство за п'ять років, а говорив про нагальні проблеми, які потребували свого вирішення [303, с. 123].

На повну силу М. Корф зміг проявити себе в якості земського гласного в складі Олександрівського повітового земського зібрання. Як стверджує дослідниця А. Лохматова, більшість починань цього земства в перші роки діяльності були ініційовані саме М. Корфом [650, с. 32]. На першій сесії повітового земства він запропонував виділити з земського бюджету гроші для виплати добових і прогонних тим гласним (переважно селянам), які не в змозі були самі оплатити свій приїзд на сесію. Турбота М. Корфа про простих землеробів проявилась на п'ятій сесії повітового земства під час обговорення питання щодо утворення ощадно-позичкових товариств. Метою товариств, що створювались за участю земської управи, було створення умов для накопичення невеликих капіталів жителями повіту. Це, в свою чергу, відбилося б на покращенні добробуту землеробського класу [340, с. 123].

На шостій сесії Корф наполіг на тому, щоб для небагатих жителів повіту була скасована плата за лікування в земських лікарнях [621, с. 78]. Знавець історії земств Б. Веселовський вважав, що “завдяки М. Корфу, Д. Гнедіну, К. Буницькому Олександрівське земство зайняло перше місце в губернії, та й взагалі належало до передових земств” [515, с. 286].

Трьох земських діячів дала одна з самих відомих дворянських родин Катеринославської губернії – родина Міклашевських. Так, обраний 1866 р. головою повітової земської управи, Павло Міклашевський на власні кошти

закупив ліки для протидії епідемії холери і став особисто розвозити їх по селах. І цей приклад був не одноразовим проявом альтруїзму, це була життєва позиція небайдужої людини [650, с. 22]. Будучи великим землевласником Катеринославського повіту, П. Міклашевський обирався гласним (до 1887 р.) від сільських товариств. Він був ініціатором ряду земських проектів: про страхування домашніх тварин, про ферми, про земельний банк, про засоби боротьби з жебрацтвом, про обрання поліцейських чинів земством тощо. Для нас цікаво, що завдяки своїй роботі на виборних земських посадах, Павло Михайлович пройшов кар'єрний шлях від титулярного радника до дійсного статського радника [532, с. 124].

Разом з тим не потрібно ідеалізувати дворян – земських діячів. Інколи траплялося й негативне ставлення до своїх обов'язків на виборних посадах. Наприклад, про голову губернської земської управи І. Бурхановського говорилося, що, крім рахункової частини, він ні про що уяви не має, досить обмежена людина, скупий, скнара, обраний лише за те, що, як висловлювались самі земці, “нікому зі своїх перечити не стане” [863, с. 91]. Голова Бахмутської повітової земської управи О. Карпов був характеризований як “особа недалеко за розумом і освітою, проте надзвичайно пихата, чванлива і мало розуміюча свої обов'язки” [772, с. 30]. А оскільки він до того ж був ще й головою з'їзду мирових суддів, то користувався своїм становищем, або, як висловився начальник губернського жандармського управління, він “інколи проробляє не зовсім пристойні справи” [772, с. 31].

Оцінюючи відносини Катеринославського земства з губернаторами, потрібно відзначити, що земству пощастило. З 1870 по 1882 рр. губернію очолював І. Дурново, людина, яка ставилася з великою повагою до діяльності земства. Пізніше земства затвердили дві стипендії для студентів його імені. З 1884 р. губернією опікувався Д. Батюшков, який надавав всіляку допомогу Катеринославському земству. Губернатор С. Мартинов у звіті за 1894 р. повідомляв, що місцеві земства проявляють особливу турботу і піклування

про охорону народного здоров'я, поширення народної освіти тощо [650, с. 34].

З кінця 90-х рр. XIX ст. у діяльності Катеринославського земства спостерігається певне пожвавлення: було відкрито елементарну касу (1897 р.), друкарню (1897 р.), санітарне бюро (1899 р.), облаштовано лікувально-продовольчі пункти (1899 р.), поновлено роботу статистичних установ. Серед відомих діячів цього періоду – М. Родзянко (майбутній Голова Державної Думи), який очолював земську управу Новомосковського повіту до 1907 р.

Отже, наведені вище характеристики голів земських управ підтверджують висловлену думку про те, що діяльність земств цілком залежала від складу його гласних.

Поряд з вирішенням питань господарчого характеру, одним з напрямків роботи земств була організація медичного обслуговування населення, створення добродійних установ та сприяння розвитку освіти в регіонах. Дворянство, як найбільш фінансово спроможна група, брала в цих процесах найактивнішу участь. З'ясуємо, як здійснювалась добродійна діяльність гласних і яким чином вона була пов'язана з роботою земських установ на прикладі двох субрегіонів – Бессарабського та Катеринославсько-Херсонського.

Добродійність як допомога нужденним сягає своїм корінням у далеке минуле. Постулати всіх світових релігій включають елементи приватної благодійної практики. Довгий час добродійність існувала у формі парафіяльної допомоги та особистого меценатства. В європейських країнах тривалий час добродійність існувала як традиція, продиктована християнським милосердям.

Еволюціонуючи протягом часу, приватна добродійність підготувала ґрунт до розповсюдження суспільної філантропії: створення багатогранного комплексу благодійних товариств, організацій, фондів, установ і закладів, які

мали не меті не лише звичайну матеріальну підтримку маргінальних тоді верств населення, але й включення їх до повноцінного громадського життя.

Як відомо, добродійність – це діяльність, завдяки якій громадські та приватні ресурси добровільно спрямовуються їхніми власниками для допомоги окремим соціально незахищеним групам людей, вирішення суспільних проблем, а також поліпшення умов громадського життя. Така підтримка надається не тільки біднякам, а й тим людям (громадським активістам, фахівцям, представникам творчих професій, учням і студентам) та некомерційним і неполітичним організаціям, котрі відчувають нестачу в коштах для вирішення індивідуальних, професійних, культурних та суспільних завдань [542, с. 411].

Добродійна діяльність в межах земського самоврядування стала можливою завдяки активній громадянській позиції гласних і була пов'язана безпосередньо з їх ініціативністю. З цієї позиції добродійну роботу земств можна розглядати в декількох аспектах: як “вимушену”, визначену законом, “посередницьку” та особисту діяльність гласних.

Приватна і суспільна добродійність набули широкого розповсюдження в Російській імперії у XIX – на початку XX ст., в тому числі й на території південноукраїнських губерній. Помітну роль вона відіграла в розвитку освіти, що проявилось у фінансуванні, заснуванні іменних стипендій в університетах тощо. Участь у добродійній діяльності набула престижної форми соціальної поведінки, особливо серед представників дворянської верстви. Благодійництво та меценатство всіляко заохочувалось державою. За надання офіційної допомоги влада встановлювала певні винагороди (чини, ордени тощо), аж до надання спадкового дворянства.

Питання, пов'язані з культурно-освітнім розвитком Південної України, набувають особливої актуальності у другій половині XIX ст. Через суттєві зміни в соціально-економічному житті спостерігалось піднесення благодійності, яке характеризувалось підвищенням соціальної активності,

розмаїттям організаційних форм і напрямів застосування, соціальними пріоритетами та особистими прагненнями благодійників.

Соціально-економічний та духовно-культурний розвиток вимагав підвищення загальноосвітнього рівня населення, та, особливо, створення мережі професійної освіти, допомоги незаможній учнівській та студентській молоді, підтримки закладів сфери соціальної допомоги – лікарень, дитячих притулків тощо, фінансування культурно-мистецьких закладів і окремих митців. Саме підтримка названих галузей і була основним напрямком благодійної діяльності частини дворян Півдня України. Дбаючи про поширення освіти серед різних верств населення краю, розширення мережі навчальних закладів, частина регіонального дворянства (через земства або індивідуально) зробила помітний внесок у розвиток педагогічної науки і освіти.

Питання про створення системи навчальних закладів у південноукраїнських губерніях стає вочевидь актуальним наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XIX ст. Саме в цей час практично в усіх містах регіону з'являються трикласні повітові училища, в яких отримували освіту переважно діти дрібних дворян та чиновників. Так, в 1828 р. було відкрито перше повітове училище у Кишиневі, згодом аналогічні заклади з'явилися в Бендерах, Бельцях, Хотині.

Для сприяння розвитку освіти в краї у 1831 р. розпочала роботу публічна бібліотека в Кишиневі, хоча її офіційне відкриття відбулося лише в 1832 р. Спочатку книжковий фонд бібліотеки складав 2 880 примірників [477, с. 159], а до кінця XIX ст., не без допомоги місцевих дворян-доброчинників, фонди бібліотеки нараховували вже близько 15 000 книжок [587, с. 43].

12 вересня 1833 р. у Кишиневі урочисто була відкрита I-а класична чоловіча гімназія, з 1835 р. при ній діяв благодійний пансіон з 30 стипендіями дворянських дітей та спеціальна школа для дітей канцелярських службовців [592, с. 54]. В якості почесних піклувальників I-ої Кишинівської чоловічої гімназії, як правило, виступали губернатор і губерньський

предводитель дворянства. До обов'язків піклувальників гімназій, крім безпосереднього керівництва радою, входило надання матеріальної допомоги закладу, поповнення фондів його бібліотеки тощо. Першим опікуном гімназії був таємний радник Олександр Скарлатович Стурдза. Після нього цю почесну місію виконували: статський радник Матвій Єгорович Крупенський (1834–1844 рр.), доктор медицини Олександр Семашко (1844–1847 рр.), штат-ротмістр Іван Захарович Раллі (1847–1853 рр.), надвірний радник Федір Іванович Казимир (1853–1860 рр.), дворянин Єгор Матвійович Крупенський (1860–1863 рр.) та ін.

Паралельно з гімназіями та училищами в Бессарабії існували приватні навчальні заклади – пансіони, в яких одержували освіту переважно діти дворян. Так, у пансіоні благородних дівиць Майє до 1833 р. отримали освіту три дочки дійсного статського радника Манук-Бея – Марія, Катерина та Олена, дві дочки поміщика Кокано – Єфросінія та Олена, дочка боярина Балласакія Єлизавета, онучка боярина Палладі, дочка колезького асесора Діно Руссо Смарагда, його племінниця Ралу, дочка дворянина Бузики Катерина, дочка молдавського боярина Негри Катерина. В 1833 р. в пансіоні виховувались Катерина Александрі, Смаранда Шейнович, Марія Бузни, Олена і Пульхерія Донич, Пульхерія Зілоті, Софія Бантиш [626, с. 54]. До 1836 р. в Бессарабії нараховувалося 5 – 6 приватних пансіонів і шкіл, в яких виховувалися й навчалися до 150 дітей.

Значною подією в освітньому житті краю стала організація і проведення в 1845 р. предводителем дворянства Г. Бальшем благодійної акції, яка вже за життя створила йому добру славу і довго підтримувала престиж його роду після смерті: в Кишиневі було відкрито дитячий притулок для хлопців – перший в Бессарабії приватний благодійний заклад [477, с. 160].

На початку 40-х років XIX ст. бессарабська інтелігенція, бажаючи не допустити остаточної русифікації краю й намагаючись зберегти власні етнічні та регіональні особливості, порушує клопотання про введення в повітових училищах Бельцького та Хотинського повітів викладання окремих

предметів молдавською мовою. Наступним кроком була спроба перетворити Хотинське повітове училище у вищий навчальний заклад, але ця спроба виявилася невдалою. Міністерство внутрішніх справ відмовилось дати на це згоду, натомість зобов'язало утримувати училище за рахунок місцевих дворян [626, с. 54–55].

Найпопулярнішим вищим навчальним закладом для бессарабської дворянської молоді був Одеський Рішельєвський ліцей. У 1860 р. губернським дворянським зібранням було запроваджено збір в $\frac{1}{4}$ коп. з десятини на підтримку й утримання камерального відділення в Рішельєвському ліцеї, де навчались вихідці з Бессарабської губернії. Однак через незначний контингент бессарабських дітей в ліцеї, кошти були розподілені наступним чином: частина йшла на підтримку пансіону при Кишинівській гімназії, частина – на допомогу бідним бессарабським студентам російських університетів.

Діти бессарабських дворян отримували освіту в Московському університеті, Київському університеті Св. Володимира, у Петрово-Розумовській сільськогосподарській академії. Незначна частина юнаків з Бессарабії отримували вищу освіту в Петербурзі, а саме: в університеті, Лісній академії, училищі правознавства, ліцеї імператора Олександра І.

Протягом 60 – 90-х років ХІХ ст. дворянство Бессарабії бере активну участь у створенні та утриманні благодійних товариств, діяльність яких була спрямована на культурно-освітній розвиток місцевого населення. Альманах “Бессарабія” називає близько 40 благодійних товариств, серед яких : “Комісія з улаштування народних читань”, “Товариство допомоги потребуєчим освіти”, “Товариство допомоги учням І-ої гімназії”, “Товариство допомоги учням ІІ-ої гімназії”, “Товариство допомоги учням реального училища”, “Товариство допомоги учням початкових училищ губернії”, “Губернське благодійне товариство”, “Губернське товариство опіки дитячих притулків” тощо [492, с. 69]. Відомо, що в 1884 р. губернським предводителем дворянства, таємним радником І. Катаржі було

асигновано по 3 000 руб. щорічної допомоги дітям дворян для отримання належної освіти [626, с. 55].

Дворянська громада Бессарабії щорічно витрачала більше 8 000 крб. на стипендії й допомогу дітям збіднілих дворян, що навчались у вищих та середніх навчальних закладах. Ця допомога була вкрай необхідною для дрібного та середнього дворянства, доходи якого наприкінці XIX – на початку XX ст. стрімко падають. Отже, студенти – вихідці із збіднілих, багатодітних поміщицьких родин не могли розраховувати на допомогу рідних. Ці представники дворянського стану йшли в університети, щоб отримати освіту й потім заробляти на життя власною працею.

Одним з вищих навчальних закладів, в якому мешканці Бессарабії могли отримати освіту, був Новоросійський університет. Він розпочав свою роботу 7 вересня 1865 р., коли 139 студентів вперше приступили до занять. Як вимагали урядові документи того часу, в університеті спочатку було три факультети: історико-філологічний, юридичний та фізико-математичний.

Плата за навчання в університеті складала 40 крб. на рік, що для того часу було досить значною сумою. Це спонукало більшість студентів шукати можливість для отримання державних та іменних стипендій, що дозволяло б продовжити освіту. В Новоросійському університеті існувало кілька десятків різних стипендій – для вихідців із слов'янських держав, для вихованців Кубанського козачого війська, стипендії для уродженців Кавказу тощо. Не залишилися в стороні й південноукраїнські дворяни, які заснували кілька стипендій.

12 березня 1870 р. в Одесі урочисто святкували п'ятидесятиріччя служби Павла Коцебу, який на той час виконував обов'язки генерал-губернатора Новоросійського краю й Бессарабської області. Генерал-губернатор у своєму звіті зазначав, що представники різних станів Новоросійського краю подарували йому вітальні адреси та пожертвування на благодійні цілі. Серед іншого повідомлялося про рішення дворянства Херсонської губернії й Бессарабської області, яке зібрало за підпискою 5 500

крб. й заснувало для студентів університету стипендію ім. П. Коцебу [531, с. 114–115]. Зібраний капітал приносив прибуток 300 крб. щорічно, що дало можливість передати ці гроші правлінню Новоросійського університету для видачі однієї стипендії студенту з дворян Херсонської губернії або Бессарабської області.

У 1900 р. було засновано ще одну стипендію з цього ж капіталу. Право обирати стипендіатів отримали предводителі дворянства Херсонської і Бессарабської губерній. Про поведінку та успіхи в навчанні стипендіатів ректор Новоросійського університету повинен був щорічно повідомляти бессарабському і херсонському дворянському зібранню.

За положенням про стипендію П. Коцебу, кожен спадковий дворянин, який користувався цією допомогою під час навчання в університеті, досягши міцного матеріального становища (щорічний прибуток не менше 1 500 крб.), повинен був повернути всю суму отриманих виплат. Гроші, що підлягали поверненню до стипендіального фонду, стягувалися губернським предводителем дворянства одноразово або шляхом періодичних виплат. Щоправда, зборам депутатів дворянства Херсонської й Бессарабської губерній надавалося право (з поважних причин) частково або повністю звільняти стипендіата від необхідності повернення коштів. Отже, ця стипендія була надійною підтримкою для вихідців із збіднілих дворянських родин для отримання вищої освіти [531, с. 115].

У січні 1881 р. відбулося затвердження стипендії імені Федора Крупенського. Стипендія нараховувалась з відсотків з 12 000 крб., які колезький асесор Ф. Крупенський пожертвував на стипендії для двох навчальних закладів – Новоросійського університету та Кишинівської чоловічої гімназії. Розмір університетської стипендії становив 300 крб. на рік, а дві гімназичні стипендії становили по 150 крб. кожна. Благодійний капітал був недоторканною власністю юридичного факультету Новоросійського університету, а відтак отримати стипендію могли лише студенти юридичного

факультету, батьки або вихователі яких служили по судовій частині в Бессарабській губернії [532, с. 74].

У 1900 р. уродженкою Бессарабії, дворянкою Катериною Червенводалі, за її духовним заповітом, було встановлено стипендію для студентів-бессарабців медичного факультету Новоросійського університету. Річний розмір стипендії з капіталу в 10 000 крб. становив 360 крб. Стипендія призначалася студентам медичного факультету. Стипендіат повинен був бути християнського віросповідання, відмінної поведінки та демонструвати гарні успіхи в навчанні [531, с. 467].

На початку ХХ ст. бессарабське дворянське депутатське зібрання виплачувало 10 стипендій для студентів вищих технічних училищ, 35 стипендій для учнів гімназії, 30 стипендій для студентів університетів.

У матеріалах Національного архіву Республіки Молдова зберігається чимало документів, що свідчать про те, що бессарабські дворяни надавали допомогу нужденним, намагалися матеріально підтримати місцеву молодь у її прагненнях отримати освіту.

Так, 12 січня 1905 р. відбулося зібрання бессарабського дворянства під головуванням виконуючого обов'язки губернського предводителя дворянства Ф. Семиградова. На зібранні розглядалось питання про заснування бессарабським дворянством стипендій для студентів вищих навчальних закладів. Барон О. Стурт запропонував збільшити розмір стипендії з 200 до 300 крб. Дворянин М. Лазо виступив з категоричною заявою про те, що дворянські стипендії потрібно надавати лише спадковим дворянам. Крім того, на зібрання досить жваво обговорювалося питання про іменування заснованих стипендій. Було кілька пропозицій: назвати стипендії іменами відомих бессарабців, іменами героїв оборони Порт-Артура тощо. Однак зібрання прийняло рішення встановити 20 стипендій бессарабського дворянства імені государя імператора Миколи II в розмірі 300 крб. кожна [225, арк. 65].

Виходячи з положення про стипендії бессарабського дворянства імені государя імператора Миколи II стипендіатом міг бути лише спадковий дворянин Бессарабської губернії, який успішно закінчив курс у середньому навчальному закладі. Обрання стипендіата надавалося об'єднаному зібранню предводителів дворянства і депутатів. Цікаво, що стипендіат міг залишитися на другий рік на тому ж курсі, а його стипендія зберігалася за ним. Однак таким правом студент міг скористатися лише один раз під час навчання. Повернення витрачених коштів положення не передбачало, однак наголошувало, що, якщо хтось з числа колишніх студентів буде мати бажання повернути витрачені на нього гроші – не відмовляти, а на повернуті кошти засновувати нові стипендії [225, арк. 68].

Дещо пізніше відбувся розподіл цих стипендій. Дві були виділені для студентів, які навчалися в Санкт-Петербурзькому університеті, п'ять – в Новоросійському університеті, три – в Київському університеті Св. Володимира, дві – в інституті цивільних інженерів, 3 – в Московському сільськогосподарському інституті, 4 – в інституті сільського господарства та лісоводства в Н. Олександрії, 1 – в інституті шляхів сполучення. Серед студентів-стипендіатів були О. Феон та К. Скорделі (Санкт-Петербурзький університет), М. Ботезат (Київський технологічний інститут) та інші [225, арк. 81 – 81 зв.].

Крім означених 20 стипендій імені Миколи II, бессарабське дворянство встановило й розподілило ще 5 стипендій імені М. Крупенського, які отримали О. Крилов, М. Одржеховський, О. Кодрян, В. Журьяри. Цікаво, що стипендій було 5, а претендентів – лише 4 [225, арк. 106].

Активну участь у благодійній діяльності брало дворянство Катеринославсько-Херсонського субрегіону. Лише простий перелік стипендій, які були запроваджені ними для студентів Новоросійського університету, вражає. Це Перша Олександрівська стипендія (1867 р., запроваджена на честь Олександра II Товариством сільського господарства Півдня Росії), імені О. Тройницького (1867 р., для вихідців Одеського

навчального округу православного віросповідання) [324, с. 453], імені С. Голубцова (1870 р., для студентів історико-філологічного факультету з Одеського навчального округу) [444, с. 740], імені С. Старинкевича (1872 р., започаткована губернським земством для студентів Херсонської губернії) [339], імені П. Абамеліка (1873 р., на кошти тираспольського земства), імені О. Гаюса (1892 р., для студентів Тираспольського повіту Херсонської губернії) [531, с. 460], імені М. Сухомлинова (1899 р., для дітей чиновників Земського банку Херсонської губернії), імені П. Дмитрієва (1905 р., для студентів з Тираспольського повіту) тощо.

Діяльність представників південноукраїнського дворянства на культурно-освітній ниві XIX–XX ст. знайшла своє відображення на сторінках періодичних видань, архівних справ і збірників документів. Відкриваючи навчальні заклади і здійснюючи за ними попечительський нагляд, дворяни сприяли поширенню знань серед різних соціальних станів тогочасного суспільства.

Висновки до третього розділу.

Упродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. російським урядом було здійснено територіальні зміни, спрямовані на вирішення питань кордонів Південної України та інших регіонів. Зміни щодо адміністративно-територіального устрою були зумовлені політикою уніфікації, здійснюваною російським урядом. На територію південноукраїнських губерній було поширено загальноросійський адміністративний поділ без урахування специфіки та традицій регіону. Дворянство регіону відіграло визначальну роль у всіх ланках державного і місцевого управління в краї.

Незважаючи на певну специфіку та відмінності в процесі становлення дворянських корпоративних установ у південноукраїнських губерніях протягом другої половини XVIII – початку XX ст., вони нагадували аналогічні установи інших російських губерній, будучи засобом впливу та становою опорою великого і середнього спадкового дворянства, головним завданням якого було утримання пануючого становища в управлінських та

господарчих структурах регіону. Корпоративна організація фактично була засобом станової консолідації дворянства, характеризувалася стабільністю, певною закритістю і консерватизмом.

Предводителі дворянства регіону, які відігравали важливу роль у консолідації місцевого нобілітету, за рідким винятком, були видатними організаторами й адміністраторами. Їх ідеали та життєві цінності були характерні для свого часу, а особисті якості (енергія, ум, хоробрість) приваблювали сучасників.

Царський уряд всіляко підтримував дворянство в його прагненні до участі в місцевому управлінні, з одного боку, забезпечуючи собі соціальну опору в особі регіонального дворянства, а з іншого, – розглядаючи цю службу як можливість набуття дворянського статусу для незначного чиновництва. Цікаво, що в масштабах країни, за підрахунками М. Рубакіна, у правах спадкового дворянства за 1875–1885 рр. 40% осіб були визнані за чином, 60 % – за орденом. У 1897 р. спадкове дворянство серед усіх державних службовців імперії складало 30,7% [728].

За піввікову історію (1864–1918 рр.) існування земських установ на південноукраїнських землях, більшість їх діячів відіграли колосальну роль у формуванні ліберальних ідей пореформеного періоду. Земські діячі сприяли широкомасштабній дискусії про шляхи розвитку Росії, вони фактично сформували майбутній соціальний “прошарок” – інтелігенцію, яка пізніше зайняла місце старої аристократії.

В діяльності земств Півдня України дворянство було найактивнішим і найвпливовішим елементом системи місцевого управління. У більшості повітів предводителі дворянства водночас виконували обов’язки голів земських управ, що розширювало їх можливості щодо розв’язання місцевих проблем. Виявляючи активну життєву позицію, представники бессарабського дворянства забезпечили собі одне з провідних місць серед інших верств українського суспільства та стали основою для формування національної інтелігенції.

РОЗДІЛ IV

УЧАСТЬ ДВОРЯНСТВА В ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ КРАЮ

4.1. Дворянське землеволодіння як економічний чинник генези дворянства на Півдні України

В економічному житті південноукраїнських земель брали участь представники різних верств населення, зокрема й дворянство. Перебуваючи в привілейованому становищі в ієрархічній структурі регіону, маючи особисті та корпоративні права, дворяни могли реалізувати свої як політичні, так і соціально-економічні домагання. Розглядаючи питання про формування дворянського землеволодіння, варто виділити окремі етапи цього процесу, визначити специфічні умови його проведення у субрегіонах Півдня України.

На нашу думку, слід виокремити три етапи дворянської колонізації та розвитку приватновласницького землеволодіння на південноукраїнських землях. Початок першого етапу ми відносимо до 50-х рр. XVIII ст. Саме тоді окремі дворяни стали опановувати південноукраїнські землі. Офіційно дворянська колонізація регіону розпочалася після опублікування „Плану роздачі земель у Новоросії” 22 березня 1764 р. Завершення першого етапу припадає на другу половину 80-х рр. XVIII ст., коли царський уряд тимчасово припинив офіційне переселення до регіону. Згорання колонізації було спричинене початком у 1787 р. російсько-турецької війни та виданням Сенатом 24 лютого 1788 р. спеціального указу, за яким заборонялося переселення селян до Новоросії „до наступного дозволу ...з урахуванням військових обставин” [422, с. 1035].

Другий етап розпочався на початку 90-х рр. XVIII ст. і тривав до початку 60-х рр. XIX ст. 29 грудня 1791 р. було офіційно закінчено війну між Росією та Туреччиною, що сприяло відновленню процесу роздачі землі в

регіоні. Виняток становила лише Очаківська область, яка перейшла до складу Росії у січні 1792 р. Її офіційне заселення було дозволено раніше. Другий етап характеризувався повномасштабними роздачами дворянам земель, їх поступовим включенням у господарчі процеси, що призвело до безперечного домінування дворянського землеволодіння в регіоні. Якщо до 1788 р. у власності дворян знаходилось близько 2 млн. дес. новоросійської землі, то за наступні 8 років вони отримали майже 3,5 млн. дес., тоді як державні селяни отримали лише 0,8 млн. дес. Кінець XVIII – початок XIX ст. є періодом найбільшого поширення дворянського землеволодіння в краї, періодом, коли утворилась південноукраїнська дворянська земельна олігархія. Саме в цей час до складу Російської імперії увійшли Крим і Бессарабія, що внесло певні корективи у процедуру та характер формування дворянського землеволодіння у південноукраїнських землях. І хоча з 30-х рр. XIX ст. спостерігається поступове скорочення дворянського землеволодіння в Новоросійському краї, офіційні зміни у формах землекористування відбулися лише у 1861 р.

Третій етап охоплює період з початку 60-х рр. XIX ст. до 1917 р. й характеризується поступовим скороченням дворянського землеволодіння в регіоні, перерозподілом земельної власності між представниками інших станів.

Виділення нами на території Південної України трьох субрегіонів – Катеринославсько-Херсонського, Таврійсько-Кримського, Бессарабського – дозволяє визначити специфічні риси процесу формування дворянської власності на землю в кожному з них.

Так, Катеринославська та Херсонська губернії – це приклад класичного типу колонізації, коли держава роздає незайняті (або частково вільні) землі на умовах їх заселення. Для цього типу найбільш дієвим є принцип – „чим більше переселенців, тим більше землі і станових рангів”.

Наступний субрегіон – материкова частина Таврійської губернії та Крим. Формування дворянського землеволодіння тут носило змішаний характер.

Якщо на материковій частині царський уряд продовжував традиційні роздачі вільних земель (за умов виконання служби, заселення маєтків тощо), то для Криму це не підходило. На момент приєднання Криму до Росії тут існувала своя специфічна соціальна структура населення, в якій чільне місце посідала місцева аристократія. Щоправда, під час військових операцій частина населення Криму виїхала за його межі, що призвело до появи фонду вільних земель. Тому формування дворянського землеволодіння в Криму відбувалося двома шляхами: збереженням за лояльною мусульманською знаттю земельної власності та наділенням землею „перевіреного” російського офіцерства й чиновництва.

Щодо Бессарабії, то за винятком окремих районів колишнього мешкання ногайських татар, термін колонізація не зовсім підходить. Ще задовго до приєднання Бессарабії до Росії більшість землі знаходилась у власності місцевих бояр, бояринашів та іноземної знаті, а відтак дворянське землеволодіння тут мало сталі форми та розміри. Перед царським урядом постало складне завдання: не порушуючи докорінно існуючі форми дворянського землеволодіння, привести їх у відповідність до загальноімперських. З метою посилення російського впливу в цьому регіоні уряд діяв традиційним шляхом – надавав землю російським дворянам. Однак кількість землі, розданої „новим” дворянам у Бессарабії, була набагато меншою, ніж у інших субрегіонах.

Визначивши характерні риси процесу формування дворянської земельної власності в південноукраїнських субрегіонах, перейдемо до конкретизації подій за регіональним поділом.

За Белградським миром 1740 р., Росія закріпила за собою землі, які раніше були зайняті запорожцями. З цього часу починається поступовий рух дворян на Південь. Дослідження процесу формування дворянського землеволодіння на Півдні України є сенс почати з 50-х рр. XVIII ст., коли в контексті військово-землеробської колонізації земель було створено три військово-адміністративні одиниці – Нова Сербія, Слов'яносербія та

Новослобідський козацький полк. Саме ці територіальні одиниці можна вважати осередками становлення перших дворянських господарств.

До початку офіційної колонізації причорноморські степи були зоною заселення запорозьких козаків та селян-утікачів. Сучасники згадували, що „біля Білозерки сиділи якісь розбійники, які роздавали селянам навколишню землю, вимагаючи за це певний оброк”. Цей регіон відрізнявся значною кількістю вільних степів і земель, де „розгулювали лише табуни диких коней” [798, с. 592].

Російський уряд, прийшовши на ці землі, оголосив їх вільними й приступив до заселення. Через постійну військову небезпеку та прикордонне розташування новоприєднаних територій тут створювалися військові поселення. Мешканцями нових земель могли бути лише військові та іноземні переселенці.

Полкам відводились землі для нижчих чинів і землі для офіцерів [2, арк. 16]. Рядові поселенці отримували від 20 до 30 четей на кожного (одна чета дорівнювала 0,26 га). Розміри офіцерських ділянок залежали від чину: прапорщик отримував 50, підпоручик – 70, поручик – 80, капітан – 100 [716, с. 15]. Цікаво, що офіцери спочатку одержували наділи у тимчасове користування, тобто лише на той час, коли вони несли службу у Новій Сербії, а не „назавжди”.

Переселення іноземців на південноукраїнські землі на початковому етапі уряд віддав у руки так званих „вербувальників”. Спочатку на території Нової Сербії жили виключно іноземці. Сенатський указ 1754 р. дозволив вербувальникам І. Хорвату, Р. Прерадовичу, І. Шевичу виводити з інших держав людей православної віри – „сербської, болгарської, македонської, волоської, албанської, далматинської, чорногорської, герцеговинської, боснійської, хорватської, словенської „націй”, а також ... інших православної віри грецького сповідання народів...” [2, арк. 8]. У фонді Н. Полонської-Василенко зберігаються „повеління” від Катерини II, які були видані майору Звереву для заохочення православного люду до переселення [3, арк. 33–35].

Однак названі народи не дуже охоче йшли до Слов'яносербії. У документах Слов'яно-Сербської комісії є чимало документів про втечі переселенців, їх бажання перебратися у більш небезпечні райони. Можливо, це пов'язано з тим, що не було налагоджено організацію переселення: за спогадами сучасників люди по чотири роки чекали, поки їм відведуть землю [2, арк. 8]. До того ж не всі „визивателі” (вербувальники) діяли чесно, траплялися випадки шахрайства, обману, розкрадання коштів, приписки „мертвих душ” [19, арк. 84, 130, 141].

Дворян і офіцерів на нові землі переселялось мало. За підрахунками дослідника Д. Каюка, загальна кількість перших дворян-поміщиків у межах Нової Сербії та Слов'яносербії становила 236 осіб [858, с. 105]. Дані *таблиці 4.1*, свідчать, що полки, створені на південноукраїнських землях, навіть командним складом були укомплектовані лише наполовину [2, арк. 13; 105, арк. 1–2].

1764 рік уніс принципові зміни в життя Південної України: замість Нової Сербії та Слов'яносербії створено Новоросійську губернію. Об'єднання українських земель було виключно бюрократичним рішенням, тому що за рівнем економічного, соціального, демографічного та етнічного розвитку ці землі мали дуже мало спільного, що й призвело пізніше до нового адміністративного перерозподілу південноукраїнських губерній. Крім того, введено в дію „План...” 1764 р., що передбачав швидку колонізацію краю, розбудову на його теренах імперської інфраструктури, відкривав широкі можливості для дворянської колонізації південноукраїнських земель та утворення прошарку поміщиків-дворян, які становили регіональну еліту.

Четвертий розділ плану регламентував порядок роздачі землі. Спочатку вона була поділена між полками. Зайві землі роздавались стороннім особам (цивільним) для створення заводів, заселення слобод. Однак не дивлячись на це, у полках залишилось 690 721 дес. вільних земель [114, арк. 1]. Наприклад, для військовослужбовців Чорного гусарського полку було відведено 330 344 дес. землі, реально військові отримали 145 384 дес. Різниця склала 154 957 дес., з якої 39 148 дес. було роздано цивільним поселенцям,

однак при цьому в полку залишилося ще 115 809 дес. землі [2, арк. 144]. І така ситуація спостерігалася у всіх полках, розташованих на Півдні України.

Ділянки землі, які держава надавала за службу, називалися рангові землі, або рангові дачі. Рангові землі не були специфічною властивістю Новоросійського краю, раніше вони існували в Гетьманщині й Слобожанщині, але на півдні цей інститут набув деяких змін. Якщо в Гетьманщині та Слобожанщині рангові землі давали з посполитими, а їх розміри не були чітко встановлені, то в Новоросійській губернії рангові землі давали пусті, без мешканців. Крім того вони мали чіткі розміри. На це свого часу вказувала ще Н. Полонська-Василенко [114, арк. 4–5].

Поручик, прапорщик, полковий аудитор, квартирмейстер, комісар, лікар мали право на 4 ділянки – „двори” (104 – 120 дес.); капітан, ротмістр – 6 ділянок (156 – 180 дес.); секунд-майор – 7 ділянок (182 – 210 дес.); прем’єр-майор – 8 ділянок (208 – 240 дес.); підполковник – 10 ділянок (260 – 300 дес.); полковник – 16 ділянок (416 – 480 дес.) [2, арк. 145]. Усього за період з 1764 р. по 1775 р., за даними А. Скальковського, у Новоросійській губернії було виділено 477 дач [711, с. 96]. Дослідниця О. Дружиніна стверджує, що є відомості про 1 263 рангових поселення [554, с. 160].

Основна умова, якої дотримувалась держава під час виділення рангових земель – це служба, що об’єктивно сприяло зміцненню російського впливу на новоприєднаних землях. Служба давала ранг (клас, чин) та можливість стати землевласником. Однак не рідко практика розходила з теорією. Траплялося, що той, хто мав ранг, часто не мав рангової землі (особливо на початку службової кар’єри). В архівних документах збереглося чимало скарг від офіцерів та цивільних чиновників різних рангів на те, що вони протягом року, а іноді й більше після отримання посади так і не отримали рангових земель (скарги капітана Морби, поручиків Друганова, Черткова, прем’єр-майора Булацеля та інших) [114, арк. 6]. А справа була в тім, що позивачі бажали мати землю поруч з місцем служби, і не погоджувались на її виділення у віддалених районах. І тоді уряд вдався до повторення практики

роздачі земель XVI – XVII ст. – запропонував бажачим самим (!) відшукати землі для оселення.

Цифрові дані, наведені в працях Н. Полонської-Василенко [710], В. Пірка [708] дають підстави стверджувати, що значна частина рангових земель дісталась офіцерству – 85% нових землевласників мали військові чини. Серед цієї категорії найбільш чисельною була група обер-офіцерів, вона складала майже 70%. Проте зустрічались і титуловані особи, наприклад князь Щербатов. На „офіцерський” характер місцевого дворянства вказував ще А. Флоровський, котрий відзначав: „...тут дуже рідко можна було зустріти дворянина, який не служив” [793, с. 275–276].

Крім полкових, державних, існували ще власницькі землі. У Бахмутській провінції поміщицькі маєтки, де використовувалася праця кріпаків, існували вже на початку XVIII ст. За даними I ревізії, на цих землях мешкало понад 150 поміщицьких селян. До середини XVIII ст. їх кількість збільшилась і становила близько 25% усього селянського населення краю [601, с. 71–72], що свідчило про збільшення дворянського землеволодіння у регіоні.

Як видно з архівних документів, незважаючи на чітку регламентацію розмірів земельних ділянок, існувала ціла група поміщиків, які отримали землю понад норму (більше ніж 48 ділянок). Наприклад, секунд-майору Рашковичу було виділено 260 ділянок (7 800 дес.); полковнику Михайлову – 197 ділянок (5 192 дес.); капітану Іванову – 144 ділянки (3 744 дес.); капітану Івкориці – 144 ділянок (3 736 дес.) [2, арк. 152].

Щоправда, за наполяганням уряду, Новоросійська канцелярія кілька разів розглядала питання про недопустимість перевищення норм виділення землі, а 25 вересня 1772 р. цю проблему обговорювали на засіданні Державної ради, однак, жодних результатів [2, арк. 159]. Усупереч інструкціям і за згодою місцевої адміністрації у південноукраїнських губерніях з’являється земельна аристократія: купка людей, що об’єднувала в своїх руках чималі багатства й мала адміністративну владу.

Значною проблемою для нових землевласників південноукраїнських земель було їх заселення. Аналіз архівних відомостей дає підстави стверджувати, що на початковому етапі колонізації та формування дворянського землеволодіння у краї, заселення земель проходило досить повільно. Лише 1/5 частина осіб, які отримали землі на умовах їх заселення, змогли виконати поставлені урядом завдання, решта не зуміли з цим справитися вчасно. Незважаючи на це, губерньська адміністрація майже всім поміщикам залишила землю на наступний термін. Однак були й винятки. Поручики князь Баратов і Єропкін повинні були заселити 50 дворів, але за „неспроможність” зробити це, канцелярія позбавила їх землі [3, арк. 11,12].

Проблема нестачі робочих рук тривалий час залишалась однією з найгостріших на Півдні України. Оскільки більшість дворян не мали змоги або не бажали переводити кріпаків зі своїх маєтків, розташованих у центральних губерніях імперії, до Новоросійського краю, то основну масу селян становили втікачі, які в обмін на певні пільги погоджувались селитися у дворянських слободах. Селян намагалися розшукати й повернути власникам, хоча це вдавалося зробити не завжди [11, арк. 1–14; 12, арк. 1–12]. Місцева адміністрація досить лояльно ставилась до втікачів, не бажаючи знати про їхню присутність у краї.

До 1764 р. у регіоні кріпацтва не існувало, в усякому разі формально. Щоправда, на рангових землях офіцерів оселялись особи, „які жили в услужінні у військових чинів”. На думку В. Кабузана, вони були „різновидом поміщицьких підданих” [601, с. 110].

Досить складними були стосунки між новими дворянами Катерининської провінції та Бахмутського повіту й запорозькими козаками, які негативно ставились до появи на їхніх землях чужаків. У 1764 р. підполковник Мочибелов отримав землю у Катерининській провінції, на якій оселив 60 родин. Однак, згідно з документом, „...оселених людей вигнала команда запорозького полковника, залишилось лише 20 родин, які переховуються в очереті”; у відставного унтер-офіцера Булгакова, котрий

оселив 7 родин поблизу фортеці Св. Олексія, „запорожці звели всіх на свої землі”, у вдови полковника Денисова запорожці „розігнали” 8 родин, які вона оселила у маєтку [3, арк. 11]. Таких прикладів можна навести багато.

Негативне ставлення запорожців до переселенців зумовлювалося різними причинами. По-перше, запорожці розглядали землі Катеринославщини, Єлисаветградщини та Бахмутського повіту як власні і не бажали їх втрачати. Царський уряд ті ж самі землі вважав вільними. У 1765 р. Новоросійська губернська канцелярія спробувала провести своєрідний перепис земель та їх власників, в результаті чого з'ясувалось, що у більшості землевласників Катерининської провінції (а це в основному були представники української козацької старшини) не було жодних документів на право володіння землею. По-друге, не вистачало робітників для обробки землі. Частина козаків, переходячи на зимівники, поступово перетворювались на „гречкосіїв”, „сидюків”, звичайних поміщиків [2, арк. 76]. Своїх кріпаків запорожці не мали, а землю обробляти було нікому. Це призводило до насильницького переселення поміщицьких, державних та іноземних селян до господарств запорожців; безперешкодному прийому втікачів; переманюванню переселенців. Саме на ці прояви „запорозького свавілля” найчастіше скаржилися „нові” південноукраїнські дворяни.

Однак нечесно було б звинувачувати у зловживанні, свавіллі та переманюванні переселенців лише запорожців. Архівні матеріали дають нам підстави стверджувати, що до подібних кроків вдавалися також офіцери російської армії, військовослужбовці іноземних формувань. Так, капітан Савельєв з кожного військовослужбовця нижчого чину вимагав по 10 копиць сіна, примушував відробляти на оранці три дні; вахмістр Р. Прерадович наказав поставити йому безкоштовно 39 возів дров, потім забрав і волів, на яких привезли дрова [2, арк. 24]. Поміщиця Капніст просто оголосила козаків, які мешкали неподалеку її маєтку, кріпаками [20, арк. 14–14 зв.]. Майор Флоринський, дворянин Занковський вдавалися до прямих захоплень козацької землі [21, арк. 1–32].

У Єлисаветградській провінції заселенню нових земель також заважали набіги польської шляхти. Відомо, що 1772 р. шляхтич Хайновський напав на слободу поручика Ружина й розорив її [2, арк. 42]. Часто поселенці тікали від своїх господарів. Наприклад, у 1769 р. на р. Міусчик дворянин І. Штерич заснував слободу Велика Катеринівка й оселив там 300 родин „малоросіян”, але взимку 1774 р. вони всі розбіглися. Така ж доля спіткала й слободу Новопавлівку [351, с. 52–53]. Попри всі негаразди процес колонізації південноукраїнських земель продовжувався, зростало дворянське землеволодіння.

Події середини 70-х рр. XVIII ст. внесли суттєві зміни в процес колонізації південноукраїнських земель. Підписання у 1774 р. Кючук-Кайнарджійського мирного договору між Російською та Османською імперіями, за яким Росія отримала нові землі, ще ближче просунулась до моря; з ліквідацією у 1775 р. Запорозької Січі, у царизму з'явилася офіційна підстава оголосити запорозькі землі нічиїми або пустощами й активізувати дворянську колонізацію краю.

Наприклад, І. Синельников, займаючи різні посади в канцелярії Новоросійської губернії, поруч зі своїми володіннями (с. Миколаївка), домігся виділення 3 359 дес. землі для свого брата Олексія. Пізніше йому було надано ще 1 500 дес. біля р. Татарки, де він заснував с. Норівку. У 1779 р. йому присвоїли звання полковника й запропонували командування Херсонським пікінерним полком. Цього ж року він отримав ще 6 742 дес., на яких заснував с. Василівку. У 1782 р. його маєтки зросли ще на 16 759 дес. землі. Фактично земельні володіння Синельникова складали 32 тис. десятин [861, с. 16].

Активізуючи роботу щодо подальшої колонізації земель, царський уряд істотно збільшив розміри земельних ділянок. Мінімальний наділ повинен бути не менше 1 500, а максимальний – не більше 12 000 дес. землі. Крім того, землевласникам надавалися суттєві пільги. Спочатку це призвело до зростання зацікавленості з боку аристократичних кіл в отриманні земельної

власності у новоросійському регіоні, а потім до справжньої дворянської земельної лихоманки. На початку 80-х рр. XVIII ст. майже весь вільний земельний фонд південноукраїнських губерній було вичерпано. Серед загальної кількості наданої землі (державної, селянської, переселенської тощо) питома вага наділів, виділених представникам дворянського стану, становила майже 60% [499, с. 46].

Порівняно незначним було дворянське землеволодіння у Маріупольському та Павлоградському повітах – загальна кількість розданої дворянам землі ледве перевищувала 40%. На середньому рівні знаходились Ольвіопільський, Бахмутський, Олександрійський, Єлисаветградський та Донецький повіти, в яких питома вага дворянського землеволодіння коливалася від 50% до 65%. Найбільші дворянські маєтки утворились у Херсонському, Катеринославському та Новомосковському повітах. Кількість дворянської землі становила там понад $\frac{3}{4}$ усієї земельної площі [858, с. 123–124].

Серед землевласників південноукраїнських губерній зустрічається колишня запорозька старшина, яка володіла 116 940 дес. землі [122, арк. 62–63]. Найвідоміші з них обозний Руновський (63 000 дес.), запорозький полковник Строця (понад 12 000 дес.), осавул Пишмич (понад 12 000 дес.), полковий отаман Вершацький (7 950 дес.), полковий старшина Андросюк (6 200 дес.), родина Кочубеїв (5 300 дес.), бунчуковий товариш Зайковський (3 800 дес.). Іншими словами, царський уряд спробував врахувати інтереси української козацької старшини під час розподілу південноукраїнських земель, намагаючись у такий спосіб заручитися її підтримкою.

З 1762 р. по 1772 р. дворянам у цілому по імперії було роздано понад 56 000 дес., більша частина яких знаходилася саме на південноукраїнській території [741, с. 27]. Пояснюється це тим, що у центральних регіонах Російської імперії вже відчувалась нестача вільних земель, отже, російські поміщики повільно почали просуватися на новоросійські землі. Це свідчило, що „План...” почав реалізовуватися.

Одним із чинників, які гальмували процес формування дворянського землеволодіння на землях Південної України, був ранговий характер земельних ділянок. Оскільки рангові землі видавалися лише на період служби або праці дворянина, „нові” дворяни регіону всіма засобами намагалися „закріпити за собою назавжди рангові землі”, перевести їх у приватні володіння [2, арк. 18]. З часом уряд пішов на поступки, визнавши майже всі рангові дачі власністю їх господарів [9, арк. 1–47].

За твердженням О. Дружиніної, у період 1783–1787 рр. земельні роздачі на південноукраїнських землях відбувалися досить інтенсивно. Канцелярія намісника була буквально засипана клопотаннями про виділення землі. Серед тих, хто звертався до Г. Потьомкіна, були: колишній осавул (пізніше отримав чин секунд-майора) Запорозького війська Сидір Білий, губернський землемір Мордвинов, генуезький дворянин дон Джузеппе Брейтано [554, с. 162].

Хоча й існував „План” розподілу причорноморських земель, реально їх роздача здійснювалася досить безладно. Непоодинокими були випадки, коли впливові особи отримували землі набагато більше, ніж це передбачалося законом. Так, князь О. В'яземський став власником 52 247 дес. землі, князь Г. Потьомкін – 42 441 дес., граф Безбородько – 32 686 дес., генерал-майор Леванідов – 28 498 дес. тощо [713, с. 197].

Нерідко траплялося, що поміщики самовільно захоплювали землі. Вже на початку ХІХ ст. за генерал-майором Деконським були закріплені землі селян села Покровського, які він „випадково зайняв замість своїх”. Декілька років судилися за землю селяни села Захаріївка з колезьким реєстратором Гозадиновим [47, арк. 1–23]. Подібні дії були характерні не лише для причорноморських дворян, а й для дворянського загалу всієї Російської імперії. Наслідком самозахоплень стали чисельні судові позови та суворе протистояння, яке іноді тривало декілька десятиліть.

Варто зауважити, що подібні дії дворян ставили уряд „між двох вогнів”. З одного боку, потрібно було підтримувати та допомагати дворянам і відповідно „крізь пальці” дивитися на їхні порушення. А з іншого боку, не

можна було забувати й про селян, які були однією з основних рушійних сил процесу колонізації. Відомо, щоб якнайшвидше заселити Новоросійський край, уряд негласно санкціонував тут право переховування. Він не тільки не переслідував селян-утікачів, які оселялися на поміщицьких та державних землях, а й рекомендував у таємних інструкціях місцевій владі „під рукою й без усілякого оголошення” приписувати жебраків і втікачів до міських та сільських товариств, ураховуючи їхню попередню належність до певного стану (лист графа Зубова катеринославському наміснику Хорвату) [652, с. 383].

Виділені дворянам у новоросійському краї землі іноді підлягали повторному розподілу. Це спричинено було тим, що не всі дворяни – землевласники могли у визначений термін виконати умови влади, за яких виділялася земля (її заселення у відповідних пропорціях, проведення розмежування землі, юридичного оформлення права власності, сплачування поземельного податку тощо). Крім того, для освоєння наданих земель новим поміщикам потрібні були гроші, яких не завжди вистачало [42, арк. 1–57]. Тому пошуки позик, закладання і навіть перезакладання маєтків стали типовим явищем для цього періоду. Іноді, не маючи змоги вчасно розрахуватися з кредиторами, поміщики змушені були продавати свої маєтки [45; 48].

Цілком зрозуміло, що така ситуація не задовольняла уряд, оскільки, по-перше, не виконувалась державна програма колонізації південних земель, а по-друге, держава несла фінансові збитки, тому в 1786 р. було здійснено спробу ревізії розданих земель. Катеринославському губернському правлінню рекомендувалося перевірити наявні землі. Якщо вони були заселені, їх власники сплачували всі податки, то їх передавали у довічну власність дворянам-поміщикам, а якщо ні – конфісковували. Подібні акції уряду повторювалися ще кілька разів.

В кінці першого етапу дворянської колонізації південноукраїнських земель до складу Російської імперії ввійшли землі Кримського півострова. Однак, враховуючи наявність проблем зовнішньополітичного, правового та

релігійного характеру, формування (скоріше реформування) дворянського землеволодіння у цій частині південноукраїнських земель ми розглянемо під час характеристики другого етапу.

Таким чином, можна стверджувати, що 50–80-і рр. XVIII ст. – це початковий період формування південноукраїнської дворянської спільноти на землях Новоросії, яка завдяки реалізації своїх кар'єрних і майнових планів, змогла стати органічною складовою південноукраїнської регіональної аристократії. Протягом 10 років, починаючи з 1775 р. Новоросійською губернською канцелярією було роздано поміщикам та під державні поселення майже 4 500 млн. десятин землі [652, с. 384]. Нові землевласники активно облаштовували отримані землі. Дворянська земельна власність стала визначальною. Однак російсько-турецька війна 1787–1791 рр. поставила під загрозу майбутнє Новоросійського краю та його господарчі досягнення.

Початок 90-х рр. – це становлення нового етапу колонізації південноукраїнських земель. Унаслідок приєднання у 1791 р. території Буго-Дністровського межиріччя відбулося подальше розширення кордонів Російської імперії, що спричинило черговий адміністративний поділ земель і відтворення у 1796 р. Новоросійської губернії. Загальна площа новоприєднаних територій становила 2 302 451 дес. Новоросійські землі були включені до складу Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній.

Царський уряд продовжив політику роздачі земель переважно дворянському стану. Лише у Буго-Дністровському межиріччі дворянам виділили близько 75% усього земельного фонду, а найбільш дворянським був Очаківський повіт, у якому дворянське землеволодіння складало понад 98%.

На початку 90-х рр. уряд повертається до приватновласницької колонізації краю, паралельно проводячи ревізію земельної власності дворян у південноукраїнських губерніях. У 1793 р. було оголошено про обов'язкове прибуття всіх дворян-боржників упродовж одного року до казенної палати. Якщо боржник ліквідував свою заборгованість, земля залишалася за ним, якщо ні – підлягала конфіскації [499, с. 52]. Не всі поміщики змогли розрахуватися з боргами, тому зверталися за допомогою до уряду.

Клопотання катеринославського дворянства мав задовольнити маніфест від 2 вересня 1793 року „Про даровані народу милості”, виданий з приводу успішного завершення російсько-турецької війни. Десятим пунктом маніфесту декларувалося затвердження за незаперечними власниками розданих у Катерининському намісництві і Таврійській області земель за умови вчасної сплати поземельного податку після закінчення пільгового терміну. Вирішення питань щодо законодавчої регламентації поміщицького землеволодіння на півдні України тривало ще кілька десятиліть, проте на той час місцеве дворянське товариство було заспокоєне [767, с. 40].

За наполяганням урядовців, у краї було проведено ревізію поміщицького землеволодіння. Підсумком проведених перевірок став наказ Катерини II від 20 червня 1795 р. про конфіскацію та подальший перерозподіл неосвоєних земельних ділянок спочатку у Катеринославському, а з 1799 р. і у Вознесенському намісництвах. Цими наказами уряд фактично припинив роздачі землі в регіоні, однак не припинив її перерозподіл.

Дослідник А. Бойко наводить такі приклади: правитель намісництва Й. І. Хорват 3 000 дес. землі, конфіскованої у генерал-майора Бібікова, передав колезькому раднику Я. Сокологорському; 6 000 дес. землі, конфіскованої у майора О. Кутузова, було передано бригадиру Д. Хорвату тощо [499, с. 160]. Конфіскації були досить масштабними. За неповними даними, лише в перші роки XIX ст. було конфісковано 68 дворянських ділянок загальною площею 365 225 дес. [90, арк. 248–269, 450–579].

Перерозподіл земель продовжувався й упродовж XIX ст. Прикладом може слугувати Херсонський повіт, на який припадає майже 62% конфіскованих у перші роки XIX ст. земель. За нашими підрахунками, у дворян було відібрано 218 100 дес. землі, яку передано для поселень колоністів та державних селян. З названого обсягу лише 12 700 дес. (або 5,8%) знову потрапили до рук дворян, з яких 9 000 дес. відійшли дійсному статському раднику Тібекіну [90, арк. 450 – 473 зв.].

Наведений факт є яскравим підтвердженням загальноімперських змін, що відбувалися в Російській державі на початку XIX ст. По-перше, на

новоросійських землях здійснено черговий адміністративно-територіальний перерозподіл, було створено нові адміністративні одиниці. По-друге, це зміни внутрішньої політики, пов'язані з приходом до влади нового царя Олександра І. Згідно з царськими указами 1801р. та 1803 р. ліквідовано стану монополію дворян на володіння землею, відтак їй було дозволено купувати міщанам, купцям та частині селянства. Іншими словами, уряд узяв курс на поступове згортання процесу передачі південних земель дворянам. Щодо причорноморських губерній, то уряд у освоєнні краю робив ставку вже не лише на дворян, а на колоністів, які масово переселились на ці землі на початку ХІХ ст. Цікаво, що до 1809 р. серед архівних документів майже не зустрічаємо відмови дворянам у виділенні землі, а після 1809 р. такі випадки почастишали [90, арк. 603–605].

У першій третині ХІХ ст. царський уряд став перед проблемою відсутності вільних земель, що можна пояснити черговими прорахунками російської влади. З одного боку, царизм, бажаючи створити в краї міцну соціальну базу в особі місцевого нобілітету, протягом другої половини ХVІІІ ст. намагався повністю задовольнити потреби дворянства у землі. З іншого боку, така позиція уряду призвела до того, що на початку ХІХ ст. у краї залишилося дуже мало вільних або державних земель. Склалася дивна ситуація – практично всі південноукраїнські землі було передано у приватну власність, однак значна їх частина залишалась незаселеною. Головне завдання царської влади щодо новоросійських земель – якомога швидше колонізувати їх та освоїти – виконано не було. Розуміючи його важливість, царизм поступово згортав виділення земельних площ дворянам, надаючи землі іноземним колоністам.

Це зовсім не означає, що влада відмовилась або відвернулася від своєї станової опори – дворян. У жодному разі, уряд навпаки намагався усіма способами підтримати їх, ішов на поступки. Згідно з указом від 7 квітня 1802 р. незаселені землі залишались у приватній власності поміщика, якщо за них справно сплачували податки [433, с. 91–94]. Відповідно до указу від

28 квітня 1808 р., дворянам залишали „надлишкові” землі, якщо вони зможуть їх заселити за певний термін [435, с. 201–202]. Указ від 17 червня 1812 р. [436, с. 363–364], який визначив порядок переселення державних селян і козаків до Новоросії, збігався з інтересами місцевих поміщиків: по-перше, з’явилася можливість отримати дешеву робочу силу; по-друге, переселенців можна було розселити на своїх землях з подальшим занесенням їх до ревізьких сказок. Це означало юридичне визнання за південноукраїнським краєм статусу єдиного в імперії регіону, який легально заселявся.

В черговий раз царська влада пішла назустріч побажанням новоросійського дворянства 9 листопада 1827 р., підписавши указ, яким передбачено обов’язкове внесення всіх переселенців до категорії поміщицьких селян.

До 1861 р. дворянам вдалося зберегти за собою основні земельні володіння у Катеринославській та Херсонській губерніях, і лише після реформи починається прискорений розпродаж дворянських маєтків у краї. В одному з номерів „Катеринославського ювілейного листка” за 1887 р. було надруковано реєстр незаселених земель повіту (*додаток С*), який ймовірно відноситься до 1785–1786 рр. У списку зазначено 61 прізвище, з яких 7 (11,5%) належало представникам титулованого дворянства, 37 (61%) – військовослужбовцям у чинах від генерала до корнета. Найбільші земельні ділянки перевищували 11 000 десятин, а найменша складала усього 8 десятин. Серед недбалих хазяїв було 8 жінок. Загальна кількість незаселених земель складала 182 896, 5 дес. землі [294].

Якщо наприкінці XVIII ст. дворяни сконцентрували в своїх руках 7 904 503 дес. землі, то у 1858 р. дещо менше – 7 184 264 дес., або 57,76% усього земельного фонду краю. Розподіл за губерніями мав такий вигляд: у Херсонській губернії з 6 329 024 дес. загальної земельної площі дворянські володіння складали 3 763 432 дес. або 59,46% [309, с. 596–601]; у Катеринославській – з 6 110 247 дес. поміщикам належало 3 420 832 дес. або 56,0% [307, с. 15].

Серед найбагатших людей регіону у другій половині XIX ст. були: статський радник Штерич – у Бахмутському повіті йому належало 30 314 дес. землі, де мешкало 2 974 селян; генерал Шевич – 51 440 дес. з 1 647 селянами; титулярний радник Шидловський, власник 27 084 дес. землі та 1 042 селян [90, арк. 243 зв.]. Князь генерал-аншеф Прозоровський мав у Новомосковському та Павлоградському повітах 40 261 дес. землі. На нього працювало 2 151 селянин [90, арк. 227, 232 зв.]. Що до Херсонської губернії, то на її теренах тільки один поміщик мав більше тисячі селян – це генерал Ф. Боровський.

Відомий військовий, політичний і громадський діяч М. Миклашевський, який свого часу обіймав посади Новоросійського губернатора, Катеринославського цивільного губернатора, купив землі у фельдмаршалів М. Каменського, К. Розумовського та графині К. Літто. Його земельні володіння складали 35 834 дес. у Катеринославському та Павлоградському повітах Катеринославської губернії [648, с. 158].

До названих прізвищ найбагатших дворян ми можемо додати ще кілька тих, хто володів маєтностями не лише в південноукраїнських губерніях. Це дворяни Пестови, які володіли маєтками у Полтавській та Херсонській губерніях; Строганови, Попови та інші [280, с. 825].

На початку XX ст. дворяни Катеринославської та Херсонської губерній, незважаючи на інтенсивний перерозподіл земельних площ внаслідок реформ 60–70-х рр. XIX ст. та збільшенням кількості селян і купців серед землевласників регіону, залишалися основними власниками землі в краї.

Процес формування дворянської земельної власності у Таврійсько-Кримському субрегіоні відзначався певними особливостями, зумовленими специфікою історичного розвитку краю. Тому ми вважаємо за потрібне зупинитися на цьому питанні детальніше.

Земельні відносини у Криму часів ханства були досить заплутаними. В ханстві існувало одночасно дев'ять різних форм землеволодіння, розгляд яких потрібно почати з характеристики володінь (домену) турецького

султана, що мав назву ерз-міріє-султаніє. Султанські володіння включали усе південне узбережжя Криму, Керченський півострів, частину північних схилів таврійських гір. До їх складу входили чотири міста – Мангун, Кафа, Судак, Чуфу-Кале та 111 сіл.

Наступна форма – ханське землеволодіння. Воно включало державні та особисті ханські землі. За законами шаріату хану належало право виключної власності на землю. До коронних (державних) земель входили соляні озера та прилеглі до них селища на землях ханського домену; ліси на берегах річок Альма, Качі та Салгир; пусті земельні ділянки.

Однак не завжди ці землі слугували лише на користь державі. Наявність пустопорожніх земель давала хану право здійснювати права верховного володіння, чи право передачі землі у повну власність, або у тимчасове користування. Крім того, на коронних землях хан мав свої власні ділянки та поселення, що підлягали успадкуванню після його смерті і мали назви „ханелі”, „ханлі”, „ханлік” [641, с. 212].

Кримські хани не мали великих земельних володінь. Так, наприклад, у акті про спадок Хаджі Селім-Гірея (1704 р.), майно якого було поділено між нащадками (котрих, до речі в акті згадується 17 осіб), немає навіть згадки про великі земельні володіння. Зазначено лише невеликі угіддя та землі, сади, ліси, млини тощо [681, с. 99]. Безумовно, ніщо не могло завадити ханам купувати або отримувати у подарунок землю, і стати повним її господарем. Проте в нас немає підстав стверджувати, що навіть землями, відомими як ханські, хани володіли на правах повної власності.

Крім хана, свій наділ був у нащадка престолу (калга), який називався кагалик*. Маючи свій особистий двір в Акмечеті, свою адміністрацію, калга володів своїм наділом, окремим від ханського домену. Ці землі знаходились у різних частинах Кримського півострова. Пізніше комісія з розгляду земельних питань у Криму віднесла кагалик у Тавельській долині розміром у 505 дес. до категорії „палацових”, передавши його дійсному таємному раднику Попову [792, с. 32].

---

* кагалик – наділ нащадка ханського престолу або калги.

Потрібно відзначити, що калги, як і решта султанів (царевичів), що знаходились при ханському дворі, не були великими поміщиками, не цікавились господарськими справами, а віддавали перевагу загарбницьким походам на українські та польські землі.

Володіючи кагаликом на правах державної власності, калга не міг жалувати ці землі у спадкове володіння, бо вони передавалися лише у тимчасове утримання. І ханські землі, і кагалик мали статус державних.

Однак у Криму існували й такі форми землеволодіння, де державні засади поступалися місцем приватному вотчинному праву. Йдеться про бейлік – особливий наділ, яким кожен із представників шести бейських родів: Ширинів, Баринів, Мансурів, Аргинів, Саджіутів та Яшлавів володів на правах політичного правителя [641, с. 214].

З одного боку, бейлік можна назвати феодальним володінням, тому що він являв собою особливе поземельне пожалування політичного характеру. З іншого, – він виник на ґрунті патріархальних відносин і вважався родовим володінням, яке під час наслідування переходило до старшого у роді. Бейлік Ширинів, куди входило 40 селищ, займав цілу округу у Феодосійському повіті і мав офіційну назву „Ширинський кадалик”^{*}.

Крім того, у власності цього роду було декілька земельних ділянок у Таманській окрузі. Про Баринівський бейлік відомо те, що ще до приєднання Криму до Російської імперії цей рід занепав. Бейлік Мансурський складався з двох частин, одна з яких була розташована у степах поблизу Перекопу, а інша – розміром понад 15 тис. дес. у Мангутському кадалику.

Бейлік Аргинський, який називався „Аргин-Найман” знаходився у Карасубазарському каймаканстві й у 20-х рр. XVIII ст. складав 25 637 дес. землі [638, с. 10].

Про бейлік Саджіутський відомо те, що в 1784 р. у Криму мешкало три представники цього роду – Мегметша мурза, син Давлетшах-бея; Магомет бей, син Ахматші мурзи та мурза в Еманештах, син Курт мурзи. Всі вони проживали у Карасубазарському каймаканстві.

---

^{*}кадалик – судово-адміністративний округ.

Є відомості про земельну ділянку цього роду розміром близько 6 тис. дес. у Феодосійському повіті. Бейлік Яшлавських займав частину Дуванської та Мангушської волостей. Крім того, були земельні ділянки у Бахчисарайському кадалику. З родинного списку, складеного на початку 20-х рр. XIX ст. відомо, що бейлік Яшлавів включав 11 500 дес. землі [103, арк. 154–158, 224–228]. Таким чином, бейліки являли собою великі ділянки землі (хоч і не однакового розміру), розташовані головним чином у південно-східній частині Кримського півострова.

Ще однією формою приватного земельного володіння, що виникла під впливом ханської влади, було мурзинське землеволодіння. На нашу думку, поняття мурза й дворянин можна вважати синонімами. Завдяки ханським пожалуванням отримали земельну власність представники більшості кримських мурзинських родин.

Серед документів Таврійського дворянського зібрання є чимало справ дворян-мурз, які здобули свій статус і земельну власність саме таким чином. Це Бораган, Байдар, Джамін, Джанкличев, Кайтазов, Картбітов, Меркітов, Тайганов, Уланов та інші. Наприклад, Хайдар-бею Борагану ханом Сахіб-Гіреєм ще у 1551 р. була пожалувана земля. У 1530 р. Сеадет-Гірей закріплює за Ібрагімом ефенді з роду Діамінів землю, яку йому пожалував попередній хан, і додає ще нову ділянку [639, с. 218]. І таких прикладів можна навести багато.

Хоча надані землі мали характер помісних пожалувань, які з часом переходили у вотчину, на відміну від Російської імперії, особливої різниці між помісною та вотчинною формами землеволодіння в Криму не існувало: за законами помісні землі можна було передавати у спадок, дарувати.

Крім того, до категорії мурзинських земель відносились і ті, які господар отримав у результаті купівлі-продажу, дарування, обміну тощо. Підтвердженням власності на цю землю був ярлик хана, в якому чітко прописувалось, за яких умов, на яких підставах мурза отримував землю [109, арк. 7–18, 32–37, 55].

Досить складними та заплутаними були відносини між кримськотатарською знаттю і селянами, які мешкали на її землях. Коли кримська комісія 1802 р. почала збирати відомості про повинності татар-селян, що мешкали на власницькій землі, вона отримала суперечливу інформацію.

Депутати від татар-селян пояснювали, що вони виконували на користь місцевої аристократії різні роботи: возили хліб, сіно, ліс, під час збору врожаю виходили на роботу всім селом, однак робили це не за примусом, а за власним бажанням.

Мурзи та інші привілейовані категорії населення заявляли, що поселяни повинні були працювати на власника землі від 8 до 10 днів на рік, крім того, виконувати різні дрібні доручення. Однак жодних документів, які б підтверджували ту чи іншу версію, комісії надано не було.

Крім вищеназваних, у Криму існували ще такі форми землеволодіння, як хаджалик, джемаат, вакуфні землі та інші, однак вони не мали відношення до формування земельної власності кримської аристократії, тому автор не зупиняє на них своєї уваги.

Після приєднання Криму основні земельні масиви, які належали турецькому султану (майже весь гірський та південноузбережний Крим), землі хана, калги-султана, деяких беїв та мурз, що емігрували до Туреччини, були включені до фонду державних земель, унаслідок чого на Кримському півострові виявилось багато вільних і пустопорожніх земель.

Прагнучи заручитись підтримкою місцевого нобілітету, російський уряд прийняв низку заходів, які торкалися поземельних відносин. 9 листопада 1794 р. Сенат видав указ, за яким усім землевласникам-мусульманам Таврійської області, без різниці у званнях та станах, залишали у власність усе нерухоме майно, і це право поширювалось і на їхніх нащадків [425, с. 585–589]. Крім того, рескриптом 1796 р. дозволялося використовувати норми шаріату* під час розгляду справ майнового характеру.

---

* *шаріат* (араб., буквально – (вірний) шлях, образ дій) звід релігійно-етичних та правових норм ісламу.

Однак особливих успіхів у справах вирішення земельних питань уряд досягти так і не зміг, що призвело до створення 10 липня 1798 р., а 19 травня 1802 р. до повторного створення комісії „для розгляду земельних спорів та для визначення повинностей (*різних категорій населення – Л.Ц.*) на Кримському півострові” [81, арк. 3–3 зв., 10–13], одне із завдань якої полягало у формуванні в краї дворянської власності на землю. Не зважаючи на урядові обіцянки, значна частина місцевої аристократії, побоюючись утисків з боку нової влади, змушена була емігрувати до Туреччини [630, с. 2]. Щодо кількості місцевої знаті, яка виїхала з Криму – тут ми маємо лише уривчасті відомості. Так, у списку „Про кількість мурз, що виїхали за кордон” за 1787 р. зазначено 1 216 родин [639, с. 268]. Після еміграції кримського населення до Туреччини в краї залишилося багато нерухомого майна: сади, виноградники, земельні угіддя тощо. Їх було передано під юрисдикцію держави. Для з’ясування площі вільних земель та їх охорони від розкрадання 24 листопада 1784 р. князь Г. Потьомкін доручив правителю Таврійської області М. Каховському провести перепис цих земель.

А той в свою чергу зобов’язав колишнього ханського відкупника Абдул-Хаміт-агу та наглядача Перекопської митниці колезького асесора Караценова зайнятися описом земель хана Шагін-Гірея, мурз та інших татар, що виїхали за кордон. Робота тривала близько трьох років. У 1787 р. було видано „Камеральний опис земель та садів, що потрапили у власність держави після виводу християн та виїзду за кордон мурз ” [300]. Названий опис був далеким від досконалості, тому назвати точну кількість землі, яку залишила кримськотатарська аристократія, неможливо.

Ми маємо лише фрагментарні відомості. Так, за даними „Камерального опису”, у Сімферопольському повіті до держави відійшло 97 маєтків, у Феодосійському – 81, у Євпаторійському – 105, у Перекопському – 74. Всього 357 маєтків [300, с. 38.]. Сади та виноградники були передані державі раніше.

Крім з’ясування питань щодо кількості вільної землі, потрібно було вирішити завдання залюднення краю, на що звернув увагу в листі від 28

квітня 1787 р. князь Г. Потьомкін [325, с. 3]. Колонізація Кримського півострова відбувалася традиційним для південноукраїнських земель шляхом: насамперед на нові землі переселяли державних російських селян, сподіваючись шляхом русифікації краю остаточно закріпити ці землі за Росією. Паралельно з селянською відбувалися іноземна та дворянська колонізація субрегіону.

З 1784 р. розпочалась роздача дворянам і чиновникам земель у Криму. Князь Г. Потьомкін наказував обласному наміснику: „...ніякі землі не можуть бути виділені без моєї апробації, купувати ж їх (землі – Л.Ц.) заборонено” [639, с. 242–243]. Цікаво, що бажаючих купити державні землі у Криму майже не було, натомість не було відбою від тих, хто намагався отримати маєтки безкоштовно. Переважно у такий спосіб отримували землі в Таврійській області військові та цивільні чиновники. Голова тимчасового земського уряду в Криму Мегметша-бей Ширинський отримав у власність 273 333 дес., Батир-ага – 14 629 дес. Дуже полюбляли Крим представники титулованого дворянства. Наприклад, земельні володіння графа Безбородька у Криму складали 14 006 дес., принца Нассау-Зінгена – 12 343 дес., графині Скавронської – 12 562 дес. [4, арк. 243–243 зв.]. Не забув Г. Потьомкін і про себе й наказав виділити йому 13 тис. дес. землі у Байдарській долині та на південному березі Криму, де поблизу Фороса та Лімена князь зайнявся розведенням садів і плантацій маслини, шовковиці.

Не відставали від шляхетної аристократії й військові. У Криму земельні ділянки мали: полковник Куликовський (37 965 дес.), генерал-поручик Самойлов (12 500 дес.), полковник Рокосовський (9 447 дес.), контр-адмірал Ушаков (8 506 дес.), генерал-аншеф М. Каховський (7 549 дес.), віце-адмірал Мордвинов (5 778 дес.), генерал-майор В. Каховський (3 455 дес.), контр-адмірал граф Войнович (2 904 дес.), віце-адмірал де-Рибас (1 308 дес.) [272].

Землі в Криму отримали й придворні чиновники, а саме: камердинер Зотов (3 131 дес. землі та виноградник у Судаку), камердинер Козлов (1 300 дес.), фрейліни Перекусихіна (1 570 дес.), Полекучі (500 дес. та виноградник), Зверєва (500 дес. і виноградник) та інші [788, с. 84]. Всього на 1794 р. у Криму було роздано 288 064 дес. землі [272].

Катерина II щедро роздавала землі дворянам, зобов'язавши їх у десятирічний термін заселити кримські маєтки своїми кріпаками з центральних губерній. Поміщики виконували це урядове розпорядження не дуже охоче і не досить вдало. Більшість дворян, які отримали землі в Криму, не мали бажання переселяти кріпаків зі своїх родових маєтків. За свідченням П. Сумарокова, який був членом кримської урядової комісії з розбору земельних скарг, на початку XIX ст. на Кримському півострові було лише 8 746 кріпаків (разом з дітьми) [740, с. 99].

Окрім Криму, роздавалися землі дворянам і на материковій частині області – у Дніпровському та Мелітопольському повітах. В архівних справах з фонду Н. Полонської-Василенко є документальні свідчення цьому. Серед землевласників Дніпровського повіту Таврійської області ми зустрічаємо прізвища Потьомкіна – 66 718 дес., Синельникова – 16 813 дес., В'яземського – 13 155 дес., Олени В'яземської – 13 155 дес., генерал-поручика Татищева – 12 729 дес., Завадовського – 12 562 дес., полковника Куликовського – 12 007 дес., Любовича – 11 023 дес., Соколовського – 9 447 дес., графа Безбородька – 4 613 дес., Болтіна – 4 280 дес. [4, арк. 243–243 зв.]. Усього у Дніпровському повіті дворянам було роздано 220 576 дес., а у Мелітопольському – 55 782 дес., що разом складало 276 358 дес. Відтак по всій Таврійській області станом на 1794 р. у володіння „нових” дворян було віддано майже 1/8 частину площі всієї області [639, с. 302–309].

Урядовий указ 2 вересня 1793 р., поряд із ухвалою роздач земель у новоприєднаній області, закріпив роздані землі за тими, кому вони були відведені [424, с. 456–460]. Сенатським указом 1794 р. „нові” кримські дворяни подібно до старих поміщиків-татар отримали дозвіл „вільно розпоряджатися своїми маєтками і вотчинами та іншими дворянськими маєтностями з поширенням цього права на їхніх нащадків” [425, с. 585–589].

Однак до остаточного вирішення питань щодо земельної власності було ще далеко. Місцеве населення, кримськотатарські нобілі та „нові” дворяни ніяк не могли дійти згоди – кому ж з них належить земля? Незважаючи на всі

спроби влади розв'язати проблему, зробити це було важко. На початку XIX ст. за розпорядженням уряду було проведено перепис усіх населених пунктів і земельних володінь на півострові з метою з'ясування кількості землі та її належності.

У матеріалах Таврійської вченої комісії збереглися таблиці, які відтворюють земельну статистику. Для прикладу розглянемо ситуацію в Сімферопольському повіті. На 9 жовтня 1805 р. тут налічувалось майже 300 земельних ділянок (села, пустощі, дачі, сади тощо), з них лише 75 мали офіційних власників. У решти населених пунктів в графі власник було записано „невідомо”. Такі записи свідчать про те, що більше ніж через 20 років після приєднання Криму до Російської імперії так і не вдалося врегулювати питання земельної власності, і що 74,2% всіх земельних ділянок даного повіту перебували в категорії невизначених, спірних [274, с. 84–95].

Ще один аспект процесу формування дворянської земельної власності у Таврійській губернії зближує її з Катеринославською та Херсонською. Мова йде про самовільне захоплення землі. Розподіл землі, її виділення та межування у Таврійській губернії відбувались зі значними порушеннями та зловживаннями. Досить часто траплялись випадки захоплення землі одним дворянином у іншого [46, арк. 1–21; 52, арк. 1–70]. Деякі земельні позови розглядалися протягом кількох десятиріч. Однак незважаючи на ці негаразди, уряд продовжував роздачу земель упродовж першої третини XIX ст. Таким чином, зміни у поземельному устрої колишнього Кримського ханства були офіційно визнані, а значна частина земель опинилась у власності „нових” дворян.

Як зазначалося вище, у 1812 р. південні кордони Російської імперії були істотно розширені за рахунок включення бессарабських земель. Цей південноукраїнський субрегіон мав як спільні риси, так і відмінності у формуванні дворянського землеволодіння порівняно з Катеринославською, Таврійською і Херсонською губерніями. Які особливості цього процесу в Бессарабії?

По-перше, формування дворянської земельної власності в краї почалося дещо пізніше, ніж в інших південноукраїнських субрегіонах. По-друге, в Бессарабії не було масової роздачі земель дворянам. Більшість землі належала місцевим молдавським боярам і бояринашам, які з часом були зрівняні у правах з російським дворянством. Виняток становила лише південна частина краю (Буджак), де були незаселені землі. По-третє, формування дворянської земельної власності в краї відбувалося у контексті процесу нобілітації: прийняття російського підданства автоматично гарантувало місцевій аристократії збереження земельної власності. По-четверте, відсутність вільної землі призводила до більш масового, ніж в інших південноукраїнських губерніях, захоплення та привласнення місцевими дворянами селянської землі. І останнє, „новоприбулих” дворян, які через різні обставини переселялись до Бессарабії й отримували землі з державного резерву або купували, було небагато.

Включивши до складу імперії землі Бессарабії, царський уряд отримав специфічний в економічному відношенні регіон. За характером землеволодіння землі Бессарабії умовно можна поділити на дві частини: райони з переважанням приватного землеволодіння (північні та центральні повіти) та райони з переважанням надільної землі (південні повіти). Наприклад, в Орґеєвському повіті приватна земля займала понад 70% усієї площі [593, с. 14].

Щодо вирішення питань земельної власності та створення соціальної опори у Бессарабії, російський уряд залишався досить консервативним. Намагаючись викликати симпатії правлячої верхівки Дунайських князівств, царизм у питанні землеволодіння в Бессарабії проводив досить обережну та гнучку політику підтримки місцевої знаті, дотримувався бессарабських „звичаїв землі”.

Заселення Бессарабії відбувалось декількома потоками: поверненням на батьківщину мешканців, які раніше тікали з цих районів – так звані „зворотні повернення”; планомірно організованою урядом колонізацією незайнятих земель; неконтрольованим заселенням краю кріпаками –

втікачами з різних частин імперії (так звана „народна колонізація”). Урядова колонізація бессарабських земель відбувалася у формі роздачі земель чиновникам і офіцерам-дворянам, надання землі іноземним переселенцям.

Дворяни використовували всі можливості, щоб заселити отримані землі. Дехто переводив з внутрішніх губерній імперії до Бессарабії своїх вотчинних селян. Однак це було досить рідкісним явищем. Окремі дворяни купували селян для переселення на нові землі. Але для багатьох дворян це було не по кишені. Існувала ще перспектива примусового закріпачення вільного місцевого населення, однак такі дії переслідувались законом. Інколи заселяли нові землі втікачами або за допомогою послуг спеціальних агентів, які вербували бажаних переселитися до Бессарабії. Цей досвід, який давав непогані результати, царський уряд вже використовував під час заселення північних регіонів Новоросійського краю.

Перші статистичні відомості про розміри власності молдавського дворянства були зібрані у 1814 р. Незначна кількість бояр мали по 6–8 сіл, більшість – по 1 селу. За даними 1817 р., у 5 повітах (Бендерському, Гречанському, Кондрському, Сорокському, Хотинському) бессарабським боярам належало 78% усієї земельної власності. На основі неповних даних перепису 1817 р., з 133 дворян лише 12 (або 9% від загальної кількості) мали більше 10 тис. фальчів* землі, тобто володіли 80% дворянської землі в Бессарабії [222, арк. 13, 16, 21].

У 1818 р. усі права та привілеї молдавських бояр на володіння землею було офіційно визнано царським урядом. Крім того, царизм визнав всі нові земельні захоплення місцевих дворян у Буджаку, широко практикуючи так звані „пожалування” – виділення молдавським боярам, російським дворянам, генералам і чиновникам значних степових ділянок землі. Враховуючи необхідність зміцнення дворянського землеволодіння та земельної власності, російський уряд роздавав дворянам величезні ділянки землі.

* фальч – земельна ділянка, розмір якої становив 1,302 десятини.

Найбільші земельні ділянки в Бессарабії на початку XIX ст. отримали граф Бенкендорф (28 тис. дес.), граф Канкрін (25 тис. дес.), генерал Сабанєєв (10 тис. дес.), Нессельроде (10 тис. дес.), князь Мурузі (6 тис. дес.), статський радник Стурдза (6 тис.), Кантакузіно (6 тис.), полковник Корнилович (6 тис.), генерал Хитров (6 тис.), Добринця (5 тис.) [593, с. 26].

З переходом бессарабських земель у російське підпорядкування уряд став її номінальним власником. Царська влада знала придбані території „від кордону до кордону”, але не мала уявлень щодо кількості, якості та належності нових земель. Іншими словами, потрібно було обміряти ці землі і вписати їх до так званого „генерального” або загального плану. Тому спочатку російська держава здійснювала свою роль власника не повною мірою. Така ситуація призводила до поширення практики захоплення земель місцевою аристократією.

Самочинному привласненню дворянами земель сприяв низький рівень межової справи, заплутаність у діловодстві, невизначеність у межах володінь. Особливо це було характерним для Хотинського і Бендерського повітів. Користуючись таким становищем, бессарабські дворяни під різними приводами захоплювали общинні та державні землі, розцінюючи їх як джерело для розширення своїх маєтків.

З метою припинення несанкціонованого розподілу земель 1819 р. у Бессарабській області розпочала роботу межова комісія [210, арк. 8]. Однак результати її роботи були маловтішними. С. Корнилович – автор статистичного опису Ізмаїльського повіту 20-х рр. XIX ст. підкреслював, що після приєднання Бессарабії до Росії молдавські бояри самовільно захопили в Ізмаїльському та Бендерському повітах 117 201 дес. землі. Наприклад, колезький радник, камергер і один із найбільших поміщиків Бессарабії Янко Бальш привласнив 41,5 тис. дес.; майор Патаракій – 670 дес.; дворянин Казимир – 1 074 дес.; дворянин Єпурян – 1 795 дес. Серед найбільших „загарбників” чужої земельної власності були дворяни Гіка – 72 142 дес., Бальш – 41 519 дес., Кодрян – 670 дес., Черемісінов – 9 028 дес. Великими

землевласниками були граф Канкрін (28 тис. дес.), генерал Сабанєєв (10 тис. дес.) [462, с. 82].

У цілому на кінець 30-х років XIX ст. землі, захоплені місцевими дворянами в Бессарабії, склали 233 тис. дес. і являли собою розкидані по всій території півдня області земельні ділянки, що вклинювались в общинні землі. Згідно з даними комісії з розмежування земель у Бессарабській області, місцеві поміщики до середини XIX ст. захопили майже 120 тис. десятин землі [592, с. 404].

Розміри дворянського землеволодіння у Бессарабії особливо швидко зростали в період з 1812 до 1858 рр. Аналіз „Реєстру всіх земель Бессарабії” дозволяє встановити належність земельних володінь станом на 1857 р. (таблиця 4.2).

Дані таблиці дають підстави стверджувати, що більше половини всієї землі у Бессарабії (56,4%) належало спадковим дворянам і колишнім молдавським боярам. У руках особистих дворян знаходилося ще понад 11% землі. Таким чином, дворянство володіло 67,6% загальної кількості землі в краї.

До середини XIX ст. відмінності, які існували в кожному з трьох субрегіонів Південної України, фактично зникають, у наступний період їх розвиток відбувався у відповідності до загальної імперських закономірностей. Цей час характеризується завершенням процесу територіального збільшення регіону, появою й укоріненням „знакових” для Півдня України дворянських родів, остаточним оформленням дворянського землеволодіння в краї.

Новий період розпочинається після скасування кріпацтва. В Бессарабії початок цього етапу відноситься до 1868 р., коли було прийнято спеціальний указ щодо бессарабських царан.

До 1861 р. у причорноморських та придунайських землях переважало дворянське землеволодіння. Економічну основу господарств дворян-аграріїв становила земля, більша частина якої перейшла їм у спадок, решта була отримана шляхом роздач і пожалувань. Як зазначає дослідниця Н. Темірова,

щедрі роздачі землі царським урядом становили основу економічної могутності найбільших дворянських родин [774, с. 48].

Однак на початку 60-х рр. XIX ст. пожалування земель у приватне володіння на всій території Новоросійського краю майже припинилися. Відбулася відносна стабілізація дворянського землеволодіння. На момент завершення дворянської колонізації у власності приватних осіб у всіх трьох субрегіонах Півдня України знаходилось від 55% до 67% землі. На розвиток дворянського землеволодіння впливали економічні чинники, людський фактор, політичні події, у зв'язку з чим розміри маєтків, форми землекористування знаходились у постійному динамічному русі.

Ще до початку реформ, з кінця 50-х рр. XIX ст. практично в усіх губерніях Російської імперії почався розпродаж дворянських земель. Продовжувався він і в пореформений період. За 1861–1901 рр. землевласниками-дворянами було продано 34 000 000 дес. землі [774, с. 111]. Аналогічні процеси спостерігалися й у південноукраїнських губерніях.

У газеті „Херсонські губернські відомості” практично в кожному номері були надруковані оголошення щодо продаж дворянських маєтків. У № 46 за 24 листопада 1862 р. у розділі оголошення читаємо: „Призначається на публічний продаж маєток (1 000 дес. землі) поміщиці, дружини майора Ольги Стратемирової (село Оленівка Бобринського повіту), з господарськими будівлями і трактиром, який було описано й оцінено у 29 300 крб., на погашення боргу О. Стратемирової дружині підполковника М. Схалевій та боргу Херсонському губернському благодійному товариству у розмірі 3 163 крб. 78 коп. До цього маєтку за останньою ревізією прикріплено 24 особи чоловічої статі з категорії тимчасовозобов'язаних селян” [369]. Іноді подібних оголошень було кілька. Так, у № 34 „Херсонських губернських відомостей” оголошувався продаж маєтку, який належав поручику графу А. Гудовичу; маєтку вдови капітана Д. Базидевича; маєтку, який належав дворянину К. Бенькевичу (разом з маєтком продавалися коні, худоба, господарські знаряддя, сіно та зерно) і був оцінений у 958 крб. [368].

Ілюстрацією розподілу дворянського землеволодіння в регіоні можуть послужити наведені нижче дані по Акерманському повіту. Згідно з відомістю про кількість земель та лісів, що належали дворянам і підлягали обкладанню земськими податками за 1870 р., у повіті знаходились наступні заселені маєтки: княгині Є. Серпцо – маєток Негри Плахтіївської волості (площею 4 800 дес.); титулярного радника Корніловича та дружини колезького радника Дягуминського – маєтки Сундук і Дока-Лаар Іванівської волості (3 925 дес.); дворянки Л. Крісті (Джумінської) – маєток Степанівка Іванівської волості (979 дес.). Однак більшість дворянських маєтків повіту залишились незаселеними. Серед них були маєтності, що належали титулованій знаті, зокрема, княгині С. Кочубей – маєток Бенкендорф (26 534 дес. і 30 десятин лісу); княгині Волконській – Мар’янівка (5 346 дес.); графу Е. Сумарокову – маєток Шага II (6 000 дес.); генерал-майору Дубецькому – маєток Карлівка (2 950 дес.); князю Г. Волконському – маєток Сепушени (2 910 дес.) [126, арк. 26–29].

Більшу частину складали земельні володіння середньопомісних дворян. Це, передусім, маєток підполковника Даниїла Хаперського – Мольга (3 000 дес.); дворянина М. Афанасьєва – Базар’янка (2 727 дес.); спадкоємців підпоручика Арсеньєва – Шабалат (1 785 дес.); дворянина М. Скарлата – Монаши (1 000 дес.); дружини таємного радника Мавросія (3 750 дес.), колезького радника Олександра Балласа – Ляшково (1 982 дес.); титулярного радника В. Навроцького – Алкалія (1 000 дес.); колезьких радників М. і П. Навроцьких – Сарата (3 200 дес.) [126, арк. 18, 21, 22, 36].

Внаслідок продажу земель у Бессарабії за 1874–1897 рр. дворянське землеволодіння скоротилось на 120 347 дес. (таблиця 4.3).

Скорочення відбулося в усіх повітах, окрім Кишинівського, де за 1895–1897 рр. дворяни не тільки не втратили, а навпаки, придбали близько 12 000 дес. землі [538, с. 148].

Для збереження великої дворянської земельної власності на територію південноукраїнських губерній ще у 1845 р. було поширено закон про

майорати, за яким засновувались заповідні спадкові маєтки, котрі, залишаючись у розпорядженні тільки конкретного дворянського роду, передавались лише старшому синові [509, с. 38]. До 1861 р. на майоратному праві знаходилось не менше 20 великих дворянських маєтків регіону.

У Новоросійських губерніях існувала ще одна форма дворянської власності, що потребувала нагляду з боку держави. Це так зване виморочне майно*. За законом, майно визнавалось виморочним, якщо протягом десяти років з дня третьої публікації у Сенатських оголошеннях про виклик спадкоємців ніхто не з'явився й не заявив про свої права на спадок [16, арк. 1–7].

У такому випадку виморочне майно переходило у власність держави (до піклувальних органів), або ставало власністю громадської організації (союзу), або добродійної установи. Особливої актуальності це питання набуло в останній третині ХІХ ст., що призвело до видання у 1883 р. закону, згідно з яким виморочне майно дворян переходило у власність дворянської спільноти: нерухоме – у власність дворянського товариства тієї губернії, у межах якої майно знаходилось; рухоме – у власність дворянського товариства, до родовідної книги якого був записаний померлий дворянин. Серед документів з фондів дворянських опік губерній Новоросійського краю є багато справ, котрі стосуються саме питань виморочного майна [134–136; 234].

Процес скорочення дворянського землеволодіння в Бессарабії відрізнявся від решти субрегіонів Півдня України, він був прискорений низкою обставин.

Великі земельні площі Бессарабії були розподілені насамперед між чиновниками, урядовцями, генералами й офіцерами царської армії, іноземними дворянами-колоністами, дворянами з центральних губерній

**виморочне майно – це земля, яка залишилась після смерті власника без господаря за відсутності спадкоємців, або розорені маєтки, доведені господарем до краху.*

імперії та частково місцевим дворянством. Однак невдовзі з'ясувалося, що частина нових господарів намагається позбавитись землі. Одних до продажу землі штовхала відсутність робочої сили і коштів для найму робітників, купівлі інвентарю. Інші, проживаючи часто в сусідніх губерніях імперії або закордоном, не мали змоги господарювати на нових землях.

Продавали землі й ті дворяни, які здавали вотчини в посесію: в умовах постійних фінансових труднощів вони заплутувались у боргах і продавали землю орендарям. Більше половини дворян Бессарабії (у 1862 р. це 56%), що мали землі в губернії, належали до категорії особистих, і крім землі, мали інші джерела прибутків. Відтак вони не дуже трималися за наявну земельну власність, очікуючи лише її подорожчання. Підтвердженням того факту, що великі власники землі втрачали земельні наділи, свідчать також дані про середній розмір земельних володінь приватних осіб у Бессарабії: в 1877 р. він складав 443,3 десятини, а в 1905 р. – лише 300,7 десятин [140, арк. 73; 146, арк. 284]. Усі зусилля російського уряду щодо збереження дворянського характеру землеволодіння в Бессарабії були марними. Джерела тих часів відображають яскраві факти переходу дворянських земель до рук купців і міщан.

На думку більшості сучасних українських і зарубіжних істориків, інтенсивний процес розорення дворянства, який відбувався у пореформений період у всіх губерніях Росії, був спричинений, головним чином, непристосованістю дворянських господарств до нових умов капіталістичного розвитку, відсутністю досвіду перебудови, браком фінансів та робочої сили.

Однак, на нашу думку, слід погодитися з висновками С. Беккера про те, що такий підхід є дещо застарілим. Дійсно, починаючи з другої половини XIX ст., переважно дворяни були продавцями землі в імперії, хоча частка проданої ними землі відносно сумарної площі земель, виставлених на продаж загалом в імперії, значно скоротилася – від 80,4% у 1863 р. до 49,5% у 1903–1905 рр. Слід ураховувати, що ті ж самі дворяни протягом 1863 – 1897 рр. були й найактивнішими покупцями сільськогосподарських угідь,

випереджаючи у цьому відношенні купців і селян. І лише після 1898 р. дворяни поступаються пальмою першості в придбанні землі селянам, а більшість селян купували землю не тому, що вони були більш пристосовані до капіталістичних відносин. Навпаки, у селян не завжди вистачало коштів, щоб придбати землі, тому вони об'єднувалися із сусідами, створювали різні сільські товариства, які й виступали покупцями на земельному ринку. З 1863 по 1902 рр. 70% чистого приросту селянських земель становили землі, куплені сільськими товариствами і об'єднаннями [486, с. 294–300].

Наприкінці 80-х рр. XIX ст. Центральним статистичним комітетом МВС Російської імперії було підготовлено багатотомне видання під назвою “Найголовніші дані поземельної статистики (за даними обстеження 1887 р.)”, матеріали якого дозволили нам порівняти розвиток дворянського землеволодіння у південноукраїнських губерніях наприкінці XIX ст.

На підставі даних, наведених у статистичному збірнику, складено *таблиця 4.4*, яка відображає динаміку зростання приватновласницьких земель у губерніях Півдня України за 10 років (1877 – 1887 рр.).

Показники таблиці свідчать, що протягом 70–80-х рр. XIX ст. в економічному розвитку південноукраїнських губерній все чіткіше виявлялися риси капіталістичного розвитку: земля з категорії станового привілею переходить до розряду товару, який можна купити або продати. Найзначніше зростання приватновласницьких земель за означений час спостерігалось у Бессарабській губернії.

Цей факт зумовлений двома чинниками. По-перше, збільшення приватного землеволодіння у Бессарабії було пов'язано з поверненням бессарабських земель до складу Російської імперії після російсько-турецької війни 1877–1878 рр. За підрахунками статистичного комітету, приватне землеволодіння в краї зросло на 228 538 дес. [285, с. 3]. По-друге, у той час була здійснена реєстрація земель, нові обміри землі та більш досконале переведення місцевої міри земельної площі (фальчі) у десятини. Для решти

південноукраїнських губерній ситуація характеризувалася загальним зростанням приватних земель на 2 – 4%.

За нашими підрахунками, згідно з “Найголовнішими даними поземельної статистики (за даними обстеження 1887 р.)”, з загальної кількості приватних земель дворянству належало 58,8% у Бессарабській губернії [285, с. 3], 67,2% у Катеринославській [286, с. 4], 43,9% у Таврійській [287, с. 4], 59,6% у Херсонській [288, с. 4].

Вище наведене свідчить, що з чотирьох губерній Півдня України найбільш „дворянською” була Катеринославська губернія, в якій налічувалось близько 1,5 тис. дворянських господарств із майже 3 млн. дес. землі. Середній розмір дворянських володінь тут також був найвищим серед південноукраїнських губерній – 1 347 дес. на одне господарство. Дворянське землеволодіння переважало й у кожному повіті Катеринославської губернії. Найнижчий відсоток дворянських земель з числа приватновласницьких був у Олександрівському повіті. Він складав 49,4%, найвищий – у Новомосковському – 82,4%. В інших 6 повітах цей показник коливався від 57,5% (Маріупольський повіт) до 73,2% (Слов’яносербський повіт) [286, с. 4].

Дворяни Херсонської губернії володіли більше ніж 2 млн. дес. землі (*таблиця 4.5*), однак кількість дворянських володінь тут була більшою, порівняно з Катеринославською губернією, а середня площа дворянського маєтку була дещо меншою, ніж у сусідів – 833 дес. землі. Крім того, у Херсонській губернії спостерігалась певна своєрідність щодо розташування дворянських маєтностей.

Майже в усіх повітах названої губернії дворянське землеволодіння переважало: у дворян знаходилося більше 2/3 усіх приватних земель губернії, і лише в одному Одеському повіті (47,5%) воно дещо поступалося землеволодінню інших станів разом узятих. Північні повіти губернії відрізнялися найбільшим поширенням дворянського землеволодіння: в

Олександрійському повіті дворянам належало 77,0% або понад $\frac{3}{4}$ усієї земельної власності; у Єлисаветградському та Ананївському – до 70,0%.

З 1877 р. переваги дворянського стану щодо землеволодінь значно знизились. Якщо у 1877 р. у власності дворян знаходилося 75,0% приватних земель, то протягом 10 років дворянське землеволодіння скоротилось на 15,4%. Скорочення земель, що належали дворянству, спостерігалось в усіх повітах Херсонської губернії, найбільше – у південних повітах, головним чином в Одеському, де землі дворян з 1877 р. зменшилися на 25,0%. У північних повітах губернії, особливо в Олександрійському, навпаки, дворянське землеволодіння утримувало міцніші позиції [288, с. 6–7].

Третє місце за обсягами дворянського землеволодіння посідала Бессарабська губернія. Найбільші дворянські земельні ділянки знаходились у Орґеєвському повіті (71%), найменші – у Акерманському (23,5%). Загальна кількість землі в краї, що належала дворянам, ледь перевищувала 1 млн. дес. [285, с. 6].

Найменшу кількість земель мали дворяни Таврійської губернії, їм належало лише 43,9% приватного земельного фонду. Більш поширеними були дворянські господарства у Сімферопольському (58,9%), Дніпровському (58,4%), Мелітопольському (56,8%) та Ялтинському (65,8%) повітах [287, с. 7].

Аналіз матеріалів статистичного обстеження 1887 р. дозволяє зробити висновок про поступове зменшення у південноукраїнських губерніях частки дворян серед власників приватних земель. Наприклад, якщо у 1877 р. дворяни Катеринославської губернії володіли майже 85,4% приватних земель, то у 1887 р. ця цифра становила лише 67,2%. Різниця складає 18,2%. За той самий період у Таврійській губернії спостерігається скорочення дворянського землеволодіння на 16,5%. Аналогічні процеси були характерні для Бессарабської та Херсонської губерній. Отже, можна стверджувати, що земельні володіння представників інших станів у Бессарабській,

Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях протягом означеного часу збільшилися насамперед за рахунок дворянських земель.

На початку ХХ ст. загальноімперський розвиток дворянського землеволодіння характеризувався наступними тенденціями. По-перше, збільшенням кількості власників дрібних земельних ділянок (до 50 дес.) до 10,7% загальної кількості дворянства в Росії. По-друге, відчутними втратами землі з боку представників середніх власників (100–500 дес.) – до 40%. По-третє, найбільш стійким виявилось велике землеволодіння (понад 5000 дес.), його частка залишилась майже незмінною (32,8%) [460, с. 86–90]. Всього у приватній власності дворян у 1905р. в 50 губерніях Росії було 53 169 008 дес. землі [730, с.121]. Таким чином, дворянство на початку ХХ ст. продовжувало зосереджувати у своїх руках найбільшу кількість землі.

Загальноімперські тенденції початку ХХ ст. були характерними і для південноукраїнських губерній. Наприклад, у Бессарабії в цей час мешкало понад 12 тис. дворян, що складало менше одного відсотку від загальної кількості населення краю. За підрахунками радянських дослідників, у Бессарабському субрегіоні на 1905 р. дворяни, що мали до 20 дес. землі, складали 13% загальної кількості дворянства, тобто в 2,5 рази менше, ніж по Російській імперії в цілому. Дворяни, які мали до 100 дес. землі, складали близько 16%, до 1 000 дес. – приблизно 20%, а від 1 000 дес. до 5 000 – 50% [509, с. 268]. Розподіл дворянських господарств і землі по повітах представлено у *додатку Т*, в якому проаналізовано дані щодо кількості землі та володінь у краї в 1910 р.

Крім того, серед бессарабського дворянства були й свої олігархи, чия земельна власність перевищувала 10 000 десятин. В історичній літературі названо лише 2 таких господарства, однак ретельне вивчення архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що дворян – великих землевласників у Бессарабії було більше. До списку дворян-землевласників Бессарабії, розміри маєтків яких перевищували 10 000 десятин, входили 7 осіб (*додаток У*): Стурдза Дмитро Михайлович (18 298 дес.), Леонард Олена Павлівна (18 168

дес.), Руссо Олександр Петрович (17 579 дес.), Демидов Павло Олександрович (17 000 дес.), князь Гагарін-Стурдза Григорій Євгенович (16 780 дес.), Манук-бей Григорій Іванович (13 775 дес.), Аснаш Дмитро Михайлович (12 360 дес.) [280]. В Ізмаїльському й Акерманському повітах були розташовані земельні володіння дворянина Кильчика-Цанко (16 500 дес.), княгині Гагаріної-Стурдзи (17 000 дес.) [643, с. 99]. Деякі з названих землевласників мали землі і поза межами Бессарабської губернії. Наприклад, Леонард-Комарова у Псковській і Волинській губерніях володіла 7 201 дес. Дворянські латифундії були в усіх повітах Бессарабії. Вони нерідко включали багато сіл та цілі волості. Отже, на початку ХХ ст. дворяни краю змогли зберегти великі земельні площі у своїй власності.

4.2. Адаптація дворянства до модернізаційних змін в господарстві регіону

Оцінюючи непрості природно-кліматичні особливості Новоросії сучасник писав: „Такий клімат ми можемо знайти, мабуть, тільки у дикій Аравії, проте вона й досі залишається необжитою; але Росія, яка звикла робити неможливе, наказала заселити цей степ...” [707, с. 129]. Особливості економічного розвитку краю були зумовлені здебільшого географічним положенням, природними умовами, внутрішніми потребами Російської імперії того періоду та зовнішньоекономічною кон’юнктурою. Для Південної України основними галузями були: сільське господарство (тваринництво та землеробство); промисловість і торгівля. Провідне місце серед них належало сільському господарству.

Природні умови Катеринославсько-Херсонського субрегіону, традиції, закладені ще за часів Запорозької Січі, сприяли тому, що однією з провідних галузей господарства краю в середині ХVIII ст. було тваринництво та хліборобство. Недарма капітан генштабу В. Павлович, автор географічного і статистичного опису Катеринославської губернії, констатував, що ці галузі є найважливішими в краї й „важко сказати, яка з них переважає” [307, с. 131].

На початковому етапі господарчого освоєння краю тваринництво не вимагало таких затрат праці, як землеробство. Крім того, наявність великих земельних площ сприяла розведенню худоби. Відтак стає цілком зрозуміло, що перші „поміщики ... вели головним чином тваринницьке господарство” [1, арк. 13].

Використаємо як приклад опис земель маєтку дворянина Петровського, який знаходився в Олександрійському повіті Катеринославської губернії. Маєток включає „ всієї землі 23 тис. дес. 2 200 саж.*, з них: під посівами – 895 дес. 1 300 саж., під сінокосом – 7 987 дес. 200 саж., лісом зайнято 293 дес. 11 000 саж., незручних земель – 860 дес. 166 саж.” [798, с. 595].

У другій половині XVIII ст. тваринництво було найрозвиненішою галуззю господарства в цьому регіоні. Перші дворяни краю досить активно підтримували її розвиток. Мемуарист С. Пишчевич писав, що І. Хорват мав у власному господарстві добрий будинок, чисельні допоміжні споруди, стайню на 50 коней, великий сад та липові алеї [379, с. 401].

У документах особистого фонду Н. Полонської-Василенко є свідчення про те, що Хорват мав велике тваринницьке господарство: „ ...в одному з табунів було чимало коней ціною по 100 крб. кожний” [2, арк. 18]. В іншому документі зустрічаємо вказівку на те, що він „мав 230 голів коней на продаж” [2, арк. 19]. Подібні господарства були й у інших офіцерів-дворян краю. В 1758 р. генерал-майор І. Шерич був власником будинку, млина, 20 табунів коней та 1 356 голів рогатої худоби [716, с. 61].

У своїх маєтках на землях Бахмутського повіту секунд-майор І. Штерич займався вирощуванням пшениці, вівса, ячменю, гречки, квасолі, проса. В слободах працювали млини, гуральні, тут розводили фруктові сади, існувала пасіка.

---

*сажень – давньоруська міра довжини. Вона вимірювалась розмахом рук чоловіка від кінця пальців однієї руки до кінця пальців іншої. Указом 1835 р. розмір сажени було визначено у 7 англійських футів або 84 дюйми, що відповідало 3 аршинам, або 48 вершкам і дорівнювало 213,36 см.

З метою залучення переселенців І. Штерич обіцяв їм гарні умови життя, планував у кожній слободі побудувати церкву, а при ній школу [710, с. 149–150]. Не останнє місце в господарстві відігравало тваринництво. Секундмайор А. Рашкович у 1764 р. мав „хороми”, хутір та млин. Йому належали 50 коней, 150 голів великої рогатої худоби та 50 свиней. Він засівав по 5 дес. ячменю та вівса, 80 дес. пшениці і 50 дес. жита. В господарстві працювало 48 селян обох статей [351, с. 42].

Дворяни південноукраїнських земель охоче займалися розведенням овець, великої рогатої худоби, у меншому обсязі – коней. Частіше за все вівці були простих порід: української, волоської, кримської. Але у деяких поміщиків зустрічались і тонкорунні вівці: іспанські та сілезькі. Вже на початку ХІХ ст. у дворянських маєтках Південної України існували досить потужні тваринницькі господарства.

У 1807 р., за даними катеринославського губернатора К. Гладкого, в губернії функціонувало 465 кінських заводів, 643 заводів великої рогатої худоби, 638 вівчарень. Найбільші вівчарні належали прапорщику Шидловському [555, с. 205–206]. Натомість звіти херсонського губернатора початку ХІХ ст. свідчать, що в першому десятиріччі тваринницька галузь у губернії перебувала в занепаді. В більшості повітів зменшилася чисельність коней та овець. Лише у південних повітах губернії Тираспольському, Ольвіопільському, Херсонському спостерігався незначний зріст поголів'я великої рогатої худоби. Однак з часом ситуація покращилась.

У середині ХІХ ст. потужні заводи по розведенню великої рогатої худоби в регіоні були у дворян Синельникова, Милорадовича, графа Косулі (Катеринославська губернія); Скаржинського, Кир'якова, Симоновича (Херсонська губернія). Власником найбільшої ферми був В. Скаржинський, який у середині ХІХ ст. мав 1 800 корів угорської та англійської порід [745, с. 12].

За відомостями 1852 р., у Херсонській губернії в дворянських маєтках утримувалось 53 273 коней. Порівняймо, у цей же період державні селяни

губернії володіли 8 290 кіньми [308, с. 209]. За даними на 1859 р., у Катеринославській губернії з 2 973 770 дес. поміщицької землі 1 500 000 дес. було зайнято під землеробство, решта – для потреб тваринництва [499, с. 95–99]. Прикладом багатогалузевого господарства, яке розвивалося за вимогами часу, й у якому вагоме місце займало тваринництво, може слугувати маєток генерала Потьє [520, с. 90].

Найбільші табуни коней (понад 1 000 шт.) у Херсонській губернії утримували князь Воронцов, князь Кантакузин, дворяни Сагайдак, Жариков, Скаржинський. У Катеринославській губернії серед знаних представників цієї галузі були Богданович, Струков, Нечаєв, Алексєєв, Фурсов [745, с. 12–13].

Початок вівчарству на півдні імперії було покладено у перші роки ХІХ ст., коли міністр внутрішніх справ Кочубей роздав безкоштовно у Херсонській губернії землі для бажаючих розводити тонкорунних овець [679, с. 67]. Для купівлі породних баранів та овець у Західній Європі російський уряд відпускав необхідні кошти і навіть відряджав військові кораблі Чорноморської ескадри.

У 1805 р. німцю Міллеру було виділено 12 000 дес. землі в Одеському повіті та стара митна будівля для облаштування вовномийки [89, арк. 27, 33]. Йому було надано позику в 20 000 крб. на 10 років, при цьому його зобов'язали розвести до 30 000 голів овець. До того ж, Міллер повинен був привчити до вівчарства 30 хлопців.

У 1809 р. було придбано і роздано дворянам південноукраїнських губерній декілька тисяч овець іспанської породи. З 1823 р. по 1827 р. до Новоросійської губернії було увезено 19 762 голів овець [666, с. 414].

У 1825 р. іноземцям Деприну та Ровельоду виділено землі у Херсонській губернії під розведення овець [44, арк. 1–35]. Наступного року губернська канцелярія передала у тимчасове користування колезькій радниці Ліненковій заставні землі у тій же губернії [49, арк. 57–60].

У 30-40-і рр. XIX ст., коли дворянське підприємництво у галузі тонкорунного вівчарства набуло найбільшого розмаху, виникають акціонерні компанії – з'являється перше промислово-торговельне товариство „Новоросійське товариство вівчарів”. Воно було засновано у 1835 р. пруським консулом Бооком у Одесі [58, арк. 2, 55, 70–73]. Метою товариства було забезпечення поміщиків-вівчарів високоякісним породним матеріалом та досвідченими вівчарями, розповсюдження у Новоросійському краї „вдосконалених методів” сортування та промивки вовни. До 1840 р. Новоросійське товариство практично перестало існувати, хоча офіційне його закриття відбулося лише у 1844 р. [609, с. 518]. Однією з головних причин занепаду товариства, яке будувалося за західноєвропейськими зразками, стала його непристосованість до місцевих природних та соціально-економічних умов.

У Катеринославській губернії тонкорунне вівчарство з'явилося завдяки наполегливості барона Штіглиця, який ще наприкінці XVIII ст. завів на землях колишньої Запорозької Січі у маєтку Грушівці першу вівчарню. У 20-х рр. XIX ст. найбільші отари в губернії були в господарствах князя Воронцова, князя Кочубея, баронеси Франк (уроджена Мавроєні) та інших [745, с. 28].

Журнал Міністерства внутрішніх справ у 1833 р. опублікував статистичні відомості про розвиток вівчарства в Росії, в них серед інших 40 губерній імперії проаналізовано стан галузі в Катеринославській губернії, яка у 1832–1833 рр. мала найбільшу кількість вівчарень серед південних губерній імперії. Тут існувало 128 великих вівчарень, у яких розводили 208 110 голів овець. За цими даними, найбільших успіхів у виробництві вовни серед південних господарств у 1832 р. здобув князь С. Гагарін [318, с. 168].

Серед заможних власників тваринницьких ферм в губернії були й дворяни: надвірний радник барон Штіглиць (60 000 голів), граф Канкрін (35 000 голів), князь Воронцов (25 000 голів), барон Франк (15 000 голів),

графиня Є. Воронцова (12 097 голів), титулярний радник Г. Нечаєв (12 000 голів), таємний радник О. Брискорі (11 000 голів), таємний радник М. Міклашевський (10 000 голів), генерал-лейтенант В. Синельников (8 900 голів), князь В. Кочубей (8 800 голів) [745, с. 29–30].

Крім цих великих господарств, славились вівчарні дворян Струкова (Катеринославський повіт), княгині Кочубей (Верхньодніпровський), Гавриленка (Новомосковський), Абази і Павлова (Павлоградський), барона Фітінгофа і Котляревського (Бахмутський), Сомова (Слов'яносербський), Щабельського (Ростовський) [279, с. 116–117].

Серед власників найбільших вівчарень Херсонської губернії середини ХІХ ст. А. Скальковський називає графа Л. Потоцького (25 000 голів), князя Воронцова (20 000 голів), графа Несельроде (18 000 голів), князя Баратинського (15 000 голів), графа Толстого (12 000 голів). Також у цьому списку ми зустрічаємо прізвища дворян Скаржинського, Демидова, Фундукля, Понятовського, Стурдзи, графа Ламберта та інших [745, с. 30].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. серед дворян субрегіону, які активно займались тваринництвом, переважно вівчарством, відомі наступні прізвища. У Катеринославській губернії це – А. Булацель (маєток Успенське Луганського повіту), граф І. Канкрін (маєток Веселе Олександрівського повіту), А. Коптев (маєток Новоселівка Бахмутського повіту), Г. Ляшенко (маєток Мало-Покровське Павлоградського повіту), князь П. Лівен (маєток Олександрівське Бахмутського повіту), М. Сомова (маєток Олександрівка Луганського повіту), І. Харін (Новопавлівська економія Верхньодніпровського повіту). Серед найвідоміших було господарство Е. Бродського. Його маєток, розташований у Верхньодніпровському повіті, включав 6 100 дес. землі, на якій займалися мериним вівчарством – отара налічувала понад 15 000 голів овець. У господарстві утримувалось стадо робочої великої рогатої худоби понад 700 голів метисів місцевої української та тираспольської порід [280, с. 497].

Господарем відомої в краї вівчарні був С. Лаппа-Данилевський (масток Райполе Верхньодніпровського повіту). Вівчарня мала 2 відділення: камвольне, де розводили овець породи чистокровних рамбульє, куплених (частина отари) у барона Секендорфа в Померанії. У другому відділі знаходилися вівці породи штофвольне, отримані від схрещення чистокровних негретті та баранів зі штофним устроєм вовни. Ціна барана коливалася від 30 до 500 крб. [280, с. 498–499].

Зразковим господарством змішаного типу на Херсонщині вважався маєток барона Лінке, де перевагу віддавали цілинним степам, на яких випасали до 25 000 голів овець. В економії приділяли значну увагу й зерновому господарству – понад 7 000 дес. землі було відведено під оранку, на якій вирощували жито. Цікаво, що в господарстві використовували як робочу худобу близько 100 верблюдів, а приплід ішов на продаж за ціною 160 крб. [280, с. 542].

В. Кабузан зазначає, що у другій половині XVIII ст. у дворянських господарствах на південноукраїнських землях паралельно з розвитком тваринництва, хоча в значно менших розмірах відбувався розвиток зернових галузей [601, с. 164]. Однією з причин їх повільного розвитку були проблеми природнокліматичного характеру: часті посухи, неврожаї, сарана тощо. Порівняння показників урожайності на причорноморських землях у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. – першому десятиріччі XIX ст. свідчать, що з кінця 80-х рр. ані розміри посівів, ані урожай хліба майже не збільшились [601, с. 190]. Цей факт засвідчує, що вирощувався лише необхідний мінімум зернових культур, і переважна більшість дворянських господарств були орієнтовані на тваринницьку галузь. Тим не менше, зернова галузь займала одне з провідних місць у дворянських господарствах Катеринославської та Херсонської губерній. На приватних землях переважала перелогова система землеробства. У деяких економіях Бахмутського повіту господарі дотримувалися правильної сівозміни та використовували добрива.

Вирощували головним чином пшеницю. Потім йшли посіви жита, ячменю, вівса, проса, гречки, кукурудзи, картоплі.

У власності дворян Катеринославської губернії в середині XIX ст. було 3 420 833 дес. землі, на яких знаходилося 1 354 маєтки [307, с. 170]. На думку капітана Генштабу В. Павловича, системи господарювання у дворянських маєтках губернії „нераціональні”, однак там, де власники краще контролюють господарчий процес, їм вдалося більш адекватно пристосуватися до місцевих ґрунтів і клімату. Врожай на полях дворян зазвичай кращий, ніж у селян та інших землеробських станів, виключаючи колоністів, внаслідок кращої та своєчасної обробки ґрунту [307, с. 171].

У Херсонській губернії дворянам належало 4 308 138 дес. землі. Найбільшу кількість землі мали дворяни Херсонського повіту – 1 134 174 дес. [309, с. 297]. Розміри дворянських маєтків тут були одними з найбільших у порівнянні з іншими регіонами Росії. В губерніях Російської імперії поміщик, який мав 500 дес. землі, вважався власником середнього рівня, у Херсонській губернії такого дворянина віднесли б до категорії дрібнопомісних.

У другій половині XIX ст. найбільш раціонально були облаштовані господарства у великих маєтках титулованої аристократії краю: князів Кочубея, Воронцова, Баратинського, Кантакузіна, Аргутинського-Долгорукова, Лопухіна, княгині Трубецької; графів Потоцького, Кушелева-Безбородька, Ламберта, Понятовського та інших [309, с. 298]. У цих маєтках використовувалося багато землеробських машин, привезених з-за кордону. „У кращих поміщицьких маєтках, – зазначав В. Павлович, – майже скрізь у цей час заведені вже молотильні машини, що діють за допомогою сили волів. Деякі з поміщиків виписували закордонні парові молотильні машини в 4 і більше кінських сил. Деякі з них уже в той час завели кінні граблі. У деяких маєтках використовувались сінокісні машини” [307, с. 137, 140].

Господарча активність середньо- та дрібнопомісних дворян у більшості випадків спрямовувалася на задоволення власних потреб, у зв’язку з чим не

було стимулів для розширення виробництва, раціонального ведення господарства. За багатьма дрібними поміщиками у Херсонській губернії закріпилися назви „...балочників, комишників, тиреників, які означали відсутність у них правильної організації господарства” [309, с. 301].

Цікаве спостереження щодо розвитку дворянських господарств знаходимо у підполковника Генштабу А. Шмідта, який, оцінюючи стан розвитку дворянських маєтків, зазначав, що основна маса земель у краї належить дворянам, які присвячують свою молодість службі, а виходячи у відставку, „не знаходять опори на новому поприщі своєї діяльності, й тому господарство в них йде як-небудь і часто переходить до рук управителів або прикажчиків” [309, с. 6].

Потрібно додати, що раціональному веденню господарства сприяла діяльність „Товариства сільського господарства Південної Росії”, яке було засноване 1828 року в Одесі. Товариство займалось популяризацією наукових відкриттів та нововведень у сільськогосподарській галузі, організацією щорічних сільськогосподарських виставок. За безпосередньої підтримки товариства дворяни більш активно починають використовувати сільськогосподарську техніку.

Помітне прискорення розвитку хліборобства в регіоні припадає на 40-і рр. XIX ст., коли поряд з екстенсивними методами ведення господарства з’являються інтенсивні: зростає використання машин (за 1824–1860 рр. їх імпорт через чорноморські порти збільшився у 130 разів), удосконалюються знаряддя праці, впроваджуються передові технології.

Цей період характеризувався новими рисами у розвитку дворянського сільськогосподарського виробництва в краї. По-перше, більшість дворянських маєтків набувають ознак багатогалузевих господарств. Наприклад, у маєтку Скадовських у Білозірці поряд з хліборобством, яке займало провідне місце, розвивалися допоміжні галузі, як-от: садівництво, винокуріння, рибальство, розведення рисаків і вівчарство.

По-друге, дворянські господарства активно втягуються у торгіві відносини, що, в свою чергу, сприяло підвищенню рентабельності окремих сільськогосподарських галузей, серед яких передові позиції поряд із вирощуванням зерна займають баштанництво, городництво, садівництво. Херсонські овочі й кавуни вивозилися на продаж за кілька сотень кілометрів, а маринованими, сушеними та свіжими фруктами, вирощеними у дворянських маєтках краю, торгували в Москві й Санкт-Петербурзі.

По-третє, за рахунок освоєння нових земель збільшуються посівні площі й урожайність. За 1778 – 1851 рр. посівні площі в Південній Україні зросли у 25 разів. У Херсонській губернії в 40-х рр. XIX ст. валовий збір зерна становив 480 тис. т, з яких 17,2% були з дворянських маєтків [601, с. 91]. До середини XIX ст. у південних губерніях усе більше стали відчуватися ознаки нового часу – відбувалася поступова капіталізація дворянських господарств. Крім того, близькість азово-чорноморських портів, зростання експорту до західноєвропейських країн продуктів сільського господарства сприяли розвитку землеробства. Все це свідчить, що у середині XIX ст. дворянські господарства південноукраїнських губерній активно залучалися до процесу освоєння краю, а частина дворян знайшла у господарській діяльності джерело поповнення своїх капіталів.

Однак розвиток капіталістичних відносин у краї гальмувався через нестачу робочих рук, що призводило не лише до матеріальних збитків, а ще загрожувало конфіскацією наданої землі, оскільки не виконувалася урядова вимога щодо обов'язкового залюднення маєтку. За підрахунками А. Тройницького, на одного поміщика у південноукраїнських губерніях в першій половині XIX ст. припадало 60 кріпаків чоловічої статі, тоді як у Подільській губернії – 325, а у Київській – 354 [782, с. 45]. І. Ігнатович пише, що на одного поміщика в Катеринославській губернії припадало в середньому 66,61 душ кріпаків, у Херсонській – 59,77 душ і в Таврійській – 52,02 душі [583, с. 199].

Існуюча система поземельних відносин ставила землевласників Катеринославської та Херсонської губерній у складніше становище порівняно з дворянством центральних губерній імперії: дехто з них розорився, дехто був змушений закладати свої маєтності. Так, наприклад, у 1842 р. в Херсонській губернії було встановлено 262 опіки над поміщиками, в тому числі 140 „за несплату недоїмок та державних боргів”. Іноді опіка встановлювалась і внаслідок розпутного життя та марнотратства власників – дворян [60].

У 1857 р. херсонський губернатор доповідав, що добрий урожай дозволив багатьом дворянам ліквідувати заборгованість. Разом з тим, з 2 557 маєтків було заставлено та перезаставлено 10, в опіці за несплату боргів знаходилось 96 маєтків, у стані розгляду питання про встановлення опіки – 60 маєтків, описано – 3 [556, с. 43–44].

Подальший розвиток товарно-грошових відносин, зростання попиту на хліб змушувало дворянство південноукраїнських губерній розширювати посівні площі, тому питання пошуків робочої сили не втрачало актуальності. Великі землевласники Новоросійського краю все наполегливіше скаржились на нестачу й дорожнечу робочих рук. Ця проблема не давала спокою й губернаторам. Херсонський і Катеринославський губернатори у своїх звітах на початку 70-х рр. XIX ст. вказували на те, що причиною занепаду дворянських маєтків була нестача робітників та урядове утримання міграції, яке гальмувало соціально-економічний розвиток краю.

З метою покращення сільськогосподарського виробництва в дворянських господарствах Південної України у 1872 р., за пропозицією президента Товариства сільського господарства південної Росії П. Коцебу було створено спеціальну комісію. Доповідь комісії починалася словами: „Проблема робітників – це найхворобливіше місце в сільському господарстві Новоросійського краю, ... не проходить останнім часом жодного земського зібрання в краї, щоб не було піднято питання про робочу силу в сільському господарстві” [506, с. 59]. Комісія виробила ряд пропозицій щодо

полегшення імміграції селянства, які були направлені на розгляд до Державної ради.

На початку 80-х рр. XIX ст. нестача селян у дворянських господарствах на Катеринославщині та Херсонщині призвела до збільшення площі необроблених земель. У Катеринославській губернії з 2 628 101 дес. землі, що належала 3 942 дворянам, орної землі було лише 945 802 дес. У Херсонській губернії 5 900 великим землевласникам належало 3 335 174 дес. або 60,5% всієї землі, з якої ріллі було лише 1 134 175 дес. [356, с. 70–71]. Крім того, у 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. від нестачі робочих рук втрачалося 30% очікуваного урожаю пшениці, що складало близько 75 млн. пудів хліба, що оцінювався в 45 млн. крб. сріблом. Про значні втрати хліба вказував у своїй „Записці про становище землевласників у Херсонській губернії” губернський предводитель дворянства Ерделі [527, с. 453].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. зернове господарство не втратило здобутих позицій у названому субрегіоні. У загальноросійському календарі „Вся Росія” за 1897 р. серед відомих господарів імперії названо також прізвища дворян-землевласників Катеринославської та Херсонської губерній.

Це дворянин Ган Олексій Олександрович, власник маєтку Шандрівка, Бахмутського повіту – 4 913 дес. землі. У польовому господарстві перевагу віддавали вирощуванню проса, яке порівняно з іншими сільськогосподарськими культурами давало вдвічі більший урожай і менше потерпало від посухи. На виробництві зерна спеціалізувалися господарства дворян Катеринославської губернії Н. Гладкого (маєток Громівка, розташований біля станції Лозова), М. Міклашевського (маєток Біленьке Катеринославського повіту), А. Савицького (маєток Бутовичевка, Катеринославського повіту), графа І. Ностиця (маєток Панькова Новомосковського повіту) [280, с. 498–499]. У Херсонській губернії вели раціональне господарство, вирощували жито, пшеницю, ячмінь дворяни М. Бурдзинкевич (маєток Братолюбівка Олександрійського повіту), П. Костюченко (Єлисаветградський повіт) [280, с. 541–543].

Як один із кращих зразків багатогалузевого господарства у довіднику названо маєток Грушівка Херсонського повіту, котрий належав великому князю Миколі Миколайовичу Романову. Маєток поділявся на 3 економії загальною площею землі 74 795 дес. У господарстві вирощували високі сорти пшениці, урожай вивозили річками на продаж, займалися тваринництвом: розводили іспанську тонкорунну породу овець, молочну худобу, коней. Тут була винокурня на 120 тис. цебер вина. В маєтку вели плавневе господарство з розсадником дерев різних видів. Крім того, прибуток давали млин, цегляний завод, який спеціалізувався на виробництві високоякісної цегли та черепиці [280, с. 541].

У дворянських маєтках Катеринославської й Херсонської губерній набули поширення виноградарство, виноробство, садівництво, тютюнництво тощо. У перші десятиріччя XIX ст. у південноукраїнських губерніях однією з галузей сільськогосподарського виробництва, що мало товарний характер, стало виноробство. Виноградники в Херсонській губернії площею у 2 277 дес. були розташовані переважно у придніпровських селищах, а також у маєтках Тираспольського й Одеського повітів. У середині XIX ст. з виноградників князя Гагаріна, що знаходилися в Ананьївському повіті Херсонської губернії, отримували до 500 цебер вина. А в маєтках дворян Булгарова, Бакуринської, Мартосової, графа Нессельроде вирощували від 8 до 15 тис. куців винограду [309, с. 145].

Практично в кожному дворянському маєтку був сад, але, як правило, його продукція йшла на задоволення власних потреб господарів. Серед тих, хто пропагував та сприяв розвитку садівництва, були дворяни – керівники краю. У Катеринославській губернії завдяки наполегливості герцога Рішельє біля Катеринослава закладено сади, один із яких, як зазначалося в офіційному документі, потрібно було використовувати „для розвитку систематичного садівництва на плантаціях фруктових дерев, щоб забезпечувати ними (*фруктами* – Л.Ц.) Новоросійський край” [307, с. 147].

За наказом графа Воронцова біля Бердянська в посаді Петровському, посадили великий фруктовий сад.

Не відставала в цьому напрямку й Херсонська губернія. У Дністровській долині завдяки сприятливим умовам поширювалося городництво та садівництво. Біля Єлисаветградської фортеці було закладено один з перших садів генералом Мельгуновим, який у 1763 р. відправив імператриці плоди з цього саду. Імператриця оцінила подарунок і наказала робити постачання фруктів і надалі [749, с. 103].

Князь Потьомкін-Таврійський, захоплюючись садівництвом, заснував три сади: у Олександрійському повіті, неподалік від Херсона, поблизу Миколаєва. Кращі в губернії сади знаходились у маєтках капітана Карачуна, полковника Шмідта [309, с. 121]. В Одесі перший приватний сад було закладено в 1798 р. майором Споріті. Адмірал де-Рибас також був власником саду в Одесі, який він передав у міську власність 1794 р. У 1818 р. за сприяння градоначальника графа Ланжерона в місті засновано імператорський ботанічний сад. Як зазначає автор опису Херсонської губернії, „садівництво увійшло в моду й отримало умови для свого існування... Не лише околиці Одеси почали вкриватися зеленню, а й у багатьох поміщицьких маєтках, які були досить віддалені від Одеси, з'явилися рослини з одеських розсадників” [309, с. 122].

На околицях Одеси на землях графині Шувалової з 1843 р. по 1850 р. утримувалося 85 000 лісових, 80 000 тутових та 33 000 фруктових дерев, крім того, 20 000 виноградних лоз та 4 000 кущів. У 1850 р. адмірал Лазарєв запросив на роботу з південного узбережжя Криму вченого-садівника, який привів у порядок занедбані сади Миколаєва і висадив понад 80 000 фруктових дерев [309, с. 130].

Поблизу Херсона в середині XIX ст. налічувалося близько 40 приватних садів. Сади дворян Рашевського, Лорера давали значні прибутки. Насадження становили переважно вишневі, абрикосові та сливові дерева, вони віддавалися в оренду під час цвітіння дерев. У Ананьївському повіті

найкращі сади належали дворянам Семенову, Струтинському, Едлер. Наприклад, сад дворянки Едлер давав прибуток до 150 крб. сріблом на рік. В Олександрійському повіті найкращими були сади Красовського (20 дес.), Калачевського (8 дес.), графині Толстої (12 дес.), Хорвата (10 дес.) та інших [309, с. 138–140]. Урожай фруктів частково надходив на місцеві ринки, а також вивозився до Харкова, Києва, Москви. Переважно вивозили абрикоси, особливо багато з дворянських маєтків Кизляківської волості Херсонського повіту.

Досить поширеним в краї було вирощування лісів. Ім'я дворянина В. Скаржинського, який мав маєтки поблизу м. Вознесенська та Ольвіополя, відоме в історії лісництва Херсонської губернії. Під ліси господар відвів до 380 дес. землі. Як згадує сучасник: „Важко уявити собі багатство та різноманіття цього лісового насадження, яке складається з різних порід дерев та кущів півночі Росії та Сибіру, України, південного узбережжя Криму, південної Франції та Нью-Йорка. Дуби, берези, сосни, тополі, клени, явори, горобини, туї, тамариски, ялівець – усе це вирощено з насіння й росте прекрасно та розкішно” [309, с. 191]. Крім В. Скаржинського, в Херсонській губернії лісові плантації були у дворян Кир'якових (Одеський повіт), Вукотича (Херсонський повіт), графа Ламберта (біля Миколаєва), графа Кушелева-Безбородька (плантації біля поштової дороги з Миколаєва до Одеси). Усього під ліси в Херсонській губернії в середині XIX ст. було відведено 1 410 дес. землі [309, с. 193–195].

Деякі дворянські господарства субрегіону спеціалізувалися на вирощуванні тютюну. За відомостями А. Скальковського, в Херсонській губернії тютюн вирощували дворяни Фіч (до 800 пудів на рік), Никориця, Новакович, Дикович (до 100 пудів) [749, с. 326].

Таким чином, на початку XX ст. основними галузями дворянських господарств Катеринославсько-Херсонського субрегіону були землеробство і тваринництво. При цьому дворяни краю відіграли помітну роль у розвитку виноградарства, садівництва, тютюнництва та лісового господарства.

Розвиток дворянських господарств Таврійсько-Кримського субрегіону мав свою специфіку, яка зумовлювалася регіональними відмінностями. У останній третині XVIII ст. основним у північних повітах Таврійської губернії вважалося тваринництво, переважно конярство та вівчарство. У південній частині Криму здавна розвивалося садівництво й виноградарство. Щодо землеробства, то його розвитку заважали низький рівень агротехніки, періодичні посухи та неврожаї. Зернове господарство було найбільш відсталою галуззю.

Внаслідок перерозподілу земельної власності після приєднання Криму до Російської імперії в губернії з'явилося велике дворянське землеволодіння. Для розвитку маєтків як місцевих кримськотатарських, так і „нових” дворян, у більшості випадків характерним було збереження натуральних форм господарювання, рутинна техніка, слабкі зв'язки з ринком. Однак на початку XIX ст. у Таврійській губернії спостерігається поглиблення спеціалізації дворянських господарств.

Нечисельне населення степової частини Криму, сприятливі природно-географічні чинники спричинили розвиток вівчарства. Започаткували розведення тонкорунних овець у Таврійській губернії французи Рув'є та Васаль, які були запрошені урядом. Вони за безцінь скупили великі земельні масиви та заснували свої господарства. У 1804 р. Рув'є було видано позика 100 000 крб. і виділено 5 000 дес. землі у нагірній частині Криму і 25 000 у степовій [87, арк. 65–69 зв.].

У першій половині XIX ст. отари тонкорунних овець у цих господарствах нараховували багато десятків тисяч голів. Царський уряд надавав пільги особам, які займалися вівчарством у південних губерніях. Їм продавали на пільгових умовах за дешевою ціною великі земельні ділянки, надавали грошові кредити, знижували податки тощо. Доволі часто уряд безкоштовно наділяв бажаючих землею, за умов розведення овець. Таким чином отримали землі бригадир Попов, колезький радник Троценський,

колезький асесор Єфремов [103, арк. 427 зв.], губернатор Нарішкін, майор Абрамов [53, арк. 50–51 зв., 59].

Все це, з одного боку, стимулювало розвиток вівчарства, а з іншого породжувало ажіотаж і спекуляції. Так, наприклад, у 1836 р. у Петербурзі було оголошено про заснування акціонерної компанії для вирощування овець з капіталом у 500 000 крб. Компанія скупила на Кримському півострові понад 8 000 дес. землі, однак невдовзі визнала себе банкрутом. Однак попри всі негаразди, вівчарство успішно розвивалось у Таврійській губернії. Якщо в 1823 р. тут було вирощено 112 000 овець, то в 1851 р. ця цифра становила 1 027 000 овець, а у 1866 р. – фактично подвоїлась – 2 360 000 голів овець [333, с. 21]. Наведені факти свідчать, що менше ніж за півстоліття кількість тонкорунних овець у Таврійській губернії збільшилася у 21 раз.

У 40-х рр. XIX ст. у Таврійській губернії налічувалося 24 великі вівчарні, найбільші з них знаходилися у Дніпровському (153 613 голів) та Мелітопольському (15 657 голів) повітах. Серед кращих господарів краю були дворяни князь Воронцов (30 000 голів), князь Кочубей (25 000 голів), генерал-лейтенант К. Потьє (19 000 голів), принц Ангальт Кетенський (16 500 голів), дійсна статська радниця Н. Нарішкіна (15 000 голів), барон Штігліц (13 036 голів), граф Строганов (10 000 голів), граф Ю. Літт (8 000 голів), дійсний статський радник граф К. Сент-Прі (7 389 голів), статський радник І. Гуржаєв (7 000 голів) [745, с. 41–44].

Одна з найбільших вівчарень на Півдні України належала таємному раднику М. Миклашевському. Тут утримувалося більше 10 000 голів овець елітної іспанської породи. Щорічно вони давали 500 пудів вовни, яку переробляли на Понурівській суконній фабриці, побудованій у чернігівських маєтках того самого господаря [124, арк. 1–2 зв.]. Великі вівчарні заводи належали баронесі Франк, поміщикам Сомову, Попкову.

Продаж вовни був важливим джерелом прибутковості дворянських господарств. У окремих дворянських маєтках вовну збирали тисячами пудів. Граф Воронцов лише у степових маєтках Ак-Мечеть та Перекоп у 1842 р.

зібрав понад 7 000 пудів тонкорунної вовни. З маєтків Кочубея, Іваненка (Дніпровський повіт) щорічно продавалося до 1 500 пудів вовни, а з маєтку Попової (Мелітопольський повіт) у 1846 р. було продано 1 350 пудів вовни, а у 1847 р. – 1 850 пудів [585, с. 41].

У зв'язку зі змінами пріоритетів економічного розвитку краю з 60-х рр. ХІХ ст. починається різке скорочення поголів'я овець. За період з 1866 р. по 1880 р. їх кількість скоротилася з 2 360 000 голів до 138 000 голів, тобто у 17 разів.

Крім овець, у дворянських маєтках Таврійської губернії розводили коней, велику рогату худобу. В деяких дворянських економіях ці стада налічували по кілька десятків коней та до 500 голів великої рогатої худоби. Наприклад, у господарстві Фельц-Фейна у 1847 р. утримувалося 800 коней. В степових повітах великі кінні заводи мали дворяни Куликовський, Штіглиць, Бурачка [745, с. 45].

У передгірних районах південного узбережжя Криму розвивалося виноградарство. Поштовх до розвитку цієї галузі дав Г. Потьомкін, який з 1785 р. став запрошувати до Криму спеціалістів – виноградарів, виписувати кращі сорти виноградних лоз і всіляко підтримувати тих дворян, які займалися розведенням виноградників. За даними „Відомості про землі, що були роздані в області Таврійській по ордерам князя Г. Потьомкіна”, котра охоплює період з серпня 1784 р. по липень 1791 р., ми знаходимо відомості про 86 випадків виділення землі для розведення винограду та роздачу „виноградних садів” [103, арк. 425–430 зв.].

Серед нових власників зустрічалися і титуловані особи (граф Воронцов, княжна Романова-Дашкова, граф Безбородько, князь Нарішкін, принц Нассау, граф Сковронський), військовослужбовці (полковник Судвенков, капітан I рангу Плещов, секунд-майор Абдула Велич, генерал-майор Татищев, генерал-майор Самойлов, полковник де-Рибас), іноземні аристократи (граф Пармо, граф Валентініу, польський шляхтич Любович, генуезький дворянин Дон Жузепен), чиновники цивільних відомств (дійсний

статський радник Кантакузин, тайний радник Завадський, колезький радник Троценський, титулярний радник Жердев) та інші [273, с. 111–113].

Про успіхи у розвитку виноградарства в Криму в першій половині XIX ст. можуть слугувати наступні показники:

наприкінці 20-х рр. – близько 5 800 000 кущів винограду;

наприкінці 30-х рр. – близько 12 000 000 кущів винограду;

наприкінці 40-х рр. – близько 35 800 000 кущів винограду [608, с. 321].

Таким чином, за два десятиріччя кількість виноградних кущів у Криму зросла більше ніж у 6 разів. За даними Міністерства внутрішніх справ, у 1832 р., серед південних губерній Російської імперії першість у вирощуванні винограду належала Таврійській губернії, де щорічно виготовляли до 300 000 цебер вина. Для порівняння, у той же період цей показник у Херсонській губернії складав 55 000, а в Бессарабії – 50 000 цебер вина на рік [749, с. 40–42]. У 1832 р. у Таврійській губернії виноград вирощували вже у 370 дворянських маєтках (понад 3 502 625 кущів) [658, с. 19].

За відомостями дослідника П. Кеппена, кращі виноградники в Таврійській губернії належали графу М. Воронцову (Урзуф, Ай-Данія, Алупка, Сімеїз, Массандра), генерал-лейтенанту А. Бороздіну (Кючук-Ламбат), таврійському губернатору Казначееву (Артек), княгині А. Голіциній (Місхор), князю Голіцину (Карасан), генералу Потьє (Ласпі), обергофмаршалу К. Нарішкіну (Форос), підполковнику Шапілову (Лілепі), дворянам Демидовим (Кастропулі), Нарішкіним (Сімеїс та Місхор), Скассі (поблизу Керчі), Княжевич (Кючук-Узени) та інш. [608, с. 301]. Поступове збільшення попиту на продукцію виноробства вимагало розв'язання питань щодо реалізації, а відтак уряд прагнув утворити спеціальні компанії з продажу кримських вин.

Зростання виноградних плантацій сприяло збільшенню виробництва вина, насамперед у дворянських господарствах. У маєтках графа Воронцова у 1834–1835 рр. було вироблено близько 7 000 цебер вина. У маєтку дворянина Жмерева (Судак) щорічно вироблялося до 15 000 цебер; у

господарстві капітана-лейтенанта Казі (Качинська долина) протягом 1834–1835 рр. отримано 22 500 цебер вина [479, с. 24]. До середини ХІХ ст. у Таврійській губернії в районах Південного берега Криму та передгірних районах виноградарство стало провідною галуззю сільського господарства.

Однак нестача робочих рук, погані шляхи сполучення стримували розвиток галузі. За офіційними даними, у період з 1841 р. по 1851 р. лише в Ялтинському, Сімферопольському та Феодосійському повітах вироблено 5 021 047 цебер вина, з яких реалізовано не більше десятої частини [357, с. 183–184]. Багато дворян, не отримуючи очікуваних прибутків від виноградників, кидали їх. Крім того, значний збиток виноградарству завдала Кримська війна. У районі Севастополя, в Бельбекській, Качинській, Альмінській долинах було знищено багато виноградників. Решта погано оброблялись або знаходились у запустінні. За 10 років виробництво вина в Таврійській губернії скоротилось у 6 разів, з 822 830 цебер у 1848 р. до 148 104 цебер вина у 1858 р. [611, с. 59–61].

З 70-х рр. ХІХ ст. починається відродження виноградарства. До середини 80-х рр. площа, зайнята під виноградниками, становила 5 482 дес., а в 1892 р. – 6 662 дес. землі. Відродженню цієї галузі в Криму сприяло також будівництво залізниці, що дало можливість вивозити продукцію на внутрішні ринки. У 90-х рр. ХІХ ст. в дворянських маєтках півострова вироблялось до 1 500 000 цебер вина [681, с. 152].

Крім виноградарства, значний розвиток у Таврійській губернії отримало і садівництво. Перші ділянки землі під розведення садів були роздані російським урядом в околицях Судака ще у 1785 р. Їх отримали камергер Захар Зотов, полковник Василь Попов, полковник Іван Рубоніс, граф Іван Чернишов, секунд-майор Емлат де-Рибас та багато інших [103, арк. 425–430 зв.]. У 1787 р. граф Сковронський отримав 1 000 дес. землі для розведення садів, а таврійський дворянин Ага Мурза Яшлавський – сливовий сад у Сімферопольському повіті [273, с. 111–113]. У березні 1784 р. графом П. Зубовим було надано віце-адміралу М. Мордвінову 200 дес. землі для

розведення лимонних, апельсинових, оливкових та інших дерев [103, арк. 431].

7 липня 1803 р. було видано спеціальний урядовий указ про пільги для осіб, які займаються розведенням садів. У 1828 і 1839 рр. уряд розширив ці пільги. Особи, які розводили сади, отримували державні землі у безкоштовне користування, які пізніше переходили в спадкове володіння. У 1830 р. губернатором Новоросії Воронцовим було роздано близько 200 дес. землі на південному узбережжі Криму у безкоштовне користування приватним особам, які дали зобов'язання розвести на цих ділянках сади. Не забув губернатор і про себе [63, арк. 1–14].

Основними районами садівництва в Криму були долини. До середини ХІХ ст. площа фруктових садів у Качинській долині становила 959 дес. землі, у Альмінській – 700 дес., Бельбекській – 580 дес., Салгирській – близько 330 дес., Булганакській – понад 170 дес. [681, с. 109].

Переважна більшість садів знаходилася у власності дворян. Серед власників великих садів у Таврійській губернії були: колишній генерал-губернатор Новоросії Рішельє, таврійський губернатор Бороздін, князі Воронцови, Галіцини, Нарішкіни, графи Понятовські та Потоцькі.

Сади, як і виноградники, значно постраждали під час Кримської війни. Їх відновлення припадало на 70-ті рр. ХІХ ст. До 1887 р. площа садів у Криму досягла приблизно 5,5 тис. дес. У цей період з Криму вивозили залізницею до центральних губерній імперії близько півмільйона пудів свіжих фруктів [681, с. 153].

Зернове господарство в Таврійській губернії на початку ХІХ ст. розвивалося слабо. Крим не міг прогодувати себе своїм хлібом і був споживачем. Однак з кінця 40-х рр. ХІХ ст. вирощування зерна господарство поступово поширюється на території губернії. Найбільш успішно воно розвивалося у Дніпровському, Мелітопольському, Бердянському та Перекопському повітах.

Після скасування кріпацтва та проведення залізниці до Криму спостерігається поступове пожвавлення в розвитку цієї галузі. Важливим стимулом для розвитку товарного зернового господарства у губернії була безпосередня близькість зручних морських і річкових портів (Феодосія, Керч, Євпаторія, Севастополь, Бердянськ та ін.), які забезпечували необмежене вивезення хліба. У Таврійсько-Кримському субрегіоні відносно високий відсоток становило міське населення, котре спричиняло значний попит на продукцію сільського господарства. Відсутність власних робітників вимагала від землевласників Таврійської губернії використання вільнонайманої праці, що сприяло появі значної кількості сезонних робітників та капіталізації галузі.

Наявність у сільському господарстві Таврійсько-Кримського субрегіону дешевої робочої сили, зручних виходів продукції на внутрішні та зовнішні ринки прискорила розвиток капіталістичних відносин, сприяла перебудові сільського господарства відповідно до умов капіталістичної конкуренції. Основна суть цієї перебудови полягала у заміні вівчарства зерновим господарством.

На початку 60-х рр. XIX ст. у губернії збиралось до 229 тис. т зерна, 12% з них давали поміщицькі господарства [601, с. 91]. Розширення посівних площ відбувається починаючи з 80-х рр. XIX ст. У зв'язку зі значним попитом на пшеницю, який особливо піднявся з кінця 80-х рр., великим землевласникам стало вигідніше вкладати гроші в розвиток зернового господарства, ніж займатися вівчарством. Тільки за 11 років (з 1889 р. по 1900 р.) посівні площі під сільськогосподарськими культурами збільшилися у Таврійсько-Кримському субрегіоні з 1 492 тис. дес. до 2 558 тис. дес. тобто на 71% [349, с. 205–206].

У зерновому господарстві губернії наприкінці XIX ст. все більше використовували машини, покращені знаряддя праці. У дворянських маєтках були поширеними такі сільськогосподарські машини та знаряддя, як букери, плуги нової конструкції, кінські граблі, віялки, соломорізки, зерносушилки

тощо [631, с. 616]. В 1910 р. у Таврійській губернії нараховувалось 18,2 тис. сіялок, 60,4 тис. жниварок, 3,3 тис. молотарок, 96,2 тис. віялок [349, с. 118–119].

Середня врожайність озимої пшениці з однієї десятини на дворянських землях дорівнювала 87,3 пуди (на селянських – 71 пуд), ярової пшениці – відповідно 39,1 та 25,6, ярового ячменю – 50 і 47 пудів [631, с. 622]. Це свідчить, що врожайність у дворянських маєтках була вищою, ніж у селянських. Різниця визначалася за багатьма факторами: техніка обробки землі, сівозміна, сорт та якість насіння, добрива тощо. Для проведення необхідних агрокультурних заходів дворяни мали набагато більше можливостей, ніж селяни.

Однак не всі дворяни Таврійсько-Кримського субрегіону змогли пристосуватися до нових умов розвитку господарства. Значна частина землевласників здавали свої маєтки в оренду. Так, наприклад, загальна кількість землі у маєтках В. Попова була близько 37 тис. дес., з якої у 1916 – 1917 рр. власник здавав в оренду понад 31 тис. дес. [629, с. 43].

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. під впливом розвитку капіталізму Таврійсько-Кримський субрегіон перетворюється в один з районів, що спеціалізується в основному на виробництві зернових продуктів, і в першу чергу, на вирощуванні пшениці й ячменю. Вирощування товарного хліба в губернії було в основному зосереджено в руках дворян, а їхні маєтки перетворилися на своєрідні фабрики хліба.

Аналіз господарчої діяльності дворян у південноукраїнських землях не буде повним без з'ясування умов та особливостей цього процесу на території третього субрегіону – Бессарабії.

На момент приєднання до Російської імперії Бессарабія була аграрним краєм. Основними галузями вважалися скотарство та землеробство. Ще наприкінці XVIII ст. з Бессарабії постачалося зерно для Османської імперії. В краї вироблялося дві третини хліба, який Молдавія вивозила до Туреччини.

За влучним висловом дослідника В. Гросула, це була житниця, своєрідний гамазей (*grenier*) для сусідніх країн [535, с. 46].

На початку XIX ст. у Бессарабії відбулася ціла низка подій, які негативно вплинули на економічний розвиток краю: російсько-турецька війна 1806–1812 рр., яка спричинила розорення; постійні реквізиції, стягування з населення надзвичайних податків; епідемія чуми в 1812–1814 рр. Молдавський історик зазначає: „Що було типовим для цього періоду – війна чи мир, сказати важко. На межі XVIII – XIX ст. одна війна йде за іншою. Війни – звичайне явище для Молдавії та Валахії, їхня тривалість є ненабагато меншою від періодів миру” [536, с. 111]. За сто років (з 1812 р. по 1912 р.) землі Бессарабії потерпали від трьох війн, територія краю неодноразово міняла своїх господарів (Османська імперія – Росія – Молдавське князівство – Росія). Зрозуміло, що все це не сприяло стабільності та процвітанню регіону.

Приєднання Бессарабії до Росії неможливо оцінити однозначно. Воно мало свої позитивні й негативні наслідки. Якщо оцінювати ці події з економічного погляду, то, на нашу думку, позитивних моментів можна назвати набагато більше, ніж негативних. Після приєднання у Бессарабії відбулося поступове знищення феодальної системи, що об’єктивно сприяло початку прогресивних змін у соціально-економічному розвитку регіону, зародженню нових буржуазних відносин.

Щодо пріоритетних галузей сільського господарства в краї – Бессарабія була схожа на Таврійську губернію: тваринництво на початку XIX ст. домінувало над землеробством. Значних успіхів місцеві мешканці досягали у вівчарстві. Про це писав ще академік А. Гільденштедт наприкінці XVIII ст. Він, зокрема, вказував, що „волохи обирали скотарство, вони тримали багато овець і свиней, але менше великої рогатої худоби” [377, с. 214].

Розведення овець, великої рогатої худоби та інших свійських тварин потребувало набагато менше зусиль і технічних засобів, ніж землеробство. Для дворян, які не мали кріпаків або володіли незначною їх кількістю,

облаштування тваринницьких „заводів” мало велике значення. Нагадаємо, що певна частина дворян отримувала землі саме для вівчарства або скотарства.

Стан тваринництва в Бессарабії можна схарактеризувати на основі даних „Статистичного опису”, складеного С. Корниловичем у 1822–1828 рр. З документу випливає, що розведення свійських тварин мало екстенсивний характер і відіграло в краї провідну роль. Місцеві дворяни зосереджували увагу на збільшенні поголів'я худоби, оскільки ця галузь сільськогосподарського виробництва давала найбільші прибутки в першій половині XIX ст.

У 40-х рр. XIX ст. найбільші отари мериносових овець належали графу Едлінгу (Бендерський повіт), графу Бенкендорфу (Акерманський повіт), князю Вітгенштейну, дворянам Стурдзі та Хитрово, які збували величезну кількість вовни не тільки на внутрішньому, а й на зовнішньому ринках. У 1843–1848 рр. у графа Бенкендорфа налічувалось 24 – 30 тис. голів тонкорунних овець. Він отримував щорічно 2 – 3,5 тис. пудів вовни, яка реалізовувалась на місці по 5 – 6 крб., а в Одесі – 7 – 8 крб. сріблом за пуд. Дворянин Гамалея утримував 15 – 17 тис. голів овець, котрі давали до 2 тис. пудів вовни. Великими отарами володіли дворяни Яновський – 4 500 овець, Белікович – 4 000 овець [800, с. 159].

Розведення тонкорунних овець було вигідною справою для бессарабських дворян. У 20-ті рр. XIX ст. мериносами обзавелися великі російські і молдавські поміщики Бессарабії К. Нессельроде, А. Бенкендорф, Р. Стурдза та інші [666, с. 414]. Вовну продавали за кордон і в центральні губернії Росії. За кількістю овець Бессарабія займала в 1856 р. п'яте місце серед 49 губерній європейської частини імперії [361, с. 218–219]. В 30-х рр. у сусідні губернії вивозилося від 60 до 109 тис. шкір і овчин, від 43 до 72,5 тис. пудів жиру. В Одесу вивозили до 40 тис. пудів вовни, майже 2 тис. пудів сиру та близько 20 тис. невичинених шкір [302].

Крім вівчарства, в Бессарабії розвивалось конярство. На початку XIX ст. розведення коней було поширеним у дворянських маєтках Акерманського, Ізмаїльського, Бендерського, Бельцького повітів. Дворяни розводили породистих коней, головним чином для продажу за кордон, зокрема в Австрію та інші країни. В 1828 р. у Бессарабії налічувалося близько 50 приватних кінних заводів, у кожному з них утримувалося від 80 до 300 голів. Найбільші стаїні знаходилися у маєтках дворянина Катаржі, якому належало дев'ять конезаводів, де розводилась поліпшена порода коней – бессарабська: середня між угорською та донською. У 30-40-х рр. XIX ст. організацією виробництва та породами коней виділялися конезаводи дворян Бальша, Карастатія, Бодарєва, Леонарда, Калмицького.

До середини XIX ст. кількість конезаводів у краї дещо зменшилася. В 1851 р. з 34 заводів лише 14 належали дворянам. Кримська війна негативно вплинула на розвиток галузі. За відомостями 1857–1858 рр., найбільшу кількість коней для продажу мали дворяни Д. Фрунзете (623), І. Чолак (525), Є. Гагаріна (360), М. Бодарєв (249), Є. Ришкан (190), Є. Леонард (145). Наприкінці 70-х рр. XIX ст. кількість конезаводів у Бессарабії поступово збільшилася до 54, з яких 24 були власністю дворян [592, с. 394–395]. Дворяни-поміщики займалися також розведенням великої рогатої худоби. У середині XIX ст. виділялися ферми угорської породи в господарствах дворянина Навроцького.

Друга половина XIX ст. внесла істотні зміни у традиційне господарство дворян Бессарабії. Це виявилось в поступовому переході від тваринництва до землеробства. Головною причиною скорочення тваринницької галузі на першому окружному сільськогосподарському з'їзді, що проходив у Херсоні 1880 р., було названо хвороби тварин, від яких щорічно гинуло близько 25% поголів'я. Крім того, тваринництво стало менш прибутковим, ніж вирощування зернових культур, ціна на які з року в рік швидко зростала. Дворянське господарство не відразу змогло пристосуватися до нових капіталістичних відносин. Тому певний час у краї існувала перехідна система

з різними варіаціями нового та старого. Однак протягом усього XIX ст. тваринництво відігравало важливу роль у економічному житті Бессарабії, хоча поступово втрачало свої позиції.

Вирощуванням винограду на землях Бессарабії займалися ще під час турецького панування. Багато виноградників було в Буджаку, особливо в Акермані. Після того, як турки пішли з Бессарабії, сади та виноградники перейшли частково у власність держави, частково були роздані тим, хто заявив на них права. У 20-х рр. під Каушанами відставний полковник Олофсон купив у казни чотири виноградники, що залишилися після турків. Через кілька років загальна площа його плантацій складала вже 15 дес. [104, арк. 94].

Найбільш інтенсивного розвитку галузь досягла в середині – другій половині XIX ст. Під виноградними плантаціями Бессарабії та Тираспольського повіту Херсонської губернії було зайнято близько 87 тис. дес. землі, що складало більше третини всіх виноградників Європейської Росії, перевищуючи відповідні показники Закавказзя й Туркестану, Румунії та Болгарії. Починаючи з 40-х років XIX ст., Бессарабія виробляла вина більше, ніж решта губерній Росії разом узятих. До кінця XIX ст. виноробство залишалось одним з надприбуткових занять бессарабського дворянства.

Наприклад, якщо пшеничне поле приносило приблизно 16–17% чистого прибутку, то виноробство – в 4–5, а іноді й у 10 разів більше. Безумовно, це стимулювало розширення площ під виноградники. Дворянин І. Феодосіу вів активну торгівлю вином у Кишиневі, Петербурзі, Москві, Києві, Варшаві. У 1895 р. він володів 1,5 тис. дес. землі вартістю 225 тис. крб., його будинок у Кишиневі оцінювався в 130 тис. крб. [464, с. 40–41].

На початку XX ст. Бессарабська губернія посідала перше місце в Росії, виготовляючи понад 17 млн. цебер вина. Ціна на вино коливалась від 0,30 копійок до 4 крб. за цебро залежно від якості [146, арк. 263]. Промислове виноробство було розвинуте в капіталістичних економіях великих дворян та підприємців Крісті, Сінадіно, Феодосіу, Захаріді, Русо та інших [472, с. 39–

41]. Водночас спостерігається поступове зменшення питомої ваги виноробної галузі в господарському секторі краю, що з одного боку пояснюється поступовою втратою позицій дворян у цій справі через загострення конкуренції з купцями, а з іншого – тим, що на початку ХХ ст. значну частину виноградників у Бессарабії вразила філоксера*, а це призвело до кризи місцевого виноробства.

Підтвердженням важливості виноробної галузі у дворянських господарствах краю є той факт, що найбільші дворяни-землевласники Бессарабії увійшли до складу Комітету виноградарства й виноробства Імператорського Московського Товариства сільського господарства, створеного в 1901 р.

У лютому 1902 р. відбувся з'їзд виноградарів і виноробів, в якому взяли участь представники всіх губерній Росії, зокрема Бессарабської [362]. В 1902 р. у листі до Акерманського повітового предводителя дворянства В. Навроцького голова Бессарабської губернської земської управи вказував на необхідність організувати в губернії відділ Комітету виноградарства та пропонував В. Навроцькому виступити одним із його засновників.

22 червня 1902 р. відбулася нарада губернської земської управи з питань реорганізації Бессарабського училища виноробства та створення Бессарабського відділу виноградарського Комітету Товариства сільського господарства. Для організації відділу потрібно було, щоб в регіоні проживали три особи, які раніше були зареєстровані членами Товариства сільського господарства. В Бессарабії членами цього об'єднання були відомі дворяни краю М. Крупенський, Г. Крісті, барон О. Стурт, Ф. Ржондковський, що дозволило місцевим дворянам відкрити відділ названого комітету. До роботи комітету невдовзі приєдналися місцеві дворяни Г. Гагарін-Стурдза, К. Леонард, М. Яворський та інші.

---

* *виноградна філоксера, або виноградна попелиця – одна з найбільш шкідливих комах для винограду.*

Для процвітання господарств бессарабських дворян важливу роль відіграло садівництво. На початку XIX ст. лише окремі місцеві дворяни (Корніловичі, Дурново, Яворські та ін.) мали сади з насадженнями в декілька тисяч дерев. Особливу увагу місцеві дворяни приділяли вирощуванню слив, які користувалися попитом у сусідніх країнах, що дозволяло без зайвих зусиль отримувати прибутки.

Значного поширення садівництво набуло в 30–40-х роках XIX ст. На цей час воно вже мало торгово-промисловий характер. Серед власників великих садів було чимало дворян. Так, дворянин Виноградський (Сорокський повіт) володів фруктовим садом на 14 дес., де вирощували в основному яблука та груші. Сад зрошувався, був технічно обладнаний сушарками й фруктовосховищами, тобто невеличкими будівлями зі спеціальними печами для нагріву повітря. В маєтку використовувалися фабричні технології, працювали кваліфіковані спеціалісти [746, с. 128]. Сади дворянина Антоновського в с. Казанешти Кишинівського повіту займали 50 дес. землі, в господарстві використовувалися сушильні американського зразка. Велику увагу приділяли виготовленню сухофруктів: їх готували в основному для вивозу. Було відкрито понад 550 фруктових сушилень, що дозволяло експортувати до 600 тис. пудів готової продукції щорічно [492, с. 47].

Місцевий нобілітет приділяв велику увагу також тютюництву. У 60–80-х рр. XIX ст. у десятках поміщицьких маєтків Бессарабії з'явилися величезні плантації тютюну турецьких та американських сортів. Особливо бурхливий розвиток галузі припадає на час війни 1877–1878 р., коли ввіз тютюну з Туреччини було заборонено, а ціни на нього зросли. Найбільші тютюнові плантації були в маєтку І. Катаржі. Вони займали від 125 до 300 дес., в окремі роки прибуток від тютюнового листа доходив до 100 тис. крб. По 30–40 дес. було зайнято під тютюном у дворян І. Крісті, К. Руссо, братів Сінадіно, Інглезі [804, с. 81–82].

Більшість плантаторів напівфабрикат збували оптом безпосередньо в такі переробні центри, як Петербург, Москва, Одеса, Київ, Ростов-на-Дону. У

Бессарабії лише дворянин С. Пантелєєв поєднував вирощування тютюну з його фабричною переробкою на власному підприємстві [447, с. 103–104].

На початку ХХ ст. місцеве тютюнництво зазнало конкуренції з боку виробників з Таврійської губернії, Кубанської області та Закавказзя. У 1900 р. площа, відведена в Бессарабії під тютюн, ледь досягла 1 000 дес., з яких понад 500 дес. припадало на Оргєєвський повіт (плантація дворянина Андріянова) та до 300 дес. – на Сорокський. Усього в 1900 р. було зібрано близько 40 тис. пудів тютюну [492, с. 49].

Не знижуючи значення всіх вищеназваних галузей у дворянських господарствах краю, слід зауважити, що землеробство поступово стає основною галуззю. Як ми вже зазначали, у перші роки ХІХ ст. частина дворян використовувала свої земельні угіддя як пасовища. Лише інколи у дворянських маєтках орний клин досягав 2/3 господарської землі. До таких належали сім вотчин М. Манук-бея, в яких орні площі займали 16 630 дес. або 63,5%, а сінокоси та пасовища – 9 590 дес. або 36,5% [463, с. 268].

Однією з причин незначного поширення землеробства в краї у першій третині ХІХ ст., на нашу думку, був дефіцит робочих рук. Ще за часів Молдавського князівства в Бессарабії існували чисельні категорії селян. Крім мазилів та рупташів, про яких ішлося в попередньому розділі, існували резеші*, царани**. Єдиною категорією населення краю, яка знаходилася у кріпацькій залежності, були цигани. У фондах Ізмаїльського архіву зберігається чимало відомостей про продаж бессарабськими боярами циган. Наприклад, у документі, датованому 1822 р., повідомляється, що

---

*резеші – дрібні власники землі, вільні селяни – общинники. Їхні земельні угіддя: ліси, луки, сінокоси тощо – знаходились у загальному користуванні. Серед резешів були як дрібні, так і великі землевласники. Ділянка землі, що належала резешу, називалась „резешією”, або „батрином” тобто вотчиною.

** царани або бірники – це були вільні хлібороби, які жили на державних або поміщицьких землях. Вони сплачували державний податок (бір), гоштину, податки з винограду (вадрарит) та посівів тютюну (погонарит).

„ворник С. Стурдза продав 31 шалаш і 115 душ циган медельничеру Л. Россету” [133, арк. 72]. В іншому від 13 червня 1822 р. йдеться про продаж 6 циган за 900 левів [122, арк. 27]. В наступному році „коміс І. Кантакузино продав 9 душ циган за 1 269 левів” [133, арк. 101].

Кріпаки – цигани та незначна кількість кріпаків – росіян та українців, які були привезені до Бессарабії німецьким дворянством, використовувалися переважно як особисті слуги. Згідно з Десятим переписом, за 271 власником було закріплено 5 486 кріпаків чоловічої статі [775, с. 45]. Таким чином, незважаючи на стану строкатість, основна маса селянського населення Бессарабії була особисто вільною.

Для того, щоб урегулювати відносини між землевласниками та селянами, уряд прийняв спеціальне „Положення про царан 1834 р.”. У квітні 1836 р. – чергову постанову, за якою дворяни повинні були укласти угоди з вільними селянами, що мешкали на їхніх землях.

З кінця 30-х рр. ХІХ ст. у краї відбулися відчутні зміни у системі господарювання. Кілька років за розмірами посівних площ, урожайністю та збором зернових Бессарабія посідала одне з перших місць серед інших губерній Європейської Росії. Цей статус вона зберігала протягом 40–50-х років ХІХ ст.

Порівнюючи Бессарабію з іншими губерніями Південної України, ми можемо констатувати: у 1845 р. вона знаходилася на третьому місці за чисельністю населення, на другому – за розмірами посівних площ, на першому – за урожаєм зерна, а вже у 1851 р. стала третьою за розмірами посівів і другою – за збором зернових.

Досліджувані матеріали дозволяють нам визначити причини такого стрімкого зростання зернової галузі в дворянських господарствах краю, як-от: необхідність пристосовування до умов товарного виробництва, підвищення продуктивності дворянських господарств, сприятливі умови для експорту хліба (близькість портів Одеси, Акермана, Ізмаїла, Рені, а також

річок Дунаю та Дністра), розширення внутрішнього ринку, фінансова підтримка з боку уряду та кредити комерційних банків.

Усе це свідчило про те, що з 50-х рр. ХІХ ст. в Бессарабії відбувся переворот у міжгалузевих пропорціях: зернове землеробство стало провідною галуззю у сільськогосподарському виробництві. При цьому варто зауважити, що серед дворянських господарств краю важко знайти так зване „чисте” господарство, яке б спеціалізувалося на виробництві лише одного виду продукції. Як правило, більшість з них мали багатогалузевий характер, наприклад, поєднувалося землеробство з тваринництвом, садівництвом, виноградарством.

У Бессарабії в цей час було чимало зразкових дворянських господарств. До таких відноситься маєток Манзир у Бендерському повіті, що належав графині Едлінг (Стурдза). На площі в 16 тис. дес. власної та 20 тис. дес. орендованої землі в 30-х рр. ХІХ ст. розводили 22 тис., а в 1843 р. – більше 72 тис. мериносових овець. Крім того, в господарстві утримували стада великої рогатої худоби і 250 коней. Посів здійснювали лише на 500 дес., на 180 з них сіяли льон, 72 дес. використовувались під виноградники, сади, пасіки. У маєтку було чотири млини, винокурня та цегляний завод. Річний прибуток графині складав 14 тис. крб. сріблом. Усе це велике господарство обслуговували виключно вільнонаймані робітники. Тут працювало до 300 постійних робітників і чабанів, декілька сотень людей наймали на сінокоси, стрижку овець, обмолот хлібів, обробіток виноградників, для праці на заводах [538, с. 346–348]. До зразкових господарств краю середини ХІХ ст. відносились маєтки дворян Г.І. та М.М. Крісті (с. Пересечино Оргеєвського повіту), К. Казимира (с. Чернолівка Сорокського повіту), К. Леонарда (с. Лімбени Бельцького повіту).

Дерожинський Матвій Леонідович володів маєтком Тузори в Оргеєвському повіті. Його маєтність налічувала 1100 дес. землі. На його землях вирощували виноград, фруктові дерева, пшеницю, ячмінь, кукурудзу, розводили ліс. Крім того, йому належали горілчаний, цегляний заводи,

паровий та водяний млини. Власник займався сільським господарством упродовж майже 40 років. У маєтку М. Дерожинський налагодив виробництво сухофруктів за американською технологією та виробництво винно-кам'яної кислоти. Крім того, господар вирощував кращі сорти французького винограду. В результаті багаторічної наполегливої праці йому вдалося налагодити виробництво вина, яке за якісними та смаковими показниками не поступалося іноземним винам. Не залишилися поза увагою господаря й традиційні галузі сільського господарства: на 110 дес. землі вирощували пшеницю, жито, кукурудзу, понад 100 дес. зайнято під заливні луки, до 300 дес. – відведено під ліс [281, с. 440].

Проте такий рівень розвитку дворянського господарства був скоріше винятком, ніж загальним правилом. Ймовірно, ще не настав час для загального поширення інтенсивних методів ведення господарства, а подекуди нововведення бессарабської земельної аристократії викликали глумливий осуд з боку суспільства.

У другій половині XIX ст. бессарабські дворяни, як і раніше, відчували гостру потребу в робочих руках. Тому вони наполягали на поширенні дії загальноімперського селянського законодавства на територію краю, з метою встановлення кріпацтва. Більшість дворян Бессарабії вважали, що оскільки звільнення селян у Молдавії відбулося ще в 1749 р., немає потреби проводити додаткове звільнення селян. Тому протягом декількох років бессарабське дворянство вдало блокувало та ігнорувало проведення селянської реформи в краї.

Указ 19 лютого 1861 р., який було зачитано в кишинівському кафедральному соборі, а 5 березня розіслано по всій області з перекладом молдавською мовою, не мав для Бессарабії такого значення, як для внутрішніх губерній Росії. Він призвів до звільнення від кріпацтва лише незначної частини дворових людей (в основному циган). Набагато значнішим для краю виявилось „Положення про бессарабських царан” 1868 р., за яким селяни отримували земельні ділянки з вотчинної

дворянської землі, де вони мешкали. Пізніше бессарабське дворянство неодноразово висловлювало незадоволення як проведенням, так і наслідками царанської реформи 1868 р.

Характеризуючи розвиток землеробства у Бессарабії в другій половині XIX – на початку XX ст., варто відзначити, що в краї вирощували різні сільськогосподарські культури: зернові – пшеницю, кукурудзу, жито, просо, ячмінь, овес; технічні – коноплі, соняшник, тютюн; різноманітні овочеві, бобові та баштанні культури. Однак з середини 70-х рр. XIX ст. Бессарабію накрила хвиля неврожаїв. І хоча наступні 1877–1879 рр. були врожайними, через російсько-турецьку війну вивіз хліба через Дарданелли було закрито. У зв'язку з цим багато бессарабських дворян-аграріїв не змогли реалізувати на європейських ринках зібране зерно, що створило значний його надлишок, і як наслідок – критичне падіння ціни на хліб. До того ж, у кінці 70-х рр. XIX ст. відбулося кілька сільськогосподарських криз, що супроводжувались систематичним падінням цін на хліб на світовому та російському ринках. Ціна за пуд пшениці в Бессарабії знизилася з 1 крб. 20 коп. на початку 80-х рр. до 20–50 коп. сріблом наприкінці десятиріччя [572, с. 11]. Зернові господарства несли величезні збитки, що природно спонукало землевласників позбавитися збиткових ділянок.

Більшість дворянства важко адаптувалася до нових реалій буття. Почалося скорочення площ під посіви пшениці, відбулася часткова переорієнтація ринку на експорт кукурудзи, все частіше маєтки почали здавати в оренду або продавали. Лише незначна група дворян-підприємців пристосувалися до нових умов. На зміну поміщикам-дворянам приходили досвідченіші в ринкових справах дворяни-підприємці, які відповідно до умов часу змогли переорієнтувати своє виробництво.

Одним із чинників, що впливали на розвиток дворянських господарств регіону, було використання сільськогосподарської техніки. На початку XX ст. ситуація з впровадженням машин покращується. На території Бессарабської губернії відкриваються склади сільськогосподарських машин.

Так, лише до Сорокського повіту в 1904 р. надійшло сільськогосподарських машин на суму 20 038 крб., а реалізовано було на суму 11 622 крб. Частина машин на суму 4 204 крб. були придбані готівкою, решта – в кредит.

Ще один цікавий факт. Улітку 1905 р. на гроші відомих дворян-аграріїв краю було відряджено до Північної Америки помічника Сорокського агронома пана Флексора для підписання контрактів з американськими виробниками сільськогосподарських машин. Бессарабський агроном встановив зв'язки з заводом Альбанса, який спеціалізувався на виготовленні машин для подрібнення стебел кукурудзи. За умовами контракту, бессарабцям надавалося виняткове право продажу виробів цього заводу в Європейській та Азійській частинах Росії протягом 3 років, причому знижка для них складала 50%. Крім заводу Альбанса, агроном підписав проект про відкриття в Бессарабії представництва заводу з Філадельфії “Allen Planet Junior” [355, с. 28].

Пристосовуючись до нових економічних умов, землевласники Бессарабії, зокрема дворяни, стали частіше використовувати досягнення агрономічної та зоологічної наук, створювати корпоративні об'єднання: в 1881 р. – „Бессарабські збори сільських господарів”, у 1892 р. – „Товариство бессарабських власників садів і виноробів”. Великі дворяни-плантатори намагалися заснувати торговельно-промислові акціонерні компанії з виробництва високоякісного спирту та вина. Дворяни-підприємці входили до складу Комітету з підготовки виставки сільського господарства та промисловості, що проходила в Кишиневі у 1889 р. Це були М. Крісті – голова комітету, Ф. Крупенський, К. Леонард, А. Котруца, Ф. Семиградов, І. Черкез, К. Казимир, М. Сирбу, І. Левинський, Ф. Суручан, Є. Лісовський, П. Смоленський, В. Дімо, Н. Ласкарі, К. Шмідт, Ф. Мічу-Миколайович, М. Неручев, П. Вельчев [148, арк.77–80].

Серед найбільших підприємців, які отримали право відкрити свої власні павільйони, зазначаються дворяни Крісті, Манук-бей, Донич, Гагарін. Список нагороджених на виставці яскраво свідчить, що сільськогосподарська

буржуазія зростала, насамперед, за рахунок дворян. За посіви високоякісних сортів пшениці були відмічені бессарабські аристократи М. Казимир, Ф. Семиградов, Є. Томулець, С. Крупенська; за досягнення в розвитку виноградарства та виноробства – А. Руссов, Д. Балтага; у розвитку вівчарства – К. Руссов, І. Бузня [148, арк. 281–293].

Проте революція, нестабільність і кризові явища в сільському господарстві негативно позначилися на діяльності бессарабських сільськогосподарських товариств і об'єднань. „Справа агрономічної організації в губернії за період 1905 – 1906 рр. регресувала. Губернська агрономічна організація, створена в 1901 р., у січні 1906 р. припинила свою діяльність” – вказувалося у звіті Департаменту землеробства [355, с. 1].

Є відомості, що в 1908–1909 рр. провідним аграріям краю вдалося налагодити випуск свого друкованого органу – „Бессарабське сільське господарство”. Це двотижневий науково-практичний часопис, який видавався агрономічною секцією Бессарабського товариства природознавців та Кишинівського відділу імператорського Російського товариства плідівництва. Редактором журналу був В. Коссович. На сторінках часопису обговорювалися різні питання агрономічного характеру, давалися практичні рекомендації щодо вирощування окремих видів рослин або ведення господарства, друкувалося багато сільськогосподарської реклами, пропонувався посівний матеріал.

Особливу увагу привертає розділ кореспонденцій. Так, в одному з номерів часопису було представлено лист від слухачки Стебутовських сільськогосподарських жіночих курсів пані М. Центиллович, яка розповідала про літню практику, проведену у Васкоуцах – бессарабському маєтку К. Казимира. Свою розповідь практикантка закінчила наступною фразою: „Багато нового й цікавого вдалося побачити у Васкоуцькому господарстві. Найцікавішим було ознайомлення з американським паром, про який до цього доводилося чути лише на лекціях” [269, с. 4].

Найбільш капіталізованими на початку ХХ ст. були маєтки братів Атанасіу (8 000 дес. посівів), Зоті (4 500 дес.), Марате (5 140 дес.), Негруша (3 632 дес.), Феодосіу (3 650 дес.) [269, с.13].

Незважаючи на всі труднощі та негаразди, протягом тривалого часу дворянство південноукраїнських губерній відігравало визначальну роль у господарському розвитку регіону. Розміри володінь і ступінь заселення дворянських земель царанами значною мірою впливали на характер дворянського господарства. Чорноземні ґрунти, великі розміри маєтків у північних та центральних повітах сприяли розвитку капіталістичного землеробства і тваринництва. Незначна кількість селянського населення спонукала дворян до використання вільнонайманої праці та більш досконалих засобів виробництва, що призводило до більш високого рівня розвитку капіталістичних відносин.

4.3. Торгово-фінансова та підприємницька активність дворян південноукраїнських губерній

Унаслідок взаємодії людського, природно-географічного й соціально-економічного чинників відбувалася поступова спеціалізація краю. Поряд з розвитком сільського господарства й на його базі наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. на теренах Катеринославської, Херсонської, Таврійської, а пізніше Бессарабської губерній проходило становлення і розвиток промисловості.

У промисловості Південної України в другій половині ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. домінували переробні галузі. Це зумовлено такими чинниками. По-перше, тваринництво й землеробство залишалися основними галузями господарства на той час. По-друге, більшість продукції переробної промисловості вироблялася для задоволення місцевих потреб. По-третє, в кожній із губерній були свої „піонери прогресу”, яких не задовольняла роль простих хлібосіїв, тому вони намагалися вдосконалити виробництво, розширити його, освоїти кілька галузей. На той час дворяни були практично

єдиною верствою, яка мала гроші і владу, стає цілком очевидним, що саме представники цього стану були серед перших підприємців регіону. Крім того, слід враховувати, що заняття підприємницькою діяльністю на нових землях було реальною можливістю для дворян уникнути служби в армії, зберігаючи за собою у приватній власності земельні ділянки.

Четвертий розділ „Плану” освоєння Новоросії, під назвою „Про комерцію, купців, фабрики та заводи” безпосередньо присвячений становленню промисловості та комерції в краї [396, с. 665–666]. За положеннями розділу, кожний мав право на заснування фабрик і заводів, отримуючи при цьому землю та пільги. У документі висловлювалися побажання щодо пріоритетності відкриття підприємств, продукція яких йшла б на задоволення військових потреб. Це суконні, шкіряні, капелюшні, ківерні, гудзикові, а також кінські та вівчарні заводи [2, арк. 134]. Таким чином, значною мірою у „Плані” визначено основні напрямки розвитку промисловості краю у майбутньому.

У другій половині XVIII – на початку XIX ст. провідне місце в промисловості займали галузі, пов’язані з переробкою сільськогосподарської продукції. В історичних джерелах переробні підприємства названі „заводами” та „фабриками”, хоча назви, як правило, не відповідають цим поняттям. Здебільшого це примітивні, переважно маленькі виробництва, майстерні, де працювало від 3 до 7 працівників. Повсюдно в дворянських маєтках переробляли сільськогосподарську продукцію, дубили шкіру, виготовляли сукно. Більша частина готової продукції йшла на задоволення власних потреб, а частина – потрапляла на продаж. Зерно перероблялося на чисельних борошномельних млинах та крупорушках.

Н. Полонська-Василенко стверджувала, що „у той час, як у центральних російських губерніях і на Лівобережній Україні заводи та мануфактури у середині XVIII ст. належали виключно поміщикам-дворянам, у Новоросійській губернії ми не бачимо ще дворянських підприємств. Усі відомі на той час фабрики та заводи належали купецтву” [711, с. 43]. Однак

проведене нами дослідження дозволяє не погодитись з цією думкою. З кожним роком у краї зростали обсяги виробництва пшениці, жита та буряків, що надавало можливість здійснювати переробку сировини в маєтках. Цікаво, що у Катеринославській та Херсонській губерніях кількість промислових підприємств перевищувала кількість самих маєтків. Іншими словами, в дворянських господарствах, як правило, було більше одного підприємства. За кількістю цих закладів перше місце посідала Херсонська губернія, де на одне господарство припадало 3 підприємства [774, с. 206]. Головною галуззю промисловості була харчова – 72,8% підприємств зосереджувались у дворянських маєтках [359, с. 95].

За спостереженням підполковника Шмідта, Херсонська губернія разом з Одеським градоначальством займали одне з провідних місць серед губерній імперії за розвитком мануфактурного виробництва. За його даними на середину XIX ст. у Херсонській губернії нараховувалося 135 фабрик та заводів, які виробляли продукцію на 1 820 425 крб. сріблом [309, с.193–195].

У 50-х рр. XIX ст. у господарствах дворян Півдня зростає попит на сільськогосподарську техніку. У 1846 р. ротмістр І. Шуман на одному з хуторів Олександрівської волості Слов'яносербського повіту заснував завод, який спеціалізувався на випуску молотарок, віялок, плугів та іншої агротехніки. За десять років з дня заснування об'єм виробництва на цьому підприємстві збільшився у 13 разів [528, с. 63–64].

Значного поширення на Херсонщині набули підприємства, пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції: гуральні, млини, олійниці, салотопні, крупорушки, маслобійні. В 1843 р. у Херсоні та його околицях налічувалося 33 салотопні, свічкові, шкіряний, цегельні заводи, які давали продукції на суму 614,3 тис. крб. сріблом [520, с. 98].

Товарного характеру набувало й тваринництво. Прикладом може слугувати маєток генерала Папкова у Слов'яносербському повіті. В своєму господарстві генерал завів тонкорунних овець та ангорських кіз, яких привіз із Трапезунду. Вовна перероблялася на суконній фабриці, з неї виготовляли

фланель, ковдри, кашемірові тканини, хустки тощо. Для обробки козячого пуху Папков привіз із Франції 11 спеціальних прядильних машин, які приводилися до руху за допомогою парової машини. Продукція мануфактур Папкова збувалася на місці, а також у Таганрозі й Новочеркаську. В 1845 р. її загальний об'єм оцінювався у 103 616 крб. сріблом [528, с. 63].

Однією з найприбутковіших галузей Півдня України була борошномельна справа. І. Гильденштедт, описуючи Єлисаветградську провінцію другої половини XVIII ст., часто згадував млини, які будували на річках, та різні підприємства. Частина з них належала дворянам. Наприклад, на річці Інгулець у слободі майора Хорвата був млин, на р. Вись стояла млинарська гребля, якою володіла дружина підпоручика Шмідта. Завдяки інтенсивному розвитку хліборобства борошномельна справа посіла чільне місце у Херсонській губернії.

Одним із постачальників борошна був граф І. Стенбок-Фермор, він мав паровий млин у Херсонському повіті, де щороку перемелювалося на борошно 70 тис. пудів зерна. Його брат Володимир був власником млина у с. Троїцьке, де за рік перероблялося до 24,5 тис. пудів зерна. Потужним млином володів О. Фальц-Фейн [663, с. 85, 88]. Дворянину А. де Кар'єру належав паровий млин у с. Каменоватка Єлисаветградського повіту, на якому щороку переробляли на борошно 120–150 тис. пудів зерна [663, с. 86].

У поміщицьких господарствах Катеринославської губернії в другій половині XVIII ст. існували невеличкі „заводи”, де перероблялася сільськогосподарська продукція. Більша частина робітників на таких підприємствах – кріпаки, яким їхня праця зараховувалася за панщину. Кількість працюючих змінювалася залежно від польових робіт. Улітку залишалася лише одна п'ята від звичайної кількості.

Значного розвитку борошномельна галузь набуває з другої половини XIX ст., особливо з переходом до використання парових механізмів. Цьому сприяло підвищення видобутку кам'яного вугілля на Півдні, оскільки парові

млини в якості палива використовували вугілля. У 1890 р. з 1 598 млинів, які діяли на Україні, 1 176 припадало на Південь [326, с. 422–430].

Наприкінці XIX ст. борошномельна промисловість Півдня перетворилася на галузь великої капіталістичної індустрії з масовим випуском продукції на ринок. Чільне місце в цьому процесі належало дворянству. Однак з середини 90-х рр. XIX ст. у зв'язку з проникненням у галузь акціонерного купецького й іноземного капіталу дворяни поступово втрачали свої позиції у борошномельній справі.

Традиційною „дворянською” галуззю у краї було гуральництво, чому сприяло надання дворянству монопольного права на винокуріння та реалізацію спиртних напоїв (право пропінації). Введення урядом системи чаркових відкупів призвело до того, що власники гуралень керувалися, насамперед, попитом чаркових відкупників, а не потребами вільного ринку. Архівні дані свідчать, що майже з початку освоєння Катеринославсько-Херсонського субрегіону офіцери активно займались гуральництвом, утримували шинки [2, арк. 20].

У Катеринославській і Херсонській губерніях лише на початку XIX ст. кількість гуралень зростає з 5 у 1804 р. до 15 у 1816 р. – тобто у 3 рази. Більшість із них знаходилися у дворянських маєтках Бахмутського та Слов'яносербського повітів Катеринославської губернії. В Ізюмському повіті Слобідсько-Української губернії на 1822 р. налічувалося діючих 66 поміщицьких гуралень і лише 3 селянські, і недіючих відповідно 12 і 4. У цілому на них виробляли 233 170 цебер спирту [700, с. 116].

Потрібно визнати, що уряд усіляко захищав інтереси дворян і відкупників. Насамперед це відображалось у боротьбі з т.зв. „кормчеством”*. Зустрічаються чисельні повідомлення про штрафи, які

---

*кормчество – самовільне порушення окремими особами державної монополії на торгівлю вином, сіллю, тютюном та деякими іншими товарами.

стягували з тих, хто наважився скласти конкуренцію дворянам. Крім того, власники гуралень отримували багато пільг.

Якщо до кінця 20-х рр. XIX ст. домінували дрібні, примітивно обладнані гуральні, то з 30-х рр. XIX ст. дворяни-власники починають впроваджувати парові машини, що значно збільшило вихід спирту, поліпшило його якість. Крім того, з цього часу в дворянських гуральнях використовуються різноманітні нескладні механізми: водопідйомні машини-насоси, м'яльні пристрої для обробки картоплі та солоду, місильні та холодильні машини, які приводились у дію за допомогою коней або волів тощо. На поміщицьких гуральнях помітно збільшується кількість вільнонайманих робітників, хоча вони ще не перевищують чисельність кріпаків.

Щодо кількості гуралень у Катеринославсько-Херсонському субрегіоні в середині XIX ст., то в літературі зустрічаємо різні дані. На Херсонщині в 1846 р. працювала броварня й 15 винокурень, які виробили продукції на 45 тис. крб. [520, с. 98]. На думку дослідниці М. Парфьонової, у Катеринославській губернії у 50-х рр. XIX ст. гуральництво починає занепадати. У 1857 р. з 250 гуралень діяли лише 107 [700, с. 116]. З цього приводу дослідник Рибалка вважає, що, не дивлячись на скорочення кількості гуралень, підвищилася їх продуктивність – вони випускали продукції більше, ніж у попередні роки [723, с. 38].

За даними штабс-капітана В. Драчевського, який у 1857 р. склав детальний воєнно-статистичний опис Катеринославської губернії, „гуральництво стоїть на першому місці, в краї діють 272 гуральні. Всі вони належать поміщикам” [279, с. 136]. Різниця, як ми бачимо, не дуже суттєва, однак розбіжності є. В с. Касперівка Херсонського повіту дворянин І. Бутович володів винокурним заводом з виробництвом 2 067 962 градуси на рік*. У Олександрійському повіті відставний військовий Є. Безрадецький

---

*градус на рік – одиниця виміру в російській винокурній промисловості. Градус – це сота частина відра безводного спирту. Відро важить 23,8 фунта, отже градус важить 0,00595 або близько 0,006 пуда.

володів винокурним заводом на 632 870 градусів на рік; Д. Бугаєв у с. Макариха мав завод на 1 311 060 градусів тощо. В Єлисаветграді знаходився винокурний завод Л. Долинського з виробництвом 4 886 580 градусів на рік [359, с. 101].

У середині XIX ст. ситуація з чарковими відкупками не змінилася: фактично відкупники визначали продуктивність підприємств. Крім того, на якості продукції негативно позначалось те, що більшість робітників дворянських гуралень були кріпаками. До того, значний попит на зерно за межами краю в другій половині XIX ст. зумовлював те, що хліб вигідніше було продавати, ніж пускати на виробництво спирту.

Незважаючи на всі негаразди і перешкоди, гуральництво як традиційна галузь для регіону продовжувала переважати у переробній промисловості Катеринославської губернії. Виробництво спирту не припинялося навіть у лихі неврожайні роки, коли поміщики саме для цього закуповували зерно в інших губерніях або використовували й без того обмежений врожай.

Більшість винокурних закладів у губернії, як і раніше, належали дворянам. Статський радник П. Голуб у 1863 р. заснував завод у Веселогорську Слов'яносербського повіту. З 1875 р. функціонували в Новомосковському повіті Катеринославської губернії заводи графа І. Ностіца. У 90-х рр. цей заклад перейшов у власність до його спадкоємців [23, арк. 32–33]. З 1875 р. в Єлисаветграді працював завод ротмістра Л. Долинського, де виготовлялося продукції на суму 65 500 крб. [854, с. 128].

З другої половини XIX ст. відбувались зміни у тих галузях виробництва, які обкладалися акцизом. Винокурна промисловість перетворилась на самостійну галузь капіталістичної промисловості.

Законодавчі акти 60-х рр. дозволяли буржуазії брати гуральні в оренду, хоча право володіння ними залишалось за казною і дворянством. Поступово в традиційно „дворянській” галузі виробництва з'являються підприємці з інших соціальних станів, в основному купців та міщан [553, с. 109]. Якщо на початку 60-х рр. у винокурній галузі Катеринославської й частини

Таврійської губернії діяло 58 гуралень, то у 1879–80 рр. – всього 11. На Херсонщині за цей період кількість винокурних заводів зменшилась з 51 до 21 [665, с. 95]. Крім гуралень, у Катеринославсько-Херсонському субрегіоні, головним чином у повітових містах, серед власників салотопних, свічкових, миловарних заводів іноді зустрічалися дворяни, хоча у своїй більшості підприємства належали місцевим купцям або міщанам.

Починаючи з середини XVIII ст. на Катеринославщині відбувається поступовий розвиток металургійної, кам'яновугільної, ливарної та суконної промисловості. Ми не будемо зупинятися докладно на розгляді цих питань. По-перше, існує багато досліджень, присвячених становленню промисловості в Катеринославській губернії і на Донбасі зокрема, а по-друге, в даному випадку нас цікавлять лише ті підприємства, які були створені дворянами.

Ми переконані, що становлення кам'яновугільної галузі в регіоні було тісно пов'язано з дворянством. В історії промислового розвитку Катеринославщини (як і всієї Російської імперії) є багато прикладів, коли дворяни безкоштовно віддавали державі свої землі під розробку корисних копалин. Представники лише дворянського стану (крім держави) виділяли кошти на геологічні та промислові розвідки, сприяючи подальшому становленню відповідних галузей науки. Саме дворяни були серед перших, хто, поряд з державою, організував видобуток вугілля на своїх землях. Син секунд-майора І. Штерича – землевласника Бахмутського повіту – Петро Штерич наприкінці XVIII ст. перший у своїх маєтках знайшов поклади кам'яного вугілля та руди й почав постачати їх на державні заводи [2, арк. 165].

Є чисельні відомості про зразкові промислові підприємства, власниками яких були дворяни. Наприклад, у 30-х рр. XIX ст. було відкрите Успенське вугільне родовище в Катеринославській губернії. Землі належали дворянину Шевичу, який перетворив розробку на зразкову, а потім передав родовище у довічну власність заводу. До середини 50-х рр. XIX ст. у власності дворян губернії було 3 розробки вугілля в Бахмутському повіті та 5 – у

Слов'яносербському. Крім того, з приватних розробок кам'яного вугілля у Слов'яносербському повіті виділялись Успенська та Георгієвська або Коноплярська, де працювали селяни відповідних сіл, що належали Шевичу, Карловському та Намікосову [717, с. 23]. У маєтку Штерича в селі Білому видобували 30–40 тис. пудів вугілля, у маєтку Терентьєва – 40 тис. пудів, але могли б і більше, якби вистачало робочих рук [700, с. 124].

У 60-х – 90-х рр. XIX ст. починається вугільна лихоманка в Донецькому басейні, територія якого охоплювала східні повіти Катеринославської губернії, південні повіти Харківської губернії, західні округи Війська Донського та Криворізький басейн Херсонської губернії [471, с. 45]. Представники дворянства брали участь і в розробці вугілля та інших корисних копалин краю. Поштовх до промислової експлуатації родовищ вугілля дало інтенсивне залізничне будівництво наприкінці 60-х рр. XIX ст.

Значне розширення виробництва відбувалося насамперед на вже існуючих поміщицьких розробках у східній частині Бахмутського повіту, а також у Слов'яносербському повіті. Водночас помітно зросла кількість вугільних промисловців із місцевих дворян, переважна більшість яких здійснювали розробку покладів вугілля на власних землях, що ставило їх у більш вигідне становище порівняно з іншими групами підприємців, змушених орендувати вугільні родовища або ж купувати їх. Зрозуміло, що для переходу до промислової експлуатації цих покладів потрібен був значний капітал, уміння організувати виробництво, знання кон'юнктури ринку. Однак попри труднощі багато хто з місцевих дворян змогли використати сприятливу ситуацію і приступити до розробки вугільних родовищ. Наприклад, у 1872 р. на дворянські підприємства припадало до 60% вугілля, що видобувалося в Катеринославській губернії [347, с. 265].

Наприкінці 60-х років XIX ст. дворянин Золотарьов на землях с. Олександрівка Бахмутського повіту заклав невеликі шахти. Поміщик Чотчиков у 1869 р. поблизу Олександрівки – першу шахту з вертикальним стволом. Графи Вітте брали участь у розробці покладів кам'яного вугілля в

своєму маєтку на річці Біла Слов'яносербського повіту [854, с. 130]. Барон К. Унгерн-Штенберг у 1867–1868 рр. розпочав розробку шарів бурого вугілля під Єлисаветградом і пробував там 37 свердловин. У 1862 р. з 20 великих копалень Півдня чотирнадцятьма володіли місцеві дворяни.

Відомим вуглепромисловцем краю був дворянин Бахмутського повіту П. Карпов, який почав розробку вугільних родовищ на власних землях у 70-х рр. XIX ст., а на початку XX ст. уже володів підприємством з капіталом у 8 млн. крб. Карпов був не тільки власником шахт, але й членом Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, брав активну участь у діяльності цього органу. Поміщики Г. Депрерадович, О. Долгово-Сабуров, Л. Успенський також були відомими вуглепромисловцями. Одним із найбільш яскравих прикладів перетворення дворянина на великого вуглепромисловця є осавул І. Іловайський. У середині XIX ст. володіння Іловайських вважались найбільшими – їм належало понад 60 тис. дес. у Донецькому та Міуському округах. До початку 80-х рр. І. Іловайський стає одним із найбільших гірничих промисловців Донбасу, на руднику якого діє 5 шахт, оснащених паровими машинами [854, с. 132].

З 1888 р. у маєтку контр-адмірала Н. Кареницького біля с. Дар-Поле Олександрійського повіту Херсонської губернії функціонував Каренецький рудник, де видобували залізну руду. Дійсний статський радник К. Міллер займався видобутком граніту в маєтку у Єлисаветградському повіті.

Дворяни не лише були власниками копалень та гірничодобувних підприємств. Досить часто вони ставали акціонерами відповідних товариств, входили до їх правління, іноді очолювали. У 1896 р. у Слов'яносербському повіті почалася розробка родовищ кам'яного вугілля бельгійським „Білянським гірничим і промисловим товариством” з основним капіталом 3 млн. крб. Директором-розпорядником підприємства в Росії був князь В. Кудашев [364, с. 208]. Однак наведені приклади – швидше виняток, ніж правило. Після вугільної лихоманки 1870-х становищ суттєво змінюється, коли відбувався процес витіснення дворян-промисловців представниками

капіталу, заснованого на акціонерних основах. Чимало дворянських шахт стають неконкурентоздатними, деякі взагалі припиняють своє існування. Подібне трапилося з деякими дворянами Катеринославської губернії – княгинями М. та С. Долгоруковими, князем Ширинським-Шахматовим, графом Доррером та ін. [552, с. 35].

У результаті розорення значної кількості підприємців – вихідців з дворян ми спостерігаємо безперервне зниження їх питомої ваги серед гірничопромисловців Півдня України (таблиця 4.6).

За таблицею можна виявити значимість представників аристократичних кіл у структурі гірничопромисловців регіону протягом пореформеного періоду. Зменшення ролі дворян пов'язане з послабленням їх позицій в економічному житті країни, а також відсутністю навичок підприємницької діяльності у більшості представників цієї верстви. Чиновники й офіцери теж не змогли адаптуватися до нових соціально-економічних умов, відтак їх участь в якості власників гірничопромислових підприємств досить мізерна.

З 41 власника копалень, котрі були присутні на VII з'їзді гірничопромисловців Півдня у 1882 р., лише 17 були дворянами [633, с. 68]. За даними історика В. Крутикова [627] та підрахунками дослідниці Г. Ветрової [854], у період з 1872 р. по 1900 р. у соціальному складі гірничозаводської буржуазії Донецько-Придніпровського району питома вага дворян зменшилася з 53,2% до 24%, натомість збільшилася кількість підприємств, що належали купцям (з 7 до 63) та акціонерним компаніям (з 3 до 81).

У 70-х–80-х рр. XIX ст. розвиток промисловості, будівництво залізниць сприяли зростанню попиту на сталеві вироби – Катеринославсько-Херсонський субрегоін перетворився на основну металургійну базу Російської імперії. Якщо в перші пореформені роки тут діяли лише державні металургійні підприємства, то з 80-х рр. XIX ст. з'являються і приватні, котрі належали зокрема дворянам. У 80-х–90-х рр. лише в Одесі відкрилися

металургійний завод Шполянського, завод інженера Люльки, ваговий завод Каца, жерстяний завод Жако тощо [598, с. 146].

Розвитку металургійної промисловості в регіоні сприяв дворянин Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії Олександр Миколайович Поль (1832–1890), прямиий нащадок наказного гетьмана Павла Полуботка. У 1880 р. титулярному раднику О. Полю вдається підписати з групою французьких підприємців договір на розробку корисних копалин. Було створено „Акціонерне товариство Криворізьких залізних руд” з основним капіталом у 5 млн. франків, яке 5 травня 1881 р., після затвердження його статуту урядом, почало свою діяльність з розробки залізних руд. До 1899 р. засноване О.Подем товариство мало вже 7 рудників, на яких працювало 850 осіб і видобувалось 25,5 млн. пудів руди [686, с. 124–128]. Бурхлива енергія не дозволила О. Полю зупинитись на досягнутому. Він став ініціатором будівництва залізного мосту через Дніпро у м. Катеринослав; з його іменем пов’язана поява Каменського, Брянського та інших металургійних заводів.

О. Поль був не єдиним представником своєї верстви, котрий завдяки таланту та наполегливості, незважаючи на перешкоди, зумів поставити багатства рідного краю на службу всьому суспільству й закласти основу економічної могутності Донбасу та Кривбасу. Серед його сучасників і соратників слід назвати О. Ауербаха, дворянина П. Горлова.

Гірничий інженер, дворянин Олександр Андрійович Ауербах у 1885 р. був членом правління і директором-розпорядником „Товариства ртутного виробництва О. Ауербаха і К⁰” (Бахмутський повіт Катеринославської губернії). Талановитий підприємець та геолог, він фактично монополізував видобуток ртуті в регіоні. Завдяки йому ртуть експортували за кордон, а не імпортували, як раніше. На 1900 р. товариство володіло рудниками та заводом з виплавки ртуті. Основний капітал товариства складався з акціонерного капіталу в 2,2 млн. крб. і 1,1 млн. облігаційних крб. [634, с. 118].

У 1888 р. було засновано „Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство” за участю бельгійського, польського та французького капіталів. До правління цього товариства входили барони де Макар, Р. Сюрмонд, князь В. Тенішев. Товариству належав металургійний завод у с. Каменське поблизу Катеринослава, де щорічно вироблялося до 4 млн. пудів металевих виробів на суму 2,4 млн. крб. [588, с. 26].

Певну специфіку у розвитку промислових підприємств, що належали представникам дворянської верстви, мала в цей час і Херсонська губернія. Промисловий розвиток Херсонщини значно прискорився з початком промислового перевороту. У 1859 р. лише в Херсоні діяло 53 промислових підприємства. У Одесі в 1864 р. працювало 15 тютюнових фабрик, які експортували свою продукцію до Китаю, Японії, Німеччини [507, с. 48].

Наприкінці століття Миколаїв став важливим центром суднобудування на Чорному морі. В цей час у промисловість міста почав проникати іноземний капітал. Створено перші великі акціонерні товариства. У 1896–1897 рр. у Миколаєві збудовано два потужні підприємства – завод бельгійського акціонерного „Товариства суднобудівних, механічних і ливарних заводів у Миколаєві” і Чорноморський завод французького „Анонімного товариства механічного виробництва в Південній Росії” [36, арк. 116]. Обидва підприємства займалися випуском різноманітного обладнання і посідали провідне місце у вітчизняному суднобудуванні [37, арк. 15]. До складу управління товариств акціонерів входили представники дворянської верстви. Очолював французьке товариство в Росії барон В. Рокосовський [364, с. 162]. Засновниками бельгійського товариства були підприємці та банкіри Франсуа, Делуа, Робер і Генрі Сюрмонди, барон де Макар, одним з акціонерів товариства – статський радник Б. Каменка [826, с. 61].

Частина дворянського капіталу була зосереджена в лісопильному виробництві. Невеликим заводом у Новомосковському повіті володіла графиня Воронцова-Дашкова. У с. Царська пристань Катеринославського

повіту дворянином О. Подгурським та в Олександрівську Ф. Мовчановським було споруджено лісопильні заводи. Якщо перший завод до 1900 р. знизив обсяги виробництва, то другий підвищив їх з 30 тис. крб. до 200 тис. [363, с. 131].

У Херсонській губернії потужними були вовномийні підприємства, які належали, як правило, купцям, дворянам і колоністам. Перша вовномийня виникла у 1822 р., а наприкінці 1850-х рр. на 11 подібних закладах було промито 3,2 тис. т вовни вартістю 1,5 млн. крб., що перевищило загальну вартість продукції решти підприємств міста [520, с. 96]. Так, у Тирасполі найбільшою вовномийнею володів князь Ю. Гагарін – дворянин-підприємець і великий землевласник. У Херсоні на початку 60-х рр. найбільша вовномийня була у графа Толстого. Дворянин фон Юнгір мав парову вовномийню в Херсоні [516, с. 62].

Згідно з покажчиком Орлова, в 1890 р. у Катеринославській губернії функціонував 101 цегляний завод, що становило 16% від подібних закладів на Україні. Катеринославщина посідала друге місце в Росії за кількістю цегляних заводів після Таврійської губернії, де діяло 118 заводів. У Херсонській губернії функціонувало 30 підприємств, які виготовляли цеглу [363, с. 301–304]. Власники підприємств у цій галузі представляли майже всі станові групи, зокрема дворянство. З 1876 р. у Катеринославі діяв цегляний завод титулярного радника В. Абрамовича. Протягом останнього десятиріччя XIX ст. вартість виробництва на його заводі зросла з 25 тис. крб. до 60 тис. У 90-х рр. підприємець відкрив ще один завод у Катеринославському повіті з вартістю виробництва 25 тис. крб. [23, арк. 18].

У 90-х рр. XIX ст. починається створення великих акціонерних товариств, які вкладали капітали у виробництво цементу, цегли, скла, гончарних виробів та іншої продукції. У 1896 р. засновано „Товариство заводу вогнетривких виробів М. Ковалевського” з основним капіталом 625 тис. крб. Товариству належав завод з виробництва вогнетривких виробів та цегли у Бахмутському повіті. Власником заводу та засновником товариства

був колезький асесор М. Ковалевський [363, с. 756]. Виробництвом нафтопродуктів займався власник нафтопереробного заводу в Одесі дворянин Бален де Балю. На його заводі щорічно виготовлялося 100 тис. пудів готової продукції [663, с. 88]. Перикл Родоконакі – засновник паперово-джутової, шкіряної, маслоробної фабрик в Одесі, виноробної фірми „Синадіно”.

Однак у структурі промисловості південноукраїнських губерній були такі галузі, в яких дворянських підприємств нараховувалися одиниці. Так, в Одесі функціонував невеликий алебастровий завод дворянина Г. Шетле [363, с. 301].

Відомості про кількість та соціальний склад промислової буржуазії Херсонської та Катеринославської губерній наприкінці ХІХ ст. наведено у покажчику П. Орлова та С. Будагова. На їх основі можна стверджувати, що більшість підприємств у Херсонській губернії того часу належали купцям – 149 (29,9%) та міщанам – 111(22,3%). Дворянських підприємств було лише 21, що становило 4,2% від загальної кількості промислових підприємств губернії. У Катеринославській губернії серед підприємців більшість також складали купці – 77 (21%). Кількість дворянських підприємств становила 24 (6,6%) [363, с. 34–744].

Ліквідація феодально-кріпосницької системи у другій половині ХІХ ст., розвиток ринкових відносин сприяли швидкій зміні соціальної структури населення Катеринославської та Херсонської губерній, поступовому витісненню дворянства з головуючих позицій у господарчому розвитку субрегіону.

Промислово-торговельний розвиток Таврійської губернії певною мірою відрізнявся від сусідніх губерній. Упродовж усього досліджуваного періоду Таврійсько-Кримський субрегіон не визначався особливими успіхами в промисловому розвитку. Наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. починає розвиватися оброблювальна промисловість у Таврійській губернії. Тут вона була тісно пов’язана з переробкою сільськогосподарської сировини.

Місцеві промисли та ремесла були розміщені переважно у містах і мали характер домашніх кустарних закладів. Дворянин А. Бороздін у 1806–1807 рр. у маєтку Сабали, поблизу Сімферополя, заснував хімічну фабрику з виготовлення фарби та інших хімічних препаратів. Для підтримки підприємців у Криму уряд надав Бороздіну спеціальну позику у 30 000 крб., однак незважаючи на це, його фабрика в 1809 р. була закрита у зв'язку з труднощами з постачанням сировини [754, с. 141]. Така ж доля спіткала й монетний двір, створений за розпорядженням Потьомкіна у Феодосії. Там встигли викарбувати лише одну монету „срібний восьмидесятикопійочник 1787 р. з літерами Т.М., тобто таврійська монета” [681, с. 114].

Наприкінці 20-х рр. XIX ст. у материкових районах губернії було розповсюджене мануфактурне виробництво, переважно суконні фабрики, де працювали вільнонаймані робітники. Велике значення мав видобуток солі, який досяг у середині XIX ст. 15 млн. пудів на рік, ставши основним предметом торгівлі. Через кримські порти йшла значна кількість товарів: вовна, вина, фрукти, хліб, худоба, риба, сіль тощо.

На розвиток місцевої промисловості негативно вплинула Східна (Кримська) війна. Після її закінчення спостерігалось поступове зростання чисельності підприємств, переважно дрібних. Наприклад, у 1868 р. було 63 підприємства зі 184 робітниками, у 1886 р. – 99 з 743 робітниками, у 1900 – 264 і 14,8 тис. осіб, з них 77 підприємств з 6,8 тис. робітників у соледобувній промисловості. Великі підприємства з'являлися повільніше: у 1890 р. було лише 9 закладів з 25 робітниками, у 1908 р. – їх було вже 30, при чому на 7 з них працювало понад 100 осіб. Найбільші підприємства були зосереджені у Севастополі, Керчі, Феодосії, Сімферополі [629, с. 43–44].

У календарі „Вся Росія” за 1897 р. подано дещо інші відомості. Згідно з цим документом, 1893 р. у Таврійській губернії було 387 підприємств, на яких працювали 5 067 робітників. Найбільша кількість підприємств – 57 знаходилася у Сімферополі. Серед найбільш ефективних закладів були паромукомольні, чавунно-ливарні, цегляні, крохмальні, тютюнові [280, с. 247].

На початку ХХ ст. економічний розвиток Таврійської губернії визначався загальними темпами розвитку російського капіталізму. Великими центрами промисловості були Севастополь (судоремонтний та суднобудівний заводи), Керч (металургійний, механічний заводи, тютюнові фабрики), Сімферополь і Феодосія (консервні та тютюнові фабрики, механічні заводи), Бердянськ (машинобудівний завод).

Певні особливості у становленні й розвитку промисловості та торгівлі спостерігалися і в Бессарабії. Вона пізніше за інші губернії була включена до складу Російської імперії, тому так званий перехідний етап від феодалізму до капіталізму тут пройшов швидше. Крім того, у цьому субрегіоні практично не було кріпацтва, тож використання вільнонайманої праці в краї було скоріше правило, ніж виняток. Російський царизм, зацікавлений у використанні краю як вітрини імперії, не стримував розвиток виробництва в краї, сприяючи проникненню європейських технологій, здійснював кредитування й надавав всіляку підтримку місцевим підприємцям. Відтак підприємництво у маєтках дворян розвивалося у таких напрямках, як впровадження механізованого виробництва продовольчого й товарного зерна; інтенсифікація праці в землеробстві; пристосування тваринництва до потреб внутрішнього та зовнішнього ринків; високоякісна переробка сировини.

В першій половині ХІХ ст. у Бессарабії спостерігалася наступна внутрішня спеціалізація: винокурне виробництво зосереджувалось у Хотинському, Оргеєвському та Сорокському повітах і належало дворянам Манук-бею, Гамалеї, Чугуряну, Черкезу, Катаржі, Мелезі, Крупенським, Лишину, Гордєєвій; салотопні були майже в усіх містах краю (в Акермані, салотопня дворянина О. Баласа; у Нових Каушанах – генерал-майора Понсе) [847, с. 7–8]. Загалом у першій половині ХІХ ст. у Бессарабії було дуже мало мануфактур: декілька невеличких „заводів” для виготовлення цегли, випалу вапна тощо.

Однією з найважливіших галузей економічного розвитку Бессарабії протягом досліджуваного періоду були рибний та соляний промисли, значення яких виходило далеко за межі краю. Дворяни ставали власниками рибних заводів, на які у великій кількості приходили наймані робітники. Таких заводів в 1826 р. в Ізмаїльському градоначальстві було 127, в тому числі 112 гачкових та 15 неводних. На останніх працювало по 19–20 найманих робітників [555, с. 317]. Видобуток солі в Бессарабії перебував у відкупній системі: держава віддавала озера на відкуп місцевим дворянам і промисловцям, котрі, в свою чергу, перепродували право на видобуток солі дрібним підприємцям.

У сільській місцевості краю досить швидко розвивалася борошномельна справа. Це пов'язано зі спеціалізацією регіону на товарному зерновому виробництві. У 20-х р. XIX ст. у Бессарабії нараховувалося понад 3 тис. млинів, а наприкінці 50-х – більше 6 тис.; велика їх кількість була зосереджена у дворянських господарствах у Акерманському, Орґеєвському, Кишинівському, Бендерському повітах.

У середині XIX ст. у краї з'являються перші дворянські мануфактури, переважна частина яких спеціалізувалася на переробці сільськогосподарських продуктів (винокурні, пивоварні, салотопні тощо. На цих підприємствах застосовували примусову працю царан. Наприклад, на кишинівській мануфактурі дворянина П. Галані, де виготовляли тканини, у виробництві було задіяно 160 робітників. На текстильному підприємстві дворянина Д. Георгіу в Кишиневі працювало близько 20 робітників.

Починаючи з середини 60-х років XIX ст., у Бессарабії спостерігається розвиток фабрично-заводського виробництва. Цьому сприяло те, що в пореформений період дворянські підприємства у маєтках звільнялися від промислових зборів. Не обкладалися податком борошномельні, олійниці, лісопильні, цегляні підприємства, що знаходились поза межами міст. Такими діями уряд явно демонстрував свою підтримку дворянського підприємництва [634, с. 97]. З найбільш відомих підприємств, що належали дворянам у

пореформений період, потрібно назвати: скляний завод генерал-майора Черемисинова (Кишинівський повіт), цукрові заводи княгині Мурузі та дворянина Гамалія (Акерманський повіт), приватні друкарні дворян Попова та Дезидерієва (Кишинів) [372, с. 139].

Провідними галузями, де були задіяні місцеві дворяни, були: борошномельна, винокурна, виноробна, салотопна, маслоробна. В 70-х р. XIX ст. у Бельцях з'явилася перша парова борошномельня. Тут щорічно виробляли продукції на 340 тис. крб. Особливістю становлення борошномельної справи в краї було те, що парові борошномельні виникали не з примітивних вітряних або водяних млинів, як у Катеринославській та Херсонській губерніях, а відразу ж у вигляді підприємств фабрично-заводського типу. Якщо в 1890 р. їх нараховувалося близько 90, то на початку 1900 р. стало 140 [565, с. 157].

У 1901 р. власниками борошномелень були дворяни: Марат – м. Леово Ізмаїльського повіту (124 тис. крб.); Розен – Орґеєвський повіт (113 тис. крб.); Лусаханович – Хотинський повіт (32 тис. крб.); Дерожинський – м. Тузори Орґеєвського повіту (11 тис. крб.); Занг – Хотинський повіт (21 тис. крб.); Зоті – Кишинів (45 тис. крб.); Лішин – м. Бричани Хотинського повіту (13 тис. крб.); Неметц – Хотинський повіт (7 тис. крб.); Феодосіу – Орґеєвський повіт (18 тис. крб.); Фемеліді – Акерман (60 тис. крб.) [324, с. 465]. Борошно вивозилося у Польщу, Одесу, Петербург, на Кавказ, у Константинополь, висівки – у Німеччину.

Деякі дворяни-землевласники у пореформені десятиріччя поєднували сільськогосподарське виробництво з видобутком та переробкою корисних копалин, промисловою діяльністю великого масштабу. Наприклад, у 80-х рр. XIX ст. цим шляхом розвивалося господарство дворянина Л. Беліковича. Пам'ять про себе цей дворянин-підприємець залишив у назві села Біленьке, заснованого на його землях і названого на його честь. У маєтку „Базар'янка” спочатку велося велике й досить прибуткове землеробське й тваринницьке господарство (він тримав до 4 тис. голів мериносових овець та 300 голів

рогатої худоби). Але після зернової кризи 80-х рр. XIX ст. Л. Белікович переорієнтував свою діяльність: заставивши в банку 2,5 тис. дес. угідь і отримавши позику в 75 тис. крб., він уклав гроші в будівництво соледобувного підприємства (на орендованій ділянці соляного озера Хаджі-Ібрагім). Л. Белікович збільшив річний видобуток солі з 250 тис. пудів до 450 тис., використовуючи працю найманих артілей. В Акермані у Л. Беліковича був соляний склад (70 тис. пудів). Поступово Л. Белікович перетворився на одного з найбільших солепромисловців Росії [586, с. 136–137].

Наприкінці XIX ст. у багатьох дворянських маєтках Бессарабії поширюється фабрично-заводське виробництво. Прикладом може бути маєток Корсакових, який сучасники визнавали „зразковим”. Відставний гвардії корнет Сергій Сергійович Корсаков, що походив з давнього російського дворянського роду, у 80-ті рр. служив у Кишиневі у 8-му Лубенському гусарському полку. Після одруження з Євгенією Сікар отримав у придане великий маєток „Річ”, частину маєтку Ваду-луй-Воде. Поряд з будинком він відкрив завод з виробництва цементної черепиці, яку можна було фарбувати в різні кольори, що викликало здивування у сучасників. Завод приносив хороший прибуток, що дозволяло вдосконалювати господарство, закупувати та використовувати новітні сільськогосподарські машини та механізми: різні жниварки, снопов'язалки, культиватори, рядові сівалки, віялки, кінні граблі... Дворянин витрачав кошти не тільки на постійне удосконалення господарства. В сусідньому селі він побудував кам'яну школу, на березі ставка – чайну (з надією відвадити селян від шинків), будинок для медичного пункту, де вела прийом пацієнтів фельдшер, інші громадські будівлі. Весь персонал утримувався за рахунок корсаківських коштів [800, с. 172].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Бессарабії продовжується виробництво цегли, вапна та гіпсу. Цегляні заводи у своїх вотчинах мали дворяни Дическул та Дерожинський (Оргєєвський повіт), Олександрович (Бендерський повіт), Манук-бей (Кишинівський повіт), Казимир (Хотинський

повіт). Серед інших виділявся завод дворянина Пурчела, що знаходився у його вотчині під Кишиневом. Завод було відкрито у 1899 р. Річний прибуток становив 60 тис. крб. У Хотинському повіті у дворянина Ромашкана діяв гіпсово-алебастровий завод, на якому в 1901 р. виготовлялося алебастру на 27,6 тис., а гіпсу – на 8,2 тис. крб. У дворянина Феодосіу в Оргеєвському повіті працювала майстерня з виробництва вапна (у 1890 р. дала 5 тис. крб. прибутку) [367, с. 913].

Однак незважаючи на певний прогрес порівняно з початком XIX ст., розвиток промисловості в краї був досить низького рівня: Бессарабія на той час – найвідсталіший край не лише серед центральних губерній Росії, а й серед десяти губерній України та Білорусії.

На початку XX ст. дворянам у Російській імперії належало більше 2 тис. великих промислових підприємств, вони обіймали понад 1200 посад у правліннях і радах акціонерних компаній, багато дворян володіли цінними паперами та нерухомістю. Загальні цифри по імперії щодо роду занять дворян-підприємців на початку XX ст. виглядають наступним чином: 1676 дворян були зайняті у харчовій промисловості; 223 – в обробці мінеральних речовин; 183 – у механічній обробці деревини; 146 – у паперовому та поліграфічному виробництві; 112 – у виготовленні й обробці металів, виробництві машин тощо [860, с. 169].

З наявних у 1902 р. фабрично-заводських підприємств, які належали спадковим і особистим дворянам, а також особам, які мали класні чини, більше половини з'явилися в останні десятиріччя XIX ст., і лише 18% цих підприємств виникло ще в дореформений час. Більша частина цих підприємств була пов'язана з сільським господарством і власністю на землю, 90% було розташовано у сільській місцевості. Серед великих підприємств (400 із 1894) переважали цукрові заводи, рафінадні, винокурні, великі млини, цементні, цегельні заводи. 56% усіх дворянських підприємств з'явились у період аграрної кризи та промислового піднесення, що свідчить про

прагнення дворянства пристосуватися до нових умов, хоча загалом в імперії частка дворянських підприємств у загальній кількості була незначною.

Дворянське підприємництво в імперії мало такі специфічні риси: по-перше, тісний зв'язок між успішною підприємницькою діяльністю і причетністю до владних структур, тобто чим вищу посаду обіймав дворянин в адміністративному апараті, тим краще в нього йшли справи в підприємстві; по-друге, певний консерватизм дворян-підприємців, які, як правило, займалися лише тими видами підприємницької діяльності, котрі не вимагали особливих здібностей та зусиль, а також мінімально були пов'язані з будь-яким ризиком; по-третє, дуже часто дворянське підприємництво й особисті інтереси узгоджувалися з „користю державною”; по-четверте, на початку ХХ ст. новою загальноімперською формою дворянської підприємницької діяльності стало акціонування та створення різних акціонерних товариств.

Дворянську підприємницьку діяльність в жодному разі не потрібно ідеалізувати – нерідко траплялися випадки різних махінацій та афер, шахрайських угод. Частина дворянства, яка не змогла реалізувати себе в аграрній сфері, шукала різні шляхи для збереження свого (насамперед фінансового) статусу. Деякі дворяни залишалися власниками не тільки сіл, а й повітових та інших міст, торгових селищ, з яких отримували податки за землю, за воду, за користування торговою площею, фіксовану плату з домовласників тощо. Так, наприклад, бессарабський дворянин Феодосіу в 1913 р. з мешканців містечка Теленешти отримав різних податків і зборів на суму 20 тис. крб. Збори стягувалися за користування водою з річки Прут, за виїзд на підводі у святкові дні, за увіз та вивіз товарів і продуктів [567, с. 301].

Дуже точну характеристику цього явища подав один з перших дослідників буржуазії П. Берлін: „На початку ХХ ст. особливо яскраво спалахує промислово-банківська вакханалія. Не тільки купці і промисловці, а й стовбові дворяни беруть якнайширшу й жадібну участь у нашвидкуруч

організованих справах. Жадоба нажити капітали на промислових витівках, на залізничних концесіях, на підрядах і постачанні охоплює добросердних учорашніх поміщиків, що здатні були лише прожити гроші” [489, с. 116].

Та, незважаючи на поступове злиття частини дворянської верстви з буржуазією і появу певної зацікавленості в підприємницькій діяльності з боку дворянства, більшість аристократів імперії продовжували пов’язувати своє майбутнє, власне благополуччя з наявною земельною власністю. Зрозуміло, що в цілому вищий російський стан еволюціонував під впливом розвитку капіталізму, однак у модернізаційні процеси різні його шари включалися повільно, з неоднаковим ступенем інтенсивності.

Існували кілька напрямів господарчих сфер, які без винятку мали місце в усіх губерніях Півдня України. Це торгівля, судноплавство, будівництво залізниць, фінансово-кредитна діяльність. Оскільки участь дворянства у названих секторах господарства мала більше спільних рис, ніж регіональних відмінностей, ми будемо розглядати її за галузями.

Поряд з купецтвом дворянство південноукраїнських губерній ще з середини XVIII ст. займалося торгівлею. Так, наприклад, у середині XVIII ст. усі крамниці й комори Новомиргороду торгували крамом і на кошти Хорвата, а купці були його „сидельцями” [2, арк. 18]. Підполковник Константинов у 1769 р. продавав мешканцям Лебедина волів [2, арк. 19]. Секунд-майор К. Попов торгував хутром, брав боргові розписки, надавав позики. Офіцер Доні торгував воском, скуповував дьоготь на Правобережній Україні. Капітан Караган заснував торгову компанію, яка вивозила віск, мед, хутро, вовну за кордон [2, арк. 194].

Активну участь у торговельних операціях брали українські дворяни – колишня козацька старшина. 1756 р. хорунжий Глебов відрядив до Сілезії на продаж 40 голів волів; 1761 р. ротмістр Іванченко мав для продажу 276 голів овець; 1763 р. сотник Гегела взяв на себе постачання до Єлисаветградської фортеці 3 333 чвертей вівса на суму 2 833 крб. [2, арк. 56]. Факти свідчать, що практично вся козацька старшина прагнула займатися

торгівлею, і без перебільшення можна сказати, що кожний сотник здійснював торговельні операції.

Така активність з боку дворянства спричинила зростання напруги у відносинах з купецтвом. Губернське правління було завалене скаргами з обох боків. Дворяни скаржилися на те, що купці захопили найкращі землі й вимагали заборонити представникам цього стану надалі володіти землею [2, арк. 190]. Купці, у свою чергу, скаржилися, що дворяни й офіцери займаються їх справою – торгівлею, і що відсутність чіткого визначення права на торгівлю призводить до зіткнення інтересів купецтва та дворянства [2, арк. 191].

Фактор, який підтверджує успіхи в розвитку торгівлі в регіоні, є відкриття у 1796 р. Одеської біржі. Протягом першої половини XIX ст. вона була провідним центром оптової торгівлі Південної України. Одеська біржа була одним із головних центрів фондової торгівлі Російської імперії і єдиним таким центром в Україні [868, с. 8]. У 1802 р. закордонна торгівля хлібом та вовною через Одесу принесла більше 1 млн. крб. Серед перших підприємців міста, власників торгових будинків були: барон І. Рено, граф П. Потоцький, граф Моченіго, барон Огер [691, с. 80].

У 1827 р. усім дворянам імперії, і спадковим, і особистим, які не знаходилися на державній службі, було надано право записатися до купецьких гільдій, займатися торгівлею, відкривати фабрики та заводи в містах. Документи, які є в нашому розпорядженні, свідчать, що певна частина південноукраїнських дворян скористалася цим правом. Вони купували купецькі свідоцтва й займалися торговельно-промисловою діяльністю.

Наприклад, у списках торговців м. Кишинєва за 1842 р. серед купців 3-ї гільдії зазначено прізвище генерал-майора Черемісінова, який мав власний скляний завод (виготовляв скло для вікон) і торгову крамницю для продажу своєї продукції. Підполковник Зубков, губернський секретар Недсикович також були приписані до цієї групи й займалися торгівлею

дровами [447, с. 149]. У 40-х рр. XIX ст. до обласного уряду зверталися дворяни Н. Петрино, І. Кешко, Д. Чолаков з клопотанням видати їм свідоцтва для запису у купецький стан [239, арк. 1–13; 240, арк. 1–5; 243, арк. 1–6].

Через Парканську, Маяцьку й Овідіопольську митниці з Бессарабії вивозилися до інших українських губерній „... ліс, дрова і спалене деревне вугілля, акерманська сіль, молдавські вина, сушені та свіжі овочі, тютюн” [779, с. 21]. За даними губернаторського звіту за 1828 р., у внутрішній та зовнішній торгівлі Бессарабії було зайнято 3,7 тис. чоловік: основну масу складало купецтво (понад 2 тис.), а дворяни – лише 14 осіб [566, с. 51].

Важливу роль у розвитку торгівлі першої половини XIX ст. відігравали порти. Саме через них на ринок вивозили хліб. Так, у 1842 р. через Ренійський порт було вивезено за кордон 10 346 чвертей хліба на суму 46 597 крб. сріблом, іншого товару – на 2 962 крб. [129, арк. 10]. До Ізмаїлу в цьому ж році завезено товару на суму 49 394 крб. 02 коп. [130, арк. 18].

Майже кожен дворянин намагався отримати дозвіл на проведення на його землях ярмарку. Наприклад, у 1824 році дворянка Г. Туманова (Тираспольський повіт) звернулася до губернського правління з клопотанням дозволити їй проведення ярмарку [39, арк. 2–3]. У 1824 р. з аналогічними проханнями до обласного уряду звернулися дворяни С. Марков (Ольвіопольський повіт), А. Юрчевський (Ольвіопольський повіт), Г. Савицький, М. Гросу, Е. Сенкевич (Херсонська губернія).

У переліку експортованих сільськогосподарських продуктів хліб посідав перше місце: на нього у 1861–1865 рр. припадало 33%, а в 1891–1895 рр. – 48% усієї вартості товарів, що вивозилися з Росії [579, с. 52]. Катеринославські дворяни брали активну участь у зовнішній торгівлі, зокрема хліботоргівлі. Вони відправляли за кордон також великі партії худоби, сало та інші товари. Особливо виділявся своєю хазяйновитістю капітан Карачон. Він спромігся дістати дозвіл на створення компанії для експорту з Новоросійської губернії худоби, меду, вовни, воску, льону та

імпорту горілки з Польщі, бавовняних, шовкових і полотняних тканин із Німеччини [774, с. 233].

Основна торгова діяльність дворянства Херсонської губернії була зосереджена майже виключно в Одесі, на неї припадало понад 93% загального торговельного обігу губернії. Значними торговими центрами вважалися Миколаїв, Херсон, Єлисаветград. Основна маса дворянських маєтків постачала зерно на ринок, і головною для них була не ціна, а кількість продукції. На думку дослідниці Н. Темірової, чим більше поміщицьке господарство, тим меншою ставала частка виробництва для власного споживання і зростало виробництво на продаж [774, с. 220].

Новим у господарській діяльності дворянства регіону було виникнення торговельно-промислових об'єднань з виробництва та збуту сільськогосподарської продукції. Згідно з „Довідником акціонерних і торговельних домів Російської імперії” у 1900 р. на Катеринославщині діяло 84, на Херсонщині – 49, у Бессарабії – 24 акціонерних товариства [364]. Й хоча основну роль у заснуванні більшості акціонерних товариств відігравав іноземний та купецький капітал, дворяни також були представлені у складі акціонерів. Таким чином, торгівля посідала чільне місце в підприємницькій діяльності дворянства, помітно впливаючи на розвиток аграрного сектора регіону. Обширність українських ринків і наявність портів сприяли залученню південних губерній до економічної системи Російської імперії.

Аналіз розвитку мережі торгових домів дозволяє з'ясувати і соціальне походження їх власників напередодні революції 1905–1907 рр. Так, у Катеринославській губернії діяло 20 торгових домів, власниками яких були 55 підприємців. Серед них: 23 особи купецького стану, 1 спадковий почесний громадянин, 5 міщан, 3 селянина, 2 дворян, 21 представник інших станів [869, с. 14]. Очевидно, дворяни не брали активної участі у регіональній торгівлі.

Для розширення економічних зв'язків і торгівлі важливе значення мають шляхи сполучення і транспорт, особливо залізничний. У 1863 р. була збудована перша залізнична колія між Одесою і Парканами, у 1864 р. – між

Одесою і Балтою. Однак цих шляхів явно не вистачало для нормального розвитку торгівлі. Порівняймо, у 1865 р. у царській Росії було всього 3,5 тис. верст* залізниць, тоді як в Англії – 22 тис. км, у Франції та Німеччині – по 14 тис. км, а у США – 56 тис. км [680, с. 255].

Прискореними темпами будуються залізниці у південноукраїнських губерніях у 70 – 80-х рр. XIX ст.: Козловсько-Воронезько-Ростовська (1868–1871), Курзько-Харківсько-Азовська (1869), Костянтинівська (1872), Лозово-Севастопольська (1873), Фастівська (1876), Донецька (1878) та інші. Швидкі темпи зростання протяжності залізниць наприкінці XIX ст. були викликані значними перевагами у порівнянні з іншими видами транспорту. Дворяни-підприємці не залишилися осторонь проблем розбудови транспортної інфраструктури регіону, яка сприяла поглибленню товаризації господарств, спеціалізації субрегіонів, інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, укріпленню торговельних зв'язків у масштабах всієї країни. Ще в 40-х роках XIX ст. в Одесі було створено спеціальний комітет з поліпшення шляхів, більшість членів якого склали дворяни регіону.

Засновниками Одеської залізниці були відомі російські дворяни і сановники Строганов, Толстой, Долгорукий, польські магнати Браницький, Ржевуський, Собанський, німецькі барони Адлерберг і Унгерн-Штернберг.

Беручи участь у створенні транспортної мережі краю, дворяни не забували й про свої прибутки. Так, барон К.К. Унгерн-Штернберг на будівництві Одеської залізниці отримав 5 млн. прибутку, ставши її підрядчиком [634, с. 103]. У 1913–1914 рр. брати Сінадіно і Сирбу виклопотали концесію на спорудження двох залізниць: Бельці – Оргєєв – Кишинів – 148 верст, Оргєєв – Канари – 188 верст [821, с. 142]. Розвиток залізничного транспорту значно розширив економічні зв'язки південноукраїнських губерній з внутрішнім ринком, з центральними промисловими губерніями, європейським ринком.

* *верста* – давньоросійська одиниця виміру відстані, яка наприкінці XVIII ст. дорівнювала 500 сажням або 1,0668 км.

Ще в першій половині XIX ст. царський уряд звернув увагу на розвиток судноплавства, тим більше, що природно-географічні фактори сприяли його розвитку у південноукраїнських губерніях. Херсонська губернія виконувала функцію „воріт” України в Європу, була важливим осередком внутрішньої торгівлі й кораблебудування. Херсон і Одеса стали важливими осередками зовнішньої торгівлі. На етапі становлення галузі досить помітну роль відіграли дворяни.

16 травня 1833 р. було видано царський указ про створення в Одесі „Чорноморського товариства пароплавства”. Уряд віддав у розпорядження товариства три своїх пароплави. До середини XIX ст. Одеса вже вважалася значним комерційним центром, який за розвитком торгівлі та рівнем прибутків посідав третє місце в імперії, після Петербурга та Москви. У середині XIX ст. у Феодосії почалося спорудження порту. Нововоронцовка стала ринком збуту сільгосппродуктів з маєтків М. Воронцова та навколишніх дворян. З пристані відправляли хліб до Херсона, Миколаєва, Одеси.

У 1856 р. з ініціативи генерал-ад’ютанта М. Аркаса та дійсного статського радника М. Новосельського було створено Російське товариство пароплавства і торгівлі (РТПіТ). Однією з найбільших акціонерних компаній вважалось також Російське транспортне та страхове товариство. Цю організацію утворено в 1888 р. з основним капіталом у 500 тис. крб. А 1893 р. капітал фірми складав уже 3 млн. і був поділений на 30 тис. акцій по 100 крб. кожна. Правління знаходилось у Петербурзі, а головна контора – в Одесі. Основними акціонерами були В. Е. та Є. Н. Морозови (мали 2 505 акцій), а також підприємці та фінансисти України Л. Бродський та Є. Рафалович [827, с. 38].

Ситуація з судноплавством на Дунаї складалася для Російської імперії не досить вдало. Росія помітно відставала від своїх конкурентів у розвитку пароплавства на Дунаї через різні причини, як-от: більш пізню організацію пароплавства, несприятливе політичне становище, викликане проникненням

Англиї та Німеччини на Балкани і намаганням витіснити з цього району Росію; слабкий розвиток річкового суднобудування. Однак економічні інтереси, а також політичні та військові мотиви зумовили необхідність для Росії мати свій надійний для судноплавства вихід до Чорного моря й власне пароплавство.

Безпосереднім засновником першої російської судноплавної компанії на Дунаї – Чорноморсько-Дунайського пароплавства – був надвірний радник князь Юрій Євгенович Гагарін, який, як і інші дворяни краю, став великим капіталістом-підприємцем Бессарабії. Представник родовитого російського дворянства, він, уже немолодий, але енергійний і працьовитий, одружився з молодою княгинею Ольгою Скарлат-Стурдзою – власницею багатьох десятків тисяч десятин землі в Бессарабії. Покрацивши цим свої фінансові справи, князь Гагарін заснував в Ізмаїлі торговий дім „Князь Гагарін і К^о”. Свої хліботоргові контори князь відкрив у Рені, Ізмаїлі, Акермані, Одесі, головна хліботоргова контора Гагарінського торгового дому разом зі складами знаходилась у Кілії [316].

В 1886 р., відповідно до загальноімперських тенденцій князь Гагарін реорганізував РДП і створив акціонерно-пайове транспортне підприємство – Чорноморсько-Дунайське пароплавство. Заснування акціонерної компанії стало можливим лише за узгодженням з урядом. Ці питання розглядалися Кабінетом Міністрів, після чого затверджувались імператором. Основний капітал Чорноморсько-Дунайського пароплавства становив 655 тис. крб. (2 620 акцій). До членів його правління, згідно зі §49 Статуту, могли обиратися тільки ті особи, які володіли не менше 40 акціями [817, с. 33]. Згідно з даними за 1891 р., пайовиками пароплавства були такі відомі представники російського й українського капіталу, як брати Морозови, П. Третьяков, М. Терещенко та ін. Серед пайовиків було чимало південноукраїнських дворян: Г. Гагарін-Стурдза, І. Крісті, М. Леонард, К. Леонард, Альвін Лерхе, брати Демидови.

В 1889 р. РДП придбало чотири пароплави. Один із них – колісний буксирний пароплав „Граф Ігнат'єв”. Щотижневий журнал „Русское судоходство” за 22 вересня 1889 р. повідомляв: „Пароплав „Граф Ігнат'єв” ... названо так на честь відомого російського діяча на Сході графа Н.П. Ігнат'єва, який ... сприяв укріпленню на Дунаї російського комерційного пароплавства й надав свою підтримку цій патріотичній справі матеріально, взяв участь у підприємстві як акціонер товариства”[828, с. 162].

Консолідація капіталів у морському транспорті характерна для всіх судновласницьких компаній південноукраїнських губерній, вона здійснювалася в різних формах, як-от: торгові будинки, компанії, товариства, монополістичні об'єднання. Найбільшими вважалися фірми братів Анатра (6 пароплавів) та А. Коваленка і Р. Вебстера (5 суден). З часом питома вага цих об'єднань помітно зросла. У 1910 р. 13 об'єднань володіли 91 судном (24%). Найбільшими були фірми Ф. Зворно й Е. Ді-Полоне, Л. Дрейфуса й Варварових (по 8 суден). У 1913 р. їхня питома вага зросла до 30 % [827, с. 32].

В цій сфері дворянству приходилось постійно конкурувати з купецтвом, і на початку ХХ ст. перевага буржуазії стала очевидною. За підрахунками дослідника О. Шляхова, дворянам і чиновникам належало лише 12,3% парових суден південних пароплавних компаній, в той час як купецтву – майже 80% [827; 828].

Порівняти соціальний склад судновласників Азово-Чорноморського басейну можна за даними таблиці 4.7, на основі чого помітно, що дворяни входили до однієї з нечисельних груп підприємців-судновласників, істотно поступаючись міщанам, купцям і почесним громадянам.

На початку ХХ ст. у комерційному мореплаванні Півдня України виникла нова тенденція – залучати до управління компаніями дворян-чиновників різних міністерств або представників генералітету. Так, правлінням РДП керував віце-адмірал О. Кашерінінов. Першим керуючим

справами був підполковник О. Тімрот, а з 1906 р. – генерал-майор М. Черкасов, потім – М. Єрмаков [817, с. 34].

Найбільш відомі акціонери серед судновласників Чорноморсько-Азовського басейну на початку ХХ ст. – доктор медицини Я. Каган, який мав 300 акцій, князь К. Горчаков (290 акцій), граф М. Остен-Сакен (225 акцій), графиня Н. Толстая (212 акцій). Усього ж 30 акціонерів мали по 100 і більше акцій. Щодо представників дворянської верстви, за рахунок яких рекрутувався склад судновласників Новоросії, то потрібно відзначити, що їхня частка поступово скорочувалася через складну адаптацію до нових соціально-економічних умов життя. Дворяни прагнули до участі в тих формах підприємництва в торговому флоті, які б не вимагали при цьому особистої участі.

Історичний досвід доводить, що перехід до ринкових відносин неможливий без створення дієвого фінансового ринку. Добре налагоджена фінансова система є важливим чинником формування цивілізованих економічних відносин. Окрім застави землі, дворяни мали й інші відносини з банками. На їхніх рахунках зберігалися накопичення, котрі дозволяли існувати на відсотки з капіталу. Дворяни мали змогу брати у державних банках цільові кредити, наприклад, меліоративний кредит, який до 1905 р. активно використовувався для побудови приміщень, створення підприємств для переробки продукції, закупівлі племінних тварин.

Дворяни не лише сподівалися на фінансову допомогу з боку держави, а й самі проявили себе в фінансовій сфері. Після реформ 60–70-х рр. на Півдні України відбулася так звана „засновницька лихоманка”. Тоді було відкрито багато промислових підприємств та акціонерних банків. У другій половині ХІХ ст. тільки в Одесі з’явилося більше десяти нових банків і кредитних товариств. Крім Державного банку, наприклад: Земський банк Херсонської губернії (1865 р.), Товариство взаємного кредиту (1868 р.), Одеський комерційний банк (1870 р.), Одеське кредитне товариство домовласників (1872 р.), відділення Московського торговельного банку (1875 р.), Одеський

дисконтний банк (1879 р.), Торговельно-промисловий банк (1889 р.), Бессарабсько-Таврійський земельний банк (1872 р.) [557, с. 185].

Незважаючи на те, що дворяни володіли офіційним правом на заміщення „посад директорів та їх товаришів у громадських міських банках” [15, арк. 1], у банківській справі вони масової участі не брали. Зокрема, ініціаторами і засновниками Земського банку Херсонської губернії стали колишній губернський предводитель дворянства Касинов, дворяни-землевласники Сухомлинов, Чижевич, Бірара [691, с. 56]. У 4 державних банках Одеси дворяни також були в управлінні. Керував філією Дворянського земельного банку дійсний статський радник О. Сухотін [282, с. 69].

Уповноваженим відділу фінансів Бессарабсько-Таврійського земельного банку працював дійсний статський радник К. Кухта, членом правління був дійсний статський радник Г. Свігріюгру. Земський банк Херсонської губернії очолював дійсний статський радник Є. Еліат. Директорами були дворяни А. Нестеренко та В. Антонович. До наглядової ради входив П. Новицький, а очолював її предводитель Херсонського дворянства барон М. Рено. Управителем Селянського поземельного банку служив дійсний статський радник О. Сухотін [282]. В даному випадку ми спостерігаємо дуже цікаве явище: філії Дворянського земельного банку та Селянського поземельного банку розташовувалися за однією адресою та очолювались однією людиною. Крім того, товаришем (заступником) директора Одеського міського громадського банку працював Олександр Михайлович де-Рибас. Подібна ситуація була й у таких закладах дрібного кредитування, як земські каси, кооперативні заклади та союзи, де дворяни склали лише 0,7% , проте обіймали керівні посади.

Значний внесок у розвиток кредитних установ південного регіону зробили брати Олександр Григорович (1807–1872) та Микола Григорович (1811–1892) Тройницькі. Їх давній дворянський рід походив з Полтавської губернії. Батько Григорій Устинович дуже рано помер, тому вихованням дітей займалася мати Матрона Фомівна Волошинова, яка свого часу

закінчила Рішельєвський ліцей [343]. Олександр Григорович Тройницький був ад'юнктом ліцею з фізико-математичних дисциплін, редактором „Одеського Вісника” в 1834–1857 рр., пізніше став таємним радником, сенатором, заступником міністра внутрішніх справ, членом Державної ради [623].

Кар'єра Миколи Григоровича Тройницького була скромнішою. Відомо, що він працював керуючим Одеської сухопутної митниці. Відразу після створення головної кредитної установи імперії – Державного банку – Микола Григорович брав активну участь в роботі його відділення в Одесі. З 1862 р. він обіймав посаду одного з двох директорів, а з 1864 р. керував Одеською конторою Державного банку. Водночас М. Тройницький з 1882 р. був головою правління Одеського товариства взаємного кредиту. Закінчив кар'єру Микола Григорович дійсним статським радником, був членом багатьох комітетів і благодійних товариств регіону [332, с. 104]. В правлінні багатьох Одеських банків брали участь дворяни регіону – Родоконакі, Вучин, Побутов, Рафалович, Ефрусі, Раллі [616, с. 147].

Потрібно визнати, що громадська думка досить неприхильно ставилася до акціонерних приватних закладів, і хоча офіційно їх не забороняли, проте й не сприяли їх утворенню. У 70-х рр. XIX ст. клієнти неодноразово висловлювали нарікання щодо діяльності Кишинівського комерційного банку, Бессарабсько-Таврійського земельного банку, товариств взаємного кредиту. Характерно, що всі ці нарікання торкалися не стільки статутів товариств, чи умов кредиту, скільки так званого „суб'єктивного фактора”, тобто розтрат чи зловживань службовим становищем з боку окремих працівників. І хоча в цілому участь південноукраїнського дворянства у фінансових справах була незначною, вона сприяла прояву приватної ініціативи та позитивним зрушенням у розвитку всього регіону.

Іпотечним кредитом займалися приватні банки, два з них (Херсонський земський банк і Бессарабсько-Таврійський земельний банк) на 1 січня 1918 р. видали дворянам губернії 710 позик на суму 52 216 100 крб., зокрема

земський банк – 40 млн. крб. кредиту. Банківські кредити давали можливість розширювати підприємницьку діяльність, проте дослідити в повному обсязі участь дворян у фінансових та торговельно-промислових операціях неможливо.

Наприклад, усі маєтки Георгія Оттоновича Рауха (Ананьївський і Тираспольський повіти Херсонської губернії, Овруцький повіт Волинської губернії, Орловська губернія) перебували в заставі у Дворянського банку. При цьому Г. Раух був пайовиком Сувундуцько-Орської золотопромислової компанії, мав внески в Лондонському відділенні Російського для зовнішньої торгівлі банку, Петроградському товаристві взаємного кредиту тощо. Крім цього, він займався підприємницькою діяльністю (вивіз за кордон залізної руди з Волинської губернії, лісорозробки, торгівля лісом) [616, с. 231].

Модернізаційні процеси в аграрному секторі ставили дворян-землевласників у скрутне становище, деякі з них розорювалися, будучи нездатними до організації господарств на ринковій основі через відсутність необхідних ресурсів, інші заставляли свої маєтки в пошуках грошових ресурсів. У середині 90-х рр. південноукраїнські дворяни отримали 51 млн. крб. сріблом позики під довготермінову заставу 52 % площ своїх земель. Усього за 1883–1916 рр. дворяни Півдня України у земельних банках отримали кредитів на суму 111 млн. крб. [507, с. 146–147].

В журналі „Вісник фінансів, промисловості і торгівлі” 1898 р. були надруковані списки дворян-боржників краю. Серед них виявилися найбільш заможні дворяни-підприємці: С. Кассо – 566 тис. крб. боргу, Л. Кассо – 116 тис., І. Іловайський – 488 тис., К. Гартінг – 469 тис., М. Крупенський – 329 тис., М. Руссо – 145 тис., Н. Руссо – 303 тис., Л. Руссо – 140 тис., Є. Донич – 472 тис., Є. Стаматі – 218 тис., Є. Леонард – 191 тис., А. Леонард – 116 тис., І. Бузня – 130 тис., С. Гафенко – 177 тис., К. Неметц – 139 тис., Є. Лукасевич – 185 тис., А. Бантиш – 112 тис., І. Чолак – 102 тис., Н. Баканча – 111 тис., П. Ромашкан – 102 тис., М. Крісті – 85 тис., В. Стоєско – 89 тис., Ф. Георгіца

– 59 тис., В. Мунтян – 62 тис., І. Чухурян – 55 тис. крб. Усього найбільших боржників було вказано 156 осіб [275, с. 1–9].

Царський уряд цілеспрямовано проводив лінію на максимальне задоволення матеріальних потреб дворян. Державний банк, будучи офіційно комерційним закладом, значну частину своїх коштів повертав на потреби казни і дворян: кредити видавалися строком від 48 до 66 років, що призводило до космічних заборгованостей. Тільки в Бессарабії до 1902 р. вони склали 37 млн. крб. [319, с. 50–51]. Однак апетити дворянської верстви були настільки нестримними, що Державний банк іноді відмовляв у наданні позик. Один із найзаможніших дворян Бессарабії президент губернського товариства сільських господарів М. Дерожинський у 1902 р., звертаючись до керуючого Кишинівським відділенням Державного банку, писав: „Не можу не висловити свої співчуття, що така гарна установа, як Державний банк, котрий може паралізувати апетити лихварів і зберегти для держави багато грошей та підтримати нас – землевласників, не має можливості виділяти позики хоча б у межах затвердженого статуту” [565, с. 151].

Для з’ясування питань щодо розвитку банківської справи в регіоні та ролі дворянства у фінансовій сфері ми проаналізували списки членів фінансових установ Одеського градоначальства, надруковані в „Адрес-календарях Одеського градоначальства” за 1866, 1898, 1900 та 1905 рр. [256–261]. Зіставлення даних дозволяє зробити такі узагальнення.

По-перше, починаючи з середини ХІХ ст. дворяни міцно опанували банківські установи краю, однак по мірі розвитку капіталістичних відносин вони змушені були дещо поступитися певною кількістю місць вихідцям з недворянських станів. Якщо порівняти списки управлінців Земського банку Херсонської губернії, то з’ясовується, що в середині ХІХ ст. дворянам належало 100% усіх керівних посад у цій фінансовій установі, причому майже 40% з них склали військові. Ці висновки не суперечать загальній тенденції розвитку південноукраїнських губерній, враховуючи той факт, що

саме військовослужбовці були однією з основних рушійних сил освоєння регіону. З роками кількість посадових осіб у названому банку збільшилася, однак зменшилася кількість дворян. Якщо в 1898 р. лише дві особи були недворянського походження, то у 1900 р. – 6 [256; 257].

З поширенням кредитування значно зросла чисельність банківських працівників: замість 15 осіб, які працювали в конторі Земського банку Херсонської губернії у 1900 р., у 1905 р. ми виявили 51 особу. Збільшення штату службовців банку у 4 рази! Істотно зросла кількість представників недворянського стану.

По-друге, на початку ХХ ст. відбувається відчутне збільшення фінансових установ у краї. Якщо у 1900 р. їх нараховувалося 8, то у 1905 р. – 11. З'явилися такі фінансові установи, як Одеське відділення дворянського земельного банку, Одеське відділення селянського поземельного банку, Друге Одеське товариство взаємного кредиту тощо.

У 1900 р. дворяни очолювали 4 фінансові установи з 8 в Одеському градоначальстві, що складало 50% [257, с. 105–118]. Головою Одеського товариства взаємного кредиту був дійсний статський радник С. Ярошенко, Одеський обліковий банк очолював дворянин С. Раллі, Земський банк Херсонської губернії підпорядковувався статському раднику А. Фатуровському, акціонерним товариством „Одеський приватний ломбард” керував дворянин В. Кірхнер. Хоча іноді дворяни виступали і в якості клієнтів міських ломбардів [560, с.97].

У 1905 р. ситуація змінюється: незважаючи на кількісне збільшення представників недворянських станів у керівництві фінансовими установами краю, дворяни не лише зберігають за собою попередні керівні посади, а й отримують нові – вони очолюють уже 70% фінансових установ краю [258]. Це свідчить, що попри всі зміни, які відбувалися в Російській імперії протягом ХІХ – на початку ХХ ст., дворянство південноукраїнських губерній йшло в авангарді капіталістичних перетворень, не лише зберігаючи „status quo”, а й розширюючи свій вплив.

Висновки до четвертого розділу.

Становлення дворянського землеволодіння у Південній Україні мало відмінності у порівнянні з іншими областями України (Правобережжям і Лівобережжям). Якщо для Правобережної України характерною ознакою була концентрація земельної власності в руках польських магнатів, а більша частина землевласників Лівобережної України були нащадками козацької старшини, на Півдні України дворянське землеволодіння сформувалось на двоєдиній основі – родинних землях місцевих дворян, а також земельних пожалувань з боку царського уряду. Специфіка заселення, запорозькі традиції, особливості господарського освоєння та подальшого соціально-економічного розвитку краю сприяли становій нівеляції дворянства всіх південноукраїнських губерній.

В організації дворянських господарств Півдня України попри відмінності на рівні субрегіонів ми знаходимо багато спільних рис. Для всіх південноукраїнських губерній характерним було початкове домінування тваринництва, яке з часом поступається місцем землеробству. Основні галузі сільськогосподарського виробництва у трьох субрегіонах: землеробство, виноградарство та виноробство, садівництво.

Однак кожний субрегіон мав певну специфіку. Формування дворянського землеволодіння на Катеринославщині та Херсонщині проходило паралельно з процесом первинного розподілу землі та освоєння пустопорожніх територій. Крім того, для цього субрегіону було характерне тривале і жорстоке протистояння між новими дворянами та запорожцями у боротьбі за землю. У процесі формування земельної власності місцеві дворяни і офіцери намагалися перевести наявні земельні наділи з категорії рангових земель у приватновласницькі. Характерним для цих губерній було зернове сільськогосподарське виробництво. Щодо виноробства, садівництва та тютюнництва, то ці галузі мали місце в господарствах дворян означеного субрегіону, однак не набули масового поширення.

Свою специфіку мали Крим і материкова частина Таврійської губернії. До включення цих земель у склад Російської імперії тут існувала складна і розгалужена система форм приватного землеволодіння. Внаслідок масової еміграції кримськотатарської аристократії до Туреччини з'явилися нові земельні площі, які потребували розподілу. Значну частину дворянства Таврійської губернії складав місцевий (кримськотатарський) елемент, за яким, за умови лояльного ставлення до російської влади, зберігалися майно, земля, права, привілеї і статус.

Для цього субрегіону характерне використання загального поняття „нове дворянство”, до якого, на наш погляд, доцільно відносити всіх прибулих після приєднання Криму дворян, що отримали земельну власність на півострові. На відміну від Катеринославщини і Херсонщини, у Криму уніфікація місцевих форм земельного права й приведення їх у відповідність до загальноімперських супроводжувалась труднощами, що затримувало вирішення земельного питання. Натомість воно було вирішене таким чином, що саме у Таврійській губернії, а особливо на південному узбережжі Криму, було зосереджено найбільше титулованих земельних олігархів. Таврійська губернія та Крим характеризувалися чіткою регіональною спеціалізацією в розвитку сільськогосподарських галузей. На цих землях ми практично не зустрічаємо змішаних форм виробництва у дворянських маєтках.

Як і в Криму, у Бессарабії, до включення її у склад Російської імперії, існувала своєрідна система форм приватного землеволодіння. Специфічною рисою цього субрегіону була практична відсутність державних земель. Основними власниками землі були молдавські бояри, бояринаші та закордонні монастирі. Молдавська аристократія займала домінуючі позиції у дворянському землеволодінні, особливо у північних та центральних районах.

Порожні землі у Бессарабському субрегіоні уряд роздавав російським дворянам. Крім того, для Бессарабії більш поширеним ніж в інших субрегіонах, було самозахоплення і привласнення земельних ділянок дворянами.

Бессарабські дворянські господарства являють собою своєрідні маєтки – комплекси, для яких досить важко виділити одну основну галузь виробництва. Як правило, бессарабські нобілі не були прихильниками монокультур, а їхні господарства вирізнялися багатогалузевим характером.

На відміну від дворян центральних російських губерній, Лівобережжя та Правобережжя України, землевласники Південної України мали велику потребу у сільськогосподарських робітниках, неодноразово звертались до урядових інстанцій з проханням полегшити умови переселення й сприяти уряду процесу заселення південноукраїнських губерній. Дворянство південноукраїнських губерній починає використовувати найману робочу силу раніше, ніж у центральних губерніях імперії.

Дворянське землеволодіння у південноукраїнських губерніях залишалося головним компонентом у системі приватної власності, проте воно зазнало певних трансформацій і змушене було пристосовуватись до вимог часу, котрий характеризувався капіталістичною доцільністю та жорсткою ринковою конкуренцією.

Аналіз наведених фактів свідчить про те, що протягом другої половини XVIII – початку XX ст. дворянство південноукраїнських губерній відіграло провідну роль в соціально-економічному розвитку регіону. Більшість дворян-землевласників поступово відходили від сільськогосподарських справ. Незважаючи на консерватизм основної маси дворянства, деякі аристократи намагались якомога швидше пристосувати свої господарства до нових ринкових умов. Такі дворяни-аграрії, дворяни-підприємці посідали все помітніше місце в сільськогосподарському секторі України.

При всіх незаперечних досягненнях, російська імперія початку зберігала багато рис старої дворянської вотчини, де головні важелі управління знаходилися в руках першого, або „благородного” стану і генетично з ним зв'язаної бюрократії. Дворянська шляхетність і корпоративні забобони визначали ставлення до ділових людей. В історії дворянських родин заняття підприємництвом було епізодичним явищем, а характерною рисою виступала

здача в оренду земельних, лісових та інших угідь, нерухомості в містах, кошти від яких найчастіше витрачалися на побутові потреби, придбання коштовностей, меценатство. Більша частина дворян воліла мати невиробничі джерела прибутку, рідко обираючи підприємництво як основне заняття. В цілому в Російській імперії участь у підприємстві вихідців з дворянського стану була незначною, їх питома вага в загальній кількості платників промислового податку не перевищувала 5%.

Унаслідок реформи 1861 р. дворянство зазнало відчутних матеріальних збитків і було позбавлене ряду привілеїв. Втрата дешевої праці кріпосних селян спричинила кризу поміщицького господарства. Було ліквідовано монополію дворян у галузі винокуріння, а також монополію цього стану на землю. Для певної частини представників верстви підприємництво підприємницька діяльність перетворилася на один зі шляхів виходу з кризи.

Дворянські підприємства виникали як у традиційних галузях (цукровій, винокурній, борошномельній), так і у галузях, що розвивалися (гірничій, фарбувальній, металургійній, паперово-прядильній). На початку ХХ ст. дворяни зосереджували свою діяльність і капітали у галузях: керамічній та вапняній (до 60%), винокурній, горілчаній, цукровій, тютюновій (до 40%), харчовій (до 25%); цементній, цегляній, скляній (до 15%). Найменша участь дворянства зафіксована у машинобудівній, суднобудівній галузях.

На початку ХХ ст. суспільство відчуло могутній приплив господарчої енергії. В результаті цього розширювалася кількісно й у соціальному відношенні підприємницька верства, зокрема – промислова, яка дедалі більше набувала всестанового характеру. До неї залучалися родовите дворянство і рядові поміщики, знатні купці і дрібні торговці, селянство, інженери, юристи та адвокати, вчені, вчителі та лікарі. Саме цей клас підприємців, позбавлений традицій і станових пережитків, схильний до новаторства, і став носієм соціального прогресу.

Зростання міст, промисловості, зовнішньої торгівлі втягувало дворянське господарство в ринкові відносини. Південноукраїнське дворянство, як

частина вищого стану Російської імперії, зазнало важливих соціальних змін під впливом капіталістичної трансформації суспільства. Багато дворян краю, проявляючи ініціативу та знання ринку, робили спроби створити зі своїх господарств прибуткові підприємницькі структури. Цей процес був спричинений глибокою капіталізацією економіки, передусім сільського господарства, товаризацією дворянського господарства, вигідним економічним розташуванням регіону, сприятливою ціновою кон'юнктурою, наявністю неосвоєних ринків збуту товарів, можливостями швидкого отримання кредиту. Базою для формування капіталу у дворян-підприємців південного краю була земельна власність, торгова та посередницька діяльність, закупівля та збут сільськогосподарської продукції. Маючи виробничі можливості, доступ до транспортної інфраструктури, дворяни-підприємці змогли акумулювати в своїх руках значні грошові ресурси, використовуючи активний торговельний баланс, тобто експорт товарів перевищував імпорт. До цього потрібно додати всіляку підтримку торгового підприємництва дворян з боку царського уряду.

Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дворяни опинилися в колі постійної конкурентної боротьби з представниками інших станів (купецтвом, міщанством та селянством) за домінуючі позиції в промислових та сільськогосподарських галузях південноукраїнського краю. Не завжди ця боротьба закінчувалася перемогою дворян. Іноді цілі галузі опинялись виключно в руках представників інших верств.

Найпомітніші зміни форм власності відбулися в промисловості. Це занепад вотчинних мануфактур та зміцнення капіталістичних підприємств. Поступово частина поміщицьких підприємств перейшла у власність заможних міщан, купців. Значну конкуренцію місцевій аристократії склали іноземні купці та підприємці. Зменшення кількості дворянських і збільшення купецьких підприємств спостерігалось у салотопній, свічковій, шкіряній, цегельній, борошномельній галузях, що сприяло появі так званої „подвійної

становості”, коли представники дворянських родин отримували й купецькі свідоцтва.

Важливим чинником соціальних перетворень було встановлення спільності економічних інтересів різних елементів (дворянство – чиновництво – буржуазія). Цей процес у кінці XIX – початку XX століття вже виявився з усією очевидністю.

Характерною рисою розвитку південноукраїнських губерній кінця XIX – початку XX ст. було те, що місцеве дворянство висунуло зі свого середовища більшість великих підприємців краю, з яких формувалася промислова та сільськогосподарська буржуазія. Дворянство як стан на початку XX ст. продовжувало відігравати надзвичайно важливу роль у господарському житті регіону та країни в цілому.

Підводячи підсумки, можемо впевнено стверджувати, що дворянство південноукраїнських губерній відіграло визначальну роль у процесі колонізації та господарчого освоєння південноукраїнських субрегіонів. Воно генералізувало нові тенденції в розвитку продуктивних сил краю в дореформений період: вводило багатопільну систему землекористування, нові технічні культури, сільськогосподарські машини.

Зміни в організації поміщицьких господарств зміцнювали їх матеріально-технічну базу, сприяли зростанню продуктивності, поступовому перетворенню великих дворянських маєтків з аграрних на аграрно-промислові. Розвиток нових виробничих відносин в аграрному секторі примушував землевласників перебудовувати свої господарства на ринковий лад, а нездатних це зробити – продавати свої землі і поступатися місцем для нових соціальних елементів. На Півдні України формувався новий соціальний прошарок дворян-підприємців.

ВИСНОВКИ

Дворянство було визначальним фактором історичного розвитку Російської імперії та підросійських територій протягом понад трьох століть: з XVII до початку XX. В процесі дисертаційного дослідження історії формування дворянства на Півдні України у другій половині XVIII – на початку XX ст. було зроблено наступні висновки.

На основі дослідження встановлено, що статусне оформлення дворянства південноукраїнських губерній проходило у відповідності до загальноімперських вимог до претендентів: знатне походження, обсяг власності, наявність посадового звання. Дворянство Південної України формувалося на основі історичних традицій розвитку регіону, а також під впливом цілеспрямованої політики російського уряду й об'єктивних обставин еволюції державного організму й економіки.

Ставлення царської влади до регіонального дворянства змінилось від загравання та демонстрації усілякої підтримки й гарантій збереження місцевих прав і традицій до жорсткого контролю та поступового ускладнення процедури nobilitaції.

Аналіз документів дозволяє констатувати, що формування дворянства на землях Південної України мало свою специфіку. Вживання поняття південноукраїнське дворянство, яке не є ознакою суто етнічної приналежності аристократів Півдня України, а являє собою специфічний соціальний феномен, дозволило комплексно і всебічно схарактеризувати процес формування дворянської спільноти в цьому регіоні.

В центрі уваги істориків XVIII – початку XX ст. були питання, присвячені різним аспектам історії дворянства Російської імперії, роботи мали здебільшого загальний характер. Перші дослідження історії дворянства Півдня України пов'язані з іменами А. Чепи, Я. Марковича, предметом розгляду яких були процеси nobilitaції українського козацтва та його інкорпорація до російського дворянства. В XIX ст. дослідження процесу

формування дворянської верстви у південноукраїнських землях опинилося в полі зору істориків А. Скальковського, Д. Багалія, Д. Яворницького. Історичні та джерелознавчі студії ХХ ст. були сфокусовані на питаннях соціально-економічної історії та історії класового протистояння. Чільне місце на цьому етапі належить працям Н. Полонської-Василенко, О. Дружиніної, В. Кабузана.

В сучасній історичній науці спостерігається помітне зростання дослідницького інтересу до різних аспектів історії південноукраїнського дворянства, що підтверджується появою праць Г. Шевченко, А. Бойка, Д. Каюка, Н. Суревої та інших. Поряд з тим, у дослідженні історії дворянства Півдня України існує ще багато маловивчених питань.

Доведено, що визнавши юридично на початку ХVІІІ ст. права і привілеї дворянства, уряд протягом наступного часу проводив активну законотворчу діяльність з метою удосконалення дворянського законодавства та вирішенні питань щодо процедури nobilitaції представників аристократичних кіл приєднаних земель до російського дворянства. Основними завданнями держави протягом другої половини ХVІІІ – початку ХХ ст. було збереження дворянства як основного гаранта існування імперії, обмеження для представників недворянських станів можливості отримати шляхетний статус.

Виявлено, що визначальними в процесі становлення дворянського законодавства Південної України стали два чинники: затвердження „Височайше конфірмованого плану роздачі у Новоросійській губернії казенних земель задля їх заселення” (1764 р.) та поява у регіоні пікінерських полків (1764 р.). Цими законодавчими актами було покладено початок формуванню дворянської верстви у південноукраїнських губерніях.

Ми дійшли висновку, що найбільш масовим способом nobilitaції на Півдні України була вислуга обер-офіцерського чину. Менш поширеною була nobilitaція через вислугу статського чину, отримання ордену та пожалування дворянства. Засвідчена документально приналежність до іноземного шляхетства давала можливість отримати російське дворянство кільком десяткам осіб.

Під час інкорпорації українських земель до складу Російської імперії представникам місцевого нобілітету, на відміну від дворян-росіян за походженням, потрібно було пройти складну процедуру законодавчого закріплення своїх прав. Дворяни, представники інших етнічних спільнот, що мешкали у південноукраїнських губерніях, стикалися з чисельними перешкодами та необхідністю збирати додаткові підтверджувальні документи. Крім того, процедура розгляду та затвердження поданих документів у Герольдії займала значно більше часу.

Законодавче визнання прав місцевої еліти мало свої особливості у кожному з субрегіонів. Для нобілів Катеринославсько-Херсонського субрегіону, які переважно були представлені колишньою козацькою старшиною і шляхтою, включення до російського дворянства супроводжувалося необхідністю вступу на державну або військову службу, що стало гарантом збереження власності та отримання відповідних привілеїв. Відбулася поступова еволюція козацької старшини у бік Російської імперії, і, починаючи з XIX ст., дворянство південноукраїнських губерній офіційно вважалося російським з українським корінням.

Найбільші законодавчі обмеження й труднощі щодо нобілітації місцевої еліти були в Таврійсько-Кримському субрегіоні. Місцевим аристократам довелося виборювати дворянство в індивідуальному порядку шляхом вислуги чинів та орденів або через імператорські пожалування. В силу регіональної специфіки встановлювався особливий порядок отримання дворянства. Насамперед, дворянський статус отримували ті, хто безпосередньо брав участь у війнах на півострові на боці Росії, при чому, надання російських чинів проходило не за порядком служби, а лише за участь у військових компаніях. Незважаючи на наміри частини місцевих аристократів форсувати вирішення питання щодо надання прав російського дворянства представникам кримськотатарського нобілітету, воно затягувалось і для більшої частини претендентів залишалось невирішеним.

У найбільш привілейованому становищі щодо законодавчого визнання прав і привілеїв потрапила аристократія Бессарабського субрегіону. Це знайшло вияв у збереженні традиційних інститутів і обмеженої автономії у сфері станового та місцевого управління і судочинства.

Юридичне оформлення й визнання у правах дворянства Південної України, порівняно з іншими регіонами Російської імперії, характеризувалося більш тривалим терміном у часі. Більшість дворян Російської імперії отримала законодавче визнання своїх прав до середини XVIII ст. Дворянство Півдня України у цей час робить лише перші спроби щодо юридичного оформлення свого статусу, отримавши від держави відповідні документи. Для окремих груп місцевої аристократії (бессарабська, таврійсько-кримська) ця процедура була закінчена лише у другій половині XIX ст.

Протягом досліджуваного періоду спостерігалось поступове збільшення абсолютної чисельності дворянства. Найбільше зростання цього стану припадає на кінець XVIII – початок XIX ст., що було пов'язано з інкорпорацією до складу Росії нових територій і відповідно збільшенням кількості дворян за рахунок українських, польських, молдавських нобілів.

В історії дворянства були періоди значного скорочення його чисельності, що безпосередньо було пов'язано з південноукраїнськими губерніями. Перший з них припадає на 30–60-ті роки XIX ст. Він був спричинений репресіями проти учасників польських повстань, а також чисельними ревізіями діяльності дворянських зборів і відтак відмовою для значної кількості дворян в праві на їхній статус. Загалом по імперії чисельність дворянства в цей час скоротилася на 22%.

Другий період припадає на кінець XIX – початок XX ст. Зменшення дворянської верстви пояснюється, по-перше, суто економічними причинами – кризи, перерозподіл власності, інтенсивність станових переміщень та поява подвійної становості; по-друге, обмежувальними заходами уряду, який, намагаючись запобігти проникненню до дворянської верстви вихідців з

непривілейованих станів, значно підвищив планку для отримання як спадкового, так і особистого дворянства.

Щодо шляхів формування південноукраїнського дворянства, то автором встановлено, що все більше значення протягом другої половини XVIII – середини XIX ст. набуває переселення дворянства з центральних губерній імперії. Це було пов'язано, з одного боку, з очевидним розрахунком останніх на отримання земельних маєтностей та швидке просування по службі, а з іншого – намаганням держави забезпечити стабільну соціальну базу на новоприєднаних землях в особі російського дворянства. Досить вагоме місце в процесі формування дворянської спільноти південноукраїнських губерній відігравало іноземне дворянство, яке користувалося довірою і підтримкою з боку уряду.

Внутрішня стратифікація дворянської верстви південноукраїнських губерній другої половини XVIII – початку XX ст. мала певні особливості та відмінності. По-перше, це поліетнічний склад дворянської верстви регіону: тут проживали аристократи, які репрезентували понад 20 етнічних груп. В жодній губернії Російської імперії місцеве дворянство не мало в своєму складі одночасно стільки аристократичних представників різних європейських країн і народів, які б мешкали на одній території і входили до складу однієї корпоративної організації. Найбільш чисельними, крім росіян, серед дворян на Півдні України були молдавани, українці, поляки, греки, італійці та інші.

Починаючи з другої половини XVIII ст., дворянство відігравало прогресивну роль у колонізації південноукраїнських земель. Однак процес створення дворянського землеволодіння в регіоні супроводжувався певними труднощами та відмінностями, у порівнянні з іншими губерніями України. На Півдні дворянське землеволодіння сформувалось на двоєдиній основі – родинних землях місцевих дворян і земельних пожалуваннях з боку уряду. При цьому, кожний з субрегіонів мав свою специфіку щодо формування дворянського землеволодіння. Для Катеринославщини та Херсонщини цей

процес проходив на тлі первинного розподілу землі, освоєння незаселених територій, протистояння між новими дворянами та запорожцями у боротьбі за землю.

До включення Криму і материкової частини Таврійської губернії до складу Російської імперії тут існувала складна й розгалужена система форм приватного землеволодіння, тому уніфікація місцевих форм земельного права й приведення їх у відповідність до загальноімперських супроводжувалась труднощами, що затримувало процес формування дворянського землеволодіння. В Бессарабії, до включення її у склад Російської імперії, також існувала своєрідна система форм приватного землеволодіння. Однак тут уряд пішов шляхом максимального збереження земельної власності в руках місцевого нобілітету. Молдавська аристократія займала домінуючі позиції у дворянському землеволодінні, особливо в північних та центральних районах регіону. Крім того, для Бессарабії було більш поширеним, ніж для інших субрегіонів, самозахоплення і привласнення земельних ділянок дворянами.

Щодо організації дворянських господарств Півдня України, то з'ясовано, що у них існувало багато спільних рис. Для всіх південноукраїнських губерній характерним було початкове домінування тваринництва, яке з часом поступається місцем землеробству. Основними галузями сільськогосподарського виробництва були: землеробство, виноградарство, виноробство, садівництво. Дворянські господарства Катеринославсько-Херсонського субрегіону спеціалізувалися на виробництві зерна. У маєтках Таврійської губернії та Криму існувала чітка регіональна моноспеціалізація виробництва – виноградарство і виноробство, садівництво, тваринництво. Бессарабські дворянські господарства являють собою своєрідні маєтки – комплекси, які, як правило, були багатогалузевими.

На відміну від дворян центральних російських губерній, Лівобережжя та Правобережжя України, землевласники Південної України мали велику потребу у сільськогосподарських робітниках, неодноразово звертались до

урядових інстанцій з проханням полегшити умови переселення й уряду сприяти процесу заселення південноукраїнських губерній. Дворянство південноукраїнських губерній починає використовувати найману робочу силу раніше, ніж у центральних губерніях імперії.

Внаслідок селянської реформи 60-х рр. XIX ст. дворянство зазнало відчутних матеріальних збитків. Це привело, з одного боку, до перебудови частини дворянських господарств, їх пристосування до нових ринкових умов, перетворення дворянських маєтків на “фабрики хлібу”, а з іншого, занепаду значної кількості маєтків і поступовому перерозподілу земельної власності. Однак, незважаючи на ці проблеми, на початку XX ст. південноукраїнське дворянство залишалося найбільшим власником землі, при цьому суттєво збільшилася питома вага дворян – великих землевласників. Такі дворяни-аграрії посідали помітне місце в сільськогосподарському секторі України.

Для певної частини представників південноукраїнського дворянства підприємницька діяльність перетворилася на один зі шляхів виходу з кризи. Заможне регіональне дворянство сприяло появі нових тенденцій в економічному розвитку краю: збільшенню підприємств, зростанню кількості промислової продукції, утворенню спеціалізованих галузей промисловості. У більшості випадків саме дворянський капітал відіграв визначальну роль у побудові залізниць в краї, розвитку судноплавства.

Дворянські підприємства виникали як у традиційних (цукровій, винокурній, борошномельній), так і в галузях, що розвивалися (гірничій, металургійній, паперово-прядильній), а на початку XX ст. – у керамічній, вапняній, горілчаній, цукровій, харчовій, цементній, скляній. Найменша участь дворянства зафіксована у машинобудівній, суднобудівній сферах.

Зростання міст, промисловості, зовнішньої торгівлі втягувало дворянське господарство в ринкові відносини. Базою для формування капіталу у дворян-підприємців південного краю була земельна власність, торгова та посередницька діяльність, закупівля та збут сільськогосподарської продукції.

Маючи виробничі можливості, доступ до транспортної інфраструктури, дворяни-підприємці змогли акумулювати в своїх руках значні капітали. До цього потрібно додати всіляку підтримку торгового підприємництва дворян з боку царського уряду.

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. дворяни опинилися в колі постійної конкурентної боротьби з представниками інших станів (купецтвом, міщанством та селянством) за домінуючі позиції в промислових та сільськогосподарських галузях південноукраїнського краю. Не завжди ця боротьба закінчувалася успішно для дворян. Іноді цілі галузі потрапляли виключно в руках представників інших заможних верств.

Важливим чинником соціальних перетворень була поява спільності економічних інтересів представників різних станів (дворянство – чиновництво – буржуазія). Цей процес у кінці XIX – початку XX століття вже виявився з усією очевидністю.

Характерною рисою розвитку південноукраїнських губерній кінця XIX – початку XX ст. було те, що місцеве дворянство висунуло зі свого середовища більшість великих підприємців краю, з яких формувалася промислова та сільськогосподарська буржуазія. Дворянство як стан на початку XX ст. продовжувало відігравати надзвичайно важливу роль у господарському житті регіону та країни в цілому.

Запровадження нової адміністративної системи у південноукраїнських землях та уніфікація управлінських структур створювали передумови для формування стабільної соціальної опори в особі місцевого дворянства. Розглядаючи питання щодо участі дворянства в системі управління краєм, дисертантка дійшла висновку, що служба (особливо у середині XVIII – XIX ст.) в даному регіоні визначалася максимальною воєнізацією управління, широким використанням відставних офіцерів на цивільних посадах. В рамках досить тривалого переходу до цивільного управління багато офіцерів і генералів займали високі посади у цивільних відомствах, служили генерал-

губернаторами, віце-губернаторами, намісниками, начальниками областей та округів.

Правляча верхівка краю комплектувалась переважно з представників заможних і впливових дворянських родин, що засвідчили вірність Росії. Так, татарська та молдавська знать, особливо невдовзі після входження нових земель до складу імперії, відіграла визначальну роль у формуванні місцевих органів влади, керівництві відповідно Таврією й Бессарабією. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. місце і роль дворянства в управлінських структурах південноукраїнських субрегіонів майже не відрізнялись і були практично тотожними загальноімперським.

Аналіз дослідженого матеріалу дозволяє зробити висновок, що в основу політичного життя Російської імперії був покладений принцип становості, однак у ХІХ – на початку ХХ ст. він вступив у неминуче протистояння з принципом самодержавства. Протистояння двох фундаментальних засад політико-правової системи імперії призвело в результаті до безперечної перемоги самодержавства й підпорядкування дворянських прав та свобод інтересам влади. По суті, це було зумовлено тими обставинами, що всі основні права, вольності та привілеї вищого стану імперії не були ним “завойовані”, а надані монархом, передусім, з метою укріплення автократії. Тому досить прогресивні для свого часу інститути дворянського самоуправління не змогли здійснити позитивного впливу на державний розвиток імперії.

Крім того, втрата частиною дворянства південноукраїнських губерній своїх економічних, передусім, земельних позицій, призводить до його переселення з сільської місцевості до міст. Звісно, потрапивши в міста, дворяни намагалися будь-що влитися до управлінських структур. Паралельно йшов процес прямого злиття урядових і станових органів. У південноукраїнських губерніях найбільш сильним вплив дворянства був у повітовій ланці управління.

Дворянські корпоративні установи південноукраїнських губерній протягом другої половини XVIII – початку XX ст. в цілому нагадували аналогічні установи інших російських губерній. Корпоративні організації дворянства Південної України здебільшого характеризувалися стабільністю, певною закритістю і консерватизмом, дворянським партикуляризмом, досить низьким рівнем підготовки посадових осіб. Разом з тим, предводителі дворянства, які відігравали важливу роль у консолідації місцевого нобілітету, за рідким винятком, були видатними організаторами й адміністраторами. Домінування дворянства в соціальній структурі адекватно відображало його роль в суспільному житті. Дворяни регіону відіграли важливу роль у культурному житті краю, поширенні освіти.

Разом з тим, для дворянства південноукраїнського регіону, як для дворянського стану в цілому по імперії, була характерна клановість, необмежена амбіційність, консервативність, постійна боротьба за вплив, зловживання службовим становищем, хабарництво. Колективна психологія самозбереження часто домінувала та ускладнювала й певним чином деформувала спрямування прогресивних соціальних інтересів у дворянському середовищі. Протягом усього досліджуваного періоду дворянство, за влучним виразом дворянських істориків і публіцистів, залишалося „державно-регульованим станом”.

До сучасників дворянство прийшло через певні труднощі. Наукова й суспільна думки еволюціонували від сприйняття дворян як “класових ворогів” до “спасителів вітчизни” – і це є яскравим підтвердженням неможливості однозначної оцінки цього стану. Настав час свідомого інтересу, об’єктивної, зваженої оцінки ролі і місця дворянства в історичному розвитку країни. Ми не маємо права замовчувати діяльність тих людей, для кого служба Вітчизні була справою честі й гідності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

І. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО)

Ф. 3806. Особистий фонд

Н. Д. Полонської-Василенко (1901 – 1943 рр.), оп. 1.

1. Спр. 3. Рукопис монографії „Очерки по истории заселения Южной Украины в середине XVIII века” (1734–1775 рр.), 118 арк.
2. Спр. 9. Робота „Склад людності Новосербських полків”, 222 арк.
3. Спр. 1. Виписки з архівних матеріалів до теми „Заселение Южной Украины в середине XVIII в.”, 77 арк.
4. Спр. 17. Виписки з архівних документів про переселення татар, циган, ногайців та інших народів (по Таврійській губернії), 300 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України)

Ф. 59. Київська губернська канцелярія (1709 – 1781 рр.), оп. 1.

5. Спр. 5250. Послужні списки офіцерів фортеці Св. Єлизавети (15 березня 1767 р.), 22 арк.
6. Спр. 7482. Про видачу пенсійного жалування поручикам та нижчим чинам Сербського, Грузинського, Угорського та інших гусарських полків (13 січня – 15 грудня 1774 р.), 120 арк.
7. Спр. 7806. Про видачу патентів на підвищення по чинах офіцерам та іншим чиновникам Новоросійської губернської канцелярії (10 червня – 27 серпня 1775 р.), 10 арк.
8. Спр. 8163. Про видачу жалування офіцерам, капралам та гусарам Сербського, Угорського та інших гусарських полків за 1776 р. (14 січня – 23 вересня 1776 р.), 76 арк.

*Ф. 209. Катеринославське намісницьке правління
(1784 – 1796 рр.), оп. 1.*

9. Спр. 4. Справа про виділення поміщикам земельних ділянок у Новоросійському краї у довічне користування (1796 р.), 47 арк.

*Ф. 209. Катеринославське намісницьке правління
(1784 – 1796 рр.), оп. 2.*

10. Спр. 8. За указом Сенату про звільнення бунчукового товариша П. Руденка за слабкістю здоров'я від служби та оголошення йому нового жалуваного чину надвірного радника (1784 р.), 5 арк.

Ф. 211. Вознесенське намісницьке правління (1795 – 1797 рр.), оп. 1.

11. Спр. 4. Про розшук кріпаків-утікачів поміщика Новомиргородського повіту Ларія (1795 р.), 14 арк.

12. Спр. 6. Про розшук кріпаків-утікачів поміщика Єлисаветградського повіту поручика Д. Михайлова (1795 р.), 12 арк.

*Ф. 223. Документи серії „Б”. Колекція документів з історії України
(XVI – XVIII ст.), оп. 1.*

13. Спр. 325. Звернення малоросійських депутатів до імператриці Катерини II про права малоросійського шляхетства і про посольство (1760 р.), 8 арк.

*Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і
Волинського генерал-губернатора (1796 – 1916 рр.), оп. 1.*

14. Спр. 5695. Про затвердження документів про дворянське походження Здрайновської, яка мешкає у сл. Шереметьєвій Ананьївського повіту Херсонської губернії (4 липня 1844 – 20 березня 1847 р.), 40 арк.

*Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і
Волинського генерал-губернатора (1796 – 1916 рр.), оп. 45.*

15. Спр. 492. Ч. I. Про надання дворянам права участі у заміщенні посад директорів та їх товаришів громадських міських банків, а також бути обраними на ці посади. – Виписка з офіційного додатку до газети „Північна Пошта”, № 225, 1864 р.

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і

Волинського генерал-губернатора (1796 – 1916 рр.), оп. 523.

16. Спр. 70. Про внесення уточнень до статей закону від 3 травня 1883 р. про дворянські виморочні маєтки (16 лютого – 15 липня 1885 р.), 7 арк.

Ф. 763. Канцелярія малоросійського

генерал-губернатора (1765 – 1796 рр.), оп. 1.

17. Спр. 682. Повідомлення старшини про присвоєння дворянського звання (29 вересня – 1 жовтня 1780 р.), 4 арк.
18. Спр. 683. Подання II Малоросійської колегії про присвоєння чинів старшині та звільнення у відставку (21 лютого 1780 – 17 грудня 1781 р.), 213 арк.

Ф.1413. Слов'яно-Сербська комісія,

якою керував таємний радник Фліверк у справах сербських переселенців

у місті Слов'яно-Сербія (1753 – 1766 рр.), оп. 1.

19. Спр. 12. Ордери у різні місця про витрату грошей у Слов'яно-Сербській комісії; про крадіжку коней, про розподіл прибулих до Росії спірних з генералом Шевичем сербів у команду генерала Прерадовича, про нестачу хліба у ротах тощо (1753 – 1760 рр.), 305 арк.

Ф. 1820. Новоросійська губернська канцелярія

(1776 – 1783 рр.), оп. 1.

20. Спр. 3. Про закріпачення козаків м. Манжелей поміщицею Капніст (1776 – 1780 рр.), 25 арк.
21. Спр. 18. Про захоплення землі селян Келебердянської округи майором Флоринським (1777 р.), 32 арк.
22. Спр. 23. Про захоплення землі козака Величко поміщиком Занковським (1782 – 1784 рр.), 21 арк.

Ф. 2090. Окружний фабричний інспектор

Харківського фабричного округу, оп. 1.

23. Спр. 4. Список промислових підприємств Катеринославської губернії за 1900 р., 40 арк.

Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК)

Ф. 49. Таврійське дворянське

*депутатське зібрання, м. Сімферополь Таврійської губернії (1803–1918 рр.),
оп. 1.*

24. Спр. 25. О причислении к дворянам Феодосийского уезда майора Енакиева (1796 – 1830 рр.), 16 арк.
25. Спр. 749. О лицах, не имеющих дворянского звания, но владеющих именьями (1800 – 1854 рр.), 94 арк.
26. Спр. 279. О назначении на различные должности чиновников (1798 – 1832 рр.), 218 арк.
27. Спр. 1439. Алфавитные списки дворян потомственных и личных Мелитопольского уезда (1900 р.), 60 арк.

*Ф. 799. Таврійське обласне правління, м. Сімферополь Таврійської області
(1784–1808 рр.), оп. 1.*

28. Спр. 6. Послужные списки чиновников карантина, приказа общественного призрения, гражданского и уголовного суда (1800 – 1836 рр.), 94 арк.
29. Спр. 7. Об определении разных чиновников в штат обласного правления (1801 – 1842 рр.), 140 арк.

*Ф. 801. Катеринославський і Таврійський
генерал-губернатор, оп. 1.*

30. Спр. 23. Формулярные списки чиновника Таврической области (1834 – 1854 рр.), 235 арк.
31. Спр. 59. Предписание губернатору о составлении дворянской книги в Таврической области (1878 р.), 32 арк.

**Державний архів Дніпропетровської області
(ДАДО)**

*Ф. 11. Канцелярія Катеринославського губернатора
(1871–1917 рр.), оп. 1.*

32. Спр. 475. Вимоги робітників до заводської адміністрації (1905 р.), 62 арк.

33. Спр. 123. Донесення Державної палати міста Катеринослава Катеринославському губернатору (1906 – 1908 рр.), 118 арк.
34. Спр. 1344. Звіт Державної палати про кількість існуючих у Катеринославській губернії великих промислових підприємств (1910 р.), 111 арк.

*Ф. Р-4540. Обласна редакційна колегія тому
„Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область ”
(1962–1977 рр.), оп. 1.*

35. Спр. 1044-а. Копії документів за 1767, 1781–1794 рр., виявлені у центральних державних архівах СРСР з історії міст і сіл Катеринославщини. – Т. 2, 167 арк.

Державний архів Миколаївської області (ДАМО)

*Ф. 297. Миколаївський завод “Наваль”
(1895–1919 рр.), оп. 1.*

36. Спр. 1. Урядове розпорядження про утворення акціонерного бельгійського товариства. Устав товариства. Протоколи зборів акціонерів та ін. (1895–1907 рр.), 73 арк.

*Ф. 297. Миколаївський завод “Наваль”
(1895–1919 рр.), оп. 2.*

37. Спр. 8а. Короткий опис суднобудівних, механічних та ливарних заводів м. Миколаєва (1901–1920 рр.), 108 арк.

Державний архів Одеської області (ДАОО)

*Ф.1. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського
генерал-губернатора (1828–1874 рр.), оп. 190.*

38. Спр. 5. По представленню Херсонського губернського правління о званні Николая Пакеєва, именующегося дворянином (за 1823 р.), 22 арк.
39. Спр. 7. О дозволеніи помещице Тираспольского уезда Анне Тумановой иметь в местечке ее ярмарки (за 1823 р.), 4 арк.

40. Спр. 7. По прошению штабс-ротмистра Лелиоковского о принятии его в российское подданство (за 1824 г.), 5 арк.
41. Спр. 8. По прошению помещика штабс-капитана Якова Янушевского о дворянском его происхождении (за 1824 г.), 22 арк.
42. Спр. 116. По просьбе помещика князя Тановича о продлении отсрочки в платеже 1 000 руб., данных ему в ссуду от бывшей опекунской конторы иностранных поселенцев здесь и о пожаловании ему земли 500 дес. (за 1824 г.), 57 арк.
43. Спр. 20. О награждении служащего канцелярии дворянина Павла Шенина чином коллежского асессора (за 1825 г.), 48 арк.
44. Спр. 24. Об утверждении за иностранцами Деприном и Ревелёдом земли, отведенной им под овцеводство в Херсонской губернии (за 1825 г.), 35 арк.
45. Спр. 33. По просьбе надворного советника Сокологорского о купленном им имении надворной советницы Станкевичевой, проданном за долги ее правлению государственного заемного банка (за 1825 г.), 151 арк.
46. Спр. 35. По просьбе ногайцев деревни Ельнизагача о неправильном будто бы завладении соседними помещиками принадлежащей им земли (за 1825 г.), 21 арк.
47. Спр. 36. По просьбе казенных поселян села Захарьевки о возвращении им земли, отошедшей к коллежскому регистратору Гозадинову (за 1825 г.), 23 арк.
48. Спр. 38. По донесению Таганрогского градоначальника об исходатайствовании дозволения коммерческому суду продажи с публичных торгов за долги имений. Тут же и о дозволении Феодосийскому коммерческому суду совершать купчие на имения (за 1825 г.), 57 арк.
49. Спр. 38. Об отведении коллежской советнице Линенковой под заведение и скотоводство земли, заложенной в приказах (за 1826 г.), 63 арк.

50. Спр. 43. По прошению славяно-сербских уроженцев об исключении их из звания колонистов и признании их Черногорскими дворянами, и об освобождении их от отбывания земских повинностей (за 1826 р.), 10 арк.
51. Спр. 60. По прошению татарина Усейна Мазин Сулейман Оглу о неправильном изъятии у него имения и отдаче его татарину Мимету Асан Оглу (за 1826 р.), 70 арк.
52. Спр. 24. О всемилостивейшем пожаловании князю Мурузи двух тысяч десятин земли (за 1827 р.), 53 арк.
53. Спр. 40. Об отводе Таврическому гражданскому губернатору Нарышкину в Перекопском уезде для овцеводства 10 тыс. десятин земли (за 1829 р.), 60 арк.
54. Спр. 46. О конфискации имения помещика Подольской губернии и Одесского уезда Александра Собанского, участвовавшего в польском мятеже (за 1831 р.), 255 арк.
55. Спр. 467. О конфискации имения графа Александра Потоцкого, присоединившегося к польским мятежникам (за 1831 р.), 126 арк.
- Ф.1. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського
генерал-губернатора (1828–1874 рр.), оп. 191.*
56. Спр. 82. По прошению крымских татар о подтверждении высочайше подписанных данных им привилегий и о даровании татарскому дворянству способов к службе, обучению русского языка и законоведения (за 1825 р.), 111 арк.
57. Спр. 7. О греках и крымских татарах, отыскивающих дворянства, а также и других лиц (за 1832 р.), ч. II, 8 арк.
58. Спр. 38. О дозволении прусскому вице-консулу в Одессе Боку составить компанию овцеводства в Новороссийском крае (за 1832 р.), 74 арк.
59. Спр. 44. О конфискованных в Одессе домах князя Адама Чарторыйского и графа Александра Потоцкого по участию их в польском мятеже (за 1832 р.), 35 арк.

60. Спр. 95. По представлению Херсонского депутатского собрания о взятии в опеку имений подпоручика Гросула-Толстого, штабс-капитанши Самойловой, дворянина Винницкого за расточительство и неприличный образ жизни (за 1836 р.), – 251 арк.
61. Спр. 30. О всемилостивейшем пожаловании надворному советнику Сафонову 2-му 3 тыс. дес. земли в Великороссийских губерниях и коллежскому асессору Щербинину ордена Св. Станислава 3-й степени (за 1837 р.), 58 арк.
62. Спр. 33. О доставлении его императорскому величеству ведомостей о молодых людях, поступивших на службу в штат канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора (за 1837 р.), 126 арк.
63. Спр. 57. О состоящем в Крыму казенном саде высочайше пожалованном в 1837 г. генералу адъютанту графу Воронцову (за 1837 р.), 14 арк.
64. Спр. 111. Прошение наследников 14-го класса Усейна Абдураманчика-Абдурамана и Меглидемина о правах на принадлежность разным лицам дач, известных под именем Чаиров и Корулу (за 1837 р.), 272 арк.
65. Спр. 4. По просьбе генерал-майора Нарышкина об отмежевании к хутору его, находящемуся за Тираспольской заставой, участка городской земли в 10 десятин для посадки лесных деревьев (за 1838 р.), 22 арк.
66. Спр. 96. О переводе на русский язык документов о дворянском достоинстве крымских беев и мурз (за 1838 р.), 31 арк.
67. Спр. 123. О подтверждении привилегий, данных армянам в 1799 г. в платежах податей и повинностей, и о сложении неправильно насчитанной на них недоимке, тут же о денежной повинности с армян привилегированных (за 1838 р.), 104 арк.
68. Спр. 68. Об утверждении надворного советника Рено в баронском достоинстве (за 1839 р.), 24 арк.

*Ф.1. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора
(1828–1874 pp.), оп. 194.*

69. Спр. 143. О назначении в должность градоначальников и городничих в приморских городах Черного и Азовского морей адмиралов и морских офицеров (за 1838 р.), 88 арк.

Ф.1. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора по Бессарабській області (1816–1839 рр.), оп. 214.

70. Спр. 1. Об образовании Бессарабской области и дополнении устава образования необходимыми изменениями в учреждении и образе действий Верховного совета (за 1816 р.), 243 арк.

71. Спр. 30. О доставлении сведений о числе дворян, жительствующих в Бессарабской области (за 1816 р.), 51 арк.

72. Спр. 1. Об учреждении комиссии для приведения в систематический порядок всех законов, служащих Молдавскому и Валашскому княжествам (за 1817 р.), 152 арк.

73. Спр. 17. О рассмотрении документов шляхтичей, поселившихся в Бессарабии на звание их (за 1825 р.), 32 арк.

74. Спр. 14. О народонаселении Бессарабской области (за 1828 р.), 8 арк.

Ф.1. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора по Бессарабській області (1840–1858 рр.), оп. 215.

75. Спр. 20. О привилегированных состояниях разных лиц в Бессарабии (за 1848 р.), 306 арк.

Ф.1. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора по військовій частині (1797–1853 рр.), оп. 218.

76. Спр. 3. О рядовых Херсонского полка Степане Бобеке и 13-го егерского Григории Минине с приложением на дворянство их грамоты (за 1804 р.), 14 арк.

77. Спр. 2. По рапорту шефа мушкетерского полка Кобле о дворянстве того полка рядового Прохорова (за 1805 р.), 4 арк.

78. Спр. 7. О дворянстве унтер-офицера Иванова (за 1806 р.), 13 арк.

79. Спр. 13. О дворянстве Нижегородского полка фельдфебеля Меньщикова (за 1806 р.), 4 арк.

80. Спр. 8. О дворянстве вахмистра В. Гинтера (за 1808 р.), 8 арк.
81. Спр. 8. О составлении комиссии для разбора татарских и греческих дворянских родов (за 1811 р.), 332 арк.
82. Спр. 4. О Дунайском казачьем войске (за 1831 р.), 122 арк.
83. Спр. 6. Формулярные списки военных чинов при генерал-губернаторе состоящих (за 1834 р.), 119 арк.

Ф.1. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора по Таврійській губернії (1803–1823 рр.), оп. 219.

84. Спр. 18. Дело по введению штатов (за 1803 р.), 420 арк.
85. Спр. 5. О вышедшем навсегда жить в Россию Селим Гирее Султане с двумя служителями и Черкесом Султаном Батыр Гиреем (за 1805 р.), 8 арк.
86. Спр. 11. О бывшем трапезундском Таяр Паше, пребывающим в Крыму и принявшим подданство России и делающим правительству разные предложения тут же и о жаловании его землей (за 1805 р.), 163 арк.
87. Спр. 1. Помещик полковник Куликовский об исходатайствовании ему под заселение крестьянами и обзаведении овцеводством 11 тыс. дес. Здесь же о пожаловании земель коммерц-советнику Рувье (за 1806 р.), 121 арк.
88. Спр. 3. О греках, из Анатолии прибывших в Россию, коим предполагается поселиться в Феодосийском уезде на даче бежавшего в Персию поручика Мустафы бея. Про выделение подполковнику Софиано 750 дес. земли (за 1813 р.), 71 арк.

Ф.1. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора по Херсонській губернії (1803–1823 рр.), оп. 220.

89. Спр. 12. Об отводе иностранцу Миллеру земли для разведения овцеводства (за 1803 р.), 42 арк.
90. Спр. 1. О раздаче в Новороссийском крае земель (за 1804 р.), ч. II, 606 арк.
91. Спр. 1. По высочайшему повелению об отводе 500 дес. земли капитану арнаутских войск Апостолу Веремееву (за 1808 р.), 6 арк.

Державний архів Херсонської області (ДАХО)

*Ф. 14. Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції, м. Херсон
Херсонського повіту Херсонської губернії (1769–1922 рр.), оп. 1.*

92. Спр. 1. Указы Новороссийской губернской канцелярии об отводе земель близ балки Терновки прапорщику Устиновичу (январь 1770 – ноябрь 1779 гг.), 5 арк.
93. Спр. 5. Указы Новороссийской губернской канцелярии об отводе земель полковнику Далмацкого гусарского полка Стойкову. Описи документальных материалов, переданных из архива Вознесенской и Екатеринославской межевых экспедиций (май 1775 – июнь 1782 гг.), 58 арк.
94. Спр. 7. Указы Новороссийской губернской канцелярии, рапорты офицеров об отводе земель для устройства поселений. Сведения о землях, отведенных офицерам Сербского гусарского полка (март 1776 – февраль 1777 гг.), 15 арк.
95. Спр. 51. Сводная ведомость о раздаче земель помещикам по Новороссийской губернии. Реестры землевладельцев Екатеринославского наместничества (1795 г.), 4 арк.
96. Спр. 202. Указ Новороссийской губернской канцелярии, ордера и рапорты землемеров об отводе и формальном отмежевании земель офицерам. Сведения о землях, розданных губернатором Языковым (1783 г.), 29 арк.
97. Спр. 400. Прошение и представление Новороссийского дворянского собрания, переписка новороссийского губернатора с Сенатом в связи с падежами и голодом (1799 г.), 15 арк.

*Ф. 254. Херсонське губернське дворянське депутатське зібрання, м. Херсон
Херсонського повіту Херсонської губернії (1795–1905 рр.), оп. 1.*

98. Спр. 1. Протокол заседания Екатеринославского уездного дворянского собрания о закупке хлеба и выдаче продовольствия из армейских магазинов в связи с неурожаем. Список депутатского собрания (20 января 1796 г.), 23 арк.

99. Спр. 3. Указ Кременчугского земского суда об основании хлебных магазинов и сведения, присланные помещику Ревуцкому о борьбе с холерой (1800–1830 гг.), 16 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського
НАН України (ІР НБУ)**

Ф. II. Исторична колекція (Збірка Я. П. Новицького).

100. Спр. 24628–24638. Папери маршалів шляхетства Катеринославщини (1812–1813 рр.), 98 арк.
101. Спр. 24720. Справа предводителя дворянства Олександрівського та Маріупольського повітів. Дворянський рід Білих, 60 арк.
102. Спр. 24812. Про дворянство губерньського секретаря Івана Василенка, арк. 44.

Ф. V. Одеське товариство історії та старожитностей.

103. Спр. 221–448. Акты, относящиеся к управлению Новороссийским краем, 556 арк.
104. Спр. 667. Свиньин Павел. Статистика. Описание Бессарабской области. Составлена в 1817 г. по поручению военного губернатора Бахметьева. Описание Бессарабии. 1-я часть XIX ст., 199 арк.
105. Спр. 668. Корнилович Степан Иванович. Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака. С приложением гражданской карты, снятой в 1817, 1818 и 1819 гг. Составлено из собранных сведений чиновниками, проводившими снятие плана того края (20-е XIX в), 230 арк.
106. Спр. 669. Батьянов И. Статистическое описание Бессарабии 1828 – 1831 гг. Копия сер. XIX в., 56 арк.
107. Спр. 852. Материалы, касательно Таврической и Екатеринославской губерний (Из Решетиловского архива походной канцелярии князя Потемкина), 355 арк.

108. Спр. 862. Про права малороссийских казаков на владение землей (Протокол заседания Государственного совета в объединенных департаментах законов и экономики) 3 октября – 5 декабря 1828 г., 35 арк.
109. Спр. 868 – 886. Крымские ханские ярлыки и история крымских ханов (880–1778 гг.). Перевод с древнетатарского и турецкого языков Януара Ярцева и Казимира, 70 арк.
110. Спр. 895 – 903. Riglymynt organique de la principaule de Moldavie (Уставы Молдавских княжеств в 9-ти тетрадах). – 1831 г.
111. Спр. 925. Постановление депутатов дворянства, духовенства Бессарабии о создании комитета 12-ти для утверждения молдавских прав, привилегий и обычаев. 1815 г. (рукопись), 2 арк.
- Ф. 42. Полонська-Василенко Н.Д. (1869–1941 рр.)*
112. Спр. 15. Новороссийская губерния. Машинопись, 15 арк.
113. Спр. 17. Адміністрація Новоросійської губернії. Машинопись, 26 арк.
114. Спр. 19. Раздача земель. Машинопись, 23 арк.
115. Спр. 23. Шведы (про переселение шведов в XVIII в.). Машинопись с рукописными вставками, 4 арк.
116. Спр. 25. Греки Таврические (о греческой колонизации XVIII в.). Машинопись с рукописными вставками, 23 арк.
117. Спр. 26. Армяне (о колонизации армян в XVIII в.). Машинопись с рукописными вставками, 12 арк.
118. Спр. 27. Молдаване (о молдавской колонизации в XVIII в.). Машинопись с рукописными вставками, 7 арк.
119. Спр. 28. О колонизации греков в XVIII в. Машинопись, 31 арк.
120. Спр. 29. Колонизация корсиканцев в XVIII ст. Машинопись, 31 арк.
121. Спр. 39–143. Указы Сената, ордера, рапорты, ведомости и др. (1772–1792 гг.), 84 арк.
122. Спр. 145–149. Дело об оценке земель и повинностях татар (2 октября 1769 г.), 22 арк.

123. Спр. 276. Подборка копий документов о развитии помещичьего хозяйства и промышленности в 1780–1800 гг. в Новороссии, ч. II, 223 арк.

Ф. 71. Миклашевський М. П.

124. Спр. 1198. Краткое историческое описание малороссийского Черниговской губернии Стародубского уезда села Поноровки, принадлежащей (статскому советнику, сенатору и кавалеру) Миклашевскому суконной фабрики, 4 арк.

Комунальна установа “Ізмаїльський архів” (КУІА)

Ф.1. Акерманська міська Дума (1819–1882 рр.), оп. 1.

125. Спр. 261. Именные списки лиц, не внесенных в список жителей города Аккермана по последней переписи (21 декабря 1826–18 мая 1829 гг.), 198 арк.

Ф. 47. Акерманська повітова земська управа (1869–1921 рр.), оп. 1.

126. Спр. 301. Ведомости про количество земли и лесов в Аккерманском уезде, которые подлежат обложению земскими налогами, с указанием помещичьих, монастырских, государственных земель в составе волостей, округов, сел, посадов за 1870 г., 64 арк.

Ф. 56. Канцелярія Ізмаїльського градоначальника (1830–1835 рр.), оп. 1.

127. Спр. 309. О работе комиссии по сбору сведений о потомственных дворянах в градоначальстве. Списки дворян (15 октября 1834 –7 июня 1835 гг.), 88 арк.

128. Спр. 386. Формулярные списки чиновников всех классов чинов Измаильского градоначальства по службе (1789–1835 гг.), 254 арк.

129. Спр. 560. Статистические ведомости о городах Рени и Килия за 1842 г., 20 арк.

130. Спр. 569. Ведомости про прибыль и расходы городов Измаильского градоначальства за июнь–июль 1842 г. (3 июля–4 сентября 1842 г.), 46 арк.

131. Спр. 585. Годовой отчет о положении в градоначальстве за 1843 г., 61 арк.

Ф. 231. Акерманський повітовий суд, м. Акерман (1819–1869 рр.), оп. 2.

132. Спр. 22. О публикации объявлений про продажу К. Боцаном 6-ти цыган-крепостных К. Суручану (15 апреля 1822–15 марта 1823 гг.), 53 арк. – (справа молдавською мовою).

133. Спр. 43. О публикации объявлений про продажу дворянином Стурдзой двух цыган-крепостных (2 января – июня 1823 г.), 118 арк. – (справа молдавською мовою).

Ф. 662. Акерманська повітова дворянська опіка (1828–1916 рр.), оп. 1.

134. Спр. 1. О создании дворянской опеки в Бессарабии (1 ноября – 2 ноября 1828 г.), 6 арк.

135. Спр. 4. Журнал заседаний дворянской опеки за 1829 г. (15 мая – 27 июля 1829 г.), 18 арк.

136. Спр. 18. Журнал заседаний дворянской опеки за 1834 г. (2 января – 22 декабря 1834 г.), 83 арк.

Ф. 770. Акерманський повітовий

предводитель дворянства (1893–1916 рр.), оп. 1.

137. Спр. 2. Статистические сведения о количестве засеянной земли в Измаильском и Аккерманском уездах, переписка с Бессарабским губернатором о назначении служащих (18 февраля – 28 декабря 1896 г.), 73 арк.

138. Спр. 3. Список почетных мировых судей уезда и переписка с председателем Кишиневского окружного суда про их утверждение (22 мая 1896 – 30 октября 1900 гг.), 32 арк.

139. Спр. 4. Переписка с уездными полицейскими управлениями о составлении списка лиц, которые имеют право быть присяжными заседателями и списков присяжных заседателей уезда (13 мая 1896 – 1 декабря 1906 гг.), 161 арк.

140. Спр. 6. Статистические ведомости о количестве земли за 1897 г. и ведомости о потомственных дворянах, их имуществе, о составе уездных

- дворянских собраний за 1872–1896 гг. (16 января 1898 – 4 ноября 1898 гг.), 159 арк.
141. Спр. 13. Формулярный список о службе уездного предводителя дворянства Навроцкого В.Г. (1901 – 19 июля 1902 гг.), 13 арк.
142. Спр. 15. Переписка с Бессарабским губернским предводителем дворянства о выдаче удостоверений, о приеме дворян и оказании им помощи (8 января – 24 ноября 1902 гг.), 148 арк.
143. Спр. 17. Переписка с Бессарабским губернатором и уездной земской управой о назначении на работу служащих, о создании уездной комиссии для рассмотрения дел об осушительных и оросительных предприятиях (16 декабря 1903–15 декабря 1904 гг.), 269 арк.
144. Спр. 18. Переписка с Бессарабским губернатором о назначении и увольнении чиновников, о злоупотреблениях земских начальников, о назначении опекунов на имущество умерших дворян (29 января – 25 ноября 1903 г.), 187 арк.
145. Спр. 19. Циркуляры МВД, Бессарабского губернатора и переписка с ним о проведении выборов в Государственную Думу, об оказании помощи семьям погибших на войне с Японией и др. (19 января 1905 – 28 сентября 1907 гг.), 284 арк.
146. Спр. 21. Циркуляры Бессарабского губернатора за 1906 г. (04 января – 24 декабря 1906 г.), 301 арк.
147. Спр. 25. О проведении выборов в Государственную Думу (17 января – 26 января 1907 г.), 91 арк.
148. Спр. 29. Переписка с Бессарабским губернатором об открытии сельскохозяйственной выставки (13 ноября 1909 – 22 ноября 1910 гг.), 355 арк.
149. Спр. 34. Списки мировых судей уезда за 1912 г. (3 июля – 26 августа 1914 г.), 18 арк.
150. Спр. 35. О проведении дворянских выборов (5 января 1913 – 22 февраля 1916 гг.), 104 арк.

151. Спр. 42. Протоколы заседаний за январь–ноябрь 1915 г. Переписка с губернским предводителем дворянства о сборе пожертвований, о предоставлении помощи раненым воинам и др. (2 января – 7 декабря 1915 гг.), 207 арк.

Російський державний військово-історичний архів (м. Москва) (РДВІА)

Ф. Военный ученый архив (ВУА)

(1520–1918 гг.), оп. 1.

152. Спр. 18337. План о Новороссийской и Азовской губерниях (1764 – 1770 гг.), 72 арк.

153. Спр. 18725. Атлас Екатеринославского наместничества, составленный из одной губернской генеральной карты и пятнадцати уездных, с обозначением каждой земельной дачи, к которым даны исчерпывающие пояснения, 15 уездных, двух приписных и одного портового городов планы (1787 г.), 86 арк.

Ф. 1. Канцелярия Военного министра (1795–1918 гг.), оп. 1.

154. Спр. 9861. Указ Сената о правилах к проведению ревизий деятельности дворянских депутатских собраний (30 мая 1834 г.), 102 арк.

Ф. 20. Воинская экспедиция Военной коллегии (1720–1788 гг.), оп. 1.

155. Спр. 418. Об учреждении в заднепровских местах поселения выходцев из Сербии под названием Новая Сербия и мерах по ее защите от нападений татар и гайдамаков (1752 г.), 105 арк.

Ф. 52. Дела князя Потемкина-Таврического (1763–1791 гг.), оп. 1

156. Спр. 108. Прошение албанских (греческих) поселян к императрице Екатерине II о переводе их поселений из Керчи и Еникале в Таганрог с пожалованием им дополнительных привилегий (1776–1779 гг.), 149 арк.

157. Спр. 273. Месячные рапорты и формулярные списки пехотных, кавалерийских полков, батальонов и команд (1782–1783 гг.), 64 арк.

158. Спр. 304. Рапорты, донесения, ведомости и прошения старшины и казаков бывшего Запорожского войска о принятии их охотниками на службу в Черноморское казачье войско; о награждении их армейскими чинами; о состоянии Черноморского казачьего войска, его участие в русско-турецкой войне 1787–1791 гг.; именные списки казаков, принятых на службу; аттестаты военнослужащих и др. (1782–1791 гг.), ч. 1, 604 арк.
159. Спр. 309. Месячные рапорты и ведомости о количестве личного состава, формулярный список штаб-офицеров Херсонского пикинерного полка (31 января – 2 сентября 1783 гг.), ч. 29.
160. Спр. 336. Именной список татарских феодалов, претендующих на получение русских дворянских титулов (1 – 22 октября 1784 г.), ч. 9, 58 арк.
161. Спр. 423. Рапорты правителей Екатеринославского, Таврического и Харьковского наместничеств о награждении канцелярских служителей и прочих чинов. Формулярные списки 1787–1789 гг., 296 арк.
162. Спр. 599. Ведомости Харьковского и Екатеринославского наместнических и Таврического областного правлений (5 января 1789 – 3 октября 1790 гг.), 60 арк.
163. Спр. 601. Ведомости Екатеринославского и Таврического правлений об отводе земли разным лицам (5 января 1787–1789 гг.), ч. 1, 30 арк.
164. Спр. 601. Рапорты правителя Таврической области В. Каховского о состоянии казенных и частновладельческих имений в Крыму и другие (8 января 1786 г.), ч. 2, 27 арк.

Російський державний архів давніх актів (м. Москва) (РДАДА)

Ф. 193. П.А. Зубов (1785–1836 гг), оп. 1

165. Спр. 43. Аврамов Иван, комендант Александровской крепости – о даче земель в Крыму, 3 арк.

166. Спр. 88. Беклешов А. – о наборе добровольцев для переселения в Вознесенскую губернию из местных чиновников из дворян (1796 г.), 10 арк.
167. Спр. 262. Головатый Антон – просьбы о покровительстве его сыновьям, посланным в Петербург, о поселении казачества на Кубани (сентябрь 1792 – июль 1796 гг.), 10 арк.
168. Спр. 485. Краеванов Максим, бывший регистратор Новороссийской губернской канцелярии дворянин “волошской нации” – просьба о награждении чином и об определении на военную или гражданскую службу с приложением формулярного списка (февраль 1794 г.), 5 арк.
169. Спр. 1273. Шевич Георгий Иванович, генерал-майор, депутат екатеринославского дворянства – о запрещении приема в Донское и Вознесенское казачьи войска беглых крестьян (1794–1795 гг.), 16 арк.
- Ф. 286. Герольдмейстерская контора(1718–1812 гг.), оп. 1.*
170. Спр. 729. Книга дел Герольдии 1785 г., 203 арк.
171. Спр. 852. Мемории по Герольдии 1794 г., 186 арк.
172. Спр. 889. Алфавит служащих статской службы первых восьми классов на 1796 год, 28 арк.
173. Спр. 114. О сообщении Таврическому дворянскому собранию, что грамота на всемилостивое пожалование прав и привилегий дворянству Таврической губернии высочайшей конфирмации еще не удостоена, 236 арк.

Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург) (РДІА)

*Ф.1343. Департамент герольдии сената. Дела департамента
и канцелярии герольдмейстерства (1784–1918 гг.), оп. 45.*

174. Спр. 608. Алфавит дворянских дел Екатеринославской губернии (1813–1848 гг.), 930 арк.
175. Спр. 742. Опись родословным книгам по губерниям (1787–1860 гг.).

*Ф.1343. Департамент герольдии сената. Дела департамента
и канцелярии герольдмейстерства (1784–1918 гг.), оп. 51.*

176. Спр. 2. Родословные книги дворян Бессарабской области (1821 г.), 24 арк.
177. Спр. 98. Родословные книги дворян Екатеринославской губернии (1798–1814 гг.), 32 арк.
178. Спр. 485. Родословные книги дворян Таврической губернии (1804 г.), 38 арк.
179. Спр. 585. Именной список лицам, жительствующим в Херсонской губернии, кои получили законную о своем дворянстве достоверность, 90 арк.
180. Спр. 624. Списки сопричисленных дворян по Екатеринославской губернии, 68 арк.
181. Спр. 672. Списки сопричисленных дворян по Херсонской губернии, 92 арк.
182. Спр. 998. Родословная дворянская книга Таврической губернии, 40 арк.
- Ф.1343. Департамент герольдии сената. Дела департамента и канцелярии
герольдмейстерства (1784–1918 гг.), оп. 57.*
183. Спр. 64. О порядке исключения татарских князей и мурз из податного сословия и причислении их к русскому дворянству (10 января 1795 – 24 января 1832 гг.), 312 арк.
184. Спр. 70. О рассмотрении в Герольдии и отсылке в Херсонское и Екатеринославское дворянские депутатские собрания документов лиц, причисленных к дворянству депутатскими собраниями. Списки лиц, документы которых были присланы в Герольдию (25 сентября 1801–28 октября 1814 гг.), 178 арк.
185. Спр. 80. По вопросу о сословной принадлежности жителей Херсонской губернии, имеющих грамоты на дворянство от местных депутатских собраний (24 июня – 4 июля 1813 г.), 217 арк.

186. Спр. 361. По запросу Екатеринославского губернского правления о разъяснении вопроса какие общие воинские звания дает чин товарища Волынского уланского полка (25 июля – 8 октября 1855 г.), 24 арк.
187. Спр. 667. О назначении председателей палат уголовного и гражданского судов и совестных судей из числа кандидатов, избранных дворянскими депутатскими собраниями по Екатеринославской губернии (15–30 июля 1825 г.), 14 арк.
188. Спр. 681. О назначении председателей палат уголовного и гражданского суда и совестных судей из числа кандидатов, избранных дворянскими депутатскими собраниями по Таврической губернии (27 июня 1831 – 5 января 1833 гг.), 12 арк.
189. Спр. 923. О назначении председателей палат уголовного и гражданского суда и совестных судей из числа кандидатов, избранных дворянскими депутатскими собраниями по Херсонской губернии (24 октября 1832 – 8 августа 1835 гг.), 16 арк.
- Ф.1343. Департамент герольдии сената. Дела департамента и канцелярии герольдмейстерства (1784–1918 гг.), оп. 58.*
190. Спр. 511. Список Таврической ревизионной комиссии, представленный при рапорте 7-го марта 1838 г., 220 арк.
191. Спр. 512. Список Таврической ревизионной комиссии, представленный при рапорте 28 августа 1838 г., 14 арк.

Національний архів Республіки Молдова (м. Кишинів)

(НАРМ)

Ф. 2. Канцелярия Бессарабского губернатора (1812–1917 гг.), оп. 1, ч. 1.

192. Спр. 2. Переписка с главнокомандующим армией и Кишиневским полицмейстером об учреждении временного полицейского управления в Бессарабской области (3 октября 1812 – 18 февраля 1813 гг.), 227 арк.

193. Спр. 907. Переписка с полномочным заместителем Бессарабской области и гражданскими полицмейстерами о проведении переписи населения Бессарабии (29 апреля 1824 – 14 августа 1825 гг.), 56 арк.
194. Спр. 8080. Списки иностранцев, прибывших в Бессарабию в 1870 г. (24 декабря 1869–21 июля 1870 гг.), ч. 1, 731 арк.
Ф. 3. Бессарабська обласна рада (1818 – 1873 рр.), оп. 2.
195. Спр. 214. Определение областного совета о правах сословий в Бессарабской области (27 ноября 1836 – 24 декабря 1851 гг.), 414 арк.
Ф. 3. Бессарабська обласна рада (1818 – 1873 рр.), оп. 4.
196. Спр. 44. О представлении в чины служащих Верховного Совета дворян Бунакаля, Ракула, Боканича (1820–1824 гг.), ч. 1, 83 арк.
197. Спр. 46. Определения Верховного Совета на рапорт Бессарабской межевой конторы об утверждении единой меры измерения для руководства при составлении планов на землю (17 июня 1819 – 21 декабря 1824 гг.), ч. 2, 348 арк.
Ф. 9. Бессарабська губернська у земських та міських справах присутність (1890–1920 рр.), оп. 2.
198. Спр. 72. Требовательные ведомости на выплату жалования чиновникам и служащим Бессарабского губернского по земским и городским делам присутствия за 1907 г., 114 арк.
199. Спр. 97. Дело о привлечении к ответственности должностных лиц Кишиневской городской управы за неправильные действия при ревизии делопроизводства воинского стола (20 апреля 1908 – 31 июля 1917 гг.), 79 арк.
Ф.88. Бессарабське дворянське депутатське зібрання (1822–1917 рр.), оп. 1.
200. Спр. 2. Прошение жителей Бессарабской области о причислении их к бессарабскому дворянству и постановления собраний об отказе в ходатайстве некоторым из них (18 декабря 1811 – 15 января 1892 гг.), 220 арк.

201. Спр. 4. Переписка депутатского собрания с Бессарабским губернатором, областным управлением и др. о сборе денег на поездку делегации от дворянства Бессарабской области в С-Петербург, для выражения подданства от лиц бессарабского дворянства царю Александру I (21 июня 1814 – 9 ноября 1816 гг.), 290 арк.
202. Спр. 6. Ходатайства различных лиц о причислении их к бессарабскому дворянскому сословию, документы о их происхождении и переписка с присутственными местами о выдаче им документов (4 декабря 1816 – 28 июня 1902 гг.), 57 арк.
203. Спр. 7. Прошения дворян о внесении их и их семейств в родословную книгу бессарабского дворянства; документы, удостоверяющие личности и происхождение просителей; отрицательные определения депутатского собрания (11 декабря 1816 – 28 августа 1841 гг.), 191 арк.
204. Спр. 9. Переписка депутатского собрания с Бессарабским областным правительством, Бессарабским губернатором и др. на прошения разных дворян разных губерний о причислении их к бессарабскому дворянству (11 декабря 1816 – 18 декабря 1904 гг.), 337 арк.
205. Спр. 13. Ходатайства бессарабских жителей о причислении их к бессарабскому дворянству, документы о их происхождении и определения депутатского собрания (19 декабря 1816 – 31 декабря 1861 гг.), 291 арк.
206. Спр. 14. Переписка с первым департаментом Бессарабского областного управления, наместником Бессарабской области и др. об учреждении комиссии в Бессарабской области для расследования дворянского происхождения (4 сентября 1817 – 9 мая 1818 гг.), 45 арк.
207. Спр. 20. Переписка дворянского собрания с Яским земским судом и казенной палатой и определение собрания об отказе семействам Урбановичей, Унтиловых, Урдзяновских о приписке их к бессарабскому дворянству, 222 арк.
208. Спр. 30. Переписка с Бессарабским областным, Подольским военным губернатором и др. об образовании комиссии для рассмотрения

- дворянского происхождения и о выборе депутатов в эти комиссии (4 декабря 1818 – 1 июня 1820 гг.), 58 арк.
209. Спр. 32. Ходатайства дворян о внесении в родословную книгу Бессарабского дворянства и о выдаче им свидетельств, удостоверяющих их дворянское звание (15 февраля 1818 – 31 октября 1820 гг.), 367 арк.
210. Спр. 41. Указы Бессарабского верховного совета и переписка с Бессарабским областным правительством с сообщениями наместника Бессарабской области об открытии межевой конторы в Бессарабской области (9 февраля 1819 – 6 марта 1819 гг.), 15 арк.
211. Спр. 43. Переписка с Бессарабским губернатором, Верховным советом и др. о скандале, произведенном во время дворянских выборов в дворянское собрание полковником Вакарем, неокказавшимся в списках при голосовании, 240 арк.
212. Спр. 51. Переписка с Бессарабским наместником, уездными предводителями дворянства, Верховным Советом о создании комиссии для разбора документов на права дворянства бессарабских дворян и о составлении родословной книги (23 августа 1817 – 16 сентября 1840 гг.), 171 арк.
213. Спр. 52. Переписка с Бессарабским губернатором, бессарабским уголовным судом по личному составу дворянских учреждений и подготовке к дворянским выборам (10 октября 1821 – 10 октября 1823 гг.), 36 арк.
214. Спр. 58. Об учреждении в Бессарабской области Дворянского депутатского собрания (8 февраля 1821 – 11 января 1824 гг.), 258 арк.
215. Спр. 63. Переписка с Бессарабским губернатором, Кишиневской градской полицией о принятии бессарабским дворянством под свое покровительство греков, бежавших из Турции из-за гонений на них (8 августа 1822 – 8 декабря 1822 гг.), 19 арк.
216. Спр. 64. Переписка с Бессарабским губернатором по ходатайству Иоанна и Константина Папаникогло о причислении их к дворянскому

- сословию и внесении в родословную книгу Бессарабии (19 мая 1822 – 2 июля 1853 гг.), 61 арк.
217. Спр. 66. Переписка с Верховным Советом, уездными предводителями дворянства о составлении родословной книги дворян Бессарабской области и алфавитного списка дворян (14 марта 1822 – 10 августа 1828 гг.), 340 арк.
218. Спр. 71. Переписка с уездными предводителями дворянства о созыве 25.07.1903 г. чрезвычайного дворянского собрания по вопросам постройки в г. Кишиневе дворянского пансиона-приюта (2 июля – 20 сентября 1903 г.), 60 арк.
219. Спр. 74. Указы Верховного Совета о рассмотрении документов польских шляхтичей, живущих в Бессарабии (30 ноября 1823 – 8 августа 1824 гг.), 151 арк.
220. Спр. 82. Отношение Областному правительству о принятии Панаиотом Константинопольским русского подданства (25 февраля 1823 г.), 5 арк.
221. Спр. 91. Постановление бессарабского дворянского депутатского собрания о сборе средств депутатами дворянства на содержание канцелярии Бессарабского дворянского депутатского собрания (30 ноября 1823 – 29 апреля 1824 гг.), 14 арк.
222. Спр. 93. Списки дворян и чиновников Бессарабской области, которым назначены бреслаши и skutельники (12 ноября 1817 – 5 ноября 1818 гг.), 44 арк.
223. Спр. 94. Определения Бессарабского областного комитета для составления переписи населения Бессарабской области (21 февраля 1824 – 24 января 1825 гг.), 314 арк.
224. Спр. 116. Родословная книга о дворянах бессарабских, доказавших дворянство свое в 1826 г., составленная в Бессарабском дворянском собрании, ч. 4, 28 арк.

225. Спр. 118. Переписка по дворянским делам с ректором Киевского университета, Бессарабским губернатором и др. и ходатайства студентов о назначении им стипендий (30 октября 1904 – 10 декабря 1910 г.), 500 арк.
226. Спр. 126. Ходатайство польских дворян Урбановичей о причислении их к бессарабскому дворянству (18 марта 1824 – 20 сентября 1845 гг.), 36 арк.
227. Спр. 127. Ходатайство польских шляхтичей Петрашевских о причислении их к бессарабскому дворянскому сословию и документы, устанавливающие их личности и происхождение (17 января 1824 – 27 августа 1877 гг.), 25 арк.
228. Спр. 132. Заключение дворянского собрания об отказе отдельным лицам в дворянском звании, личные документы просителей (8 февраля 1824 – 18 июля 1845 гг.), 270 арк.
229. Спр. 136. Прошение шляхтича Борщевского о причислении к бессарабскому дворянскому сословию и документы, устанавливающие личности и происхождение (23 января 1824 – 4 марта 1824 гг.), 8 арк.
230. Спр. 150. Документы, удостоверяющие дворянское звание шляхтичей Солтовских, Целинских, Березовских, Чернышевых (22 января 1824 – 23 октября 1915 гг.), 228 арк.
231. Спр. 395. Ходатайство бывшего турецкого подданного Костакия Женунки о причислении его к бессарабскому дворянству и документы, удостоверяющие его происхождение (20 августа 1828 – 26 января 1832 гг.), 18 арк.
232. Спр. 406. Отношение областного правительства о переводе с молдавского языка на русский книг Армянопуло и Доница (5 ноября – 20 декабря 1828 г.), 5 арк.
233. Спр. 419. Циркуляры Министерства внутренних дел о назначении жалования предводителям дворянства и увеличении количества чиновников (5 января 1829 – 15 ноября 1834 г.), 125 арк.

234. Спр. 454. Переписка с Бессарабским губернатором, областным правительством о назначении опекунов над имуществом дворян (6 июля 1829 – 24 октября 1888 гг.), 285 арк.
235. Спр. 475. Ходатайство Гасан-бея Кеосекигая о причислении его к дворянскому сословию и документы, удостоверяющие личность и происхождение (26 ноября 1830 – 28 ноября 1855 гг.), 43 арк.
236. Спр. 561. Запрос Бессарабского областного правительства о высылке сведений о правах на дворянство мазылов и бояринашей (30 октября 1832 – 12 января 1834 гг.), 7 арк.
237. Спр. 742. Указ Сената о производстве ревизии деятельности Бессарабского губернского дворянского собрания (15 октября 1834 – 21 августа 1839 гг.), 276 арк.
238. Спр. 819. Переписка с Бессарабским областным советом и Бессарабским губернатором о сообщении сведений о правах бессарабского привилегированного сословия (25 мая 1835 – 5 ноября 1838 гг.), 9 арк.
239. Спр. 1202. Прошение дворянина Н. Петрино о выдаче ему свидетельства для записи в купеческое сословие (9 ноября 1846 – 30 октября 1847 гг.), 13 арк.
240. Спр. 1203. Прошение дворянина И. Кешко о выдаче ему свидетельства для записи в купеческое сословие (28 мая 1846 г.), 5 арк.
241. Спр. 1216. Циркуляры Бессарабского областного правления о правах всех сословий, населяющих Бессарабскую область, о приобретении иностранцами имущества в Бессарабии (5 июня 1847 г.), 13 арк.
242. Спр. 1226. Доверенности на право участия дворян в дворянских выборах 1847 г. и списки дворян Бессарабской области, имеющих право участия в выборах (31 января 1847 – 14 ноября 1857 гг.), 358 арк.
243. Спр. 1247. Переписка с Бессарабской канцелярией о переходе дворянина Д. Чолакого в купеческое сословие (28 января – 4 марта 1847 гг.), 6 арк.

244. Спр. 2101. Родословная книга дворян Бессарабской губернии, часть 5 (1887–1895 гг.), 9 арк.
245. Спр. 2109. Родословная книга дворян Бессарабской губернии, часть 2 (1888–1893 гг.), 20 арк.
246. Спр. 2141. Родословная книга дворян Бессарабской губернии, часть 1 (1891–1894 гг.), 16 арк.
247. Спр. 2299. Родословная книга дворян Бессарабской губернии, часть 6 (1891–1894 гг.), 103 арк.
- Ф. 792. Особистий фонд Еммануїла Поляка (1899 – 1917 рр.), оп. 1.*
248. Спр. 12. Материалы для бессарабского энциклопедического словаря под ред. Эммануила Поляка. Буква И, 42 арк.
249. Спр. 16. Материалы для бессарабского энциклопедического словаря под ред. Эммануила Поляка. Буква Н, 65 арк.
- Ф. 2983. Особистий фонд Георгія Безвіконного, оп. 1.*
250. Спр. 7. Портретов длинный ряд. Воспоминания (1952 г.), 81 арк.
251. Спр. 27. Кресин Н. Навигация Бессарабии и ее основатель Г.А. Безвиконный (1960 г.), 181 арк.
252. Спр. 47. Синадино П. Наш Кишинев 1904–1906 гг. Воспоминания (1911 г.), 151 арк.

II. Опубліковані джерела

253. Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1882 г. / [Под ред. Б.А. Топиро]. – Кишинев : Изд-во редакции областных ведомостей, [1882]. – 324 с.
254. Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1901 г. / [Под ред. Б.А. Топиро]. – Кишинев : Типография “Бессарабских губернских ведомостей”, [1901]. – 300 с.
255. Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1916 г. – Екатеринослав : Изд-во губернского статистического комитета, 1916. – 320 с.

256. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1898 г. – Одесса : Типография Штаба Округа, 1897. – 378 с.
257. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1900 г. – Одесса : Типография Штаба Округа, 1899. – 310 с.
258. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1905 г. – Одесса : Издание “Ведомостей Одесского градоначальства”, 1904. – 360 с.
259. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1913 год. – Одесса : “Ведомости Одесского градоначальства”, 1912. – 502 с.
260. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1914 год. – Одесса : “Ведомости Одесского градоначальства”, 1913. – 509 с.
261. Адрес-календарь Одесского градоначальства. – Одесса : “Ведомости Одесского градоначальства”, 1915. – 491 с.
262. Алфавитный список дворянских родов Бессарабской губернии, внесенных в дворянскую родословную книгу по 1-е января 1901 года. – Кишинев : Паровая типо-литография Ф.П. Кашерского, 1901. – 30 с.
263. Алфавитный список дворянских родов Бессарабской губернии, внесенных в дворянскую родословную книгу по 1-е января 1911 года. – Кишинев : Губернская типография, 1912. – 48 с.
264. Алфавитный список дворянских родов с кратким указанием важнейших документов, находящихся в родословных делах Архива Московского депутатского собрания . – М., 1910. – 614 с.
265. Алфавитный список земельных владений и учет земель Екатеринославской губернии Александровского уезда. – Екатеринослав : Типография губернского земства, 1910. – 55 с.
266. Алфавитный список земельных владений и учет земель Екатеринославской губернии Павлоградского уезда. – Екатеринослав : Типография губернского земства, 1910. – 60 с.
267. Алфавитный список земельных владений и учет земель Екатеринославской губернии Мариупольского уезда. – Екатеринослав : Типография губернского земства, 1911. – 48 с.

268. Алфавитный список землевладельцев Александрийского уезда. – Херсон : Типография губернского земства, 1912. – 58 с.
269. Бессарабское сельское хозяйство : двухнедельный научно-практический журнал. Издание агрономической секции Бессарабского общества естествоиспытателей и Кишиневского отдела императорского Российского общества плодоводства. – Кишинев : Типография бессарабского губернского правления – 1909. – № 6.
270. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического // Сборник военно-исторических материалов: Вып. VI. – СПб. : Воен.- учен. архив Глав. штаба, 1893. – С. 113–164.
271. Ведомости четырех уездов, составляющих новоприобретенную область от Порты Оттоманской и присоединенную к Екатеринославскому Наместничеству 1792 года // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. IX. – 1875. – С. 319–331.
272. Ведомость Акмечетского уезда о количестве и принадлежности земли (август 1802 г.) // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1896. – № 25. – С. 145–158; № 26 – С. 24–40.
273. Ведомость дачам и виноградным садам, которые Высочайшими Ея Императорского Величества указами повелено отвести в области Таврической с показанием, в которых уездах и кому именно оныя отведены и отмежеваны // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1896. – № 25. – С. 111–113.
274. Ведомость о всех селениях в Симферопольском уезде состоящих с указанием, в которой волости сколько числом дворов и душ и на чьей земле поселение имеют (9 октября 1805 г.) // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1897. – № 26. – С. 84–95.
275. Вестник финансов, промышленности и торговли 1898 г., – СПб. : Типография Министерства финансов, 1898. – Т. 3. – С. 1–9.
276. Военно-статистическое обозрение Российской империи / Изд. ... при 1 отд-нии Деп. Ген. штаба [тр. офицеров Ген. штаба] : в 16 т., 5 ч.:

- Статистические описания губерний и областей Российской империи, изд. Деп. Ген. штаба Воен. м-ва СПб., 1848-1858. – Т. 11. – Ч. 1 : Херсонская губерния / [Сост. Ген. штаба кап. Рогалев и штабс-кап. фон-Витте и Пестов]. – 1849. – 229 с.
277. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. 11. – Ч. 2 : Таврическая губерния / [Сост. Ген. штаба подполк. Герсиванов]. – 1849. – 225 с.
278. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. 11. – Ч. 3 : Бессарабская область / [Сост. Ген. штаба подполк. Дараган]. – 1849. – 162 с.
279. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. 11. – Ч. 4 : Екатеринославская губерния / [Сост. Ген. штаба штабс-кап. Драчевский]. – 1850. – 186 с.
280. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи на 1897 год. – СПб. : Издание А.С. Суворина, 1899. – 900 с.
281. Вся Россия. Справочная книга российской промышленности, торговли и сельского хозяйства. – Киев : Издание товарищества Л.М. Фиш, 1911 – 1912. – 1020 с.
282. Вся торгово-промышленная Одесса. Адресно-справочная книга на 1914 год. – Одесса, 1913, – 524 с.
283. Г.Г. Князь Дмитрий Кантемир / Георгий Горе // Бессарабские ведомости. – 1867. – № 19.
284. Гартинг И. М. – Вязимитинову С. К. 23-го декабря 1814-го г. № 9740 // Материалы для новейшей истории Бессарабии // Записки Бессарабского статистического комитета / Под ред. А. Н. Егунова. – Кишинев, 1868. – Т. 3. – С. 115.
285. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года. – СПб. : Издание Центрального статистического комитета МВД,

- 1892 – 1901. – (Статистика Российской империи). – Вып. 3 : Бессарабская губерния. – 1901. – 15 с.
286. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года. – СПб. : Издание Центрального статистического комитета МВД, 1892 – 1901. – (Статистика Российской империи). – Вып. 13 : Екатеринославская губерния. – 1897. – 15 с.
287. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года. – СПб. : Издание Центрального статистического комитета МВД, 1892 – 1901. – (Статистика Российской империи). – Вып. 41 : Таврическая губерния. – 1895. – 13 с.
288. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года. – СПб. : Издание Центрального статистического комитета МВД, 1892 – 1901. – (Статистика Российской империи). – Вып. 47 : Херсонская губерния. – 1893. – 13 с.
289. Городские поселения в Российской империи. – СПб. : Типография Товарищества “Общественная польза”, 1860. – Т. 1. – 465 с.
290. Городские поселения в Российской империи. – СПб. : Типография Товарищества “Общественная польза”, 1861. – Т. 2. – 587 с.
291. Депутатские указы от дворян Новороссийской губернии // Сборник императорского русского исторического общества. – 1894. – Т. 93. – С. 19–79.
292. Дворянская империя (основные законодательные акты) : Сборник документов [Сост. М.Т. Белявский]. – М. : Издательство Московского университета, 1960. – 288 с.
293. Доклад правления общества Черноморско-Дунайского пароходства. – Одесса, 1901. – 45 с.
294. Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – № 3.
295. Именной список членам Государственного совета, епархиальным архиереям, сенаторам, военным гражданским губернаторам, губернским предводителям, вице-губернаторам и председателям палат. Список чинам

- в канцеляриях Государственного совета, Комитета министров, Правительствующего сената и в департаментах всех Министерств. – Б.м. : Б.и., 1829. – 400 с.
296. История Молдавии. Документы и материалы. – Кишинев : Изд-во ЦК КП Молдавии, 1962. – Т. III., Ч. I. Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии (1812–1861 гг.) : Сборник документов / Сост. И. Анцупов, К. Крыжановская [Под ред. Я. Гросула]. – 450 с.
297. История Молдавии. Документы и материалы / [Сост. Ю.Иванов, А. Лисовина и др.]. – Кишинев : Изд-во ЦК КП Молдавии, 1962. – Т. IV. – 420 с.
298. Історія України. Хрестоматія. У двох частинах / Вид. 2-е, перероб. і доп. / [Упор. С. М. Клапчук (керівник), Б. І. Білик, Ю. А. Горбань та ін.]. – К., 1996. – Ч. I. – 372 с.
299. Історія Хаджибея (Одеси) 1415–1795 рр. в документах /Тарас Григорович Гончарук (ред.). – Одеса : АстроПринт, 2000. – 372 с.
300. Камеральное описание Крыма 1784 года (Регистр разным письмам, изъясняющим состояние Крымского полуострова и какое было в оном течение дел земских с 16 августа 1783 г.) // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1888. – № 6. – С. 36–59.
301. Коллекция старинных документов из фамильного архива г-жи Э.Ф. Дониц, урожденной Карп Руссо (грамоты господарей) // Труды Бессарабской губернской архивной ученой комиссии. – 1900. – Т. I. – С. 234–261.
302. Коммерческая газета. – 1834. – № 56. – 10 мая.
303. Корф Н.А. Доклад училищному Совету члена III участка барона Н.А.Корфа за 1871–1872 учебный год // Доклад Александровскому училищному совету членов его: Ф.Ф.Малеева, Д.Т. Гнедина, Е.И. Шабельского, барона Н.А. Корфа и фон-Шварца о произведенной каждым их них ревизии училищ, за 1871–1872 учебный год. – Екатеринослав, 1872. – 64 с.

304. Маркевич А. И. Документы, относящиеся к истории города Одессы / Алексей Иванович Маркевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1893. – Т. XVI. – С. 55–116.
305. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба : [Санкт-Петербург : Глав. упр. Ген. штаба, 1859–1865] : в 25 т. – Т. 2 : Бессарабская область : Ч. 1. / Сост. Ген. штаба кап. А. Защук – СПб., 1862. – 553 с.
306. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – Т. 2 : Бессарабская область : Ч. 2. / Сост. Ген. штаба кап. А. Защук. – 1862. – 261 с.
307. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – Т. 6 : Екатеринославская губерния / Сост. Ген. штаба кап. В. Павлович. – 1862. – 352 с.
308. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – Т. 24 : Херсонская губерния : Ч. 1 / Сост. Ген. штаба подполк. А. Шмидт. – 1863. – 605 с.
309. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – Т. 24 : Херсонская губерния : Ч. 1 / Сост. Ген. штаба подполк. А. Шмидт. – 1863. – 878 с.
310. Материалы для новейшей истории Бессарабии // Записки Бессарабского статистического комитета / Под ред. А. Н. Егунова. – Кишинев, 1868. – Т. 3. – С. 131 – 168.
311. Материалы Екатерининской Законодательной комиссии. Большого собрания дневные записки // Сборник Императорского русского исторического общества. – Т. 32. – СПб., 1881. – С. 630 – 682.
312. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття) / [Упоряд. В. К. Козирєв] – Запоріжжя, 1999. – 529 с.
313. Матеріяли до історії українського права.– К., 1929. – Т. I. – 534 с.

314. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова на 1778 г. – СПб., 1778. – 358 с.
315. Национальная политика в императорской России : Цивилизованные окраины (Финляндия, Польша, Прибалтика, Бессарабия, Украина, Закавказье, Средняя Азия) : [Документы] / Рос. Акад. Наук, Центр по изучению межнациональных отношений института этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая; Сост., ред. и авт. вступ. ст. Ю.И. Семенов. – М.: Старый сад, 1997. – 413 с. – (Государство, общество и народы в императорской России; Вып. 2.).
316. Наше судоходство. // Русское судоходство торговое и промысловое. – 1896. – № 175. – С. 106–110.
317. Неделя. – 1885. – № 5.
318. Об успехах овцеводства в России // Журнал Министерства Внутренних дел. – 1833. – Ч. 10. – № 9–12. – С. 160–174.
319. Обзор Бессарабской губернии за 1901 г. – Кишинев, 1902. – 198 с.
320. Обозрение состояния городов Российской империи в 1833 году. – СПб.: Типография Крайя, 1834. – 69 с.
321. Одесский вестник – 1831 – № 56.
322. О производстве Таврического первого дивизиона ротмистра Агмета бея и поступившего в российское вечное подданство Или мурзы Ширинского – первого секунд-майором, а последнего поручиком / Ордера князя Платона Александровича Зубова правителю Таврической области за 1796 г. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1897. – № 26. – С. 3–4.
323. О разных сведениях, истребованных от обоих Диванов и от исправников : Описание архива гг. Сенаторов, председательствовавших в Диванах княжеств Молдавии и Валахии с 1808 по 1813 гг. // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – Т. 1. – Кишинев, 1900. – С. 327–374.

324. Об учреждении в Новороссийском университете стипендии имени А.Г. Тройницкого // Сборник постановлений по Министерству народного образования. – СПб., 1871. – Т. 4. – С. 453 – 454.
325. Ордера князя Потемкина (1787-й год) // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1889. – № 7. – С. 1–24.
326. Орлов П.А. Указатель фабрик и заводов Европейской России / П.А. Орлов, С.Г. Будагов; [составлено по официальным сведениям департамента торговли и мануфактур за 1890 г.]. – СПб., 1894. – 826 с. – (Материалы для фабрично-заводской статистики).
327. Памятная книжка (адрес-календарь) Херсонской губернии на 1912 г. – Херсон : Изд-во Херсонского губернского правления, 1912. – 400 с.
328. Памятная книжка Бессарабской области на 1862 г.– Кишинев : Губернская типография, 1862. – 456 с.
329. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 г. Издание Екатеринославского губернского статистического комитета. – Екатеринослав : Типография Я. Чайкова, 1864. – 192 с.
330. Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1895 г. – Екатеринослав : Изд-во губернского статистического комитета, 1895. – 280 с.
331. Памятная книжка для Херсонской губернии на 1864 г. – Херсон : Херсонский губернский статистический комитет, 1864. – 242 с.
332. Памятная книжка Одесского градоначальства на 1879 г. – Одесса : Типография Штаба Округа, 1878. – 260 с.
333. Памятная книжка Таврической губернии / Составленная статистическим бюро губернского земства под ред. К.А. Вернера. – Симферополь : Типография газеты «Крым», 1889. – 180 с.
334. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Изд. Центр. стат. ком. МВД; [Под ред. Н.А. Тройницкого]. В 89 т. – Т. III : Бессарабская губерния. – 1905. – 312 с.

335. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Т. XIII : Екатеринославская губерния. – 1904. – 340 с.
336. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Т. ХНІ : Таврическая губерния. – 1904. – 302 с.
337. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Т. XLVІІ : Херсонская губерния. – 1904. – 362 с.
338. Приазовский край – 1899 – 1 декабря.
339. Положение о стипендии имени генерал-майора С.И. Старынкевича // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1872. – № 6. – С. 192–194.
340. Протоколы Александровского уездного земского собрания очередной сессии с 26 сентября по 3 октября 1870. – С приложениями. – Екатеринослав, 1871. – 92 с.
341. Реестр, обнимающий все жалования, выданные из департамента финансов княжества Валахии за весь 1808 год : Описание архива гг. Сенаторов, председательствовавших в Диванах княжеств Молдавии и Валахии с 1808 по 1813 гг. // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – Т. 1. – Кишинев, 1900. – С. 327–374.
342. Рескрипт Александра I – С. К. Вязимитинову от 17-го июня 1813 г. – Dinu Postarencu. O Istorie a Bassarabiei on Date si Documente 1812–1940. – Chisinau, 1998. – P. 71 – 72.
343. Ришельевский лицей и Императорский Новороссийский университет. Сборник, издаваемый бывшими воспитанниками лицея и университета. – Одесса, 1898. – Приложения.
344. Русское судоходство торговое и промысловое.– 1896. – № 175.
345. Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения : Ярлыки и фирманы // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1895. – № 22. – С. 82–110.
346. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: (Док. извлечены из Кубанского войскового арх.) / Собраны и

- изданы И. И. Дмитренко. – Т. II. – Бумаги Императрицы Екатерины II, Потемкина-Таврического, Суворова-Рымникского, Голенищева-Кутузова, де-Рибаса, де-Нассау-Зиген, П. Е. Потемкина, Меллера-Закомельского, Горича, Кречетникова, В. В. Каховского, М. В. Каховского, Ферзена, Мекноба, Гудовича, Пустошкина, Репнина, Толстова, Мордвинова, Жегулина, Габлица, Зубова, Дерфельдена и Дивова: 1787–1795 гг. – СПб.: Тип. Штаба отд. корпуса жандармов. – 380 с.
347. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Екатеринослав : Типография губернского земства, 1887. – Т. 3. : Славяносербский уезд. – 240 с.
348. Сборник статистических сведений по Таврической губернии (Под ред. К.А. Вернера). – Симферополь : Типография газеты Крым, 1889. – Т. 9. – 180 с.
349. Сельское хозяйство в России в XX в. // Статистический сборник [Под ред. проф. Н.П. Огановского]. – М., 1923. – 76 с.
350. Сельскохозяйственный обзор Таврической губернии за 1900 г. – Симферополь: Типография газеты Крым, 1902. – 210 с.
351. Славяносербия. Очерки из истории заселения Донбасса в 18 в./ Документы / [Сост. В.И. Подов]. – Луганск: Globus, 1998. – 120 с.
352. Списки населенных мест Российской империи, составленные и изданные Центральным статистическим комитетом МВД : [По сведениям 1859]. В 65 вып. – СПб., 1861 – 1885. – Т. 13 : Екатеринославская губерния [Сост. И. Вильсон], 1863. – 152 с., 1 карт.
353. Списки населенных мест Российской империи, составленные и изданные Центральным статистическим комитетом МВД : [По сведениям 1859 г.]. В 65 вып. – СПб., 1861 – 1885. – Т. 47 : Херсонская губерния [Сост. Л. Майков], 1868. – 191 с., 1 карт.
354. Список фабрик и заводов Европейской России. – СПб. : Вестник финансов, 1903. – 839 с.

355. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным 1905–1906 гг.) / [Под ред. В.В. Морачевского]. – СПб. : Типография В.Ф. Киршбаума, 1908. – Вып. 9. – 908 с.
356. Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. – СПб., 1885. – Вып. 8 : Сводная таблица. – 36 с.
357. Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России / Под ред. проф. Л. Яснопольского. – К. : Книгоиздательство т-ва Л.М. Фиш, 1913. – 481 с.
358. Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии 1898 г./ Составлен статистическим отделением при Екатеринославской губернской земской управе. – Екатеринослав : Издание губернского земства, 1899. – 42 с.
359. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1912 г. / Составлен статистическим отделением при Херсонской губернской земской управе. – Херсон : Издание губернского земства, 1914. – 184 с.
360. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, составленные в Статистическом отделении Совета Министров Внутренних дел. – СПб. : Типография МВД, 1840. – 68 с.
361. Статистические таблицы Российской империи за 1856 г. – СПб.: Типография МВД, 1858. – 330 с.
362. Съезд виноградарей и виноделов // Бессарабское сельское хозяйство: двухнедельный научно-практический журнал. Издание агрономической секции Бессарабского общества естествоиспытателей и Кишиневского отдела императорского Российского общества плодоводства. – Кишинев : Типография бессарабского губернского правления, 1902. – № 21.
363. Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов : в 2 т. / [Под. ред. В.А. Дмитриева – Мамонтова]. – СПб., 1905. – Т. 1 – 800 с.

364. Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов : в 2 т. / [Под. ред. В.А. Дмитриева – Мамонтова]. – СПб., 1905. – Т. 2 – 783 с.
365. Фабрики и заводы всей России. Сведения о 31523 фабриках и заводах. – К. : Из-во т-ва Л.М. Фиш, 1913. – 1687 с.
366. Фабрично-заводская промышленность Европейской России в 1910–1912 гг.; [Под ред. А.П. Якимова, К.И. Борзенко]. – Пг.: Печатня С.П. Яковлева, 1915. – Вып. 13 : Общие итоги. – 45 с.
367. Фабрично-заводские предприятия Российской империи : [Справочник] / Сост. Л.К. Езиоранский. – СПб. : Торг. дом А.Срок и Ко, т-во “Справочник”, 1909. – 1443 с.
368. Херсонские губернские ведомости. – 1862. – № 34. – 1 сентября.
369. Херсонские губернские ведомости. – 1862. – № 46. – 24 ноября.
370. Штер М. П. Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год. – СПб., 1829. – 95 с.
371. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. – СПб. : Вульф, 1863. – 722 с.
372. Юбилейный сборник Кишинева, 1812–1912 гг.– Кишинев, 1912. – Ч. 1. – 160 с.

III. Мемуари. Записки мандрівників

373. Вельтман А. Воспоминания о Бессарабии / А.Ф. Вельтман // Русский вестник. – 1893. – № 12. – С. 16–44.
374. Вигель Ф.Ф. Керчь. Приложение к 7-й части его записок / Ф.Ф. Вигель. – М., 1983. – 60 с.
375. Вигель Ф.Ф. Замечания на нынешнее состояние Бессарабии // [Соч.] Филиппа Филипповича Вигеля – М. : Унив. тип., 1892. – (Прил. к журн. “Русский архив”– 1893 – № 3).
376. Гакет Б. Подорож по новозавойованих провінціях Росії в 1797 р. з урахуванням торгівлі, мануфактур, фабрик, географії, статистики,

- політики, економіки, природознавства, ботаніки тощо (Лист до приятеля Л.) // Балтазар Гакет і Україна. Статті і матеріали. – Львів, 1997. – 134 с.
377. Гильденштедт И.А. Дневник путешествия в Южную Россию академика Санкт-Петербургской Академии наук Гильденштедта в 1773 – 1774 г. / Перевод с немецкого М. Шугурова / Иоганн Антонович Гильденштедт // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1879. – Т. 11. – С. 180–228.
378. Демидов А. Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году / А. Демидов. – М.: Семен, 1853. – 543 с.
379. Известия о походе Симеона Степановича Пишчевича 1731–1785 / Издание Императорского Общества Истории и Древностей Российских при Московском Университете / [Под ред. д. чл. Нила Попова]. – М. : Университетская типография (М. Катков) на Страстном бульваре, 1884. – 561 с.
380. Кантемир Д. Историческое, географическое и политическое описание Молдавии с жизнью сочинителя. / С немецкого приложения перевел В. Левшин / Дмитрий Кантемир. – М. : Университетская типография у Н. Новикова, 1789. – 388 с.
381. [Лафит-Клаве] Описание пути от Константинополя до Очакова. – СПб.: Тип. Ген. штаба, 1821. – 92 с.
382. Надеждин Н. И. Прогулки по Бессарабии / Николай Иванович Надеждин. – [Одесса, 1840]. – 142 с.
383. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году/ П. Сумароков. – М. : Университетская тип., 1800. – 238 с.
384. Чижевич. О. Тираспольские помещики тридцать лет назад : Дневник депутата от дворян Херсонской губернии, Тираспольского уезда, по делу об освобождении крестьян от крепостной зависимости / [Соч.] Осип Осипович Чижевич. – Одесса : Тип. “Пчілка”, 1890. – 14 с.

IV. Законодавчі та нормативно-правові акти

385. Местные законы Бессарабии : Полный систематический сборник местных бессарабских законов Арменопула, Доница, Соборной Грамоты Маврокордато и ручной книги о браках, с позднейшими узаконениями и разъяснениями / [Сост.: С.М. Гроссман]. – СПб., 1904. – 447 с.

Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ) – СПб. :

Типография 2-го Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830.

386. № 3705 : О выдаче обер-офицерам на дворянство патентов / Именной указ Сенату // ПСЗ. – Т. VI. – 16 января 1721 г. – С. 290.

387. № 3874 : О явке шляхетству и отставным офицерам на смотр, и о шельмовании за неявку / Именной указ Сенату // ПСЗ. – Т. VI. – 11 января 1722 г. – С. 478.

388. № 3878 : О выборе лучших людей, в надворный суд из тех дворян которые останутся за определенными в другие чины / Именной указ Сенату // ПСЗ. – Т. VI. – 17 января 1722 г. – С. 480.

389. № 3886 : О выбирании в обер-инспекторы из дворян, а в товарищи к оным из купечества / Высочайшая резолюция на доклад Сената // ПСЗ. – Т. VI. – 19 января 1722 г. – С. 484.

390. № 3890 : Табель о рангах всех чинов, воинских, статских и придворных, которые в котором классе чины; и которые в одном классе, те имеют по старшинству времени вступления в чин между собою, однако ж воинские выше прочих, хотя б и старее кто в том классе пожалован был // ПСЗ. – Т. VI. – 24 января 1722 г. – С. 486–493.

391. № 3896 : Инструкция Герольдмейстеру /Об отправлении дел по его должности // ПСЗ. – Т. VI. – 5 февраля 1722 г. – С. 497–503.

392. № 3897 : О смотре дворян, явившихся по указу, об определении из них способных, в коллегии и надворные суды, об отпуске должностных обратно на их места, и о прибытии имен неявившихся к виселице с барабанным боем / Именной указ Сенату // ПСЗ. – Т. VI. – 5 февраля 1722 г. – С. 499–500.

393. № 11393 : Об описании при депутатах Заднепровских земель и угодий и о неотбирании оных у запорожцев без указа / Указ Сената // ПСЗ. – Т. XV. – 27 декабря 1761 г. – С. 877–880.
394. № 11415 : О власти генерал-фельдмаршала производить во время похода до полковничьего чина в Македонском, Болгарском и прочих гусарских полках, поселившихся в Славяно-Сербии, и о производстве до капитанского чина генерал-аншефа в полках, оставшихся на поселение // Указ Сената // ПСЗ. – Т. XV. – 23 января 1762 г. – С. 892–893.
395. № 11444 : О даровании вольности и свободы всему Российскому Дворянству / Манифест // ПСЗ. – Т. XV. – 18 февраля 1762 г. – С. 912–915.
396. № 12099 : О именовании Новосербского селения Новороссийскою губернию, о поселении в оной полков, двух гусарских и пикинерного; о плане раздачи земель к их заселению / Высочайше утвержденный доклад сенаторов действительного тайного советника Никиты Ивановича и генерала Петра Ивановича Паниных // ПСЗ. – Т. XVI. – 22 марта 1764 г. – С. 657–667.
397. № 12180 : Об Украинской линии Славяно-Сербии; о состоящем за тою линиею поселении и о подчинении оногo к Новороссийской губернии под единое право / Высочайше утвержденный доклад генерал-фельдцейхмейстера Вильбоа, действительного тайного советника и сенатора Панина, генерал-аншефа и военной коллегии вице-президента графа Чернышова и генерал-поручика Мельгунова // ПСЗ. – Т. XVI. – 11 июня 1764 г. – С. 795–799.
398. № 12236 : О присоединении местечек с жителями, землями и угодьями к ведомству Новороссийской губернии / Высочайше утвержденное прошение малороссийских сотенных старшин местечек Кременчуга и Власовки // ПСЗ. – Т. XVI. – 6 сентября 1764 г. – С. 894–895.
399. № 12376 : О состоянии Бахмутскому уезду и Бахмутской крепости коменданту с гарнизоном в ведомстве Новороссийской губернии /

- Сенатский указ по высочайше утвержденному докладу генерал-поручика Мельгунова // ПСЗ. – Т. XVII. – 15 апреля 1765 г. – С. 116.
400. № 12542 : О недаче деревень татарам, принявшим православную веру / Высочайшая резолюция на доклад Сената // ПСЗ. – Т. XVII. – 5 января 1766 г. – С. 480–481.
401. № 12610 : Об определении дворян на военную службу, с предъявлением доказательств от Герольдии / Указ Сената // ПСЗ. – Т. XVII. – 31 марта 1766 г. – С. 631–632.
402. № 12793 : Желаящим выходить в Россию на поселение иностранцам / Высочайше утвержденное объявление // ПСЗ. – Т. XVII. – 16 ноября 1766 г. – С. 1067–1068.
403. № 12801 : Об учреждении в Москве Комиссии для сочинения проекта нового Уложения, и о выборе в оную депутатов / Именной указ Сенату // ПСЗ. – Т. XVII. – 14 декабря 1766 г. – С. 1092–1110.
404. № 13383 : О предоставлении права присланным из действующей армии волохам, грекам, арнаутам и раскольникам избирать место жительства, или поступить на службу по их желаниям, и о дозволении жидам селиться в одной Новороссийской губернии / Именной указ, данный Киевскому генерал-губернатору Воейкову // ПСЗ. – Т. XVIII. – 16 ноября 1769 г. – С. 1018.
405. № 13996 : О терпимости всех вероисповеданий и о запрещении архиереям вступать в дела, касающиеся до иностранных исповеданий и до построения по их закону молитвенных домов, предоставляя все сие светским начальствам / Указ Синода // ПСЗ. – Т. XIX. – 17 июня 1773 г. – С. 775–776.
406. № 14033 : О лишении капитана Нармоцкого чинов и дворянства и о ссылке его в Сибирь за разные преступления / Указ Сената по высочайше утвержденному докладу // ПСЗ. – Т. XIX. – 5 сентября 1773 г. – С. 815–816.
407. № 14188 : О непредставлении воинским командам дворян в офицеры, не получив о подлинном дворянстве их от Герольдии сведения, и о

- требовании оных от Герольдии при определении недорослей в службу
Указ Сената // ПСЗ. – Т. XIX. – 15 сентября 1774 г. – С. 1020–1024.
408. № 14252 : Об учреждении Азовской губернии с разделением оной на две провинции Азовскую и Бахмутскую / Именной указ Сенату // ПСЗ. – Т. XX. – 14 февраля 1775 г. – С. 55–56.
409. № 14354 : Об уничтожении Запорожской Сечи и о причислении оной к Новороссийской губернии / Манифест // ПСЗ. – Т. XX. – 3 августа 1775 г. – С. 190–193.
410. № 14363 : О недопущении в Сенат по Малороссийским делам поверенных, не имеющих шляхетской собственности / Указ Сената // ПСЗ. – Т. XX. – 3 сентября 1775 г. – С. 201–204.
411. № 14392 : Учреждения для управления губерний всероссийской империи. Часть первая. // ПСЗ. – Т. XX. – 7 ноября 1775 г. – С. 229–304.
412. № 15696 : О составлении Екатеринославского наместничества из губерний Азовской и Новороссийской / Именной указ Сенату // ПСЗ. – Т. XXI. – 30 марта 1783 г. – С. 889.
413. № 15708 : Манифест о принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны под Российскую державу // ПСЗ. – Т. XXI. – 8 апреля 1783 г. – С. 897–898.
414. № 15758 : О наименовании составленного для охранения крепостей Еникале и Керчи пехотного полка Таврическим / Именной указ, данный генерал-аншефу князю Потемкину // ПСЗ. – Т. XXI. – 12 июня 1783 г. – С. 956–957.
415. № 15769 : О устройстве регулярной конницы / Именной указ, данный военной коллегии // ПСЗ. – Т. XXI. – 28 июня 1783 г. – С. 963–964.
416. № 15798 : О принятии Крымских жителей и прочих татарских народов в Российское подданство / Именной указ, данный Новороссийскому генерал-губернатору князю Потемкину // ПСЗ. – Т. XXI. – 28 июля 1783 г. – С. 985–986.

417. № 15920 : Об учреждении Таврической области / Именной указ Сенату // ПСЗ. – Т. XXII. – 2 февраля 1784 г. – С. 17–18.
418. № 15924 : О составлении Таврической области из 7 уездов, и об открытии присутственных мест в оных городах / Именной указ Сенату // ПСЗ. – Т. XXII. – 8 февраля 1784 г. – С. 20.
419. № 15925 : Об устройстве Таврической области / Именной указ, данный Екатеринославскому и Таврическому генерал-губернатору князю Потемкину // ПСЗ. – Т. XXII. – 8 февраля 1784 г. – С. 21.
420. № 15936 : О позволении князьям и мурзам татарским пользоваться всеми преимуществами российского дворянства / Именной указ Сенату // ПСЗ. – Т. XXII. – 22 февраля 1784 г. – С. 51–52.
421. № 16187 : Грамота на права, вольности и преимущества благородного Российского дворянства // ПСЗ. – Т. XXII. – 21 апреля 1785 г. – С. 344–358.
422. № 16631 : О приостановлении переселения крестьян казенного ведомства в южные пограничные губернии / Именной указ // ПСЗ. – Т. XXII. – 24 февраля 1788 г. – С. 1035.
423. № 16968 : О внесении в родословные дворянские книги дворян, имеющих в городах дома; иностранных дворян, присягнувших на верность подданства, и разночинцев, дослужившихся по службе военной до обер-офицерского чина и по гражданской до VIII класса, хотя бы они недвижимого имущества не имели / Именной указ Сенату // ПСЗ. – Т. XXIII. – 19 июня 1788 г. – С. 239–241.
424. № 17149 : О разных дарованных народу милостях / Манифест // ПСЗ. – Т. XXIII. – 2 сентября 1793 г. – С. 456–460.
425. № 17265 : Об оставлении владельцев Таврической области в свободном распоряжении их поместьями, вотчинами и тому подобными дворянскими именьями с распространением права сего и на их наследников / Именной указ Сенату // ПСЗ. – Т. XXIII. – 9 ноября 1794 г. – С. 585–589.

426. № 17608 : О запрещении Правительствам самим вводить в дворянское достоинство и выдавать на оное грамоты без высочайшего утверждения / Именной указ сенату // ПСЗ. – Т. XXIV. – 4 декабря 1796 г. – С. 216–217.
427. № 17634 : О новом разделении государства на губернии / Именной указ Сенату // ПСЗ. – Т. XXIV. – 12 декабря 1796 г. – С. 229–230.
428. № 17638 : О прекращении самовольного перехода поселян с места на место в губерниях: Екатеринославской, Вознесенской, Кавказской и области Таврической, равно как и переселения из других губерний в оныя; о способах удовлетворения владельцев, потерпевших от сих переходов и о штрафах за прием и держание беглых людей / Именной данный Сенату // ПСЗ. – Т. XXIV. – 12 декабря 1796 г. – С. 233–234.
429. № 17749 : О составлении общего дворянских родов гербовника / Именной указ Сенату // ПСЗ. – Т. XXIV. – 20 января 1797 г. – С. 298–299.
430. № 17656 : О роспуске Таврических национальных дивизионов, сформированных в 1784 и 1790 годах / Именной указ, объявленный генерал-прокурором// ПСЗ. – Т. XXIV. – 16 декабря 1796 г. – С. 243.
431. № 19513 : Об утверждении составленной в Новороссийской губернии комиссии для разбора жалоб о неправильном отобрании земель в Крыму и о бытии оной под ведомством Новороссийского военного губернатора / Именной указ Сенату // ПСЗ. – Т. XXVI. – 13 августа 1800 г. – С. 260.
432. № 19531 : О содержании в каждом уезде дворянской родословной книги с приложением формы оной / Именной указ Сенату // ПСЗ. – Т. XXVI. – 25 августа 1800 г. – С. 275–277.
433. № 20219 : О правилах генерального размежевания земель в Новороссийской, что ныне Екатеринославская, Херсонская и Таврическая губернии, о разрешении споров и выдаче планов / Сенатский указ // ПСЗ. – Т. XXVII. – 7 апреля 1802 г. – С. 91–94.
434. № 20449 : О разделении Новороссийской губернии на три губернии: на Николаевскую, Екатеринославскую и Таврическую и обустройстве там

- судебных мест / Именной указ Сенату // ПСЗ. – Т. XXVII. – 8 октября 1802 г. – С. 288–291.
435. № 22983 : Об отобрании у помещиков земель, оказавшихся при генеральном межевании Екатеринославской губернии примерными и донныне незаселенными / Именной указ, данный Херсонскому военному коменданту // ПСЗ. – Т. XXX. – 24 апреля 1808 г. – С. 201–202.
436. № 23149 : О сохранении системы особенного покровительства Новороссийскому краю, с распространением оногo и на все прочие страны империи, которые подобно сему не имеют еще надлежащего усовершенствования / Высочайше утвержденное мнение Государственного совета // ПСЗ. – Т. XXXII. – 17 июня 1812 г. – С. 363–364.
437. № 25064 : О признании в шляхетском достоинстве только тех лиц, коих предки были в оном утверждены / Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета // ПСЗ. – Т. XXXII. – 29 марта 1812 г. – С. 257.
438. № 25110 : О мире между Россией и Оттоманской Портою. Трактат // ПСЗ. – Т. XXXII. – 16 мая 1818 г. – С. 316–322.
439. № 26714 : О причислении иностранцев к российскому дворянству по дипломам от чужих государей им данным, не иначе, как по оказанным их заслугам российскому государю и государству / Именной указ Сенату // ПСЗ. – Т. XXXIV. – 1 марта 1817 г. – С. 99–100.
440. № 27357 : Устав образования Бессарабской области // ПСЗ. – Т. XXXV. – 29 апреля 1818 г. – С. 222–227.

Полное собрание законов Российской империи.

Собрание второе (далі ПСЗ - II). – СПб. : в типографии 2-го Отделения

Собственной ЕИВ Канцелярии.

441. № 1834 : Учреждение для управления Бессарабской области // ПСЗ - II. – Т. III. – 29 февраля 1828 г. – С. 197–204.
442. № 21794 : Об изменении некоторых статей действующих в Бессарабии местных законов // ПСЗ - II. – Т. XXII. – 15 декабря 1847 г. – С. 901–902.

443. № 31236 : О приобретении потомственного дворянства производством по гражданской службе в Действительные статские советники или соответствующий ему чину 4-й класс, а по военной в полковники или же в соответствующие оному чину флота капитана 1-го ранга // ПСЗ - II. – Т. XXXI. – 9 декабря 1856 г. – С. 1032–1033.
444. № 48490 : Об учреждении стипендии в Одесском учебном округе. Стипендия имени действительного статского советника Сергея Платоновича Голубцова // ПСЗ - II. – Т. XXXXV. – С. 740.
Полное собрание законов Российской империи.
Собрание третье (далі ПСЗ -III). – СПб. : в типографии 2-го Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии.
445. № 18681 : Об условии приобретения прав потомственного дворянства и о порядке внесения дворянских родов в родословные книги // ПСЗ - III. – Т. XX. – 28 мая 1900 г. – С. 551–552.
446. Порядок дворянских выборов // Свод законов Российской империи. Законы о состояниях. – СПб. : Русское книжное товарищество “Деятель”, 1904. – Кн. I. – Ч. II. – С. 173–347.

V. Наукова література

447. Абакумова-Забунова Н.В. Русское население городов Бессарабии XIX в. / Н.В. Абакумова-Забунова. – Кишинев : Ch.Business-Elita, 2006. – 519 с. – (АН Молдовы. Институт межэтнических исследований).
448. Абросимова С. В. Книга Д. І. Яворницького „Історія села Фаліївки-Садової” та генеалогія родини Синельникових - Комстадіусів // Письма потомков Ивана Максимовича Синельникова – первого губернатора Екатеринослава / [Составители С. В. Абросимова, В. В. Синельников]. – Одесса : Астропринт, 1999. – С. 7–11.
449. Аврех А.Я. Царизм и IV Дума. 1912–1914 гг. / А.Я. Аврех. – Москва : Наука, 1981. – 240 с.

450. Авчинников А. Г. К истории старого рода Малама / А.Г. Авчинников // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – 1913. – Вып. 9. – С. 99–119.
451. Агафонов О.И. Область Войска Донского и Приазовье в дореформенный период / О.И. Агафонов. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1986. – 191 с.
452. Алексеев А.С. Русское государственное право : Конспект лекций орд. проф. Имп. Моск. ун-та А.С. Алексеева. – [4-е изд.] / Александр Семенович Алексеев. – М. : Тип. О-ва распространения полезных книг, 1897. – 583 с.
453. Амфитеатрова Ж.С. Французы в Крыму / Ж.С. Амфитеатрова // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. Научно-популярный журнал. – 2000. – № 15.– С. 31–35.
454. Ананьич Б.В. Банкирские дома в России 1860 – 1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Борис Васильевич Ананьич. – Ленинград : Наука, 1991. – 200 с.
455. Андреев А.Р. История Крыма: Краткое описание прошлого Крымского полуострова / Александр Радиевич Андреев. – М. : Изд-во Межрегионального центра отраслевой информатики Госатомнадзора России, 1997. – 355 с.
456. Антонович А.И. Вопросы земледельческой промышленности и дворянского землевладения в России / Александр Иванович Антонович. – М. : Т-во тип. А.И. Мамонтова, 1898. – 88 с.
457. Антонович В.Б. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России / Владимир Антонович. – Киев : Типография Е.Федорова, 1867. – 62 с.
458. Антонович Платон Александрович // Русский биографический словарь. – СПб., 1900. – Т. 2. – С. 228.

459. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX вв.) / Андрей Матвеевич Анфимов. – М. : Наука, 1969. – 96 с.
460. Анфимов А.М. Новые данные о землевладении Европейской России / А.М. Анфимов, И.Ф. Макаров // История СССР. – 1974. – № 1. – С. 82–97.
461. Архипова Т.Г. История государственной службы в России. XVIII–XX века : Учеб. пособие / Т. Г. Архипова, М. Ф. Румянцева, А. С. Сенин; [Рос. гос. гуманитар. ун-т]. – М. : РГГУ, 2000. – 230 с.
462. Анцупов И.А. Государственная деревня Бессарабии в XIX в. (1812 – 1870 гг.) / Иван Антонович Анцупов. – Кишинев : Картя молдовеняскэ, 1966. – 262 с.
463. Анцупов И.А. Система земледелия в южных уездах Бессарабии в первой половине XIX в. / Иван Антонович Анцупов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1964 год. – Кишинев, 1966. – С. 268–280.
464. Анцупов И.А. Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX в. / Иван Антонович Анцупов. – Кишинев : Штиинца, 1981. – 251 с.
465. Анцупов И.А. Крестьяне Левобережного Поднепровья в дореформенный период / Иван Антонович Анцупов. – Кишинев : Штиинца, 1990. – 215 с.
466. Анцупов И.А. Русское население Бессарабии и левобережного Поднепровья в конце XVIII – XIX вв. (Соц.-экон. очерк) / Иван Антонович Анцупов. – Кишинев : Инесса, 1996. – 248 с.
467. Арш Г.Л. Тайное общество „Филики Этерия” / Григорий Львович Арш. – М., 1965. – 60 с.
468. Арш Г. Л. Греческая эмиграция в Россию в конце XVIII – начале XIX в. / Григорий Львович Арш // Советская этнография. – 1969.– № 3.– С. 85–95.
469. Арш Г.Л. Греческое коммерческое училище в Одессе / Григорий Львович Арш // Общественные и культурные связи народов СССР и

- Балкан XVIII – XIX вв. – Балканские исследования. – Вып. 10. – М. : Наука, 1987. – С. 31–61.
470. Атлас Д. Старая Одесса, её друзья и недруги / Д. Атлас. – Одесса : Ласми, 1992. – 208 с.
471. Афонін Ю.В. Монополістична буржуазія Донбасу в 1917 р. / Юрій Володимирович Афонін // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 45–54.
472. Бабилунга Н.В. Курс лекцій по истории Молдавии: Лекция 6. Бессарабия в составе России / Н. В. Бабилунга, Б. Г. Бомешко. – Тирасполь : Изд-во Приднестровского государственного университета им. Т.Г. Шевченко, 1978. – 136 с.
473. Бабилунга Н.В. Промышленность Бессарабии в конце XIX – начале XX вв.: Опыт капиталистической эволюции / Николай Вадимович Бабилунга. – Кишинев : Штиинца, 1985.– 151 с.
474. Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку /Дмитро Іванович Багалій. – Х. : Вид-во “Союз” Харк. кредит. союзу кооперативів, 1920. – 102 с.
475. Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд / Дмитрий Иванович Багалей. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1889. – 117 с.
476. Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации и быта степных окраин Московского государства / Дмитрий Иванович Багалей. – М. : Типография университета, 1887. – Т. 1. – 615 с.
477. Батюшков П.Н. Бессарабия : Историческое описание / Помпей Николаевич Батюшков.– СПб. : Тип. высочайше утв. т-ва «Общественная польза», 1892. – 272 с.
478. Бажов А.П. Из югославянских земель в Россию / А.П. Бажов // Вопросы истории. – 1977. – № 2. – С. 124–137.

479. Баллас М.К. Виноделие в России : (Ист.-стат. Очерк). Ч. 1-6 / Михаил Константинович Баллас. – СПб. : Деп. зем., 1895-1903. – Т. 6. – Южная Россия (Бессарабия, Херсонская, Подольская и Екатеринославская губернии). – 1899. – 455 с.
480. Барина Е.П. Русское дворянство начала XX века в архивных источниках / Екатерина Петровна Барина // Вестник архивиста. – 2003. – № 1 (73). – С. 183–187.
481. Бауман С. Описание селения Токмака в Таврической губернии / С. Батман // Журнал Министерства государственных имуществ. – М., 1848. – Отд. III. – С. 426–431.
482. Бачинська О. Українське населення Придунайських земель XVIII – початок XX ст. (заселення й економічне освоєння) : Монографія / Олена Бачинська. – Одеса : Астропринт, 2002. – 328 с.
483. Бачинська О. Польський шляхтич на чолі козацького війська: Станіслав Тимофійович Василевський і дунайські козаки // Поляки на півдні України: історія і сучасність. У 2 т. – Вип. 4 / Олена Бачинська. – Жашків, Київ, Миколаїв : Видавництво Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П.Могили, 2008. – Т.1. – С.93–99. – (Серія „Україна: історія і сучасність”).
484. Бачинський А.Д. Джерело для вивчення історії народної колонізації Буджацького степу і пониззя Дунаю в кінці XVIII – на початку XIX століття / Анатолій Діомидович Бачинський // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – № 4. – С. 72–74.
485. Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений / Василий Беднов // Летопись Екатеринославской уездной архивной комиссии. – 1913. – Вып. 9. – С. 168–215.
486. Беккер С. Миф о русском дворянстве: дворянство и привилегии последнего периода императорской России [пер. с англ.] / Сеймур Беккер. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – 344 с.

487. Берг Л.С. Бессарабия: Страна – люди – хозяйство / Лев Семенович Берг. – Петроград. : Огни, 1918. – 224 с.
488. Берг Л.С. Население Бессарабии. Этнографический состав и численность / Лев Семенович Берг. – Петроград, 1923. – 198 с.
489. Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время / Павел Абрамович Берлин. – М. : Книга, 1925. – 343 с.
490. Берс Е.А. О причинах разорения земледельческой России / Елизавета Андреевна Берс. – СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1899. – 85 с.
491. Бессарабия: историческое описание : Посмерт. выпуск ист. изд. П.Н. Батюшкова / Помпей Николаевич Батюшков – СПб. : Изд. при МВД, 1892. – XLIV, 178, 97 с.
492. Бессарабия : Географический, исторический, статистический, этнографический, литературный справочный сборник / Под ред. Павла Александровича Крушевана. – М. : Газ. “Бессарабец”, 1903. – 520 с.
493. Бибин М.А. Дворянство накануне падения царизма в России / Михаил Андреевич Бибин. – Саранск : Саранск. кооп. ин-т, 2000. – 266 с.
494. Биография М.П. Миклашевского. – Москва : Типография Карла Винберга, 1856. – 50 с.
495. Блинов И.А. Губернаторы : Историко-юридический очерк / Иван Андреевич Блинов. – СПб. : Типо-литография К.Л. Пентковского, 1905. – 360 с.
496. Бобринский А.А. Дворянские роды, внесенные в Общий гербовник Всероссийской Империи / Сост. гр. Александр Бобринский.– СПб. : Типография М.М. Стасюлевича, 1890. – Ч. 1. – 756 с.; Ч. 2. – 795 с.
497. Бобылева С.И. Очерки истории немцев и меннонитов юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / [С.И. Бобылева, Н.В. Бочарова, О.В. Безносова, Л.С. Тутик и др.] : Под ред. С.И. Бобылевой. – Днепропетровск : Арт-Пресс, 1999. – 231 с.

498. Богумил А.Г. К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным / [Соч.] Александра Гилярьевича Богумила. Вып. 1–2. – Екатеринослав : Тип. Губернского Земства, 1905. – Вып. 2. – 134 с.
499. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. – Ч. 1.: Аграрні відносини / Анатолій Васильович Бойко. – Запоріжжя : РА “Тандем-У”, 1997. – 204 с.
500. Бойко А.В. Соціальна історія Південної України останньої чверті XVIII століття (проблема суспільних груп) / Анатолій Васильович Бойко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2000. – Вип. XI. – С.100–106.
501. Большаков О.В. Бюрократия и великие реформы (1860–70-е гг.) : современная англо-американская историография (Научно-аналитический обзор) / О.В. Большаков. – М. : ИНИОН, 1996. – 53 с. – (Отечественная наука).
502. Борецкий-Бергфельд Н. История Румынии / [Под ред. Н.И. Кареева и И.В. Лучицкого] / Николай Петрович Борецкий-Бергфельд. – СПб.: АО “Брокгауз-Ефрон”, 1909. – 218 с.
503. Боркина Н.В. История российского предпринимательства / Н.В. Боркина, А.Н. Першиков. – Томск : Изд-во ТПУ, 1999. – 387 с.
504. Боровой С.Я. О некоторых закономерностях развития аграрных отношений в южных колонизируемых окраинах Европейской России: (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.) / Саул Яковлевич Боровой // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1968. – Л., 1972. – С. 168–180.
505. Боровой С.Я. Основные этапы аграрного освоения Степной Украины / С.Я. Боровой, А. С. Коциевский // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1969. – К., 1979. – С. 245–252.
506. Боровский М.П. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности императорского общества сельского хозяйства Южной России с 1828–

- 1878 год / Сост. секретарем о-ва Михаилом Петровичем Боровским. – Одесса : Типография П. Францова, 1878. – 76 с.
507. Боханов А.Н. Крупная буржуазия России (конец XIX – 1914 г.) / Александр Николаевич Боханов. – М. : Наука, 1992. – 260 с.
508. Броневский Семен Михайлович // Русский биографический словарь. – СПб., 1908. – Бетакур-Бякстер. – С. 362–363.
509. Буганов В.И. Российское дворянство / Виктор Иванович Буганов // Вопросы истории. – 1994. – № 1. – С. 29–41.
510. Будақ И.Г. Буржуазные реформы 60–70-х годов XIX в. в Бессарабии / Илья Григорьевич Будақ. – Кишинев, Карта молдовеняскэ, 1961. – 219 с.
511. Будақ И.Г. Общественно-политическое движение в Бессарабии в пореформенный период / Илья Григорьевич Будақ. – Кишинев, Карта молдовеняскэ, 1959. – 326 с.
512. Бутович В.Н. Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии / Владимир Николаевич Бутович. – К. : Скоропеч. Х.Ю. Бурштейна, 1916. – 59 с.
513. Бухе А.А. Список титулованным родам и лицам Российской империи с 1894 до 1908 гг. / Александр Александрович Бухе // Летопись историко-родословного общества в Москве. – Вып. 4 [16]. – Год четвертый. – 1908. – С. 31–42.
514. Веселовский Б. История земства : В 4-х т. / Борис Борисович Веселовский. – СПб. : Издательство О.Н. Поповой, 1911. – Т. 3. – 780 с.
515. Веселовский Б. История земства : В 4-х т. / Борис Борисович Веселовский. – СПб. : Издательство О.Н. Поповой, 1911. – Т. 4. – 820 с.
516. Виноградова Л.В. З історії розвитку промисловості міста Херсона. XIX – початок XX століття (хроніка) / Людмила Виноградова, Олександр Шинкаренко // Південний архів. – 2003. – № 12. – С. 60–65.
517. Водарский Я.Е. Дворянское землевладение в России в XVII – первой половине XIX в. (Размеры и размещение) / [Отв. ред. В. И. Буганов]

- / Ярослав Евгеньевич Водарский. – М. : Наука, 1988. – 303 с. – (АН СССР, Институт истории СССР).
518. Водарский Я.Е. Население Крыма в конце XVIII – конце XX веков : (Численность, размещение, этн. состав) / Я.Е. Водарский, О.И. Елисеева, В.М. Кабузан. – М. : ИРИ, 2003. – 159 с.
519. Водарский Я.Е. Население России в конце XVII – начале XVIII вв. (Численность, социальный состав) / Ярослав Евгеньевич Водарский. – М. : Наука, 1977. – 264 с.
520. Водотика С.Г. Історія Херсонщини XIII – XIX ст. : [навч. посібник] / Сергій Григорович Водотика. – Херсон : Атлант, 2003. – 160 с.
521. В'ялов П. І. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля / П. В'ялов, В. Кривошея. – К.: ІП і ЕД НАНУ, 1999. – 83 с.
522. Галь Б.О. Проблема еволюції адміністративного апарату Російської імперії в XVIII столітті : бюрократія і дворянське самоврядування / Богдан Олександрович Галь // Бористен. – 1999. – № 9. – С. 11–13.
523. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России / Григорий Алексеевич Герасименко. – М. : Наука, 1990. – 262 с.
524. Герман И.Е. Материалы к истории генерального межевания в России / Иван Егорович Герман. – М.: Типо-лит. В. Рихтер, 1911. – 192 с.
525. Голобуцкий В.А. Черноморское казачество/ Владимир Алексеевич Голобуцкий. – К. : Изд-во АН УССР, 1956. – 415 с.
526. Головки О.М. Участь адміністративно-поліцейського апарату, органів самоврядування в управлінні державними фінансами Російської імперії на українських землях (кінець XVIII – початок XX ст.) : Історико-правове дослідження / Олександр Миколайович Головки. – Харків : СІМ, 2005. – 448 с.
527. Гомилевский В.И. К рабочему вопросу в Новороссии / Василий Иеремиевич Гомилевский // Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России. – 1883. – Отд. 2. – С. 450–454.

528. Горелик А.Ф. История родного края (Луганская обл.) / [А.И. Фомин (отв.ред.)] / Горелик А.Ф., Намдаров Г.М., Башкина В.Я. – Луганск, 1997. – Ч. 2 : XIX-начало XX ст. – 255 с.
529. Горобець В.М. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст. : тенденції, характер, етапи / В.М. Горобець, О.К. Струкевич // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 32–43.
530. Григорович Н. Канцлер князь Безбородько / Николай Григорович // Русский архив. – 1876. – Кн. 1. – С. 141–148.
531. Гребцова И.С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX – начало XX ст.) : Монография / Ирена Светозаровна Гребцова. – Одесса : Астропринт, 2009. – 504 с.
532. Гребцова И.С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII–60-е гг. XIX ст. (В аспекте проблемы: центр – регион) : Монография / И.С. Гребцова, В.В. Гребцов. — О. : Астропринт, 2006. — 320с.
533. Грицак В.М. Правовий статус губернаторів у Російській імперії в 50-ті – 60-ті рр. XIX ст. / В.М. Грицак // Вісник університету внутрішніх справ. – Харків, 1999. – Вип. 7. – С. 23 – 30.
534. Грицак Я. Нариси історії України : Формування модерної української нації XIX – XX ст. : [Навч. посібник] / Ярослав Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 356 с.
535. Гросул В.Я. Крестьяне Бессарабии (1812–1861 гг.) / Владислав Якимович Гросул. – Кишинев : Госиздат Молдавии, 1956. – 398 с.
536. Гросул В. Крестьянская реформа 60–70-х гг. XIX в. в Бессарабии / В. Гросул, И. Будак. – Кишинев : Госиздат Молдавии, 1956. – 398 с.
537. Гросул В.Я. Реформы в Дунайских княжествах и Россия (20–30 гг. XIX в.) / Владислав Якимович Гросул. – М. : Наука, 1966. – 408 с.

538. Гросул Я.С. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии. 1812–1861 гг. / Яким Гросул, Иван Будак. – Кишинев : Картя молдовеняскэ, 1987. – 399 с.
539. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / Йосип Трояк (упоряд.) Нове доп. видання / Михайло Сергійович Грушевський. – Донецьк : ТОВ ПКФ “БАО”, 2003. – 736 с.
540. Губернии Российской империи: История и руководители. 1708–1917 гг. (Исторические данные об образовании губерний, областей, градоначальств и других частей внутреннего управления Империи с указанием высших чинов этого управления в хронологическом порядке по 1 ноября 1902 г.: Книга подготовлена Департаментом общих дел Министерства внутренних дел в 1902 г. Издано с исправлениями и дополнениями в 2003 г.) / Под общ. ред. м-ра внутр. дел РФ Б.В. Грызлова; [Гл. ред.: Н.Ф.Самохвалов; Ред.-составитель: Ю.Н. Моруков] – М. : Объединенная редакция МВД России, 2003. – 479 с.
541. Гуржій О.І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. / Олександр Іванович Гуржій. – К., 1954. – 451 с.
542. Гусейнов А.А., Этика / А.А. Гусейнов, Р.Г. Апресян. – М. : Гардарики, 2005. – 470 с.
543. Гуслистый К.Г. З історії класової боротьби в Степовій Україні в 60-70-х рр. ХVІІІ ст. / Костянтин Григорович Гуслистый. – Х., 1933. – 86 с.
544. Данилевич Н. Барон Фальц-Фейн. Жизнь русского аристократа / Надежда Данилевич. – М. : Изобразительное искусство, 2000. – 232 с.
545. Дворянство // Большая энциклопедия: В 20-ти т. / Под ред. С. Южакова. – СПб. : Просвещение, 1902. – Т. 8. – 794 с.
546. Демис Л. Земство. Политико-экономический сборник. Год 1 / Л. Демис. – СПб. : Л. Демис, 1864. – 232 с.
547. Дивний І. Українська доля генерала Текелія / І. Дивний // Український історичний журнал. – 1997. – № 1/2. – С. 114–121.

548. Діанова Н.М. Провідні стани та соціальні групи в містах Південної України у дореформений період / Наталя Миколаївна Діанова // Записки історичного факультету ОДУ. – 2003. – Вип. 13. – С. 57–66.
549. Дмитриев В.В. Деятельность градоначальств юга Российской империи в XIX – начале XX вв. / Владислав Владимирович Дмитриев // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2001. – № 21. – С. 86 – 94.
550. Довжук І.В. Деякі аспекти формування промислової буржуазії Донецького басейну у другій половині XIX століття / Ігор Володимирович Довжук // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Серія: історія. – 2002. – № 7. – С. 51–54.
551. Долгоруков П.В. Российский родословный сборник, издаваемый князем Петром Долгоруковым : Кн. 1–4. – СПб. : Тип. Э. Праца, 1840–1842.
552. Донік О.М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки / Олександр Миколайович Донік // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 18–41.
553. Донік О.М. Промислове підприємництво дворянства України (1861–1900 рр.) / Олександр Миколайович Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XII. – 2006. – С. 103–118.
554. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. 1775–1800 гг./ Елена Иоасафовна Дружинина. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 277 с.
555. Дружинина Е.И. Южная Украина. 1800–1825 гг. / Елена Иоасафовна Дружинина. – М. : Наука, 1970. – 383 с.
556. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825 – 1860 гг. / Елена Иоасафовна Дружинина. – М. : Наука, 1981. – 215 с.
557. Дружкова І.С. Діяльність державних закладів на Півдні України у другій половині XIX ст. / Ірина Сергіївна Дружкова. // Південний архів. – 2003. – №12. – С. 157–163.

558. Дякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. / Валентин Семенович Дякин. – Л. : Наука, 1978. – 246 с.
559. Дякин В.С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911–1914 г. / Валентин Семенович Дякин. – Л.: Наука, 1988. – 229 с.
560. Елишев А.И. Дворянское дело / Алексей Иванович Елишев. – М. : Унив. тип., 1898. – 250 с.
561. Ермуратский В.Н. Дмитрий Кантемир – мыслитель и государственный деятель/Василий Никитич Ермуратский. – Кишинев: Штиинца, 1973.– 154 с.
562. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Николай Петрович Ерошкин. – М.: Высшая школа, 1968. – 260 с.
563. Ерошкин Н.П. Крепостническое самодержавие и его политические институты : (Первая половина XIX в.) / Николай Петрович Ерошкин. – М.: Мысль, 1981. – 252 с.
564. Ефименко А.Я. Малорусское дворянство и его судьба / Александра Яковлевна Ефименко // Вестник Европы. – 1891. – Т. IV. – Август. – С. 515–569.
565. Жуков В.И. Города Бессарабии 1861 – 1900 гг. (Очерки социально-экономического развития) / Виктор Ильич Жуков. – Кишинев: Штиинца, 1975. – 291 с.
566. Жуков В.И. Формирование и развитие буржуазии и пролетариата Бессарабии (1812–1900) / [Отв. ред. М.П. Мунтян] / Виктор Ильич Жуков. – Кишинев : Штиинца, 1982. – 215 с.
567. Жуков В.И. Историческое значение присоединения Бессарабии и левобережного Поднепровья к России [В. И. Жуков, Д. М. Драгнев, И. А. Анцупов и др.; Редкол. : В. И. Жуков (отв. ред.) и др.]; АН МССР, Ин-т истории им. Я. С. Гросула. – Кишинев : Штиинца 1987. – 333 с.

568. Жукова Л.А. Земское самоуправление и бюрократия в России: конфликты и сотрудничество, 1864 – 1917 гг. / Людмила Александровна Жукова. – М. : Хронограф, 1998. – 179 с.
569. Загоровский Е.А. Военная колонизация Новороссии при Потемкине / Евгений Александрович Загоровский. – Одеса : Экономическая типография, 1913. – 34 с.
570. Загоровский Е. А. Деятельность П. А. Зубова по управлению Степной Украиной / Евгений Александрович Загоровский // Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.) / [Упорядник В. К. Козирєв]. – Запоріжжя, 1999. – С. 395–409.
571. Загоровский Е.А. Очерки по истории славянской колонизации Новороссии. Сербские военные поселения / Евгений Александрович Загоровский. – К. : Тип. штаба Киевского военного округа, 1913. – 59 с.
572. Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одесщины : [в 2-х в.] / Вячеслав Васильевич Загоруйко. – Одесса : Облиздат. – Вып. 1. – 1957. – 148 с.
573. Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одесщины : [в 2-х в.] / Вячеслав Васильевич Загоруйко. – Одесса : Облиздат. – Вып. 2. – 1960. – 152 с.
574. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в./ Петр Андреевич Зайончковский. – М. : Мысль, 1978. – 288 с.
575. Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России, 1856–1861 гг. / Лариса Георгиевна Захарова. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 254 с.
576. Захарова Л. Великие реформы в России : [Сборник] / Л. Захарова, Б. Эклоф, Д. Бушнелл. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – 333 с.
577. Зашкільняк Л.О. Методологія історії: проблеми предмету і структури / Леонід Опанасович Зашкільняк // Історична наука на порозі XXI століття:

- підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Харків, 15–17 листопада 1995 р.) / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Харків : Авеста, 1995. – С. 36–41.
578. Защук А. Статистика и этнография Бессарабской области / Александр Иосифович Защук // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1863. – Т. V. – С. 491–586.
579. Зворыкин Н.Н. Желательный тип крупного землевладения: Опыт экономического исследования причин упадка русского сельского хозяйства и условий, необходимых для его возрождения / Николай Николаевич Зворыкин. – М. : А.А. Карцев, 1899. – 279 с.
580. Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Приднестровья в XIX в.: (Этнические и социально-демографические процессы) / Валентин Степанович Зеленчук. – Кишинев : Штиинца, 1979. – 287 с.
581. Зимин А.А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в. / Отв. ред. [и авт. предисл.] В.И. Буганов / Александр Александрович Зимин. – М. : Наука, 1988. – 348 с. – (АН СССР, Институт истории СССР).
582. Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60–90-е годы XIX века / В.А. Золотов. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1966. – 188 с.
583. Игнатович И.И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения / Инна Ивановна Игнатович. – СПб.: Л.Ф. Пантелеев, 1902. – 216 с.
584. Измаильский цынут. – Аккерман : Типография Гренштейна, 1899. – 280 с.
585. Индова Е. Крепостное хозяйство в начале XIX в. По материалам вотчинного архива Воронцовых / Е. Индова. – М.: АН СССР, 1955. – 200 с.
586. Историческое значение присоединения Бессарабии и левобережного Поднестровья к России. – Кишинев : Штиинца, 1987. – 840 с.

587. История Бессарабии : (от истоков до 1998 года) / [Иоан Скурту, Думитру Алмаш, Арманд Гошу и др.]; координатор: Иоан Скурту ; пер. с рум. яз. Н. Енчу – Кишинэу : Онисифор и Октавиан Гибу, 2001. – 353 с.
588. История городов и сёл УССР: в 26 т. / Главн. редкол. Тронько П.Т. (голова) [та ін.]. – К. : Главная редакция УСЭ, 1980. – Т. : Днепропетровская обл. – 730 с.
589. История городов и сёл УССР: в 26 т. / Главн. редкол. Тронько П.Т. (голова) [та ін.]. – К.: Главная редакция УСЭ, 1978. – Т. : Одесская обл. – 1978. – 866 с.
590. История городов и сёл УССР: в 26 т. / Главн. редкол. Тронько П.Т. (голова) [та ін.]. – К.: Главная редакция УСЭ, 1983. – Т. : Херсонская обл. – 1983. – 667 с.
591. История Молдавии / [Под ред. А.Д. Удальцова, Л.В. Черепнина]. – Кишинев : Картя молдовеняскэ, 1951. – Т. 1. – 655 с.
592. История Молдавской ССР : В 2 т. / [Отв. ред. Л. В. Черепнин]. – Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1965. – Т. 1 : С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. – 1965. – 660 с.
593. История народного хозяйства Молдавской ССР (1812–1917 гг.) / [Отв. ред. Я. С. Гросул]. – Кишинев : Штиинца, 1977. – 108 с.
594. История предпринимательства в России / В.И. Бовыкин, М.Л. Гавлин, Л.М. Епифанова и др. – М. : РОСПЭ, 2000. – Кн. 2: Вторая половина XIX – начало XX вв. – 2000. – 575 с.
595. История России XVIII – XIX вв. / [Под ред. В. Г. Тюкавкина]. – М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2001. – 256 с.
596. История Румынии / [С. Андя и др. ; пер. с рум. Вэратик В. и др.] ; координаторы Иоанн-Аурел Поп, Иоан Болован. – М.: Весь Мир, 2005. – 678 с. – (Национальная история).
597. Ігнатуша О.М. Маловідомі документи про господарчу діяльність родини Фальц-Фейнів / О.М. Ігнатуша, О.С. Тедєєв // Південна Україна XVIII –

- XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – 1998. – Вип. III. – С. 158–167.
598. Історія Одеси / [колектив авторів. Голов. ред. В. Станко]. – Одеса : Друк, 2002. – 560 с.
599. Кабузан В.М. Чисельність і склад населення південної частини Бессарабії в першій половині XIX с. / Володимир Максимович Кабузан // Український історичний журнал. – 1968. – № 8. – С. 52–57.
600. Кабузан В.М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782 – 1858 гг. / В. М. Кабузан, С. М. Троицкий // История СССР. – 1971. – № 4. – С. 153–169.
601. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX вв. (1719–1858 гг.) / Владимир Максимович Кабузан. – М. : Наука, 1976. – 306 с.
602. Казьмирчук М.Г. Соціальна діяльність ломбардів підросійської України (1886–1917 рр.) / Марія Григорівна Казьмирчук. – К. : Логос, 2007. – 155 с.
603. Капитанов С.М. Изучение социальной и внутривосточной истории России периода феодализма во Франции в 1960 – 1964 гг. / С.М. Капитанов // История СССР. – 1966. – № 3. – С. 192–194.
604. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія : Виникнення. Історія. Розпад / [Перекл. з німецької Х. Назаркевич] / Андреас Каппелер. – Львів : Видавництво українського католицького університету, 2005. – 360 с. – (Історія країн світу).
605. Карнович Е.П. Родовые прозвания и титулы и слияние иноземцев с русскими. – (РЕПРИНТ) // Евгений Петрович Карнович. – СПб. : Изд. А.С. Суворина, 1886. – 244 с. – М. : БИМПА, 1991. – 250 с.
606. Кассо Л. А. Византийское право в Бессарабии / Лев Аристидович Кассо, проф. Моск. ун-та.– М. : Тип. Моск. ун-та, 1907. – 71 с.
607. Кассо Л. А. Россия на Дунае и образование Бессарабской области / Лев Аристидович Кассо. – М.: Печ. А. Снегиревой, 1913. – 230 с.

608. Кеппен П. О виноделии и винной торговле в России / Петр Иванович Кеппен // Журнал Министерства Внутренних дел. – 1832. – Ч. 2. – № 2–4. – С. 320–348.
609. Климова С.В. Акционерное учредительство в области тонкорунного овцеводства в России в первой половине XIX в. / С.В. Климова // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963. – Вильнюс, 1964. – С. 514–522.
610. Ключевский В.О. Сочинения : в 9 т. / Под ред. В.Л. Янина / Василий Осипович Ключевский. – М. : Мысль, 1989. – Т. 5 : Курс русской истории. – 1989. – 476 с.
611. Княжевич А. О состоянии виноградарства и виноделия на Южном берегу Крыма / [Соч.] А. Княжевича. – СПб. : Тип. Ф. Стелловского, 1868 – 72 с.
612. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / Иван Дмитриевич Ковальченко. – М. : Наука, 1987. – 439 с.
613. Кондараки В.Х. Универсальное описание Крыма / Василий Христофорович Кондараки. – СПб. : Тип. В. Веллинга, 1875. – 218 с.
614. Конькова А.Ю. Законодательство Российской империи о документировании принадлежности к дворянству / Анастасия Юрьевна Конькова // Право и политика. – 2000. – № 8. – С. 126–132.
615. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России, 1861 – 1904 гг. : Состав, численность, корпоративная организация / [Под ред. К.Ф. Шацилло] / Авенир Павлович Корелин. – М. : Наука, 1979. – 304 с. – (Ин-т истории СССР).
616. Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX века / Авенир Павлович Корелин. – М. : Наука, 1988. – 262 с.
617. Корнилович С.И. Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака, с приложением генерального плана его края, составленное при гражданской съемке Бессарабии, производившейся

- ... с 1822 по 1828 год / Степан Иванович Корнилович. – Аккерман : Тип. И. М. Гринштейна, 1899. – 523 с.
618. Корф Н.А. Земский вопрос (о народном образовании) / Николай Александрович Корф . – СПб : Тип. А. Головачова, 1867. – 64 с.
619. Корф С. А. Дворянство и его сословное управление за столетие. 1762–1855 гг. / бар. Сергей Александрович Корф. – СПб. : Тип. Тренке и Фюспо, 1906. – 720 с.
620. Коцур А.П. Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та російської еліти кінця XVIII – XX ст. / Анатолій Петрович Коцур, Марія Вікторівна Мандрик. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 203 с.
621. Кочергін І.О. Діяльність М.О. Корфа в земських установах Катеринославської губернії / І.О. Кочергін // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. – Дніпропетровськ, НГУ, 2004. – Вип. 1. – С. 18–24 .
622. Краткая история Румынии с древнейших времен до наших дней / [Л.Е. Семенова, В.Н. Виноградов, М.Д. Ерещенко, Т.А. Покивайлова] ; Отв. ред. В.Н. Виноградов; [АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики]. – М. : Наука, 1987. – 541 с.
623. Краткая родословная дворян Тройницких. Корректированное изд. – СПб., 1911. – 73 с.
624. Кривошея В.В. Козацька старшина в українському державотворенні середини XVII – кінця XVIII ст. / Володимир Володимирович Кривошея // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXIII : Політична еліта в історії України. – С. 72–79.
625. Кривошея І.І. Польські графи Потоцькі та політика Російської імперії на Півдні України (друга половина XVIII – XIX ст.) // Поляки на півдні України: історія і сучасність. У 2 т. Вип. 4 / Ігор Кривошея. – Жашків, Київ, Миколаїв : Видавництво Миколаївського державного гуманітарного

- університету ім. П. Могили, 2008. – Т.1. – С. 152–157.– (Серія „Україна: історія і сучасність”).
626. Крупенский А.Н. Краткий очерк о Бессарабском дворянстве 1812 – 1912 : К столетнему юбилею Бессарабии / Александр Николаевич Крупенский. – СПб. : Типография Р. Голике и А. Вильборг, 1912.– 64 с.
627. Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / [А.В. Шерстюк (ред.)] / Володимир Володимирович Крутіков. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1992. – 172 с.
628. Крыжановская И. Из истории крепостных цыган Бессарабии в первой половине XIX века / И. Крыжановская // Труды центрального государственного архива МССР. – Кишинёв. – 1962. – Т. 1. – С. 221–235.
629. Крым: прошлое и настоящее / Ин-т истории СССР АН СССР; [отв. Ред.: С.Г. Агаджанов, А.Н. Сахаров]. – М. : Мысль, 1988. – 107 с.
630. Кульчицький С.В. Український Крим / Станіслав Владиславович Кульчицький // Історія та правознавство. – 2009. – № 11 (183). – С. 2–4.
631. Кунцевич Ф.П. Развитие товарного зернового хозяйства в Таврической губернии в конце XIX – начале XX в. / Ф.П. Кунцевич // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963. – Вильнюс, 1964.– С. 613–625.
632. Курков К.Н. Адаптация российского дворянства к условиям модернизационного процесса начала XX в. : Монография / Константин Николаевич Курков. – Москва : Изд-во “Готика”, 2005. – 535 с.
633. Лаверычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России 1861 – 1900 / Владимир Яковлевич Лаверычев. – М. : Мысль, 1974. – 252 с.
634. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Відп. ред. В.Г. Сарбей; НАН України, Ін-т історії України / Тамара Лазанська. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.
635. Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. / Тамара Іванівна Лазанська // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 65–73.

636. Лазаревский А.М. Очерки малорусских фамилий: Иваненки /Александр Матвеевич Лазаревский // Русский архив. – 1875. – Т. 2. – № 11. – С. 297–300.
637. Лашков Н.В. Бессарабия: К столетию присоединения к России. 1812–1912 гг. : Географическое и историко-статистическое обозрение состояния края / Николай Васильевич Лашков. – Кишинев : Тип. Бессарабского губернского правления, 1912. – 231 с.
638. Лашков Ф.Ф. Архивные данные о бейликах в Крымском ханстве / [Соч.] Ф.Ф. Лашкова. – [Одесса, 1889]. – 15 с.
639. Лашков Ф.Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения. [Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения] / Федор Федорович Лашков. – Симферополь: Таврическая губернская типография, 1897. – 541 с. (Напечатано также в : Известия Таврической ученой архивной комиссии, 1894. – № 21–25. (Исторический очерк...)).
640. Лашков Ф. Крымские дела 1775 – 1776 гг. / Федор Лашков // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1895. – Т. XVIII. – С. 87–118.
641. Лашков Ф.Ф. Шагин-Гирей, последний крымский хан. Исторический очерк / Федор Федорович Лашков. – Симферополь : Редотдел Крымского облполитнафиздата, 1991. – 48 с.
642. Лебеденко О.М. Українське Придунав'я / О.М. Лебеденко, А.К. Тичина. – Ізмаїл, 1998. – Книга I. – 176 с.
643. Лебеденко О.М. Українське Подунав'я: минуле та сучасне. Історичний нарис / О.М. Лебеденко, А.К. Тичина. – Одеса : Астропринт, 2002. – 208 с.
644. Левшин Алексей Ираклиевич // Русский биографический словарь. – СПб., 1914. – Лабзина-Ляшенко. – С. 159–160.
645. Леонард П. С. Несколько слов о земстве вообще и о Бессарабском земстве в особенности / П.С. Леонард.–Одесса: Тип. Л. Нитче, 1871.–78 с.
646. Лизунов П.В. Штиглицы – “некоронованные короли” российских финансов / Павел Владимирович Лизунов // Вопросы истории. – 1999. – № 10. – С. 35–51.

647. Литвак Б.Г. Парадоксы российской историографии на переломе эпох / Центр по изучению России и Вост. Европы при Торонт. ун-те / Борис Григорьевич Литвак. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2002. – 190 с.
648. Литвинова Т.Ф. М.П. Миклашевський : До історії соціальних еліт Півдня України початку ХІХ ст. / Т. Ф. Литвинова, Є.А.Чернов // Історія та культура Подніпров'я. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. – С. 156–160.
649. Лобанов-Ростовский А.Б. Русская родословная книга / предисл. М. Семеvского. – 2-е изд. [испр. и значит. доп.]. – Т. 1–2 / кн. Алексей Борисович Лобанов-Ростовский. – СПб. : А.В. Суворин, 1895.
650. Лохманова А.І. Катеринославське земство / Алла Іванівна Лохманова. – Запоріжжя : РА “Тандем-У”, 1999. – 200 с.
651. Лукомский В.К. Списки лицам, высочайше пожалованным дипломами с гербами на дворянское достоинство Всероссийской Империи и Царства Польского / Сост. Владислав Крескентьевич Лукомский и Сергей Николаевич Тройницкий. – СПб. : Сириус, 1911. – 80 с.
652. Любавский М.К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времен до ХХ века / [Отв. ред. А.Я. Дегтярев] / Матвей Кузьмич Любавский. – М. : Изд-во МГУ, 1996. – 682 с.
653. Ляшенко П.И. Очерки аграрной эволюции в России. – Т. 1–2. / Петр Иванович Ляшенко. – СПб. : Тип. ред. период. изд. Мин. фин., 1908 – 1917. – Т.І. : Разложение натурального строя и условия образования сельскохозяйственного рынка – 1908. – 446 с.
654. Макарь П.И. “Конституция Бессарабии” : в объятиях бессарабской действительности. (Историко-антропологический этюд) / П.И. Макарь // Statum plus. – 2001–2002. – № 5. – С. 503–516.
655. Маккей Дж. Развитие экономики и региональное предпринимательство в последний период Российской империи / Дж. Маккей // Реформы или революция? Россия 1861–1917: Международный коллоквиум историков “Рабочий класс и революционная ситуация в России в начале ХХ в.” (Ленинград, июнь 1990 г.) – СПб.: Наука, 1992. – 395 с.

656. Малама В.В. Род Малама: Родословная роспись. Семейный архив. Родословное дерево / В. Малама. – Екатеринослав, 1912. – 213 с.
657. Марасинова Е.Н. Психология элиты российского дворянства последней трети XVIII века (По материалам переписи) / Елена Нигметовна Марасинова. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – 302 с.
658. Маркевич А.И. Таврическая губерния в связи с эпохой 1806–1814 годов. Исторический очерк / Арсений Иванович Маркевич. – Симферополь : Тип. Таврического губернского земства, 1912. – 102 с.
659. Маркович Я.М. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях / Яков Михайлович Маркович. – СПб. : При губ. правлении 1798. – 98 с.
660. Масанова М.Д. Деятельность земства по реализации школьной реформы, 1865 – 1881. Историография и источники / Маргарита Дмитриевна Масанова. – СПб. : СЗАГС, 2000. – 24 с.
661. Масанова М.Д. Земства и становление системы всеобщего обучения в России, 1864 – 1880 гг. / Маргарита Дмитриевна Масанова. – СПб. : СЗАГС, 2000. – 214 с.
662. Машкін О.М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст.: [монографія] / НАН України; Інститут історії України / Олександр Миколайович Машкін. – К. : Інститут історії України, 2008. – 450 с.
663. Машкін О.М. Російське дворянство іноземного походження у промисловості України другої половини XIX – початку XX ст. / Олександр Миколайович Машкін // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 83–91.
664. Машков В. Первые дворянские выборы в г. Екатеринославе в 1791 г./ В. Машков // Летопись Екатеринославской уездной архивной комиссии. – № 8. – С. 68–75.

665. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні в ХІХ ст. / Леонід Герасимович Мельник. – К. : Видавництво Київського університету, 1972. – 240 с.
666. Мещерюк И.И. Развитие торгового тонкорунного овцеводства в Буджаке в 1808 – 1856 гг. / Иван Иванович Мещерюк // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1962. – Минск, 1964. – С. 412–420.
667. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение казацкой старшины в дворянство / Дмитрий Петрович Миллер // Киевская старина. – 1897. – № 2. – С. 118–140.
668. Миллер Д.П. Заселение Новороссии и Потемкин / Дмитрий Петрович Миллер. – Харьков : Тип. губернского правления, 1895. – 48 с.
669. Миллер Ф.И. Известие о дворянах российских : о их древнем происхождении; о старинных чинах, и какие их были должности при государях, царях и великих князях; о выборе доказательств на дворянство; о родословной книге; о владении деревень, о службе предков и собственной и о дипломах / Сочиненное коллежским советником Ф.И. Миллером; Издано Иваном Рахманиновым; С присоединением некоторых относящихся к тому же периоду статей / Ф.И. Миллер. – СПб.: [Тип. Рахманинова], 1790. – 494 с.
670. Милорадович Г.А. Малороссийское дворянство / Григорий Алексеевич Милорадович. – Чернигов : Тип. губернского правления, 1890. – 63 с.
671. Мільчев В.І. Нікола Велічков – представник дворянства болгарського походження на Півдні України у ХVІІІ ст. / В.І. Мільчев // Південна Україна ХVІІІ – ХІХ ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – 1999. – № 4(5). – С. 237–240.
672. Минарик Л.П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца ХІХ – начала ХХ в: землевладение,

- землепользование, система хозяйства / Людмила Петровна Минарик. – М.: Советская Россия, 1971. – 142 с.
673. Миронов Б.Н. Социальная история России (XVIII – начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. / Борис Николаевич Миронов. – СПб : Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 2. – 1999. – 566 с.
674. Мисечко А.І. Віталій Гаврилович Боровик / А.І. Мисечко // Записки історичного факультету ОДУ. – Вип. 9. – 1999. – С. 132–135.
675. Мітельман Є.І. Сербські емігранти Штеричі в Росії / Є.І. Мітельман // Український історичний журнал. – 1989 – № 4. – С. 119–122.
676. Могиланский Н. К. Материалы для географии и статистики Бессарабии / Сост. Николай Кириллович Могиланский. – Кишинев: Тип. Бессараб. губ. правл., 1913. – 142 с.
677. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. В 4-х т. / Вадим Львович Модзалевский – К.: [Скл. изд. у авт.], 1908 – 1914.
678. Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма: от древнейших времен до начала XIX в. / Николай Андреевич Мохов. – Кишинев : Картя молдавеняскэ, 1964. – 440 с.
679. Мурзакевич Н. Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии за истекшее двадцатилетие, т.е. с 1820 по 1846 г./ Николай Никифорович Мурзакевич. – Одесса, 1846. – 88 с.
680. Надибська С.Б. Участь міст Південної України у розвитку транспорту у другій половині XIX ст. / Світлана Богданівна Надибська // Записки історичного факультету ОДУ. – 2002. – Вип. 11.– С. 253–260.
681. Надинский П.И. Очерки по истории Крыма /АН СССР Крымский филиал / П.И. Надинский. – Симферополь: Крымиздат, 1951. – Ч.1. –230 с.
682. Накко А. Очерк гражданского управления в Бессарабии, Молдавии и Валахии во время русско-турецкой войны 1806–1812 гг. / Алексей Накко // Записки Одесского Общества истории и древностей. – Одесса. – 1879. – Т. XI. – С. 269–310.

683. Накко А. Очерк гражданского устройства Бессарабской области с 1812–1828 г. / Алексей Накко // Записки Одесского Общества истории и древностей. – Одесса. – 1900. – Т. XXII. – С. 109–221.
684. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні / Всеволод Іванович Наулко. – К. : Головна спец. ред. літ-ри мовами націон. меншин України, 1998. – 80 с.
685. Некрополі України / Українське товариство охорони пам'яток історії та культури/ І.В. Дивний (упоряд.). – К., 1999. – 287 с. – (Некрополі України).
686. Нестерцов В.Д. Деловая элита Донбасса XIX – начало XX вв. / В.Д. Нестерцов, С.М. Нестрецова, О.В. Щербинина. – Донецк : Тов. “Юго-Восток Лтд”, 2007. – 179 с.
687. Никифоренко Н. А. Щоденник подорожі І.А. Гильденштедта Єлисаветградською провінцією (травень–липень 1774 р.) / Н.А. Никифоренко // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – 1999. – Вип. 4(5). – С.15–39.
688. Новицкий Я.П. Список предводителей дворянства Александровского уезда 1797–1913 гг. / Яков Павлович Новицкий // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Вып. 8. – С. 296–298.
689. Нольде Б.Э. Очерки русского государственного права / Борис Эммануилович Нольде. – СПб.: Политехн. ин-та имп. Петра Великого, 1911. – 554 с.
690. Оганян Л.Н. Общественное движение в Бессарабии в первой четверти XIX века / Людмила Николаевна Оганян. – Кишинев: Штиинца, 1974. – Часть I. – 368 с.
691. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. – Одесса : Изд. члена Одесского статистического комитета С. Бернштейна, 1881. – 143 с.

692. Одесская греческая община: прошлое и настоящее: (1795–1996) / [Научн. ред. И.К. Калмакан]. – Одеса; Афины : Аполлон, 1996. – 155 с.
693. Одесские немцы. 1803–1920 / Э.Г. Плесская-Зебольд. – О. : ТЭС, 1999. – 520 с.
694. Орлик В.М. До питання історії волошсько-молдавських поселень на Україні / Василь Михайлович Орлик. – К. : Київський держ. лінгвістичний ун-т, 1996. – 31с.
695. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період : Монографія / Василь Михайлович Орлик. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2007. – 631с.
696. Павлов-Сильванский Н.П. Государевы служилые люди. Происхождение русского дворянства / Николай Павлович Павлов-Сильванский. – СПб. : Государственная типография, 1898. – 330 с.
697. Павлова И.К. Семен Михайлович Броневский / И.К. Павлова // Крымские пенаты. Альманах литературных музеев. – Симферополь, 1994. – №1. – С. 56–64.
698. Пайпс Р. Россия при старом режиме / Р. Пайпс. – М. : Независимая газета, 1993. – 421 с.
699. Панфьорова М.А. Адміністративно-територіальний устрій Південно-Східної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. / Марина Анатоліївна Панфьорова // Наукові праці історичного факультету Запорозького державного університету. – Запоріжжя: Тандем-У, 1999. – Вип. VII. – С. 121 – 136.
700. Панфьорова М.А. Південно-Східна Україна наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. (формування адміністративної та соціально-економічної структури): Монографія / Марина Анатоліївна Панфьорова. – Донецьк : ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2004. – 186 с. – (Наукове видання).
701. Пашутин А.П. Исторический очерк г. Елизаветграда / А.П. Пашутин. – Елизаветград, 1897. – 311 с.

702. Першина З.В. Недільні школи в Одесі / Заїра Валентинівна Першина // Записки історичного факультету ОДУ. – 1999. – Вип. 9. – С. 93–96.
703. Петров П.Н. История родов русского дворянства: В 2 кн. / [Сост. П. Н. Петров]. Кн. 1(переиздание работы 1886 г.) / Петр Николаевич Петров – М.: Совместное советско-сирийское предприятие “Лексика”: “Современник” – 1991. – 430 с.
704. Петров П.Н. История родов русского дворянства: В 2 кн. / [Сост. П. Н. Петров]. Кн. 2 (переиздание работы 1886 г.) / Петр Николаевич Петров – М.: Совместное советско-сирийское предприятие “Лексика”: “Современник” – 1991. – 319 с.
705. Петров О.Є. Деякі особливості вивчення правових відносин населення півдня Бессарабії в ХІХ – першій чверті ХХ ст. / О.Є. Петров // Записки історичного факультету ОДУ. – 1999. – Вип. 9. – С. 87–93.
706. Пирумова Н.М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала ХХ в. / Наталья Михайловна Пирумова. – М. : Наука, 1986. – 269 с.
707. Пишевич А. Примечания на Новороссийский край / А. Пишевич // Киевская старина. – 1884. – январь.
708. Пірко В. Заселення Степової України в ХVІ – ХVІІІ ст. / Василь Пірко. – Донецьк : Український Культурологічний Центр, 1998. – 124 с.
709. Плохинский М. Поселение грузин в Малороссии в ХVІІІ веке : (по архив. документам) / Михаил Мелентьевич Плохинский. – Харьков : Тип. Губ. правл., 1893. – 22 с.
710. Полонская-Василенко Н. Д. Из истории Южной Украины в ХVІІІ в. Заселение Новороссийской губернии (1764–1775) / Наталья Полонская- Василенко // Исторические записки. – 1941. – Т. 13. – С. 130–174.
711. Полонська-Василенко Н. До історії першої Новоросійської губернії (1764–1774) / Наталія Полонська-Василенко. – В кн. : Запоріжжя ХVІІІ

- століття та його спадщина. – Мюнхен: Дніпрові хвилі, 1967. – Т. 2. – С. 29–51.
712. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в середині XVIII ст. (1734–1775) / Наталія Полонська-Василенко. – В кн. : Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен: Дніпрові хвилі, 1967. – Т. 2. – С. 7–28.
713. Полонська-Василенко Н. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя (Праці Комісії для вивчення соціально-економічної історії України, т.1, Київ 1931) / Наталія Полонська-Василенко // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен: Дніпрові Хвилі, 1965. – Т. 1. – С.186–381.
714. Полонська-Василенко Н. Південна Україна 1787 р. (З студій з історії колонізації) // Наталія Полонська-Василенко. – В кн.: Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен : Дніпрові хвилі, 1967. – Т. 2. – С. 90–169.
715. Порай-Кошиц И. А. Очерки истории русского дворянства от половины IX до конца XVIII века (862–1796) / Иван Антонович Порай-Кошиц. – СПб.: Тип. В. С. Балашева, 1874. – 225 с.
716. Посулько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. [Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Запоріз. від-ня] / Ольга Миколаївна Посулько. – Запоріжжя : РА Тандем-У, 1998. – 80 с.
717. Потолов С.И. Рабочие Донбасса в XVIII в./ С.И. Потолов. – М–Л.: АН СССР, 1963. – 256 с.
718. Предпринимательство и предприниматели России. От истоков до начала XX века / [Захаров В. Н., Сорокин А. К., Боханов А. Н., Бовыкин В.И., Петров Ю.А.]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997. – 351 с.
719. Пуф Я. Кишиневский английский клуб / Я. Пуф // Одесский вестник. – 1840. – 18 мая.

720. Редько Ф.О. Адміністративно-територіальний устрій Південно-Українських земель в останній чверті XVIII ст. (1775 – 1796) / Ф.О. Редько // Питання історії народів СРСР. – Х.: ХГУ, 1967. – Вип. 4. – С. 123 – 131.
721. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Олександр Петрович Реєнт. – К., 2003. – 338 с. – (Ін-т історії України НАН України).
722. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Олександр Іванович Рігельман. – К.: Наукова думка, 1994. – 699 с.
723. Рибалко І.К. Історія України. Дорядянський період: [підручник] / Іван Климентійович Рибалко. – К. : Вища школа, 1991. – 607 с.
724. Рикман В. Ю. Дворянское законодательство Российской империи / Виктор Юрьевич Рикман. – М. : МП Герольдия, 1992. – 118 с.
725. Риттих А. Ф. Племенной состав контингентов русской армии / Александр Федорович Риттих. – СПб. : А.А.Ильин, 1875. – 352 с.
726. Романович-Словатинский А.В. Дворянство в России от начала XVIII в. до отмены крепостного права. Свод материала и приуготовительные этюды для исторического исследования / Александр Васильевич Романович-Словатинский. – СПб. : Тип. МВД, 1870. – 562 с.
727. Романюк В.П. Быть, а не казаться: Александр Стурдза и его время / Владимир Романюк, Леонид Ершов. – К. : “Автограф”, 2004. – 296 с.
728. Рубакин Н.А. Правящая бюрократия в цифрах / Николай Александрович Рубакин // Сын отечества. – 30 апреля. – 1905.
729. Рубакин Н.А. Российское дворянство в цифрах / Николай Александрович Рубакин // Трудовой путь. – 1907. – № 11.
730. Рубакин Н.А. Россия в цифрах / Николай Александрович Рубакин. – СПб. : Изд-во “Вестник знания” (В.В. Битнера), 1912. – 216 с.
731. Руммель В.В. Родословный сборник русских дворянских фамилий / Витольд Владиславович Руммель, Владимир Владимирович Голубцов. – СПб. : А.С. Суворин, 1886–1887. – Т. 1.– 1886.– 608 с.; Т. 2. – 1887.– 918 с.

732. Румянцева М.Ф. Генеалогия российского чиновничества второй половины XVIII в.: постановка проблемы и источники изучения / Марина Федоровна Румянцева // Генеалогические исследования: Сб. ст. – М., 1994.– С. 201–221.
733. Савченко І.В. До історії місцевих органів управління Таврійської губернії (1783–1800 рр.) / І.В. Савченко // Студії з історії Степової України. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 1. – С. 65 – 82.
734. Савчук В.С. Естественнонаучные общества юга Российской империи (вторая половина XIX – начало XX в.) : Монография / Варфоломей Степанович Савчук. – Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1994. – 232 с.
735. Самойлов Ф.О. Історія Одещини й Одеси (II пол. XIX – 1914 р.): [навчальний посібник] / Федір Олександрович Самойлов. – Одеса : Астропринт, 2006. – 264 с.
736. Сапожников С.А. Шевченко, Бларамберги и Мавромихали / Научные записки / Рос. Дворян собр., Ин-т Тараса Шевченко Оренбург. гос. ун-та / С.А. Сапожников – Москва–Оренбург : Витязь-пресс, 1999. – Тетрадь 6. – 64 с.
737. Сарбей В.Г. Україна крізь віки: В 15 т. / Віталій Григорович Сарбей. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 9: Національне відродження України. – 1999. – 336 с.
738. Свердлов М.Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси / [Под ред. И.П. Шаскольского] / Михаил Борисович Свердлов. – Л.: Наука: Ленинградское отд-ние, 1983. – 238 с. – (АН СССР, ин-т истории СССР Ленинградское отд-ние).
739. Свиныин П. Статистика. Описание Бессарабской области. Составлено ведомства государственной коллегии иностранных дел надворным советником Павлом Свиныиным, 1.06.1816 г. / Павел Свиныин // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. VI. – 1867. – С. 175–320.

740. Секиринский С.А. Поземельные отношения в Крыму в первые годы после его присоединения к России / С.А. Секиринский // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1969. – К., 1979. – С. 97–108.
741. Семевский В.И. Пожалования населенных имений в царствование Екатерины II : очерк из истории частной земельной собственности в России / Василий Иванович Семевский. – СПб. : Тип. т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1906. – 71 с.
742. Семенов Д.Д. Барон Николай Александрович Корф / Семёнов Д.Д., Острогорский В. Русские педагогические деятели. – М.: Учеб. маг. “Нач. шк.” Е.Н. Тихомировой, 1887. – 88 с.
743. Середонин С.М. Исторический обзор деятельности комитета министров [Т. 1-5] / Сергей Михайлович Середонин. – СПб: Канцелярия Ком. министров, 1902. – Т. II, Ч. I. : Комитет министров в царствование императора Николая Первого(1825 г. ноября 20–1855 г. февраля 18)–373 с.
744. Сеница В.И. Проблемы югославянской эмиграции в русской политике 50–60-х гг. XVIII в. / В.И. Сеница // Вестник Белорусского университета. – Сер. 3. – 1974. – № 1. – С. 11–18.
745. Скальковский А.А. Взгляд на скотоводство Новороссийского края. 1846–1848 / [Соч.] А. Скальковского. – [СПб, 1850]. – 63 с.
746. Скальковский А.А. Историческое введение в статистическое описание Бессарабской области / Аполлон Скальковский // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1846. – Ч. 13. – С. 120–129.
747. Скальковский А. Начало развития заводской промышленности в Одессе / Аполлон Скальковский // Труды Одесского статистического комитета. – Одесса, 1870. – № 3–4. – С. 148–157.
748. Скальковский А.А Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии : в 2 ч. / [Соч.] Аполлон Александрович Скальковский. – Одесса : Тип. Л. Нитче, 1850. – Ч. 1.: География, этнография, народонаселение Новороссийского края. – 1850. – 366 с.

749. Скальковский А.А. Опыт хозяйственной статистики Новороссийского края / [Соч.] Аполлон Александрович Скальковский. – Одесса : Тип. Францова и Нитче, 1853. – Ч.2.: Хозяйственная статистика. – 552 с.
750. Скальковский А. А. Пространство и народонаселение Новороссийского края / Соч. А. Скальковского. – Одесса : Гор. тип., 1848. – 32 с.
751. Скальковский А. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790 и 1840 гг. / Аполлон Скальковский // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1844. – Т. I. – С. 10–15.
752. Скальковский А.А. Торговля, заводская, фабричная и ремесленная промышленность в Одессе / [Соч.] Аполлон Александрович Скальковский. – Одесса : Тип. П. Францова, 1865. – 25 с.
753. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края: [в 2 ч.]. / Аполлон Александрович Скальковский. – Одесса: Городская типография, 1836. – Ч. I. : С 1730 по 1796 гг. – 289 с.
754. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края: [в 2 ч.]. / Аполлон Александрович Скальковский. – Одесса : Городская типография, 1838. – Ч. 2 : С 1796 по 1823 гг. – 356 с.
755. Скрынников Р.Г. Начало опричнины / Руслан Григорьевич Скрынников // Ученые записки Ленинградского педагогического института им. А.И. Герцена. – Л. 1966. – Т. 294.
756. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. : в 2 т. / Михайло Слабченко. – Харків : Держвидав України, 1927. – Т. II. – 276 с.
757. Смирнов А.Ф. Государственная Дума Российской империи 1906–1917: Историко-правовой очерк / Анатолий Филиппович Смирнов. – М. : Кн. и бизнес, 1998. – 623 с.
758. Советов П.В. Из истории общественно-политической мысли Молдавии. О взглядах на государство и право в XV – XVII вв. / П.В. Советов, Ю.Я. Баскин // Ученые записки Института истории МФ АН СССР. – 1959. – № 1(10). – С. 216–221

759. Соловьев Б.И. Русское дворянство и его выдающиеся представители / Борис Иосифович Соловьев. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 320 с. – (След в истории).
760. Соловьев С.М. История России с древнейших времен : В 15 кн. / Сергей Михайлович Соловьев. – М. : Мысль, 1965. – Кн. XIII. – 647 с.
761. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX в. / Юрий Борисович Соловьев. – Ленинград : Наука, 1973. – 256 с.
762. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в 1907–1914 гг. / Юрий Борисович Соловьев. – Л. : Наука: Ленингр. отд-ние, 1990. – 267 с.
763. Списки титулованным родам и лицам Российской империи с 1894 по 1908 г.– СПб.: Издательство департамента Герольдии Сената, 1892.– 290 с.
764. Стемповский Иван Александрович // Русский биографический словарь. – СПб., 1909. – Смелов-Суворин – С. 379.
765. Стойчев В. М. Історія дворянського роду Попових / В. М. Стойчев, І. М. Стойчева // Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – 2000. – № 5. – С. 94–119.
766. Сурева Н.В. Джерела формування дворянського стану на півдні України (остання чверть XVIII ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей)/ Наталія Вікторівна Сурева. – Вип. 6. – К. : Рідний край, 1999. – С. 172–177.
767. Сурева Н.В. Питання про законодавчу регламентацію поміщицького землеволодіння на півдні України на початку XIX ст. / Наталія Вікторівна Сурева // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Запоріжжя : “Просвіта”, 1999. – Вип. VI. – С. 38–44.
768. Сурева Н.В. Повітові і губернські дворянські предводителі на Півдні України (остання чверть XVIII ст.) / Наталія Вікторівна Сурева // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Запоріжжя : “Просвіта”, 1999. – Вип. VII. – С. 80 – 87.

769. Сухомлина С.П. Предводители дворянства Таврической губернии / С.П. Сухомлина // Культура народов Причерноморья. – 1998. – № 5. – С. 302 – 309.
770. Табак И.В. Русское население Молдавии: численность, расселение, межэтнические связи / Ирина Викторовна Табак – Кишинев : Штиинца, 1990.– 136 с.
771. Тардан К.И. Виноградарство и виноделие / [Ред. И. Палимпсестова] / Карл Иванович Тардан, Григорий Богданович Рейдемейстер. – Одесса : Тип. Ульриха и Шульце, 1874. – 224 с.
772. Татаринов С.Й. Нариси історії самоврядування в Бахматі і повіті у XVIII – XX ст. / Сергій Йосипович Татаринов, Надія Олексіївна Тутова. – Артемівськ, 2008. – 228 с.
773. Татищев В.Н. Собрание сочинений : В 8 т. / Василий Никитич Татищев. – М.: Науч.-изд. центр “Ладомир”, 1994. – Т. 4. : История Российская / [Редкол. С.Н. Валик, М.Н. Тихомиров]. – М., 1995. – 555 с.
774. Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція : Монографія / Надія Темірова.– Донецьк : ДонНУ, 2003. – 320 с.
775. Тенгоборгский Л.В. О производительных силах России / Людвиг Валерианович Тенгоборгский. – М., 1854. – Ч. 1. – 186 с.
776. Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.) / НАН Украины; Институт истории Украины / Наталья Алексеевна Терентьева – Киев : “Аквилон-Пресс”, 1999. – 351 с.
777. Тихомиров М. Н. Условное феодальное держание на Руси XII в. // Академику Б.Д. Грекову ко дню семидесятилетия: сб. статей / Михаил Николаевич Тихомиров. – М. : Высшая школа, 1952. – 312 с.
778. Тихонов Б.В. Каменноугольная промышленность и черная металлургия России во второй половине XIX в. / Борис Васильевич Тихонов. – М. : Наука, 1988. – 275 с.

779. Томулець В.М. Роль і значення торгівлі у становленні та розширенні економічних зв'язків Бессарабії з українськими губерніями (1812–1868 рр.) / Валентин Миколайович Томулець // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 18–28.
780. Троицкий С.М. Дворянские проекты создания “третьего чина”. – В кн.: Россия в XVIII веке. (Сб. ст.) / Сергей Мартинович Троицкий. – М. : Наука, 1982. – С. 192–204.
781. Троицкий С.М. Русский абсолютизм и дворянство в XVIII ст. : формирование бюрократии / Сергей Мартинович Троицкий. – М. : Наука, 1974. – 396 с.
782. Тройницкий А. Крепостное население в России по 10-й народной переписи / Александр Григорьевич Тройницкий. – СПб. : Стат. отд. Центр. стат. ком., 1861. – 93 с.
783. Туркистанов Н. Губернаторские списки (1797 – 1861) / князь Николай Туркистанов. – М. : Типография В.А. Мазурова, 1894. – 72 с.
784. Туркистанов Н.Н. Губернский служебник, или список генерал-губернаторам, правителям, поручикам правителя, председателям уголовной и гражданской палат и дворянским предводителям в 47 наместничествах (1777–1796 г.) / Николай Николаевич Туркистанов. – СПб., 1869. – 108 с.
785. Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.) : Монографія / Галина Федорівна Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 324 с.
786. Тучинський В. А. Молдавани Півдня України з найдавніших часів до початку ХХ ст. : Монографія / Віталій Анатолійович Тучинський – Вінниця : Вид-во О. Власюк, 2007. – 220 с.
787. Тучков Сергей Алексеевич // Вся Одесса. 1794 – 1994 гг.: Антология. Словарь. – М.: “Димомф и К”, 1997. – С. 1168.

788. Уманец А. Исторические рассказы о Крыме / [Соч.] Алексей Александрович Уманец. – Севастополь : Типография “Севастопольского листка”, 1887. – 329 с.
789. Феденьов Р.К. Перші градоначальники Одеси : історичний досвід управління містом / Р.К. Феденьов, О.П. Якубовський. – Одеса : ОРІДУ УАДУ, 2002. – 164 с.
790. Федоров Г.К. Государственно-административное устройство и местное право Бессарабии (1812–1917) / Г. К. Федоров. – Кишинев : КГУ, 1974. – 143 с.
791. Федоров И. О положении рабочего класса в Одессе / И. Федоров // Труды Одесского статистического комитета. – Одесса, 1870. – № III–IV. – С. 91–106.
792. Федоров Ф.А. Крым, с Севастополем, Балаклавою и другими его городами, с описанием рек, озер, гор и долин; с его историею, жителями, их нравами, обычаями и образом жизни / Ф.А. Федоров. – СПб. : Типография Э. Веймара, 1855. – 242 с.
793. Флоровский А. Состав законодательной комиссии за 1767 – 1774 гг. / Антон Васильевич Флоровский. – Одесса : Тип. “Техник”, 1915. – 609 с.
794. Хавский П.В. Собрание законов о российских дворянах или Жалованная грамота благородному российскому дворянству со включением законов предшествующих и последующих с 1762 по 1823 / П.В. Хавский. – СПб. : Тип. Правительствующего Сената, 1823. – 456 с.
795. Халиппа И.Н. Город Кишинев времен жизни в нем А.С. Пушкина : Примечания к “Плану старого Кишинева” / Иван Николаевич Халиппа // Труды Бессарабской губернской архивной комиссии. – Кишинев: Типография Э. Шлиомовича, 1900. – Т. 1. – С. 97–171.
796. Халиппа И.Н. Описание архива гг. сенаторов, председательствовавших в Диванах княжеств Молдавии и Валахии с 1808 по 1813 гг. // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – Кишинев, 1900. – Т. 1. – С. 327–375.

797. Халиппа И. Н. Основные исторические данные о Бессарабии / Иван Николаевич Халиппа // Труды Бессарабской губернской архивной комиссии. – Кишинев: Паровая типо-литография Ф.И. Кашевского, 1902. – Т. II. – С. 11–119.
798. Харизоменов С. К истории форм землевладения на юге России/ Сергей Андреевич Харизоменов // Земский обзор. – 1884. – № 42–43.– С. 590–596.
799. Хеллер К. Отечественное и иностранное предпринимательство в России XIX – начала XX века / К. Хеллер // Отечественная история. – 1998. – № 4. – С. 56–64.
800. Циганенко Л.Ф. Вплив дворянських родин Бессарабії на економічний розвиток краю (перша половина XIX ст.) / Лілія Федорівна Циганенко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України, 2008. – Вип. XV. – С. 158–174.
801. Цыганенко Л.Ф. Дворянство Бессарабской губернии: территориальные, историко-правовые и социальные особенности становления (первая половина XIX века) / Лилия Федоровна Цыганенко // Analele Universitatii “Dunarea de Jos”. – Galati. – Seria 19 Istorie. – Tom V. – 2006. – P. 111–120.
802. Циганенко Л.Ф. Дворянство південноукраїнських губерній: оформлення правового статусу (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / Лілія Федорівна Циганенко // Часопис української історії. – Вип. 12. / Кафедра української історії та етнополітики Київського національного університету. – 2009. – С. 14–20.
803. Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (за матеріалами Першого Всеросійського перепису 1897 р.) / Лілія Федорівна Циганенко // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України (Науково-практичний збірник). – 2009. – № 2 (49). – С. 157–161.
804. Циганенко Л.Ф. Дворянське землеволодіння в Бессарабії (XIX – початок XX ст.) / Лілія Федорівна Циганенко // Науковий вісник

- Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Спеціальний випуск. – Ізмаїл, 2006. – С. 78–85.
805. Циганенко Л.Ф. Дворянські роди Бессарабії : історичний аспект / Лілія Федорівна Циганенко // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Вип. № 24. – 2008. – С. 22–26.
806. Циганенко Л.Ф. До питання про етнічний склад дворянства Півдня України (кінець XVIII – XIX ст.) / Лілія Федорівна Циганенко // Український історичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 67–83.
807. Циганенко Л.Ф. Інкорпорація бессарабського боярства до стану російського дворянства (перша половина XIX ст.) / Лілія Федорівна Циганенко // Інтелігенція і влада (Громадсько-політичний науковий збірник). – 2009. – Серія: Історія. – Випуск 15. – С. 83–91.
808. Циганенко Л.Ф. Молдавське боярство в управлінні Бессарабією (перша половина XIX ст.) / Лілія Федорівна Циганенко // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Вип. № 19. – 2005. – С. 41–46.
809. Циганенко Л.Ф. Молдавські бояри: посадові ранги та внутрішня стратифікація (XVIII – середина XIX ст.) / Лілія Федорівна Циганенко // Історична панорама. Збірник наукових статей ЧНУ. – Спеціальність “Історія”. – Вип. 6. – Чернівці, 2008. – С. 14–29.
810. Циганенко Л.Ф. Роль бессарабського дворянства у розвитку промисловості та транспортної інфраструктури краю (XIX – початок XX ст.). – Волинь. Волинські історичні записки. Збірник наукових праць. Житомирський державний університет ім. І.Я. Франка. – Житомир, 2008. – Том 1. – С. 34–43.
811. Цявловский М.А. Дневник П.И. Долгорукова. “35-й год моей жизни...” / Мстислав Александрович Цявловский // Звенья. – 1951. – Т. IX. – С. 19–31.
812. Чепан А. Записка о преимуществах чинов малороссийских (Сочинена по препорученню г. малороссийского полтавского маршала В.И. Чарныша

- статским советником Адрианом Чепую, 1809 года, февраля 18 дня) / А. Чепа // Киевская старина. – 1893. – январь. – С. 25–39.
813. Шандра В.С. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора (1822–1874) : структура, особовий склад, архів / Валентина Степанівна Шандра // Архіви України. – 2001. – № 3. – С. 39–64.
814. Шандра В.С. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора (1822–1874 рр.) / Валентина Степанівна Шандра // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Випуск 9. – Ізмаїл, 2000. – С. 52–60.
815. Шандра В.С. Новоросійський та бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов (1823–1854 рр.) / Валентина Степанівна Шандра // Український історичний журнал. – 2002. – № 1–3.
816. Шарапа В.Ф. Таврический губернатор А.И. Казначеев / В.Ф. Шарапа, А.А. Непомнящий // Культура народов Причерноморья. – 1997. – № 2. – С. 226–229.
817. Шевченко А.М. Розбудова південноукраїнських морських портів у другій половині ХІХ ст. / Андрій Михайлович Шевченко // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – 2007. – Вип. 22. – С. 31–35.
818. Шевченко В.В. Підприємницька діяльність банкірів Півдня України (ХІХ – початок ХХ ст.) : окремі аспекти / В.В. Шевченко // Проблеми історії України ХІХ – ХХ ст. – 2008. – Вип. ХІV. – С. 88–96.
819. Шевченко Г.Н. Формирование черноморского дворянства в конце ХVІІІ – начале ХІХ вв. / Галина Николаевна Шевченко // Проблемы истории СССР. – Вып. VI. – М. : Изд-во МГУ, 1977. – С. 77–87.
820. Шелохаев В.В. Трудные поиски национальной модели модернизации // Россия в условиях трансформации: историко-политический семинар. Материалы научного семинара / В. В. Шелохаев. – Вып. 7. – М., 2001. – С. 42–44.

821. Шемяков Д.Е. Очерки экономической истории Бессарабии / Дмитрий Егорович Шемяков. – Кишинев : Штиинца, 1980. – 252 с.
822. Шимановский М.В. О местных законах Бессарабии / Сообщ. сдел. Одес. юрид. о-ву тов. пред. Митрофаном Васильевичем Шимановским. – Одесса : Тип. „Одес. вестн.” 1887. – Вып. I. Общие вопросы. – 1887. – 79 с.
823. Ширяев С.Д. Помещичья колонизация и русская усадьба в Крыму в конце XVIII и первой половине XIX в. / С.Д. Ширяев // Крым. – 1927. – № 2 (4). – С. 170–186.
824. Шиханов Р.Б. Становлення біржової торгівлі у Південній Україні (кінця XVIII – XIX ст.) / Руслан Борисович Шиханов // Південь України XVIII–XIX ст.: записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – 1996. – № 1. – С. 92–94.
825. Шишмарев В.Ф. Романские поселения на Юге России / Владимир Федорович Шишмарев. – Л. : Наука, 1975. – 246 с.
826. Шкварець В.П. Історія рідного краю. Миколаївщина / Валентин Павлович Шкварець. – Одеса : ТОВ ВІД, 2004. – 278 с.
827. Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну (90-ті рр. XIX ст.–1914 р.) / Олег Борисович Шляхов. – Дніпропетровськ : Видавництво Дніпропетровського університету, 2003. – 366 с.
828. Шляхов О.Б. Підприємці та підприємство в торгівельному флоті Півдня України напередодні першої світової війни / Олег Борисович Шляхов // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – 2005. – Вип. IX. – С. 154–164.
829. Шумков А.А. Дворянский календарь : Справ. родослов. кн. рос. дворянства / [С.-Петербург. дворян. собр. ; Отв. ред. А. А. Шумков]. Тетр. 1–4. – СПб.: ВИРД, 1997.
830. Шумков А.А. Алфавитный список донских дворянских фамилий / [Федер. архив. служба России. Рос. гос. ист. архив] / Сост. Андрей Александрович Шумков. – СПб.: Изд-во ВИРД, 2000. – 60 с.

831. Щербальский П.К. Потемкин и заселение Новороссийского края / Петр Карлович Щербальский // Сборник антропологических и этнографических статей о России и странах ей принадлежащих. – М.: Университетская типография (Катков и Ко), 1868. – С. 169–184.
832. Щеглов Д.В. Из прошлого Бессарабии / Д.В. Щеглов // Труды Бессарабской губернской архивной комиссии. – Т. 2. – 1902. – С. 226–231.
833. Щербатов М.М. Размышления о дворянстве / [Соч.] кн. Михаил Михайлович Щербатова. – СПб. : Кн. Б.С. Щербатов, 1896. – Т. 1–2. : Статьи историко-политические и философские /под ред. И.П. Хрущева и А.Г. Воронова. – 1898. – 630 стб.
834. Щербина Н.Ф. Город Тучков: основание и развитие в первой половине XIX века / Н.Ф. Щербина // Суворовские чтения. – Выпуск 3. – Измаил, 2003. – С. 107–110.
835. Яблончиков М. История дворянского сословия в России / М. Яблончиков. – СПб., 1876. – Смоленск : Русич 2003. – 230 с.
836. Яворницький Д.І. До історії Степової України / Дмитро Іванович Яворницький. – Дніпропетровськ, 1929. – 536 с.
837. Яворницький Д.И. История города Екатеринослава / Дмитрий Иванович Яворницький. – Днепрпетровск : Січ, 1996. – 215 с.
838. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 376 с.
839. Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. / Андрей Иванович Ярошевич – Оттиск из журнала “Киевская старина” – Киев: тип. университета, 1905. – 8 с.
840. Alexander J. E. Travels to the seat of war in the Crimea, in 1829: In 2 vol. – London: Colbourn, 1830. – Vol. 1. – 308 p.
841. Bezviconi Gh. Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru / Gheorghe Bezviconi. – București :Tritonic, 2004. – 286 p.
842. Boldur A. Autonomia Bassarabiei sub stapanirea ruseasca in 1812–1828 / A. Boldur. – Chisinau, 1929. – P. 102–110.

843. Butnaru Viorel M. Vasile Lupu – „prințul orgintului” in Moldova / M. Viorel Butnaru // Moldova și economia de schimb europeană. Secolele XIV – XVIII. – Iași, 2003. – 180 p.
844. Cazzoba P. Viaggiatori russi a Genova e in Riviera / P. Cazzoba // Geno va dei grandi viaggiatori. – Roma. – 1990. – P. 129–134.
845. Guroff G. Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union / G. Guroff, F. Carstensen. – Princeton, 1983. – 253 p.
846. Lieven D. The aristocracy in Europe, 1815 – 1914 / D. Lieven. – N.Y., 1992. – 186 p.
847. Poștarencu D. Componenta socială, confesională și după sex a populației urbane a Basarabiei (1850-1917) / Dinu Poștarencu // Revista de istorie a Moldovei. – 2005. – № 4. – P. 5–22.
848. Rieber A. Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia / A. Rieber. – Chapel Hill, 1982. – 371 p.
849. Seton–Watson H. The Decline of Imperial Russian. 1855–1914 / H. Seton–Watson. – N.Y, 1964. – 280 p.
850. Sturdza Mihai D. Familiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică. – Vol. I. Abaza – Bogdan / D. Mihai Sturdza. – București, 2004. – 300 p.

VI. Дисертації, автореферати дисертацій

851. Бачинська О.А. Колонізація українським населенням Придунайських земель. XVIII – початок XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О.А. Бачинська. – Одеса, 2002. – 34 с.
852. Бацак К.Ю. Італійська еміграція в Україні: джерела та шляхи формування, міжнародні зв'язки (80-ті роки XVIII – перша третина XIX ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Костянтин Юрійович Бацак. – К., 1999. – 217 с.

853. Бойко А.В. Джерела з соціально-економічної історії Південної України останньої чверті XVIII століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / А. В. Бойко. – К., 2001. – 37 с.
854. Ветрова Г.В. Соціальні зміни у складі населення Півдня України у другій половині XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ветрова Ганна Володимирівна. – Ізмаїл, 2008. – 277 с.
855. Галь Б.О. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у XVIII – першій третині XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Галь Богдан Олександрович. – Дніпропетровськ, 2000. – 198 с.
856. Дмитрієв В.В. Градоначальства Півдня України в XIX – на початку XX ст. : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01 // Дмитрієв Владислав Володимирович. – Сімферополь, 2002. – 219 с.
857. Дячук Л.В. Історико-правові записки українського дворянства (кінця XVIII – поч. XIX ст.) як пам'ятки історичної думки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Л.В. Дячук. – К., 2001. – 20 с.
858. Каюк Д.Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01/ Каюк Дмитро Григорович. – Дніпропетровськ, 2002. – 243 с.
859. Короленко Б.А. Інкorporація Криму Російською імперією у 1783–1796 рр. : політичний та етносоціальний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Б.А. Короленко. – Київ, 2005. – 18 с.
860. Курков К.Н. Российское дворянство в контексте модернизации в начале XX в. (экономические и социокультурные аспекты) : дис. ... доктора истор. наук : 07.00.02 / Курков Константин Николаевич. – М., 2006. – 350 с.

861. Пірко В.О. Освоєння Півдня України в XVI – XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / В. О. Пірко – К., 1996. – 35 с.
862. Привалко Т.В. Обліково-статистичні джерела з історії дворянства Лівобережної України кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Т.В. Привалко. – К., 2007. – 18 с.
863. Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX — початку XX століття: дис ...канд. іст. наук : 07.00.01 / Ольга Анатоліївна Редькіна. — Київ, 2002. – 206 с.
864. Савченко І.В. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775–1822 рр.) : дис...канд. іст. наук : 07.00.01 / Ірина Володимирівна Савченко. – Запоріжжя, 2004. – 203 с.
865. Сурева Н.В. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Наталія Вікторівна Сурева. – Запоріжжя, 2004. – 253 с.
866. Хоруженко О.И. Дворянские дипломы в России XVIII века : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 “Отечественная история”/ О. И. Хоруженко – М., 1998. – 20 с.
867. Шандра В.С. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / В.С. Шандра. – К., 2002. – 39 с.
868. Шиханов Р.Б. Біржі Південної України 1886–1914 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Р.Б. Шиханов. – Запоріжжя, 1999. – 20 с.

869. Bacalov Sergiu Boierimea tarii Moldovei la mijocul secolului al XVII-lea – inceputului al XVIII-lea (studiu istorico-genealogic): teza de doctor in stinte istorice 07.00.02 – Istoria Romanilor. – Chisinau, 2007. – 190 p.

VII. Електронні публікації

870. Болтин Н.Ю. Присоединение Крыма глазами очевидца / Н. Ю. Болтин. – [Електронний ресурс] : Фонд развития экономических и гуманитарных связей „Москва – Крым”. – Режим доступа : http://www.moscow-crimea.ru/history/18_19vv.
871. Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар / Валерий Евгеньевич Возгрин. – М.: Мысль, 1992. – [Електронний ресурс] : – Режим доступа: <http://tavrika.by.ru/books/>
872. Город Днепрпетровск: городской Интернет проект. – Режим доступа : <http://gorod.dp.ua/history/>
873. Еникеев С. Очерк истории татарского дворянства / Саид Мурза Еникеев. [Електронний ресурс] : Интернет-журнал „Генеалогия и архивы”. – Режим доступа: <http://ufagen.ru/node/5570>
874. Библиотека исторических документов. – [Електронний ресурс] – Режим доступа : www.hist-rus.narod.ru
875. Каппелер Андреас. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи / Андреас Каппелер – [Електронний ресурс] : Интернет-журнал „Ізборник” (Історія України ІХ - ХVІІІ ст. Першоджерела та інтерпретації). – Режим доступа : <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz11.htm>
876. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830 / Зенон Когут – К., 1996. – [Електронний ресурс] : Интернет – журнал “Ізборник” (Історія України ІХ – ХVІІІ ст. Першоджерела та інтерпретації). – Режим доступа: <http://litopys.org.ua>
877. Манучарян Ш. Г. Возникновение армянских поселений на полуострове // Сквозь века: Народы Крыма. – Вып. I. – Симферополь: Академия

- Гуманитарных наук, 1995. – [Электронный ресурс] : Сетевой проект "Остров Крым в Океане Всемирной паутины". – Режим доступа <http://legendy.narod.ru/etnos/armyne.htm>
878. Муфтийзаде Мурза Измаил. Очерк военной службы крымских татар с 1783 по 1899 год / Измаил Мурза Муфтийзаде // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1899. – № 30. – Сайт "Москва – Крым". Фонд развития экономических и гуманитарных связей. – Режим доступа: http://www.moscow-crimea.ru/history/18_19vv.
879. Оболенская С. "Свой" и "чужие". Германия и немцы в глазах русских образованных людей в XIX в. / Светлана Валериановна Оболенская – Режим доступа: http://zhurnal.lib.ru/o/obolenskaja_s_w/22.shtml
880. Ожог И.А. Краткий курс лекций по истории румын : В 4 ч. / И.А. Ожог, И.М. Шаров. – Ч. 2. – Кишинев, 1992. – [Электронный ресурс] : „Romania and Moldova” – „Румыния и Молдова” – Режим доступа: <http://dacoromania.org/>
881. Румыния, Молдова, Бессарабия, Приднестровье. Генеалогия – Все о Бессарабии – Режим доступа: www.bessarabia.ru
882. Хайрутдинов Рамиль. Татарская феодальная знать и российское дворянство : проблемы интеграции на рубеже XVIII – XIX вв. / Р. Хайрутдинов [Электронный ресурс] : Татарский генеалогический форум – Режим доступа : <http://forum.tatar.info/index.php?showtopic=2715>

ДОДАТКИ

Додаток А
ТАБЕЛЬ ПРО РАНГИ
 (із змінами та доповненнями ХІХ ст.)

<i>Клас, ранг</i>	<i>Чини цивільні</i>	<i>Чини військові</i>
I	Канцлер Дійсний таємний радник 1-го рангу	Генерал-фельдмаршал
II	Дійсний таємний радник	Генерал від кавалерії Генерал від інфантерії Генерал від артилерії (з 1796) Інженер-генерал (з 1802)
III	Таємний радник	Генерал-лейтенант
IV	Дійсний статський радник Обер-прокурор	Генерал-майор
V	Статський радник	Бригадир (XVIII ст.)
VI	Колезький радник Військовий радник	Полковник
VII	Надвірний радник	Підполковник Військовий старшина (з 1884)
VIII	Колезький асесор	Майор (до 1884) Військовий старшина (1796– 1884) Капітан (з 1884) Ротмістр (з 1884) Осавул (з 1884)
IX	Титульний радник	Капітан (до 1884) Ротмістр (до 1884) Осавул (до 1884)

		Штабс-капітан (з 1884) Штабс-ротмістр (з 1884) Підосавул (з 1884)
X	Колезький секретар	Штабс-капітан (1797–1884) Штабс-ротмістр (1797–1884) Поручик (з 1884)
XI		Поручик (до 1884)
XII	Губернський секретар	Підпоручик (з 1884) Корнет (з 1884)
XIII	Провінційний секретар	Підпоручик (до 1884) Корнет (до 1884) Прапорщик (з 1884)
XIV	Колезький регістратор	Прапорщик (до 1884)

Додаток складено за матеріалами: ПСЗ. – № 3890. – С. 486–493; История Отечества. Энциклопедический словарь. – М., 1999. (Приложение № 5).

Додаток Б
УКРАЇНСЬКІ КОЗАЦЬКІ ЧИНИ ТА РАНГИ
 (давали право на дворянський статус)

<i>№</i>	<i>Чини та ранги</i>	<i>Сфера діяльності</i>
1.	Отаман генеральної артилерії	командував пушкарями.
2.	Бунчуковий товариш	помічник генерального бунчужного, у військових походах виконував обов'язки ад'ютанта при гетьмані, а на урочистих церемоніях носив за ним корогу.
3.	Військовий товариш	виконував різні військові та цивільні доручення, командував сотнею за відсутність сотника.
4.	Генеральний обозний	ранг генеральної старшини. Чин відповідав рангу генерал-фельдцейхмейстеру, головний начальник полкової та міської артилерії, обозів всіх військ козацьких. В генеральній військовій канцелярії знаходився під безпосереднім управлінням гетьмана.
5.	Генеральний військовий бунчужний	ранг генеральної старшини. Охоронець гетьманського бунчука.
6.	Генеральний військовий писар	ранг генеральної старшини. Голова генеральної військової канцелярії. Займав перше місце після Генерального обозного, приводив до виконання гетьманські рішення по військовим та громадським справам.
7.	Генеральний військовий суддя	ранг генеральної старшини. Після Генерального обозного, воєначальник, який управляв у мирний та військовий час, під головуванням гетьмана, всім козацьким військом, крім запорозького.
8.	Генеральний військовий хорунжий	ранг генеральної старшини. Був охоронцем великого військового прапору.
9.	Генеральний підскарбій	ранг генеральної старшини. Голова Генеральної скарбової канцелярії. Завідував всіма прибутками та видатками. Здійснював нагляд за Генеральною рахунковою комісією.
10.	Генеральний суддя	ранг генеральної старшини. Було два генеральних судді: старший головував у Генеральному суді – трибуналі вищої інстанції по судовій частині; молодший був його членом.

11.	Гетьман	верховний суддя та воєначальник. За прикладом польських гетьманів йменувався ясновельможним.
12.	Осавул генеральної артилерії	контролював полкові та городові сотні. Знаходився під керівництвом генерального обозного, а за його відсутності – командував артилерією.
13.	Осавул полковий	четвертий старшина полку. Наглядав за порядком у мирний час, був присутнім у полковій канцелярії. В кожному полку було по два.
14.	Знатний військовий товариш	такий ранг мали генеральні старшини та полковники, які були у відставці. У публічних зібраннях мали перевагу над дійсними генеральними старшинами, полковниками та бунчуковими товаришами.
15.	Значковий товариш	почесне звання було запроваджено у козацькому війську в другій половині XVII ст. Відповідали за збереження полкових прапорів та сотенних корогв, за дорученням полковників могли керувати окремими військовими загонами.
16.	Обозний полковий	перший старшина в полку. Підлягав полковнику. Знаходився під головуванням генерального обозного та Канцелярії Генеральної артилерії. Виконував обов'язки полковника на період його відсутності, якщо в полку не було бунчукового товариша.
17.	Писар полковий	третій старшина в полку. Займався у полковій канцелярії тим самим, як і генеральний писар у Генеральній військовій канцелярії.
18.	Писар полковий компанійський	виконував обов'язки секретаря.
19.	Писар суду генерального	у Генеральному суді управляв всіма вхідними та вихідними документами.
20.	Підкоморій	з 1763 р. суддя у підкоморному суді, який в основному займався земельними питаннями. Мав двох помічників – коморників.
21.	Полковник	займав перші місця після генеральних старшин. Їм підпорядковувалися всі військові, поліцейські та земські справи, а також полкова артилерія. Кожен мав свою канцелярію. Мав свій полковий прапор,

		особливий жезл – пернач та полкову музику.
22.	Сотник	голова сотні. Виконував у своїй сотні ті ж самі обов’язки, що й полковник у полку.
23.	Старший військовий канцелярист	раніше мав назву регент. Їх було два. Відповідали чину секретарів. У полкових канцеляріях мали назву полкових канцеляристів.
24.	Суддя полковий	другий старшина в полку, брав участь у роботі канцелярії по справах полку. Рангом нижче обозного.
25.	Хорунжий артилерії генеральний	охоронець головного артилерійського прапору. Брав участь в роботі канцелярії Генеральної артилерії. Підлягав генеральному обозному.
26.	Хорунжий полковий	п’ятий старшина полку. Охоронець полкового прапору, іноді був присутнім у полковій канцелярії.

Додаток складено за матеріалами: Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – Вид. 2-е, доп. – К.: Видавничий дім „Стилос”, 2004; Чена А. Записка о преимуществах чинов малороссийских / Сочинена по пропорученію г. малороссийского полтавского маршала В.И. Чарныша статским советником Адрианом Ченою, 1809 года, февраля 18 дня / А. Чена // Киевская старина. – 1893. – январь; Довідник з історії України (А-Я). / [за загальною редакцією І.Подкови, Р.Шуста] – К.: Генеза, 2001.

Додаток В
ТАТАРСЬКІ ЧИНИ ТА РАНГИ
 (перша половина XIX ст.)

№ з/п	Назва чину або рангу	Сфера діяльності
1.	Хан	титул правителя, йому належала вища духовна та світська влада. Мав право верховного володіння кримською землею.
2.	Мурза	аристократичний титул в тюркських державах, молодший представник князівського роду, радник хана.
3.	Султан (султан)	сини або найближчі родичі татарських ханів. Принци з роду Гиреїв.
4.	Карачі-бей	найближчий радник султана та його помічник, представник бейського роду.
5.	Улан (оглан)	в буквальному значенні юнак. Члени ханського роду, які не займали престол.
6.	Калга	другий по значенню сановник у ієрархії.
7.	Калга-султан	офіційний нащадок хана Кримського ханства.
8.	Нуреддин	титул третьої за значенням після хана та калги особи в ієрархії Кримського ханства. Як правило, цю посаду обіймав або брат хана або його племінник. Намісник великого аги.
9.	Нуреддин-султан	другий офіційний нащадок хана Кримського ханства.
10.	Бей	тюркський титул і звання, військове і адміністративне. Походить від титулу вождь.
11.	Великий бей	титул (каймакан, хан-агаси) одна з центральних посад у бахчисарайській адміністрації, «око та вухо хана», його візир-помічник. Командував особистою охороною хана. Спостерігав за громадським порядком, затверджував всі судові справи.
12.	Великий ага	міністр поліції.
13.	Муфтій	релігійно-адміністративний чин. Має право приймати рішення з релігійно-юридичних питань. Верховний роз'яснювач законів шаріату.
14.	Кази-аскер	головний духовний судя.
15.	Сеїт	духовний помічник муфтія.
16.	Візир	титул вищого державного сановника, як правило, першого міністра.
17.	Дефтердар	скарбник, член Дивану Кримського ханства,

		міністр фінансів.
18.	Кадій	суддя, розглядав справи, пов'язані із релігійними порушеннями.
19.	Ор-бек	відповідав за зовнішню безпеку Кримської держави, контролював збереження кордонів. На цю посаду призначалися виключно принци крові.
20.	Ор-бей	комендант та губернатор фортеці Ор-капі (Перекопу), з роду Гирейв.
21.	Сераскири	князі трьох ханських орд, які кочували поза межами Кримського півострова. Формально вони підпорядковувалися хану. Пізніше – головнокомандуючий армією, військовий міністр.
22.	Ширин-бей	голова роду Ширинів – офіційно займав адміністративну посаду, що мала аналогічну назву. Захищав інтереси вищої аристократії ханства. Мав свій адміністративний апарат.
23.	Валіде	титул матері царствующого султана, по ієрархії поступалася лише калгі. У випадку смерті титул передавався її сестрі або близькій родичці хана.
24.	Каймакам	намісник, правитель санджаку або округу.
25.	Силихтер	мечоносець.
26.	Кятиби-диван	секретар Дивану.
27.	Ак-меджи-бей	охоронець гарему.
28.	Мурахаси	представники дворянських родів при дворі Кримського хана.
29.	Баш-булюк-баш	начальник штабу.
30.	Муселими-губернатори	управителі.
31.	Сердарь	командир.
32.	Диздар	комендант.

Додаток складено за матеріалами: Штат всего гражданского и военного управления Крымского государства // Памятная книжка Таврической губернии. – Симферополь, 1867; Перевод с регистра, присланного от Ширинского Мегметжи бей и Гаджи Гази аги к генерал-порутчику и кавалеру Барону Игельстрому, с объяснением какое и какие чины получали годовое жалование. Ноябрь 24 дня 1783 года // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1889. – № 8. – С. 17–34.

Додаток Д
МОЛДАВСЬКІ БОЯРСЬКІ ЧИНИ ТА РАНГИ
 (перша половина XIX ст.)

<i>№ з/п</i>	<i>Чини та ранги</i>	<i>Сфера діяльності</i>
1.	Ага	боярський чин, спостерігач за ринковою діяльністю і торгівлею.
2.	Армаш	боярський чин, чиновник, в обов'язки якого входило затримання злочинців, надання Дивану слідчих матеріалів.
3.	Бан	боярський чин, член Дивану.
4.	Боярин	іноді називали ще „войладами” або „бойладами”. Сановник, який займав одну з вищих посад в державі.
5.	Бояринаш	боярський чин, чиновник нижчих ступенів.
6.	Вістернік <i>Великий</i> <i>вістернік</i>	боярський чин. державний скарбник, який здійснював функції міністра фінансів та судді в справах, пов'язаних зі збиранням податків. Вістернік – перша апеляційна інстанція у вирішенні справ між яськими купцями.
7.	Ворник	боярський чин, член Дивану, вищий суддя з карних і деяких цивільних справ. В умовах відсутності Господаря здійснювали командування військами князівства під час війни. Було два великих ворника – Верхньої та Нижньої Землі.
8.	Гетьман	боярський чин, командуючий кіннотою та всіма найманими військами.
9.	Жикничер	боярський чин, дворецький, який відповідав за поповнення державних запасів. У XIX ст. – боярин без посади.
10.	Камараш	боярський чин, член свити господаря.
11.	Камінар	боярський чин, княжий секретар, розпорядник тютюнового мита.
12.	Коміс	боярський чин, шталмейстер, господарський конюший.
13.	Клучер	боярський чин, посадова особа, яка спочатку відала збором меду й воску для відправки до Константинополя. Займався постачанням хліба і дичини. Пізніше виконував судові функції.
14.	Купар	боярський чин, посадова особа, яка відала

		господарськими продовольчими запасами. Постачав торговцям вином міри ваги, які затверджувалися печаткою.
15.	Логофет	боярський чин, керівник державної канцелярії та Боярської ради, охоронець великої державної печатки.
16.	Меделнічер	боярський чин без посади, виконавець разових доручень.
17.	Немеш	знатний землевласник, який не увійшов до складу боярства.
18.	Нямур	загальна назва дітей бояр перших двох розрядів.
19.	Пахарник (чагарник)	боярський чин, член Дивану, виконував обов'язки виночерпія на урочистих обідах у господаря.
20.	Питар	боярський чин без посади, іноді виконував обов'язки конюшого.
21.	Постільничий	боярський чин, камергер.
22.	Сардар	боярський чин, голова прикордонних військ у Східній та Південній частинах Молдавського князівства. З XVIII ст. – адміністративний, фіскальний та судовий голова у Орґеєвському та Лепушнянському цинутах. З XIX ст. – боярин без посади.
23.	Сердар	боярський чин, придворний провіантмейстер.
24.	Слуджер	боярський чин, начальник дворової охорони.
25.	Спатар	боярський чин, член Дивану, охоронець зброї господаря, керівник арсеналів.
26.	Стольник	боярський чин без посади.
27.	Хатман	боярський чин, обер-поліцмейстер, керівник поштових пунктів.
28.	Чагарник	боярський чин, чашечник.
29.	Шатрар	боярський чин, охоронець господарського намету під час війни.

Додаток складено за матеріалами: Крупенский А. Н. Краткий очерк о Бессарабском дворянстве 1812 – 1912. К столетнему юбилею Бессарабии / Александр Николаевич Крупенский – СПб.: Типография Р. Голике и А. Вильборг, 1912; Реестр, обнимающий все жалования, выданные из департамента финансов княжества Валахии за весь 1808 год // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – Т. 1. – Кишинев, 1900. – С. 328.

Додаток Ж
СКЛАД ДВОРЯНСТВА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ РОСІЇ
(перша половина XIX ст.)

Райони	1 8 1 6 р.			1 8 5 8 р.		
	спадкові дворяни	особисті дворяни	всього	спадкові дворяни	особисті дворяни	всього
Центрально-промисловий	8.167	11.745	19.912	16.301	17.729	34.030
%	41,02	58,98	100	47,90	52,10	100
Центрально-землеробський	15.691	9.985	25.676	21.816	11.039	32.855
%	61,11	38,89	100	66,40	33,60	100
Північний	622	1.140	1.762	1.059	3.218	4.277
%	35,31	64,69	100	24,77	75,23	100
Північно-Західний	4.530	20.609	25.139	17.390	18.113	35.503
%	18,02	81,98	100	48,98	51,02	100
Середнє Поволжя	2.779	2.072	4.851	4.245	3.859	8.104
%	57,28	42,72	100	52,39	47,61	100
Нижнє Поволжя та Північний Кавказ	2.630	1.815	4.445	3.293	5.552	8.845
%	59,17	40,83	100	37,24	62,76	100
Південне Приуралля	3.208	1.386	4.594	2.906	2.287	5.193
%	69,84	30,16	100	55,96	44,04	100
Прибалтика	4.953	2.096	7.049	5.924	2.610	8.534
%	70,27	29,73	100	69,42	30,58	100
Лівобережна Україна	22.583	8.718	31.301	15.028	14.715	29.743
%	72,15	27,85	100	50,53	49,47	100
Новоросія і Бессарабія	5.898	5.914	11.812	17.285	12.916	30.201
%	49,94	50,06	100	57,23	42,77	100
Всього	84.114	66.433	150.547	113.093	93.555	206.648
%	55,87	44,13	100	54,73	45,27	100

Додаток складено за матеріалами: Рубакін Н.А. Правящая бюрократия в цифрах / Николай Александрович Рубакін // Сын отечества. – 30 апреля. – 1905; Рубакін Н.А. Российское дворянство в цифрах / Николай Александрович Рубакін // Трудовой путь. – 1907. – № 11; Рубакін Н.А. Россия в цифрах / Николай Александрович Рубакін. – СПб. : Изд-во “Вестник знания” (В.В. Битнера), 1912. – 216 с.

Додаток 3
АЛФАВІТНИЙ СПИСОК ВЕЛИКИХ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ
(Бессарабська губернія)
1897 р.

П. І. П.	Населений пункт	повіт	Кількість землі
Адамович Л. Є.	с.Бештемак	Бендерський	2 200
Акацатов В.В.	м.Флорешти	Сорокський	2 058
Албат Н.І.	і. Корнешти	Бельцький	547
Антоневич Б.С.	с. Албинець	Бельцький	3 645
Ануш К.а	с. Зозуліни	Бельцький	1 820
Ануш Х. К.	с. Бумбота	Бельцький	1 882
Апостолопуло М. К.	с.Сахарня	Оргеевський	1 600
Артемонова Л.А.	ім. Будей	Кишинівський	1 130
Асвадуров А. З.	м. Аккерман	Акерманський	1 130
Аснаш Д. М.	с. Аснашани – Малі ім. Великі Аснашани	Бельцький Сорокський	11 335 1 025
Аснаш Є. Ф.	ім. Кугурешти	Сорокський	564
Аснаш М.Д.	ім. Кугурешти	Сорокський	1 107
Балінський А. Л.	с.Гояни	Кишинівський	1 860
Бантиш Є.Д.	ім. Ізвори	Бельцький	2 312
Бантиш О. Ф.	ім. Негошти ім. Яблони	Кишинівський Бельцький	897 1 455
Бантиш Р. Ф.	с. Яблони-Ноу	Бельцький	2 130
Баранецький Е.Е.	ім. Чорниці	Сорокський	412
Белікович А. А.	ім. Бештемак	Ізмаїльський	1 421
Бібер	ім. Поль-Мидокуц	Хотинський	1 201
Бібер-Шульгіна Є.І.	ім. Рушніци ім. Паладія, ім.. Барладяни	Сорокський Хотинський	1 150
Богдан І.К.	ім. Кугурешти	Сорокський	1.115
Богослов І. В.	с. Тешкурени	Бельцький	1 419
Ботян А.Ф.	д.Фратешти де Жос	Сорокський	457
Бржозовські і Руська	с. Редю-Марс	Сорокський	573
Будде С. Ф.	вот. Сіпотени	Кишинівський	1 161
Бузні І. К.	с. Обрекла ім. Обрежа	Бельцький Бельцький	1 120 1 119
Бузні І. М.	с. Чугуля, с.Устьє	Бельцький Бельцький	3 890 2 388
Бузні М. К.	вот. Унгени	Бельцький	716
Бутмі-де-Кацман С. Є.	Частина вотч. Алботешти	Сорокський	2 107
Бухаріна Н. Є.	ім. Пирліца с. Тододрешти с.Унцешти	Бельцький Бельцький Бельцький	1 067 1 599 1 905
В'яземська Є. Ф. – кн.	х. Чага	Бендерський	1 878
Вартік В. К.	с. Бумбота	Бельцький	2 777
Василевський І.Я.	с. Боросени-Ноу	Бельцький	435
Вішнякова Н.П.	ім. Купчина	Бельцький	620

Владиславська М.Н.	ім. Молодово	Хотинський	1 251
Волконська А.В. - кн.	п. Сеймени	Акерманський	3 112
Воронянський П.П.	п. Перепеліци	Сорокський	2 049
Гагарін-Стурдза Г. Є. – кн.	ім. Манджи с. Манзирь	Акерманський Бендерський	4 000 12 780
Гаєвські та Цвєтановичи	п. Балкоуци	Хотинський	750
Гартинг Є.Н.	ім. Саражени ім. Танули	Оргєєвський Ізмаїльський	577 2 653
Гартинг К. К.	ім. Погребени ім. Курлени ім. Будешти	Оргєєвський Оргєєвський Кишинівський	2 485 717 3 654
Гартинг Х.А.	ім. Ішновець	Оргєєвський	1 459
Гафєнко С. М.	с. Флорешти с. Бучумени	Бельцький Бельцький	1 586 1 668
Георгіц К.І. та Ф.І.	п. Бубулешти	Сорокський	630
Германсон П.Я.	Ім.. Пукари	Акерманський	4 350
Германсон П. Я.	с. Пуркари	Акерманський	4 350
Герстенбергер Г. Ф.	с. Джаман-Абат	Бендерський	1 667
Гіжицька Б.Я.	п. Перкоуц	Хотинський	645
Гінбургі	Ново-Лейпциг	Бендерський	3 163
Главче П.І. та С. К.	п.Слободжей-Душки с. Грушева	Оргєєвський	641
Глоба Є.А., Ставило Е.А	ім. Богзешти	Оргєєвський	680
Гойлови	Сарата-Нижня ім. Цибирик	Бельцький Оргєєвський	15 579 1 192
Гонта С.К.	п.Збирая	Кишинівський	
Готцфельд-Трахтенберг О. І.	с. Куруджийка д. Романівна, с.Карабетівка	Бендерський Бендерський Бендерський	2 484 1 808
Гофман А. І.	х. Ламбрівка	Бендерський	500
Гофман Е. І.	х. Ламбрівка	Бендерський	520
Граббе В. П. - граф	с. Куканешти	Бельцький	801
Гринберг М.	с. Молашти	Бендерський	2 741
Густі О. Д.	с. Валя-Марє	Бельцький	1 236
Гюмюшлі І. Г.	д. Романівка	Бендерський	1 500
Дєрожинський М. Л.	ім. Тузори	Оргєєвський	1 100
Дємі П.І.	ім. Конрешт	Сорокський	2 276
Дємідов П. О.	Курорт Будакі	Акерманський	17 000
Діческул П.В.	ім. Галєнци	Оргєєвський	1 524
Дмитрієв Ф.	с. Андріївка	Бендерський	778
Доброграєва К.К.	ім. Братушани	Бельцький	698
Доливо- Добровольський	ім. Корестоул	Хотинський	506
Доманська З. М.		Хотинський	562
Донич Е. М.	вот. Шаркани	Оргєєвський	981
Донич З. Ф.	вот. Кугурешти	Сорокський	553
Донич К.М.	ім. Лалово	Оргєєвський	652
Донич М. М.	вот. Дружинєни м.Новосєліци,	Бельцький Хотинський	530

	вот.Маршинци с. Навирець	Хотинський Бельцький	1 487 1 789
Донич О. С.	ім. Кайнар-Векі вот. Дрокія	Сорокський Сорокський	1 859 4 602
Друци А.С.	ім. Чулуш	Бельцький	1 467
Дуніни	с. Чучуєни	Бельцький	1 434
Дунка С. І.	ім. Балкоуц	Хотинський	878
Єрмолинська М. Є.	с. Стинильненіно	Бельцький	3 505
Зверев І. Г.	с. Спея	Бендерський	971
Зілоті М. О.	д. Золотіївка	Бендерський	1 500
Зоті М. К.	с.Сарата-Голбан с. Зотівка	Бендерський Бендерський	4 731 1 853
Іванов О. М.	ім. Садово-Яблуні	Кишинівський	30
Казимир К.Ф.	Чернолевська економія	Сорокський	4 000
Крісті Г. І.	ім. Телишево-Самоканка	Оргєєвський	2 775
Ласкарі К.В.	ім. Пожарєни	Кишинівський	
Руссо М. О.	ім. Циганешти	Оргєєвський	1 550
Сикард Х.К.	ім. Води	Кишинівський	
Томулець Ф. Є.	ім. Лопушня	Кишинівський	1 000
Феодосиць І. Є.	ім. Толонешти	Оргєєвський	
фон- Гольбах М.І.	п. Дрожієни	Кишинівський	1 135

Додаток складено за матеріалами: Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи на 1897 год. – СПб. : Издание А.С. Суворина, 1899. – 900 с.

Додаток І

**СТАНОВИЙ РОЗПОДІЛ НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(за матеріалами перепису 1897 р.)**

Стани	Загальна кількість	На кожну тисячу населення	%
Дворян спадкових	1 220 169	10	0,97
Дворян особистих	630 119	5	0,50
Осіб духовного звання всіх християнських віросповідань	588 947	5	0,47
Спадкових та особистих почесних громадян	342 997	3	0,27
Купців	281 179	2	0,22
Міщан	13 386 392	106	10,65
Селян	96 896 648	771	77,1
Військових козаків	2 928 842	23	2,33
Інородців	8 297 665	66	6,6
Осіб, які не належать до вищеназваних верств	353 913	3	0,28
Іноземців	605 500	5	0,48
Осіб, які не вказали свою приналежність до жодного стану	71 835	1	0,06
В С Ь О Г О	125 604 206	--	100

Додаток складено за матеріалами: Рубакін Н.А. Правлящая бюрократия в цифрах / Николай Александрович Рубакін // Сын отечества. – 30 апреля. – 1905; Рубакін Н.А. Российское дворянство в цифрах / Николай Александрович Рубакін // Трудовой путь. – 1907. – № 11; Рубакін Н.А. Россия в цифрах / Николай Александрович Рубакін. – СПб. : Изд-во “Вестник знания” (В.В. Битнера), 1912. – 216 с.

Додаток К

**СПИСКИ ДВОРЯН,
ЯКІ ПЕРЕСЕЛИЛИСЯ ДО БЕССАРАБІЇ З УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ
ТА БУЛИ ВНЕСЕНІ ДО РОДОВІДНОЇ КНИГИ БЕССАРАБСЬКОЇ
ГУБЕРНІЇ**

(на 1 січня 1901 р.).

№ з/п	Прізвище ім'я	До якої частини родовідної книги	Рік внесення роду до родовідної книги	З якої губернії прибула родина
1.	Аленич Михайло	2	1892	Полтавська
2.	Бродецький Олексій	1	1839	Подільська
3.	Беліна-Беликович Казимир	6	1852	Подільська
4.	Бучацький Онуфрій	1	1855	Подільська
5.	Бімман Володимир	2	1873	Подільська
6.	Блажеєвський Яків	1	1892	Подільська
7.	Веліогорський Ксавелій	1	1853	Подільська
8.	Венцьковський Петро	6	1883	Подільська
9.	Василевський Іван	1	1891	Подільська
10.	Вішніовський Севастян	2	1897	Київська
11.	Главацький Григорій	6	1830	Подільська
12.	Главацький Іван	6	1830	Подільська
13.	Глембоцький Матвій	6	1850	Волинська
14.	Голишевський Іван	1	1868	Подільська
15.	Грозинський Василь	2	1869	Чернігівська
16.	Гродзський Казимир	1	1871	Волинська
17.	Герман Іван	2	1897	Херсонська
18.	Декаприлевич Гнат	1	1857	Подільська
19.	Долинський Павло	1	1865	Подільська
20.	Добровольський Михайло	6	1869	Подільська
21.	Долгов Михайло	2	1897	Херсонська
22.	Драгичевич-Никитич Олімпій	4	1900	Херсонська
23.	Жебровський Гнат	1	1853	Подільська
24.	Жолковський Антон	1	1869	Подільська
25.	Жуковський Алоїзій	6	1880	Волинська
26.	Крижановський Клемент	6	1854	Подільська
27.	Комар Олександр	6	1854	Подільська

28.	Кохманський Роман	1	1864	Подільська
29.	Кліоновський Леонард	1	1869	Подільська
30.	Константинович Олександр	3	1893	Полтавська
31.	Карачан Іван	3	1898	Херсонська
32.	Лисаківський Йосип	1	1851	Полтавська
33.	Левицький Гнат	1	1852	Подільська
34.	Ліпман Микола	6	1886	Чернігівська
35.	Лілевич Олександр	2	1898	Херсонська
36.	Марбавський Казимир	6	1856	Подільська
37.	Москалевич Петро	2	1880	Херсонська
38.	Митрофанов Онуфрій	2	1887	Полтавська
39.	Михайлівський Томаш	6	1892	Подільська
40.	Нехадовський Людвіг	6	1852	Подільська
41.	Навроцький Григорій	1	1856	Полтавська
42.	Пржигодський Яків	1	1867	Подільська
43.	Ржондковський Флор	3	1892	Волинська
44.	Ревуцький Олексій	2	1899	Херсонська
45.	Семашко Микола	1	1851	Подільська
46.	Стровський Іван	1	1865	Подільська
47.	Соколовський Людвіг	1	1866	Подільська
48.	Свірчевський Карп	1	1869	Подільська
49.	Свірчевський Віктор	1	1869	Подільська
50.	Сонседський Віктор	1	1869	Подільська
51.	Собеневський Домазій – Юліан	6	1871	Подільська
52.	Смоленський Петро	1	1879	Волинська
53.	Терлецький Олександр	1	1857	Київська
54.	Хиджеу Іван	6	1836	Подільська
55.	Чарковський Іван	1	1862	Подільська
56.	Шабельський Іван	1	1862	Подільська
57.	Яворський Теофіл	1	1865	Подільська
58.	Яновський Лев	3	1869	Херсонська
59.	Янковський Юліан	6	1876	Подільська
60.	Яновський Василь	2	1899	Херсонська

Додаток складено за даними “Алфавитного списку дворянским родам Бессарабской губернии, внесенным в дворянскую родословную книгу по 1-е января 1901 года”. – Кишинев : Паровая Типо-Литография Ф. Кашевского, 1901. – 24 с.; Адрес-календаря Бессарабской губернии на 1882 г. / [Под ред. Б.А. Топиро]. – Кишинев : Изд-во редакции областных ведомостей, [1882]. – 324 с.; Адрес-календаря Бессарабской губернии на 1901 г. / [Под ред. Б.А. Топиро]. – Кишинев : Типография “Бессарабских губернских ведомостей”, [1901]. – 300 с.

Додаток Л

**АЛФАВІТНИЙ СПИСОК ПОЛЬСЬКИХ ДВОРЯНСЬКИХ РОДІВ
БЕССАРАБСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ, ЯКІ БУЛИ ВНЕСЕНІ ДО
ГУБЕРНСЬКОЇ РОДОВІДНОЇ КНИГИ
(1 січня 1911 р.)**

№ з/п	Прізвище та ім'я	Рік внесення роду до дворянської родословної книги	В яку частину книги	До якого року відносяться докази про дворянство роду
1.	Бродецький Яків	1839	1	1725
2.	Борковський-Дунін Вікентій	1852	6	1641
3.	Бучацький Онуфрій	1855	6	1713
4.	Бімман Володимир	1873	2	1824
5.	Білецький Карл	1883	6	1823
6.	Борткевич Броніслав	1898	6	1800
7.	Веліогорський Ксаверій	1853	1	1740
8.	Венцьковський Петро	1883	6	1672
9.	Врублевський Мар'ян	1894	1	1841
10.	Гречин Матеуш-Піус	1851	1	1648
11.	Голішевський Іван - Климентій	1868	1	1759
12.	Гродзкий Казимир	1871	3	1828
13.	Дерожинський Леопольд	1842	2	1800
14.	Декаприлевич Ігнатій	1857	1	1811
15.	Доливо-Добровольські Василь, Петро та інш.	1860	6	1714
16.	Долинський Павло	1865	1	1801
17.	Добровольський Михайло	1869	6	1725
18.	Дзиковський Болеслав	1872	2	1814
19.	Долинський Іван	1877	1	1856
20.	Доливо-Добровольський Григорій	1883	6	1714
21.	Жебровський Ліборій - Ігнатій	1853	1	1850
22.	Жолкевський Антон	1868	1	1740
23.	Кржижановський Климентій	1854	6	1772
24.	Куликовський Йозефат	1860	6	1652

25.	Кохманський Роман	1864	1	1802
26.	Кліновський Леонард-Йосиф	1869	1	1861
27.	Лисаковський Йосиф	1851	1	1585
28.	Леганзевич Віра з дітьми	1904	1	1760
29.	Михайловський Томаш	1892	6	1826
30.	Малешевський Марцелін	1903	1	1841
31.	Надаховський Людвіг	1852	6	1707
32.	Остольський Болеслав	1910	6	1844
33.	Писаржевський Ігнатій	1840	2	1817
34.	Пржигодський Яків	1867	1	1744
35.	Пржецлавський Фортунат	1891	6	1817
36.	Пржибиловський Антон	1895	1	1835
37.	Стровський Іван	1865	1	1700
38.	Соколовський Людвіг	1866	1	1722
39.	Свірчевський Карп	1869	1	1866
40.	Сонседський Віктор	1869	1	1722
41.	Собеневський Дамазій - Юліан	1871	6	1739
42.	Серацький Михайло	1903	1	1891
43.	Тушинський Василь	1835	6	1747
44.	Чарковський Іван-Платон	1862	1	1748
45.	Шабельський Іван	1872	1	1802
46.	Яворський Теофіл	1854	1	1758
47.	Яцимирський Іасон	1854	6	1663
48.	Янковський Юліан	1876	6	1721

Додаток складено за даними “Алфавитного списку дворянским родам Бессарабской губернии, внесенным в дворянскую родословную книгу по 1-е января 1901 года”. – Кишинев: Паровая Типо-Литография Ф.Кашевского, 1911 – 32 с.; Адрес-календаря Бессарабской губернии на 1882 г. / [Под ред. Б.А. Топиро]. – Кишинев : Изд-во редакции областных ведомостей, [1882]. – 324 с.; Адрес-календаря Бессарабской губернии на 1901 г. / [Под ред. Б.А. Топиро]. – Кишинев : Типография “Бессарабских губернских ведомостей”, [1901]. – 300 с.

Додаток М

**СПИСОК ДВОРЯН - ПОЛЯКІВ,
ЯКІ ЗНАХОДЯТЬСЯ НА СЛУЖБІ
В ІЗМАЇЛЬСЬКОМУ ГРАДОНАЧАЛЬСТВІ
(1835 р.)**

П.І.Б.	Скільки років	Ранг, посада	Віроспо-відання	Служба
Славинський Яків Федорович	40	Титулярний радник	Дані відсутні	Походить з польських шляхтичів. На службу поступив 1811 р. у Херсонській губернії до Тираспольського повітового суду канцелярським службовцем. У 1814 р. – канцелярський службовець Бессарабського обласного уряду, 2-го департаменту. В 1816 р. – направлений до Ізмаїльської митної застави наглядачем. З 1817 р. – квартальний доглядач Кишинівської міської поліції. З 1823 р. – поступив в Хотинський повітовий суд. У 1828 р. – призначений квартальним доглядачем в Ізмаїльську міську поліцію. З 1835 р. – пристав Ізмаїльської поліції.
Сярчинський Вікентій Ксаверйович	29	Губернський секретар	Католик	Походить з польських шляхтичів. Після закінчення Волинського лицю і Кременчуцького училища у 1825 р. поступив до канцелярії бессарабського обласного прокурора. З 1827 р. – працював в Оргеєвському земському суді, в 1828 р. – протоколіст Бессарабських дворянських депутатських зборів, де знаходився при канцелярії обласного предводителя дворянства. У 1831 р. призначений помічником юрисконсульта Ізмаїльського комерційного суду, а з 1834 р. – столоначальник в канцелярії Ізмаїльського градоначальника, у 1835 р. – столоначальник Ізмаїльського центрального карантину.

Жоховський Формунат Іванович	35	Титулярний радник	Католик	Походить з польських шляхтичів. На службу поступив у 1818 р. в Подільську казену палату в якості канцелярського наглядача після закінчення Кам'янець-Подільського народного училища. У 1824 р. направлений в Гусятинську митницю на посаду писаря. З 1830 р. – секретар і скарбничий Ізмаїльського карантинного правління.
Жоховський Фелікс Іванович	35	Титулярний радник	Католик	Походить з польських шляхтичів. На службу поступив у 1815 р. підканцеляристом губернського правління, з 1819 р. призначений столоначальником Ізмаїльського будівельного комітету, у 1831 р. – секретар цього комітету. Має бронзову дворянську медаль в пам'ять про події 1812 р.
Габлін Осип Францевич	35	Без чину	Католик	Походить з польських шляхтичів. На службу поступив в 1825 р. в управління казенної аптеки аптекарським гезелем Ізмаїльського центрального карантину.
Верінбицький Іван Іванович	42	Без чину	Православний	Походить з польських шляхтичів західних губерній. На службу поступив у 1831 р. до Акерманської митної застави, з 1833 р. – канцелярист Ренійської митної ратуші.

Додаток складено за матеріалами КУ «Ізмаїльський архів». – Ф.56 Канцелярія Ізмаїльського градоначальства. – Оп.1. – Спр.386 *Формулярні списки чиновників всіх класних чинів Ізмаїльського градоначальства про службу. (1789 – 1835 рр.). – на 323 арк. – Арк. 13 – 254;*
НАРМ, ф. 88, оп. 1, спр. 126. Ходатайство польських дворян Урбановичей о причислении их к бессарабскому дворянству (18 марта 1824 – 20 сентября 1845 гг.), 36 арк.; НАРМ, ф. 88, оп. 1, спр.127. Ходатайство польских шляхтичей Петрашевских о причислении их к бессарабскому дворянскому сословию и документы, устанавливающие их личности и происхождение (17 января 1824 – 27 августа 1877 гг.), 25 арк.; НАРМ, ф. 88, оп. 1, спр. 150. Документы, удостоверяющие дворянское звание шляхтичей Солтовских, Целинских, Березовских, Чернышевых (22 января 1824 – 23 октября 1915 гг.), 228 арк.

Додаток Н

**СПИСОК МОЛДАВСЬКИХ БОЯР БЕССАРАБІЇ,
ЯКІ ОТРИМАЛИ РОСІЙСЬКЕ ПІДДАНСТВО
(1812 – 1813 рр.)**

	Прізвище та ім'я	Молдавське звання або ранг
1.	Андріяш Манолакій	медельничер
2.	Аслан Хаджи	медельничер
3.	Бальш Янко	коміс
4.	Банарь Іоніца	капітан
5.	Бантиш Іван	стольник
6.	Башот Іоніца	спатарь
7.	Бузне Манолакій	
8.	Варфоломій Іордакій	сардарь
9.	Гане Матей	дворянин
10.	Гика Олександр	князь
11.	Димитріу Георгій	медельничер
12.	Доні Микола	пахарник
13.	Жорова Катинка	
14.	Зілоті Матей	син ключера
15.	Казимір Панаїт	каминарь
16.	Калмуцький Іордакій	сулжер
17.	Кантакузино Іордакій	сардарь
18.	Корой Василь	син питаря
19.	Корой Георгій	син питаря
20.	Лазо Іван	армаш
21.	Леонов Георгій	
22.	Леонов Дмитро	
23.	Леондари-Банбаш Георгій	сардарь
24.	Милло Микола	
25.	Міклеско Янко	
26.	Німішеско Іоніца	медельничер
27.	Оат Дмитро	молдавський капітан
28.	Паладі Костянтин	ворник
29.	Панаїті Олександр	коміс
30.	Паскаль Георгій	вель-капітан
31.	Прункул Янакій	каминарь
32.	Ралі Замфіракій	каминарь
33.	Стаматій Фома	пахарник
34.	Стирчев Гаврил	
35.	Стирчев Султан	

36.	Стражеско Іван	
37.	Строєскова Марія	вдова
38.	Стурдза Іоанн	спатарь
39.	Теутолов Андрій	
40.	Теутолов Лука	
41.	Томулець Іордакій	
42.	Томулець Сандулакій	
43.	Туфеско Костянтин	
44.	Хермезій Василь	
45.	Чеголя Іван	
46.	Черкез Микола	ключер

Додаток складено за матеріалами праці Крупенського А. Н. Краткий очерк о Бессарабском дворянстве. 1812 – 1912. К столетнему юбилею Бессарабии. – СПб., 1912. – 64 с.+ 10 прил.; НАРМ, ф. 3, оп. 2, спр. 214. Определение областного совета о правах сословий в Бессарабской области (27 ноября 1836 – 24 декабря 1851 гг.), 414 арк.; НАРМ, ф. 88, оп. 1, спр. 2. Прошение жителей Бессарабской области о причислении их к бессарабскому дворянству и постановления собраний об отказе в ходатайстве некоторым из них (18 декабря 1811 – 15 января 1892 гг.), 220 арк.; НАРМ, ф. 88, оп. 1, Спр. 9. Переписка депутатского собрания с Бессарабским областным правительством, Бессарабским губернатором и др. на прошения разных дворян разных губерний о причислении их к бессарабскому дворянству (11 декабря 1816 – 18 декабря 1904 гг.), 337 арк.

Додаток О

ГУБЕРНАТОРИ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ**НОВОРОСІЙСЬКА ГУБЕРНІЯ (1796 – 8.10.1802 р.)***(м. Новоросійськ (Катеринослав)*

- 1783 – Тутомлін Тимофій Іванович, губернатор
1784 – Потьомкін Григорій Олександрович, генерал-губернатор
1784 – Синельников Іван Максимович, губернатор
1789 – Каховський Василь Васильович, губернатор
1794 – Зубов Платон Олександрович, генерал-губернатор
1795 – Хорват Йосиф Іванович, губернатор

КАТЕРИНОСЛАВСЬКА ГУБЕРНІЯ**(8.10.1802 – 1917 р.)**

- 1796–1797 – Бердяєв Микола Михайлович, генерал-губернатор
1797–1800 – Каховський Михайло Васильович, генерал-губернатор
1800–1802 – Міхельсон Іван Іванович, генерал-губернатор
1823–1844 – Воронцов Михайло Семенович, генерал-губернатор
1797 – Селецький Іван Іванович, губернатор
1800 – Ніколаєв Іван Петрович, губернатор
1801 – Міклашевський Михайло Павлович, губернатор
1802 – Беклешов Сергій Андрійович, губернатор
1804 – Берг Петро Іванович, губернатор
1809 – Гладкий Кирило Степанович, губернатор
1817 – Калагеоргі Іван Христофорович, губернатор
1820 – Шеміот Віктор Леонтійович, губернатор
1823 – Цалабан Трохим Матвійович, губернатор
1824 – Свечин Олексій Іванович, губернатор
1828 – Донець-Захаржевський Дмитро Андрійович, губернатор
1831 – Франк Отто Романович (барон), губернатор
1832 – Логінов Никанор Михайлович, губернатор

- 1836 – Пеутлінг Андрій Олександрович, губернатор
 1847 – Фабр Андрій Якович, губернатор
 1857 – Сіверс Олександр Карлович (граф), губернатор
 1862 – Извольський Петро Олександрович, губернатор
 1863 – Крігер Григорій Олександрович, губернатор
 1865 – Дунін-Барковський Василь Дмитрович, губернатор
 1870 – Дурново Іван Миколайович, губернатор
 1882 – Розенберг Андрій Григорович, губернатор
 1883 – Долгоруков Василь Михайлович, губернатор
 1884 – Батюшков Дмитро Михайлович, губернатор
 1890 – Шліппе Володимир Карлович, губернатор
 1893 – Мартинов Дмитро Миколайович, губернатор
 1897 – Баторський Олександр Олександрович, губернатор
 1897 – Святополк-Мирський Петро Дмитрович, губернатор
 1900 – Келлер Федір Едуардович, губернатор
 1904 – Нейдгардт Олексій Борисович, губернатор
 1905 – Александровський Сергій Васильович, губернатор
 1905 – Клінгенберг Микола Михайлович, губернатор
 1909 – Шидловський Костянтин Михайлович, губернатор
 1910 – Якунін Владислав Васильович, губернатор
 1913 – Колобок Володимир Арсенович, губернатор
 1916 – Чернявський Андрій Гаврилович, губернатор

ГУБЕРНАТОРИ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (8.10.1802 – 1917 рр.)

- 1815–1823 – Лонжерон Олександр Федорович (Людовик-Олександр-Андре, граф де Лонжерон, маркіз де ла Косс, барон де Куны), генерал-губернатор
 1823–1854 – Воронцов Михайло Семенович, генерал-губернатор
 1854–1855 – Анненков Микола Миколайович, генерал-губернатор

- 1855–1862 – Строганов Олександр Григорович, генерал-губернатор
1862–1874 – Коцебу Павло Євстафійович, генерал-губернатор
1879–1880 – Тотлебен Едуард Іванович, генерал-губернатор
1880–1881 – Дрентельн Олександр Романович, генерал-губернатор
1881–1882– Дондуков-Корсаков Олександр Михайлович, генерал-губернатор
1882–1883 – Гурко Йосип Володимирович, генерал-губернатор
1883–1885 – Рооп Христофор Христофорович, генерал-губернатор
1905–1905 – Каульбарс Олександр Васильович, генерал-губернатор
- 1803 – Окулов Олексій Матвійович, губернатор
1805 – Гладкий Кирило Степанович, губернатор
1808 – Мещерський Петро Сергійович, губернатор
1809 – Рахманов Григорій Миколайович, губернатор
1816 – Сент-Прі Карл Федорович (Арман-Карл-Еммануїл де Гіньар Сент-Прі), губернатор
1821 – Комстадіус Карл Францевич, губернатор
1828 – Могилевський Павло Іванович, губернатор
1831 – Ганскау Яків Федорович, губернатор
1837 – Рославець Віктор Якович, губернатор
1839 – Пестель Володимир Іванович, губернатор
1845 – Рославець Віктор Якович, губернатор
1848 – Оленич-Гніденко Кирило Якимович, губернатор
1851 – Ільїнський Михайло Сергійович, губернатор
1854 – Панкратьєв Феофіл Петрович, губернатор
1859 – Башмаков Олександр Дмитрович, губернатор
1861 – Клушин Павло Миколайович, губернатор
1868 – Старинкевич Сократ Іванович, губернатор
1871 – Абаза Микола Савович, губернатор
1874 – Ерделі Олександр Семенович, губернатор
1890 – Олів Сергій Вільгельмович, губернатор

- 1893 – Веселкін Михайло Михайлович, губернатор
1897 – Оболенський Іван Михайлович, губернатор
1902 – Левашов Володимир Олександрович, губернатор
1905 – Мадаєв Михайло Миколайович, губернатор
1908 – Бантиш Федір Олександрович, губернатор
1911 – Гревениць Микола Олександрович, губернатор
1915 – Ветчинін Віталій Георгійович, губернатор

ГУБЕРНАТОРИ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1812 – 1917 рр.)

- 1784 – Потьомкін Григорій Олександрович, генерал-губернатор
1792 – Зубов Платон Олександрович, генерал-губернатор
1784 – Каховський Василь Васильович, губернатор
1789 – Жегулін Семен Семенович, губернатор
1802 – Милорадович Григорій Петрович, губернатор
1803 – Мертваго Дмитро Борисович, губернатор
1807 – Бороздін Андрій Михайлович, губернатор
1816 – Латинський Олександр Степанович, губернатор
1819 – Баранов Олександр Миколайович, губернатор
1822 – Петровський Микола Іванович, губернатор
1823 – Нарішкін Дмитро Васильович, губернатор
1829 – Казначеев Олександр Іванович, губернатор
1837 – Муромцев Матвій Матвійович, губернатор
1843 – Рославцев Віктор Якович, губернатор
1854 – Пестель Володимир Іванович, губернатор
1854 – Аллерберг Микола Володимирович, губернатор
1856 – Жуковський Григорій Васильович, губернатор
1871 – Рейтерн Олександр Євграфович, губернатор
1873 – Кавелін Олександр Олександрович, губернатор
1881 – Всеволожський Андрій Микитович, губернатор

- 1889 – Лазарев Петро Михайлович, губернатор
 1902 – Трепов Володимир Федорович, губернатор
 1905 – Волков Євген Миколайович, губернатор
 1905 – Новицький Василь Васильович, губернатор
 1911 – Апраксін Петро Миколайович, губернатор
 1913 – Лавриновський Микола Миколайович, губернатор
 1915 – Княжевич Микола Антонович, губернатор

ГУБЕРНАТОРИ БЕССАРАБСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ОБЛАСТІ) (1812 – 1917 рр.)

- 1812 – Стурдза Скарлат Дмитрович, губернатор
 1813 – Гартінг Микола Мартинович (Іван Маркович), губернатор
 1816 – Калагеорге Іван, губернатор
 1816–1820 – Бахметєв Олексій Миколайович, намісник
 1817 – Катаказі Костянтин Антонович, губернатор
 1820 – Ізнов Іван Микитович, губернатор
 1825 – Тимківський Василь Федорович, губернатор
 1828 – Тургенєв Олександр Іванович, губернатор
 1828 – Пражевський Микола Прокопович, губернатор
 1829 – Сорокунський Акінфій Іванович, губернатор
 1833 – Аверін Павло Іванович, губернатор
 1834 – Федоров Павло Іванович, губернатор
 1854 – Ільїнський Михайло Сергійович, губернатор
 1857 – Фантон-де-Веррайон Михайло Львович, губернатор
 1862 – Веліо Іван Осипович, в.о. губернатора
 1862 – Коцебу Павло Євстафійович, губернатор
 1863 – Антонович Платон Олександрович, губернатор
 1867 – Гангард Єгор Єгорович, губернатор
 1871 – Шебеко Микола Ігнатович, губернатор
 1879 – Янковський Євген Осипович, губернатор

- 1881 – Коніар Модест Маврикієвич, губернатор
 1883 – Константинович Олександр Петрович, губернатор
 1899 – Раабен Рудольф Самойлович, губернатор
 1903 – Урусов Сергій Дмитрович, губернатор
 1904 – Харузін Олексій Миколайович, губернатор
 1908 – Канкрін Іван Вікторович, губернатор
 1912 – Гільхен Михайло Едуардович, губернатор
 1915 – Воронович Михайло Михайлович, губернатор

Додаток складено за матеріалами: Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1882 г. / [Под ред. Б.А. Топиро]. – Кишинев : Изд-во редакции областных ведомостей, [1882]. – 324 с.; Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1901 г. / [Под ред. Б.А. Топиро]. – Кишинев : Типография “Бессарабских губернских ведомостей”, [1901]. – 300 с.; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1905 г. – Одесса : Издание “Ведомостей Одесского градоначальства”, 1904. – 360 с.; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1913 год. – Одесса : “Ведомости Одесского градоначальства”, 1912. – 502 с.; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1914 год. – Одесса : “Ведомости Одесского градоначальства”, 1913. – 509 с.; Адрес-календарь Одесского градоначальства. – Одесса : “Ведомости Одесского градоначальства”, 1915. – 491 с.; Городской Интернет-проект “Город Днепропетровск”. – Режим доступа : [http:// gorod.dp.ua/history/](http://gorod.dp.ua/history/); Именной список членам Государственного совета, епархиальным архиереям, сенаторам, военным гражданским губернаторам, губернским предводителям, вице-губернаторам и председателям палат. Список чинам в канцеляриях Государственного совета, Комитета министров, Правительствующего сената и в департаментах всех Министерств. – Б.м. : Б.и., 1829. – 400 с.; Памятная книга Екатеринославской губернии. – Екатеринослав : Губернская канцелярия, 1911. – 502 с.; Памятная книжка Таврической губернии / Составленная статистическим бюро губернского земства под ред. К.А. Вернера. – Симферополь : Типография газеты «Крым», 1889. – 180 с.; Памятная книжка Херсонской губернии на 1910 год. – Херсон : Губернская типография, 1910. – 390 с.; Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 год. – Херсон : Губернская типография, 1913. – 402 с.; Туркистанов Н. Губернаторские списки 1797–1861. – М. : Типография В.А.Мазурова, 1894. – 72 с.

Додаток П

**ПРЕДВОДИТЕЛІ ДВОРЯНСТВА ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(1803 – 1917 рр.)**

- 1803 – Акацатов Микола Юрійович, чиновник VII класу
- 1806 – Козлов Федір Федорович, генерал-лейтенант
- 1809 – Шкляревич Ілля Афанасійович, колезький радник
- 1811 – Чорба Петро Федорович, надвірний радник
- 1814 – Корбе Василь Іванович, підполковник
- 1817 – Тізенгаузен Микола Олександрович, генерал-майор
- 1818 – Скаржинський Віктор Петрович, камергер
- 1823 – Кирьяков Михайло Михайлович, колезький радник
- 1825 – Касинов Олександр Васильович, статський радник
- 1827 – Челобитчиков Семен Афанасійович, полковник
- 1830 – Касинов Олександр Васильович, статський радник
- 1835 – Ерделі Володимир Якович, підполковник
- 1844 – Кудашев Сергій Васильович, статський радник, камергер
- 1847 – Канівольський Михайло Дмитрович, дійсний статський радник
- 1856 – Касинов Єгор Олександрович, дійсний статський радник
- 1868 – Оленич-Гієненко Федір Кирилович, статський радник
- 1871 – Ерделі Єгор Якович, статський радник
- 1877 – Куріс Іван Іраклійович, таємний радник, шталмейстер двору його імператорської величності
- 1896 – Сухомлинов Микола Федорович, дійсний статський радник, камергер

**ПРЕДВОДИТЕЛІ ДВОРЯНСТВА КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(1789 – 1917 рр.)**

- 1789 – Капніст Микола Васильович
- 1793 – Камбурлей Михайло Іванович
- 1797 – Струков Ананій Герасимович
- 1806 – Штерич Петро Іванович
- 1808 – Семперович Василь Олексійович
- 1812 – Алексєєв Дмитро Ларіонович
- 1829 – Герсеванов Борис Єгорович
- 1838 – Франк Федір Єгорович
- 1851 – Шабельський Катон Павлович
- 1857 – Нечаєв Гліб Васильович
- 1859 – Міклашевський Ілля Михайлович
- 1862 – Шабельський Катон Павлович
- 1864 – Милорадович Микола Дмитрович
- 1865 – Струков Петро Ананьєвич
- 1902 – Міклашевський Михайло Ілліч
- 1908 – Урусов Микола Петрович

**ПРЕДВОДИТЕЛІ ДВОРЯНСТВА ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(1803 – 1917 рр.)**

- 1784 – Ширинський Мегметша бей, обласний предводитель дворянства
- 1804 – Нотара Євстафій Іванович
- 1810 – Петров Олексій Якович
- 1811 – Таранов-Белозеров Олександр Степанович
- 1817 – Філатьєв Олександр Мартинович
- 1827 – Нотара Степан Євстафійович
- 1832 – Башмаков Дмитро Олексійович
- 1835 – Взметнєв Петро Олексійович

- 1842 – Яковлев Захар Макарович
 1843 – Мочульський Федір Степанович
 1845 – Казначеев Олександр Іванович
 1849 – Олів Вільгельм Миколайович
 1854 – Овсяніко-Куликовський Микола Миколайович
 1860 – Взметнев Петро Олексійович
 1864 – Овсяніко-Куликовський Микола Миколайович
 1875 – Ревеліотті Аристид Федорович
 1881 – Попов Василь Павлович
 1887 – Олів Вівіан Вільямович
 1897 – Садовський Сергій Балтазарович
 1906 – Нестроев Олексій Олексійович

ПРЕДВОДИТЕЛІ ДВОРЯНСТВА БЕССАРАБСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

(1818 – 1917 рр.)

- 1818 – Ришкан Дмитро Костянтинович
 1822 – Стурдза Іван Михайлович
 1824 – Башота Іван Костянтинович
 1829 – Леонард Олексій (Олександр) Панайотович
 1831 – Димитріу Єгор Іванович
 1834 – Донич Микола Еммануїлович
 1835 – Димитріу Єгор Іванович
 1841 – Стурдза Іван Михайлович
 1850 – Бальш Георгій Олександрович
 1857 – Кантакузен Михайло Олександрович
 1866 – Крупенський Микола Матвійович
 1869 – Кантакузен Михайло Олександрович
 1872 – Ришкан-Дерожинський Єгор Леопольдович
 1874 – Леонард Павло Георгійович
 1879 – Стурт Олександр Федорович

- 1881 – Катаржі Іван Єгорович
1897 – Крупенський Михайло Миколайович
1905 – Феодосіу Михайло Єгорович
1908 – Крупенський Олександр Миколайович
1912 – Леонард Олександр Кирикович
1914 – Доліво-Добровольський Роман Григорович

Додаток складено за матеріалами: Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1901 г. / [Под ред. Б.А. Топиро]. – Кишинев : Типография “Бессарабских губернских ведомостей”, [1901]. – 300 с.; Городской Интернет-проект “Город Днепрпетровск”. – Режим доступа : <http://gorod.dp.ua/history/>; Именной список членам Государственного совета, епархиальным архиереям, сенаторам, военным гражданским губернаторам, губернским предводителям, вице-губернаторам и председателям палат. Список чинам в канцеляриях Государственного совета, Комитета министров, Правительствующего сената и в департаментах всех Министерств. – Б.м. : Б.и., 1829. – 400 с.; Памятная книга Екатеринославской губернии. – Екатеринослав : Губернская канцелярия, 1911. – 502 с.; Памятная книжка Одесского градоначальства на 1879 г. – Одесса : Типография Штаба Округа, 1878. – 260 с.; Памятная книжка Таврической губернии / Составленная статистическим бюро губернского земства под ред. К.А. Вернера. – Симферополь : Типография газеты «Крым», 1889. – 180 с.; Памятная книжка Херсонской губернии на 1910 год. – Херсон : Губернская типография, 1910. – 390 с.; Туркистанов Н. Губернаторские списки 1797–1861. – М.: Типография В.А.Мазурова, 1894. – 72 с.

Додаток Р

**РЕЄСТР РОЗДАНИХ, АЛЕ НЕ ЗАСЕЛЕНИХ ЗЕМЕЛЬ
КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ПОВІТУ
(1785–1786 рр.)**

№ з/п	Прізвище	Чин або звання	Землі орної	Землі неорної
1.	Стромилов	надвірний радник	4 300	200
2.	Лашкарев	надвірний радник	2 900	100
3.	Батурин	полковник	6 000	–
4.	Федоров	поручик	3 000	–
5.	Дебрецинія	поручик	1 400	100
6.	Шамшов	генерал-майор	11 400	600
7.	Дерієва	вдова поручика	1 450	50
8.	Дебамін	генерал поручик, граф	5 800	200
9.	Бушуєв	підполковник	2 900	100
10.	Бібіков	полковник	3 000	–
11.	Ковалинський	кригс комісар	5 800	200
12.	Норов	генерал-майор	5 800	200
13.	Фомич	протопіп	360	–
14.	Прозоровський	генерал поручик, князь	80	–
15.	Кудашев	надвірний радник, князь	4 350	150
16.	Табурозич	поручик	1 450	50
17.	Папчинський	секретар	4 000	284
18.	Чумаковський	капітан	1 450	50
19.	Безобразов	поручик	1 450	50
20.	Галіцин	майор, князь	11 400	600
21.	Корбія	майор	5 800	200
22.	Остроградський	підкоморний	2 900	100
23.	Кудашева	надвірна радниця, княгиня	2 800	200
24.	Шляхтин	секретар	8 700	300
25.	Петров	капітан	2 900	100
26.	Деболцев	обер аудитор	5 800	200
27.	Шошина	підполковник	4 400	100
28.	Прокопович	колезький асесор	5 800	200
29.	Овцина	ротмістрша	8 800	200
30.	Саблунов	бригадир	8 800	200
31.	Баратов	майор, князь	2 900	100
32.	Нелібова Катерина	дівиця	5 800	200

33.	Ігнат'єв	колезький секретар	2 900	100
34.	Чечиров	майор	2 900	100
35.	Оболенська	дівиця	1 450	50
36.	Піварович	прапорщик	1 450	50
37.		поручик	1 450	50
38.	Пастушков	секретар іноземної колегії	2 900	100
39.	Аврамов	майор	1 500	–
40.	Голубов	поручик	4 400	100
41.	Салогубов	регістратор	1 450	50
42.	Гаврилов	прапорщик	1 450	50
43.	Бельченков	титулярний радник	2 900	100
44.	Касінов	колезький асесор	2 900	100
45.	Іванов	підпоручик	1 450	50
46.	Булацелова	полковниця	8	–
47.	Ферзін	бригадир, барон	26	–
48.	Пугачовський Семен	поручик	90	–
49.	Потоцький	корнет	1 400	40
50.	Редилський	підпоручик	720	–
51.	Касінова	колезька асесорша	1 440	40
52.	Шарой	надвірний радник, штабний лікар	300	–
53.	Золотницька	підполковниця	720	–
54.	Золотницький	підполковник	1 440	–
55.	Пісаревський	прапорщик	120	–
56.	Андрузький	полковий квартирмейстер	120	–
57.	Лишевський	полковий квартирмейстер	120	–
58.	Пугачовський	вахмістр	720	–
59.	Лисиця	писар	300	–
60.	Протопопов	поручик	1 080	–
61.	Устимович	капітан	52 ½	–
В С Ь О Г О			182896 ½	6024

Таблицю складено за матеріалами: «Екатеринославский юбилейный листок» – 1887 – № 3. – апрель.

Додаток С

**РОЗПОДІЛ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ У
БЕССАРАБСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ*
(1910 р.)**

Повіти	Кількість володінь			Кількість землі		
	загальна	дворян	%	загальна	дворян	%
ХОТИНСЬКИЙ ПОВІТ						
10 дес. і менше	228	17	7,4	1029	94	9,1
від 10 до 100	238	107	44,9	9188	5133	55,8
101 до 1000	205	165	80,4	79964	66495	83,1
1001 і більше	38	31	81,6	59071	50027	84,7
ВСЬОГО	709	320	45,1	149252	121749	81,5
КИШИНІВСЬКИЙ ПОВІТ						
10 дес. і менше	91	11	12	480	64	13,3
від 10 до 100	202	45	22,2	7694	1802	23,4
101 до 1000	176	116	65,9	61327	45720	74,5
1001 і більше	42	37	89	86061	74968	87,1
ВСЬОГО	511	209	41	155562	122554	78,7
ОРГЄСВСЬКИЙ ПОВІТ						
10 дес. і менше	46	15	32,6	278	85	30,5
від 10 до 100	196	68	34,6	9040	3581	39,6
101 до 1000	196	134	68,3	74441	53106	71,3
1001 і більше	45	35	77,7	75310	60942	80,9
ВСЬОГО	483	252	52,1	159069	117718	74
БЕЛЬЦЬКИЙ ПОВІТ						
10 дес. і менше	18	7	38,8	102	40	39,2
від 10 до 100	54	22	40,7	2714	1151	42,4
101 до 1000	162	98	60,4	70673	44854	63,4
1001 і більше	71	50	70,4	167346	112658	67,3
ВСЬОГО	305	177	58	240835	158703	65,8
БЕНДЕРСЬКИЙ ПОВІТ						
10 дес. і менше	299	9	3	704	44	6,2
від 10 до 100	14	5	35,7	861	201	23,3
101 до 1000	71	16	22,5	32067	8516	26,5
1001 і більше	49	30	61,2	149387	106386	71,2
ВСЬОГО	433	60	13,8	183019	115147	63
СОРОКСЬКИЙ ПОВІТ						
10 дес. і менше	738	38	5,1	3464	197	5,6
від 10 до 100	708	106	15	22780	4587	20,1
101 до 1000	210	127	60,4	79673	51155	64,2
1001 і більше	52	36	69,2	98356	66799	67,9
ВСЬОГО	1708	307	18	204373	122738	60

АКЕРМАНСЬКИЙ ПОВІТ						
10 дес. і менше	251	19	7,5	1470	27	1,8
від 10 до 100	340	10	2,9	14260	593	4,1
101 до 1000	154	31	20,1	47355	12294	26
1001 і більше	22	11	50	51839	28958	55,8
ВСЬОГО	767	71	9,2	114924	41872	36,4
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ПОВІТ						
10 дес. і менше	–	–	0	–	–	0
від 10 до 100	25	–	0	1752	–	0
101 до 1000	93	11	11,8	35191	5534	15,7
1001 і більше	73	20	27,3	179296	54163	30,2
ВСЬОГО	191	31	16,2	216239	59697	27,6

* за розмірами

Таблицю складено за матеріалами: Могиланский Н. К. Материалы для географии и статистики Бессарабии. – Кишинев, 1913. – 197 с.; Жуков В. И. Города Бессарабии. 1861 – 1900 гг. (Очерки социально-экономического развития). – Кишинев, 1975.

Додаток Т

**СПИСОК НАЙБАГАТІШИХ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ
БЕССАРАБСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(1894 р.)**

№ з/п	Прізвище, ім'я, по батькові	Населені пункти	Повіти	Кількість десятин землі	Кількість землі в Бессарабській області
1	Стурдза Дмитро Михайлович	м. Стурдзівка	Бельцький	18 298	18 298
2	Леонард Олена Павлівна	с. Олександрини- Заведени м. Куболта м. Інешти	Оргєєвський Бельцький Сорокський	4 534 7 579 6 055	18 168
3	Руссо Олександр Петрович	м. Гурагалбіна с. Цинцарени	Бендерський	17 579	17 579
4	Демідов Павло Олександрович	Курорт Будаки	Акерманський	17 000	17 000
5	Гагарін- Стурдза Григорій Євгенійович – кн.	м. Манджи с. Манзирь	Бендерський Акерманський	12 780 4 000	16 780
6	Манукбей Григорій Іванович	м. Калінешти с. Нова- Сарацинка, с. Каракуй, с. Ялпужени	Бендерський Бельцький	10 025 3 750	13 775
7	Аснаш Дмитро Михайлович	с. Аснашани – Малі	Бельцький Сорокський	11 335 1 025	12 360
8	Катаржи	м. Нові Кобильні, Старі Кобильні,	Сорокський Бельцький	6 005 3 334	9 339
9	Крупенська	м. Правила-ді-	Бельцький	3 185	9 164

	Олександра Євгеніївна	Сус м. Гелу-Ноус. Словени м. Лагі м. Ломачинці	Кишинівський Хотинський	5 979	
10	Ришкан	с. Городище с. Копачанська	Бельцький	9 104	9 104

Таблицю складено за матеріалами: Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи на .../1895–1902/год. – СПб., 1897.

Додаток У

**СКЛАД ОРГАНІВ ДВОРЯНСЬКОГО УПРАВЛІННЯ
КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ**

1916 р.

Катеринославській повіт

Малама Володимир Володимирович – дійсний статський радник, камергер імператорського двору, катеринославський повітовий предводитель дворянства.

Трипільський Іван Костянтинович – надвірний радник, член повітового дворянського правління.

Черкасов Мануїл Миколайович – статський радник, член повітового дворянського правління.

Краснокутський Семен Іванович – колезький асесор, член повітового дворянського правління.

Олександрівський повіт

Миргородський Валеріан Семенович – надвірний радник, предводитель дворянства Олександрівського повіту.

Іваненко Борис Михайлович – поручик запасу, заступник предводителя дворянства Олександрівського повіту.

Гладкий Петро Васильович – статський радник, помічник предводителя дворянства Олександрівського повіту.

Новицький Яків Павлович – секретар канцелярії предводителя дворянства Олександрівського повіту, дворянин.

Бахмутський повіт

Карпов Костянтин Іванович – камергер імператорського двору, дійсний статський радник, предводитель дворянства Бахмутського повіту.

Прокопович Віктор Петрович – губернський секретар, заступник предводителя дворянства Бахмутського повіту.

Коптєв Борис Олексійович – штабс-ротмістр, помічник предводителя дворянства Бахмутського повіту.

Рутченко Сергій Володимирович – депутат дворянства.

Тугай Діомид Іванович – колезький реєстратор, секретар канцелярії Бахмутського повітового предводителя дворянства.

Верхньодніпровський повіт

Бродський Всеволод Ерастович – предводитель дворянства Верхньодніпровського повіту.

Деконський Степан Степанович – заступник предводителя дворянства Верхньодніпровського повіту.

Яковлев Микола Миколайович – підполковник у відставці, депутат дворянства.

Зарембо Іван Олександрович – колезький асесор, секретар канцелярії Верхньодніпровського повітового предводителя дворянства.

Маріупольський повіт

Бахіреєв Сергій Васильович – дійсний надвірний радник, предводитель дворянства Маріупольського повіту.

Володичев Микита Семенович – колезький асесор, секретар канцелярії Маріупольського повітового предводителя дворянства.

Новомосковський повіт

Родзянко Сергій Миколайович – статський радник, предводитель дворянства Новомосковського повіту.

Комаров Наркіз Дмитрович – гвардії полковник у відставці, заступник предводителя дворянства.

Льяшенко Степан Андрійович – генерал-майор у відставці, член канцелярії предводителя дворянства.

Фон Гесберг Костянтин Дмитрович – статський радник, депутат дворянства.

Белановський Семен Михайлович – дворянин, секретар канцелярії повітового предводителя дворянства.

Павлоградський повіт

Зарудний Микола Михайлович – камергер імператорського двору, дійсний статський радник, предводитель дворянства Павлоградського повіту.

Лихачов Микола Олександрович – камер-юнкер імператорського двору, підполковник, заступник предводителя дворянства.

Криштофович Євген Андрійович – дворянин, губернський секретар, член канцелярії предводителя дворянства.

Рудь Олексій Миколайович – ротмістр, депутат дворянства.

Куницький Мануїл Васильович – губернський секретар, секретар канцелярії повітового предводителя дворянства.

Слов'яносербський повіт

Льєнко Сергій Михайлович – дійсний статський радник, предводитель Слов'яносербського дворянства повіту.

Голубєв Лев Вікторович – камергер імператорського двору, статський радник, заступник предводителя дворянства.

Кованько Матвій Матвійович – колезький радник, депутат дворянства.

Булацель Іван Георгійович – титулярний радник, секретар канцелярії повітового предводителя дворянства.

Додаток складено за матеріалами: Катеринославський адрес-календарь. – Катеринослав : Издательство губернской типографии, 1916. – 420 с.

ТАБЛИЦІ

ТАБЛИЦІ ДО РОЗДІЛУ II

Таблиця 2.1

**Кількість дворян в українських губерніях
(перша половина XIX ст.)**

Територія	Спадкові (діличні)	Особисті
Волинь	24713	3384
Катеринославщина	3207	1071
Київщина	1082	978
Поділля	13034	1043
Полтавщина	4884	5991
Харківщина	3397	3380
Херсонщина	4924	2230
Чернігівщина	5933	4618
ВСЬОГО	61.174	22.695

Таблиця 2.2

**Шляхи нобілітації знаті
Катеринославської та Херсонської губерній (у %)
(друга половина XVIII ст.)**

Отримали дворянство на підставі	Катеринославська губернія	Херсонська губернія
обер-офіцерського чину	58,4	83,5
статського чину	24,5	6,7
отримання ордену	2,8	5,9
пожалування дворянства	8,0	3,3
документально засвідченої належності до іноземного дворянства	6,3	2,6

Таблиця 2.3

**Чисельність дворян Катеринославської та Херсонської губерній
(кінець XVIII – початок XIX ст.)**

Губернія	Кількість дворян		+ або –
	1790 – 1793 рр.	1805 – 1808 рр.	
Катеринославська	501	938	+ 437
Херсонська	844	1 236	+ 392
РАЗОМ	1 345	2 174	+ 829

Таблиця 2.4

**Чисельність та внутрішня стратифікація поміщиків
Катеринославської та Херсонської губерній
(1805 – 1808 рр.)**

Губернії	Офіцери			Чиновники			Козацька старшина	Різночинці
	генералітет	штаб-офіцери	обер-офіцери	I – V	VI – VIII	IX – XIV		
Катеринославська	46	164	380	25	118	104	22	79
Херсонська	86	292	464	33	107	85	25	144
ВСЬОГО	132	456	844	58	225	189	47	223
%	6,1	21	38,9	2,6	10,3	8,7	2,2	10,2

Таблиця 2.5

**Відповідність молдавських рангів російським чинам
(початок 90-х років XVIII ст.)**

Молдавські ранги	Російські чини і ранги	
	ранги цивільні	чини військові
Вел-логофет	дійсний статський радник	генерал-майор
ворник, гетьман, вістерник	статський радник	бригадир
інші ранги I ступеня (постільник, камораш, ага, спатар, бан, коміс, камінар тощо)	колезький радник	полковник

Таблиця 2.6

**Дворяни Бессарабської області,
які не були внесені до родовідної книги (1828 р.)**

№ з/п	Назва міста	Дворяни	Чиновники
1.	Кишинів	126	402
2.	Ізмаїл	165	60
3.	Акерман	13	51
4.	Бендери	23	44
5.	Бельці	4	60
6.	Хотин	3	64
	РАЗОМ	434	681

Таблиця 2.7

**Чисельність дворян-військовослужбовців
Катеринославського намісництва (1783 р.)**

Категорії	Чини	Кількість	%
Генералітет	офіцери I – V класів	121	10,81
Штаб-офіцери	офіцери VI – VIII класів	320	28,6
Обер-офіцери	офіцери IX – XIV класів	678	60,59
Разом		1 119	100

Таблиця 2.8

**Дворяни російського походження в південноукраїнських губерніях
(за матеріалами Першого загальноросійського перепису 1897 р.)**

Губернії	Загальна кількість дворян	З них росіян	%	Дворян спадкових	Дворян особистих
Бессарабська	21 942	13 231	60,29	6 577	6 654
Катеринославська	20 352	13 447	66,07	7 599	5 848
Таврійська	22 761	18 086	79,46	9 389	8 697
Херсонська	50 495	36 393	72,07	18 488	17 905
ВСЬОГО	115 550	81 157	70,23	42 053	39 104

Таблиця 2.9

Кількість дворян - українців у південноукраїнських губерніях
(за матеріалами Першого загальноросійського перепису 1897 р.)

<i>Губернії</i>	<i>Загальна кількість дворян</i>	<i>З них українців</i>	<i>%</i>	<i>Дворян спадкових</i>	<i>Дворян особистих</i>
Бессарабська	21 942	1 216	5,54	701	515
Катеринославська	20 352	3 453	16,97	2 178	1 275
Таврійська	22 761	970	4,26	569	401
Херсонська	50 495	5 791	11,46	3 522	2 269
<i>В С Ь О Г О</i>	<i>115 550</i>	<i>11 430</i>	<i>9,89</i>	<i>6 970</i>	<i>4 460</i>

Таблиця 2.10

Чисельність дворян - поляків у південноукраїнських губерніях
(за матеріалами Першого загальноросійського перепису 1897 р.)

<i>Губернії</i>	<i>Загальна кількість дворян</i>	<i>З них поляків</i>	<i>%</i>	<i>Дворян спадкових</i>	<i>Дворян особистих</i>
Бессарабська	21 942	2 166	9,87	1 521	645
Катеринославська	20 352	2 579	12,67	1 979	600
Таврійська	22 761	1 133	4,97	857	276
Херсонська	50 495	6 163	6,64	4 427	1 736
<i>В С Ь О Г О</i>	<i>115 550</i>	<i>12 041</i>	<i>10,42</i>	<i>8 784</i>	<i>3 257</i>

Таблиця 2.11

Чисельність дворян молдавського походження в південноукраїнських губерніях
(за матеріалами Першого загальноросійського перепису 1897 р.)

<i>Губернії</i>	<i>Загальна кількість дворян</i>	<i>З них молдаван</i>	<i>%</i>	<i>Дворян спадкових</i>	<i>Дворян особистих</i>
Бессарабська	21 942	4 281	19,5	2 580	1 701
Катеринославська	20 352	27	0,13	25	2
Таврійська	22 761	8	0,03	3	5
Херсонська	50 495	326	0,64	181	145
<i>В С Ь О Г О</i>	<i>115 550</i>	<i>4 642</i>	<i>4,01</i>	<i>2 789</i>	<i>1 853</i>

Таблиця 2.12

**Чисельність дворян, представників турецько-татарського етносу
в південноукраїнських губерніях**
(за матеріалами Першого загальноросійського перепису 1897 р.)

<i>Губернії</i>	<i>Загальна кількість дворян</i>	<i>З них турків і татар</i>	<i>%</i>	<i>Дворян спадкових</i>	<i>Дворян особистих</i>
Бессарабська	21 942	10	0,04	5	5
Катеринославська	20 352	28	0,13	13	15
Таврійська	22 761	2 207	9,69	1 641	566
Херсонська	50 495	44	0,08	16	28
<i>В С Ь О Г О</i>	<i>115 550</i>	<i>2 289</i>	<i>1,980</i>	<i>1 675</i>	<i>614</i>

Таблиця 2.13

**Чисельність дворян - німців
у південноукраїнських губерніях**
(за матеріалами Першого загальноросійського перепису 1897 р.)

<i>Губернії</i>	<i>Загальна кількість дворян</i>	<i>З них німців</i>	<i>%</i>	<i>Дворян спадкових</i>	<i>Дворян особистих</i>
Бессарабська	21 942	231	1,05	117	114
Катеринославська	20 352	267	1,31	136	131
Таврійська	22 761	434	1,90	195	239
Херсонська	50 495	751	1,48	328	423
<i>В С Ь О Г О</i>	<i>115 550</i>	<i>1 683</i>	<i>1,456</i>	<i>776</i>	<i>907</i>

ТАБЛИЦІ ДО РОЗДІЛУ III

Таблиця 3.1

**Кількість дворян, що брали участь у дворянських зборах
(Акерманський повіт)**

рік	Кількість дворян, які мали право участі в роботі зборів	Кількість дворян, які брали участь у зборах	%%
1874	29	17	58 %
1878	30	19	63 %
1879	26	13	50 %
1881	30	20	66 %
1884	34	19	56 %
1887	34	15	44 %
1890	38	14	36 %

Таблиця 3.2

**Становий склад гласних імперії
(1884-1886 рр.)**

Стани	Кількість землевласників, що мали ценз	Брали участь у виборах	Обрано гласних	
			кількість	%
дворяни	22 192	1 944	838	43,1
чиновники	5 725	507	210	41,4
купці, почесні громадяни	5 511	404	158	39,1
міщани	10 365	1 000	157	15,7
духівництво	21 816	3 138	786	25,0
селяни	67 767	10 143	1 372	13,5
інші	4 539	1 135	146	12,8
Разом	137 915	18 271	3 667	20,1

Таблиця 3.3

**Склад земських гласних
(1884-1886 рр.)**

Губернія	Дворяни	%	Селяни	Різночинці	Духівництво
Бессарабська	30	27,7	73	3	2
Катеринославська	11	7,8	124	3	--
Таврійська	2	2,5	78	--	1
Херсонська	12	9,5	107	5	2
Разом	55	12,1	382	11	5

Таблиця 3.4

**Особовий склад повітових земських управ Херсонської губернії
(1866 р.)**

Повітова земська управа	Спадкові дворяни	Особисті дворяни	Військові	Купці	Селяни	Інші
Херсонська		2	2	1	1	1
Одеська		2	2			2
Ананьївська	1	2				2
Олександрійська		2	3	1		1
Тираспольська		4	1			1
Єлисаветградська		2		1		3
РАЗОМ	1	14	8	3	1	10

Таблиця 3.5

**Склад гласних Олександрівського земства
(1885–1891 рр.)**

Стан	Від землевласників		Від міста		Від сільських громад		Всього	
	1885	1891	1885	1891	1885	1891	1885	1891
Дворяни	12	10	2	--	2	1	16	11
Селяни	--	--	--	--	15	15	15	15
Німецькі поселенці	9	5	--	--	--	1	9	6
Інші стани	--	--	1	3	1	1	2	4
Всього	21	15	3	3	18	18	42	36

ТАБЛИЦІ ДО РОЗДІЛУ IV

Таблиця 4.1

**Командний склад
південноукраїнських полків (1762 р.)**

<i>Полки</i>	<i>Командний склад</i>		
	<i>заплановано</i>	<i>було реально</i>	<i>%</i>
Гусарський полк Хорвата	102	70	68,1
Новомиргородський гарнізон	21	15	74,4
Пандурський полк	98	31	32,5
Болгарський полк	40	13	32,5
Канцелярія Новоросійського корпусу Хорвата	4	4	100
РАЗОМ	265	134	50,6

Таблиця 4.2

**Земельні володіння у Бессарабії
(станом на 1857 р.)**

<i>№ з/п</i>	<i>Категорія приватних землевласників</i>	<i>Кількість маєтків</i>	<i>%</i>
1.	Спадкові дворяни та бояри	500	56,4
2.	Особисті дворяни та почесні громадяни	100	11,2
3.	Купці, іноземці, особи різних вільних станів (крім резешів)	130	14,6
4.	Монастирі	156	17,6
	ВСЬОГО	886	100

Таблиця 4.3

**Дворянське землеволодіння в Бессарабії
(кінець 70-х – 90-х рр. XIX ст.)**

<i>№ з/п</i>	<i>Назва повіту</i>	<i>Дворянське землеволодіння (десятин)</i>
1	Сорокський	– 41 123
2	Акерманський	– 38 631
3	Бендерський	– 15 210
4	Бельцький	– 17 575
5	Хотинський	– 5 950
6	Оргєєвський	– 3 966
7	Кишинівський	+ 12.000

Таблиця 4.4

Кількість землі у приватній власності

<i>Губернії</i>	<i>1877</i>	<i>1887</i>	<i>+ або –</i>
Бессарабська	1 299 043	1 797 167	+ 498 124
Катеринославська	2 784 753	2 869 784	+ 85 031
Таврійська	2 718 726	2 828 957	+ 110 231
Херсонська	3 349 006	3 422 736	+ 73 780
РАЗОМ	10 151 528	10 918 644	+ 767 116

Таблиця 4.5

Розподіл земельної власності серед дворянства
південноукраїнських губерній (1887 р.)

<i>Губернії</i>	<i>Загальна кількість приватної землі</i>	<i>Кількість володінь</i>	<i>Дворянське землеволодіння</i>		<i>Середня кількість землі на один дворянський маєток</i>
			<i>володінь (шт.)</i>	<i>землі (дес.)</i>	
Бессарабська	1 797 167	2 377	1 097	1 014 506	925
Катеринославська	2 869 784	4 068	1 432	1 929 342	1 347
Таврійська	2 828 957	11 656	1 105	1 241 764	1 124
Херсонська	3 422 736	5 948	2 588	2 157 724	833

Таблиця 4.6

**Кількість дворян у складі підприємців гірничопромисловців
Донецько-Придніпровського індустріального регіону**

<i>Група підприємців</i>	<i>1872</i>		<i>1882</i>		<i>1894</i>		<i>1900</i>	
	<i>абс.</i>	<i>%</i>	<i>абс.</i>	<i>%</i>	<i>абс.</i>	<i>%</i>	<i>абс.</i>	<i>%</i>
Дворяни	42	53,2	66	38,8	51	25	76	24
Офіцери та чиновники	2	2,5	18	10,6	19	9	16	5
РАЗОМ	44	55,7	84	49,4	70	34	92	29

Таблиця 4.7

Соціальний склад судновласників Азово-Чорноморського басейну

<i>Групи підприємців</i>	<i>Кількість судновласників (у %)</i>			
	<i>1899 р.</i>		<i>1910 р.</i>	
	<i>кількість</i>	<i>у %</i>	<i>кількість</i>	<i>у %</i>
Дворяни та чиновники	9	12,3	10	9,8
Купці та почесні громадяни	48	65,8	53	52
Інтелігенція, судноводії	4	5,5	14	13,7
Міщани	7	9,6	22	21,6
Селяни	1	1,4	3	2,9
Не встановлено	4	5,5	–	–
ВСЬОГО	73	100	102	100

**РОЗПОДІЛ ДВОРЯН ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ
ЗА МОВНОЮ НАЛЕЖНІСТЮ**

(за матеріалами Першого загальноросійського перепису 1897 р.)

	<i>Бессарабська губернія</i>		<i>Катеринославська губернія</i>		<i>Таврійська губернія</i>		<i>Херсонська губернія</i>		<i>Разом</i>	
	всього	%%	всього	%%	всього	%%	всього	%%	всього	%%
Дворян	21.942	1,13	20 352	0,96	22 761	1,57	50 495	1,85	115 550	
З них:										
російська	13 231	60,29	13 447	66,07	18 086	79,46	36 393	72,07	81 157	70,23
польська	2 166	9,87	2 579	12,67	1 133	4,97	6 163	6,64	12 041	10,42
українська	1 216	5,54	3 453	16,97	970	4,26	5 791	11,46	11 430	9,89
молдавська	4 281	19,5	27	0,13	8	0,03	326	0,64	4 642	4,01
турецько-татарська	10	0,04	28	0,13	2 207	9,69	44	0,08	2 289	1,980
німецька	231	1,05	267	1,31	434	1,90	751	1,48	1 683	1,456
єврейська	160	0,72	255	1,25	135	0,59	352	0,69	902	0,780
грецька	81	0,36	64	0,31	366	1,60	132	0,26	643	0,556
вірменська	132	0,60	6	0,029	206	0,90	69	0,13	413	0,357
білоруська	44	0,20	111	0,54	69	0,30	120	0,23	344	0,297
інші слов'янські	194	0,88	3	0,014	25	0,10	22	0,04	244	0,211
болгарська	164	0,74	--	--	13	0,05	39	0,07	216	0,186
французька	--	--	32	0,15	3	0,01	93	0,18	128	0,110

ЛИТОВСЬКО- ЛАТИШСЬКІ	16	0,07	32	0,15	26	0,11	44	0,08	118	0,102
КАРТВЕЛЬСЬКА (ГРУЗИНСЬКА)	6	0,02	10	0,049	26	0,11	46	0,09	88	0,076
ФІНСЬКА	7	0,03	5	0,024	10	0,04	27	0,05	49	0,042
ІТАЛІЙСЬКА	--	--	--	--	--	--	31	0,06	31	0,026
АНГЛІЙСЬКА	--	--	15	0,073	--	--	--	--	15	0,012
ШВЕДСЬКА	--	--	--	--	--	--	12	0,02	12	0,010
КАВКАЗЬКИХ ГОРЦІВ	2	0,009	--	--	2	0,008	1	0,001	5	0,004
ЦИГАНСЬКА	1	0,004	--	--	--	--	--	--	1	0,0008

Додаток складено за матеріалами Першого загальноросійського перепису населення 1897 р.: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: в 89 т. - Т. III– Бессарабская губерния. – СПб., Изд. центр. статист. комитета МВД, 1905. – С. 2-3, 40-41, 226; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: в 89 т. - Т. XIII. – Катеринославська губерния. – СПб., Изд. центр. статист. комитета МВД 1905. – С.2-3, 45-46, 206-207; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: в 89 т. - Т. XLVIII – Херсонська губерния. – СПб., Изд. центр. статист. комитета МВД, 1905. – С.2-3, 52-53, 286-287.

